

KAARAS TÄGÄRÄS

MC
86.745

LÉGVÁRAK VAGY VÉGVÁRAK?

KAMARÁS ISTVÁN

KAMARÁS ISTVÁN

LÉGVÁRAK VAGY VÉGVÁRAK?

Tanulmányok, esszék, vitacikkek
az olvasásról és a könyvtárról

OSZK

Országgyűlési Széchényi Könyvtár

MÚZSÁK KÖZMŰVELŐDÉSI KIADÓ, BUDAPEST 1985

A borítót tervezte:
Ducki Krzysztof

NC 86.745

1986

ISBN 963 564 075 7

Műzsák Közművelődési Kiadó, Budapest

Felelős kiadó: Nemes Iván igazgató

Megjelent: 20,4 A/5 ív terjedelemben

10392/84

Készült: a Műzsák Közművelődési Kiadó nyomdájában

NÉHÁNY SOR AZ OLVASÓHOZ

Sokféle ködkép nehezíti az olvasmányközvetítők munkáját: az átlagolvasó és a senkivel össze nem hasonlítható „különbejáratú olvasó” ködképe, a „szent könyv”, a túlértékelt olvasás és az elavuló, a korszerűtlenné váló, a tömegközlelési forradalom által félresöpört könyv ködképe, a lelkes munkával átformálható olvasói tudat és a keményen determinált, megváltoztathatatlan ízlés ködképe, az olvasó nép és a neoanalfabétizmus ködképe, az alapintézmény-könyvtár és az ínségkonyha-könyvtár ködképe. A ködképek ellen sokan – könyvtárosok, népművelők, könyvtérjesztők, tanárok és más olvasmányközvetítők is – légvárakat emelnek, pedig a ködlovagok ellen erős végtárhát kellene, és vitézség. A kérdésre – légvárak vagy végtárhát? – könnyű a válasz, de arra, hogy amit felépítettünk, légvár-e vagy végtárhát, jóval nehezebb, mert ezt csak harc közben lehet kipróbálni és megállapítani, békeidőben alapos körültekintés, hozzáértés, sőt még szerencse is kell hozzá. Hadviselt írásaimmal egy erős végtárháti rendszer kiépítéséhez szeretnék segítséget nyújtani a közművelődés szakembereinek.

OLVASÁSTÉRKÉP

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OLVASÁSTERKÉP

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

KÖZELKÉPEK OLVASÁSI KULTÚRÁNKRÓL

Szégyenkezhet egy olyan ország, ahol minimális az analfabéták aránya? Ahol a lakosság 90 százaléka tart valami olvasnivalót kezeügyében? Ahol a felnőtt lakosság kétharmada legalább egy könyvet elolvas egy évben? Ahol legkedvesebbnek mondott időtöltés a televízió mellett az olvasás? Ahol ilyen ütemben gyarapodnak az otthoni könyvgyűjtemények? Ahol minden második munkásolvasó találkozott már Tolsztoj valamelyik regényével? Akár saját múltunkhoz, akár a mai fejlett világhoz mérjük olvasási kultúránkat, nyilvánvalóvá válik: megengedhetjük magunknak, hogy a kedvező összkép különböző oldalairól tárgyilagos közelképeket készíthessünk.

A matematikai készségek terén a világ élvonalában vagyunk, az olvasási készségek fejlettségének szintje alacsony. Eléggé magas a fél-analfabéták, a nehezen olvasók aránya, még a fiatalok körében is. A könyvtárakban is lehet találkozni néha folyékonyan olvasni nem tudó, és ezért képeket, képeskönyveket, képregényeket nézegető tíz-tizenkét éves gyerekekkel.

Az olvasás kiszorításával vádolt televíziót a kutatók felmentették, a könyv végnapjait hirdető hamis prófétákat többek között saját könyveik széles olvasótábora cáfolta meg. Mégis, a televízióval bővülő kulturális kínálat is részese annak, hogy Magyarországon az olvasásra és tanulásra fordított idő az utóbbi tíz év alatt felére csökkent. Csupán a Benyovszky-sorozatra több időt szenteltünk annak idején, mint az olvasásra, rádióhallgatásra, mozi-, színház- és múzeumlátogatásra együtt. Ugyanez idő alatt az olvasók aránya nem csökkent. Elképzelhető, hogy valamelyest gyorsult az olvasás sebessége, tudatosabb lett a könyvek kiválasztása, de hogy e téren nem következett be olyan mértékű változás, mint az olvasásra fordított időnél, az bizonyos. Igaz, hogy az „inkább tévében nézem” és az „inkább tévét nézek” kifogás elsősorban a mozi-, színház-, múzeum- és sportrendezvény-látogatást abbahagyók körében gyakori, de egyre többször fordul elő (legtöbbször szemérmesebb formában hangzik, és általában csak egy-egy könyv „megcsalásáért” mentegetőznek) azoknál is, akik csökkentik, szüneteltetik vagy abbahagyják a könyvek olvasását.

Felvetődhet a kérdés, miért használom az olvasás mércéjéül elsősorban a könyvet. Elképzelhető, hogy valaki a „lassú” könyvek helyett csak a „fürge” újságokból és folyóiratokból tájékozódik és művelődik, de a valóságban egészen kicsiny (tizedszázalékot sem kitevő) a könyvet mellőző rendszeres olvasók rendhagyó csoportja. Nemcsak a könyvolvasásnak, hanem az újságolvasásnak is rokonfogalma az értelmezés. A könyvet olvasók másképpen olvasnak újságot, mint a könyvet mellőzők, a folyóirat-olvasók nagy többsége a könyvet olvasók legbelsőbb köréből származik. Nagy a különbség például a könyvet olvasók és a könyvet mellőzők között abban a tekintetben, hogy mit olvasnak el a napilapokból, különösen a politikai, a gazdasági és a kulturális cikkek esetében. Más a helyzet az olyan képes hetilapok olvasásánál, mint a *Nők Lapja*. Ezt a lapot (a legszélesebb körbe eljutó olvasmányt) félmilliónyi könyvet nem olvasó is kézbe veszi. Többségük elejétől végéig el is olvassa. Az „olvasás” szó ebben az esetben persze egészen mást jelent. A *Nők Lapja* olvasóinak nagy része – elsősorban nem a lap hibájából – egyáltalán nem emlékszik a legutóbb olvasott számban megjelenő írásk szerzőjére, címére. Sokszor tartalmára sem! Sokan ilyenképpen számolnak be: „olvastam egy ilyen riportot, azt hiszem Portugáliáról, de lehet hogy Libanonról, egy hogyishívjakot arról

a szocialista brigádról, egyet a falusi tanítónőkről, egy cikket a faliszőnyeg-készítésről, egyet pedig a gyerek elleni tablettáról”.

Öt egészen különböző, de két nap után összemosódó írással találkozott az illető (és több tízezer társa), közöttük egyik kiváló írónk kitűnő novellájával, anélkül hogy fogalma lett volna arról, hogy novellát, irodalmi művet is olvasott. A készüléket műsorkezdetkor bekapcsoló, és műsorzárásig üzemeltető „tévérágcsáló” rokona az „újságrágcsáló”, aki akarva-akaratlan fontos és remek írásokat is „elolvas”, de nem tud rólok. A könyvet is olvasóknak csak csekély töredéke olvas könyvből és folyóiratból novellát, a könyvet nem olvasóknak viszont csaknem fele „olvas” képeslapokból. „Olvas” és mégsem olvas. Nem tud róla, mégis marad belőle valami, amire építeni lehet. Az olvasás előiskoláinak, a képeslapoknak, illetve szerkesztőigazgatóiknak nagyon nagy a feladata és a felelőssége.

Még nagyobb a felelőssége, még nehezebb a feladata az iskoláknak, ahol ma még nagyon keveset törődnek a jól-rosszul írni-olvasni tudó olvasókkal. Igaz, tanítják őket irodalomtörténetre, a klasszikusok istenfélő tiszteletére, a művek „államilag jóváhagyott eszmei mondanivalójára”, de arról már kevés szó esik, hogy mitől szép, mitől érdekes a mű. Az órákon a tanulók irodalmi kegyhelyeket látogatnak, leróják tiszteletüket a klasszikusok előtt, idegenvezetőként felmondják a csoda történetét, de nem részesülhetnek a csodában, nem fejthetik meg titkát, legfeljebb telibe találhatják a búcsújárárhely céllövéldéjében az előző órán kitűzött, vagy a tankönyvből feladott eszmei mondanivalót. Alig-alig hangzik el a „Tetszett?” kérdés, szentségtörésszámba menne a „Nem tetszett!” vagy a „Nem értem!” válasz, pedig ezek indokolása lehetne a legizgalmasabb viták, és a mű megfejtésére induló felfedezőutak kiindulópontja. Az a tény, hogy a Zrínyi eposzát tanuló diákok már régen túl vannak Jókain, hogy a Jókait tanuló diák már Hemingwaynél, Berkesinél vagy Bulgakovnál tart, bizonyos mértékig szükségszerű, de hogy a tanárok nemigen tudnak diákjaik „magánolvasmányairól”, élményeik fő forrásairól, az már egyáltalán nem, pedig – sajnos – ez is ugyanúgy tény, mint az előbbiek.

A „félművelődők” nagy része könyveket is tart otthonában, sőt olvasgatja is azokat, de kevés közöttük a kételkedő, a kérdező, a tévében látottaknak utánanéző. Kevés közöttük a „lexikonos ember”. Ez viszont a könyvhasználatra (információhasználatra) nemigen tanító és ösztönző, a tankönyv vetélytársait nemigen szívlelő iskola sokadik adóssága.

Ki tudja hányadik, és mi mindenre képes tévékészülékünket vásároljuk meg majd 2000-ben? Azt viszont tudjuk az olvasásszociológia kutatóitól, hogy olvasói „vevőkészülékeink” 2000-ben nemigen különböznek majd a mostanitól. Lehangelő kijelentésemnek nem a pesszimizmusom, hanem a múlttá váló, de a jövőbe is bele-szóló jelen a magyarázata. Jókai Mór szívós jelenléte, és néhány makacs tény az ízlés történetének elmúlt fél évszázadából csak szerény mértékű változásokat sejtet. Az olvasmányok szerzői, de még a témák is gyorsabban változnak, mint az olvasói stratégiák. A címeket, szerzőket, szereplőket oly gyorsan felejtő olvasók hihetetlenül következetesek a különböző esztétikai minőségek és mineműségek megítélésében. Kísérletek bizonyítják, hogy két-három év eltelte után meghökkentően azonos módon értékelünk különböző jellegű és értékű verseket, képzőművészeti alkotásokat. Az ízlés alakíthatóságát ezek a tények nem cáfolják, de jól példázzák a feladat nehézségét. Már maga a kínálat is alakíthatja az ízlést, ha ezt az ízlés tulajdonosának életmódja és értékrendje is úgy akarja. Alakíthatja, de konzerválhatja, javíthatja, de ronthatja is.

Jókai Mór ma is szerepel a magyar olvasók ízléscímerében, de a mellékalakok közül jó néhány kicserélődött. Az újak között Hemingway, Fejes, Moldova, Berkesi,

Szilvási mellett feltűnik a „fiatal Jókai”, Jókai Anna is. A cserék egy része nem jelenti az ízlés változását, a romantika és lektúrigényt a „továbbszolgáló” Dumas, Mitšhel, Cronin mellett az „ügyeletes” lektúrirók elégitik ki. Velük szemben olvasmánykövetítő rendszerünk nem elég következetes. A kritika – ha foglalkozik velük – nem sorolja műveiket az esztétikai értékek közé, a szerzők mégis díjakat kapnak, író-olvasó találkozók ünnepelt hősei, a rádió-, tévé- és filmváltozatokban a tömegkommunikáció is felröppenti műveiket, és még az érettségi tételek közé is bekerülnek olykor, méghozzá nem negatív példaként. Mítoszok hősei ők, a mítoszok szerzői pedig sok esetben éppen maguk az olvasók igényei előtt tisztelgő olvasmánykövetítők, a kiadói szerkesztők, könyvtárosok, könyvterjesztők, amikor esztétikai értékek híján úgynevezett egyéb értékekre hivatkoznak. Elhiszik és elhitetik, hogy az olvasók úgyis kinőnek belőlük, hogy éppen ezek vezetnek az értékes művekhez. Számos, de az összeshez képest elenyésző arányú esetben ez is megtörténhet, de az olvasásszociológiai és olvasáslélektani kutatások szerint ezek a művek inkább fékeznek, érzéstelenítenek, álfeszültségükkel akcióra érdemes feszültségeket oltanak ki. A legelterjedtebb mítoszok egyike az értékes irodalmat kiszorító lektúr. Ez a mítosz eltúlozza az értékes irodalom iránti igényeket. Sajnos, az értékes irodalom katarzist gerjesztő nagyfeszültségének fogadására ma még sok olvasói vevőkészülék nem alkalmas. Igaz, sokkal több alkalmas, mint azt az olvasmánykövetítő szakemberek gondolják. A nagyfeszültségű, a szó esztétikai és politikai értelmében egyaránt „rázós” témák és problémák iránti komoly igény bizonyítható. Az a baj, hogy az ilyen problémákat napirendre tűző kortárs irodalom – ez persze nem vétke – más hullámhosszon sugároz, más nyelven szól, mint a hagyományos irodalom. Sokféle irodalmi mű másféle hullámhosszon is vehető, mint amelyiken íródott: az Anna Karenina olvasható romantikus-szomorkás regényként, a Csendes Don vagy az Akiért a harang szól izgalmas, „háborús” regényként. Golding, Faulkner, Böll, Bulgakov, Semprun, Sánta, Örkény, Mészöly regényeit és a kortárs irodalom legnagyobb részét az olvasók nemigen tudják más hullámhosszon fogadni, többek között azért, mert ezekre a művekre, illetve az ilyen művek sajátos ábrázolásmódjára már nem nagyon kerül sor a középiskolákban sem, pedig már az általános iskola felső tagozatában foglalkozni kellene az idősíkok váltásával, a belső monológgal, a montázssal.

A félánalfabétizmus, a „tévérágcsálás”, a lektúrolvasás nem szüntethető meg kulturális ráolvasással (még akkor sem, ha ez jó könyvekből történik), nem segíthet rajta önmagában az Olvasó Népert-mozgalom sem. Az sem megoldás, ha az olvasmányért és olvasásért felelős intézmények higgadtan kívárlják a „lektürember” halálát jelentő szocialista életmód győzelmét. Az embert az „Olvasd könyveket!” plakátnál ezerszer erősebb társadalmi kényszerek és ösztönzők avatják olvasóvá, de ezt a folyamatot a színvonalasabb olvasmánykínálat, az értékekre és az élményre koncentrálnak, valamint a mainál jóval mélyebb olvasó- és olvasmányismeretre támaszkodó olvasmánykövetítői gyakorlat jelentős mértékben serkenteti.

(1976)

KEMÉNY ADATOK A VIDÉKISÉGRŐL ÉS A „DAKASÁGRÓL”

Barátom, aki két évtized óta minden jelentős művelődéspolitikai „anyag” megírásában közreműködött, s aki mindenkinél megingathatatlanabban vallja, hogy „az anyag nem vész el, csak átalakul”, ezúttal is megosztotta velem gondjait: hogyan látom én az olvasáskutató „olvasószemüvegével” a falu és a város közötti szakadékot, avagy közeledést (nem kívánt törlendő). Rossz a kérdésfelvetés, közöltem vele immár ki tudja hányadszor, ő pedig megnyugtatót, hogy éppen ehhez szeretne tőlem is adalékot, bizonyítékot, érvet.

Először a jövődölésekre hivatkoztam, melyek szerint a következő évtizedben jelentősen csökken Budapest demográfiai súlya, és végképp tarthatatlanná fog válni az a napjainkban is téves elképzelés, hogy a munkásság városban él. Ezután a falu és a város mellé felsorakoztattam a tanyát, az aprófalvat, a nagyközséget, a kisvárost, a nagyobb várost, majd a lakosság egynegyedét jelentő budapesti agglomerációt említtem.

Térjünk a tárgyra, sürget ingerülten barátom. Arra kíváncsi, miben nyilvánul meg a lemaradás az olvasás területén. Én is ingerült leszek, mint budapesti lakos azt hiszem joggal, és a következőkkel traktálom „kemény adatokra” éhes barátomat: Zugló lakóinak száma 178 ezer, Szegedé 170 ezer; Zugló közművelődési könyvtárainak alapterülete 570 négyzetméter, egy lakosra 0,6 kötet könyv jut; Szegeden ugyanez 2717 négyzetméter és 3,2 kötet. Csepel lakóinak száma 81 ezer, Újpesté 72 ezer, Szombathelyé 77 ezer. Mivel barátom kitalálja a folytatást, nehezíteni kell a társasjátékot. Budafok lakóinak száma 50 ezer, ehhez 259 négyzetméter és 0,9 kötet „jár” Budapesten; a 6900 lakosú Baktalórántháza adatai 409 négyzetméter és 4,1 kötet; Csurgóé 387 négyzetméter és 4,6 kötet; Gyöngyös ugyanez 349 és 6. Barátom azzal érvel, hogy a rákosszentmihályi munkás is igénybe veheti az Országgyűlési Könyvtár anyagát, ám ezen mindjárt el is mosolyodik.

Nézzük inkább azt, ami összeköt, javasolja barátom, akinek külön fejezetben kell foglalkozni a vidéken élő értelmiséggel, aki a faluban is városi módon él. *Bánlaky Pál A vidékiségi tünetei* című írására utalva a „városit” „kisvárosira” javítottam, de barátom azzal érvel, hogy Bánlaky csak egy...-tal jelzett kisváros nem több, mint tíz fiatal értelmiségijéről ír. Ha persze kemény adatokkal igazolnám azt, amiről Bánlaky írt... Szerencséje van barátomnak, mert kevészer ért olyan megrendülés, mint az *Azon túl ott a tág világ* című kötet kisvárosi színhelyű írásának olvasásakor. Ebben a három ponttal jelölt kisvárosban ugyanis viszontláthattam régebbi kutatásunk egyik színhelyét, a Pontpontpont nevű járási székhelyet, ahol is az ott élő értelmiség 150 képviselőjének olvasási kultúráját vizsgáltuk *Polónyi Péter*-rel, éppen egy évtizede. Sok bosszúságot okozott nekünk annak idején ez a Pontpontpont (a miénk). Nemigen találtunk magyarázatot arra, hogy miért lóg ki a sorból Pontpontpont értelmiségi olvasója. A megyeszékhelyen élő értelmiségiek otthoni könyvgyűjteményeinek átlagos kötetszáma (akkor 1970-ben) 335 volt, az 5–10 ezer lakosú nagyközségekben élőké 275 kötet, a kisközségekben élőké pedig 225.

Idáig rendben is lett volna, de Pontpontpont értelmisége elrontotta a játékot 276-os átlagával. Ugyanez történt a könyvolvasás gyakoriságánál, a negyedév alatt elolvasott könyvek száma ugyanis a négyféle településen 7,31; 6,88; 6,99 és 5,70 volt. Megint egy bökkenő. És még egyéb bökkenők az olvasási kultúra más

mutatóinál. *Bánlaky* írását olvasva úgy érzem, megtaláltam a magyarázatot: a vidékiségben, amely a Pontpontpont típusú településekre jellemző leginkább, jobban, mint a náluk kisebbek közül a nagyobbakra.

* * *

Barátom azt javasolja, „differenciáljunk”, ne beszéljünk általában az értelmiségről. Javasolom, válasszuk ki azokat, akik „olvasásügyben” hivatalból is érdekeltek, és lapozzuk fel *Tánczos Gábor A pedagógusok és az irodalom* című könyvét, kedvenc példatáramat annak igazolására, hogy miként módosítja az olvasói pályát a lakóhelyi közeg. Elég csak megnézni, hogy mit olvastak mondjuk az általános iskola alsó tagozatán tanító pedagógusok (1970-ben): a budapestiek, a vidéki városokban és a falun élők. Budapesten *Passuth, Remarque és Hemingway*, a kisebb városokban *Németh László, Passuth és Berkesi*, falun *Hemingway, Berkesi és Szilvási* volt akkor a három legolvasottabb szerző. Ettől még a mérce lehet azonos, veti ellene barátom. A mércét képviselő kedvenc olvasmányok összetételét vizsgálva *Tánczos* azt tapasztalja, hogy a kedvencek között a klasszikus és a modern értékes irodalom aránya a budapestieknél 53 százalék, a kisebb városokban lakóknál 46 százalék, a falun élőknek 41 százalék. (A gimnáziumi tanároknál ugyanezek az arányok a három színhelyen: 84, 77, 72 százalék.) Barátom elismeri az adatok megbízhatóságát, de kevesli ezeket a különbségeket. Szolgálhatok nagyobb is. A Budapesten tanító középiskolai magyartanárok 37 százaléka említ aktuális olvasmányai között „irodalmi szenzációt” jelentő művet, vidéki kollégáinak csak 15 százaléka. Hogy ezért a nagy különbségért mennyiben felelős az olvasmányok kínálata és mennyiben az érdeklődés, erről nincsenek pontos adataim; egy biztos: a vidék közművelődési könyvtárai legalább olyan jól el vannak látva irodalmi szenzációval, mint a budapestiek. Barátom feljegyzi: „Hátrányos helyzetű gyerekek szorozva hátrányos helyzetű tanárokkal = ???”

A hátrányos helyzetről eszembe jut egy éppen ide kívánczoló kemény adat. Ha a munkások és az alkalmazottak széles rétegét ingázókra és nem ingázókra, majd mindkét csoportot nőkre és férfiakra, majd mind a négyet budapestiekre, vidéki városokban élőkre osztjuk, és az olvasásra és tanulásra fordított heti átlagórák alapján nagyság szerint sorba állítjuk a 12 réteget, ez a kép alakul ki:

budapesti nem ingázó férfiak	1,1
budapesti ingázó férfiak	1,1
falusi nem ingázó férfiak	0,9
kisvárosi nem ingázó férfiak	0,8
kisvárosi ingázó férfiak	0,7
falusi ingázó férfiak	0,7
budapesti nem ingázó nők	0,7
kisvárosi nem ingázó nők	0,6
falusi nem ingázó nők	0,6
falusi ingázó nők	0,4
kisvárosi ingázó nők	0,4
budapesti ingázó nők	0,3.

Az igazi szakadék a nők és a férfiak között van, kiált fel barátom, de azért azt is észreveszi, hogy bármelyik rétegbeli ingázók kevesebb időt fordítanak, vagy inkább fordíthatnak, olvasásra és tanulásra, mint a nem ingázók. Barátom jól ismeri

azokat a jövődöléseket, melyek szerint az elkövetkezendő tíz évben az ingázás nemhogy csökkenne, de még valamennyit növekszik is. Nem innen fúj a változások szele, hanem az iskolázottság növekedése tölti fel a szakadékot, érvel barátom, hiszen a jövődölések szerint 1990-re a középfokú és annál magasabb végzettségűek aránya már 65–70 százalék között lesz.

Még keményebb adatokkal szolgálhatok: ismét az olvasásra és a tanulásra fordított napi átlagidő összevetését javasolom, ezúttal nem az ingázók, hanem a vezetők és értelmiségiek, valamint a szak- és a betanított munkások csoportjainál:

falusi értelmiségi férfiak	1,4
budapesti értelmiségi férfiak	1,2
kisvárosi értelmiségi férfiak	1,2
budapesti értelmiségi nők	1,1
kisvárosi értelmiségi nők	1,1
budapesti munkás férfiak	0,9
falusi munkás férfiak	0,7
falusi értelmiségi nők	0,7
kisvárosi munkásnők	0,6
falusi munkásnők	0,5
budapesti munkásnők	0,5.

Barátomnak az a véleménye, hogy ebből drámát lehetne írni. A dráma tragikus hőse az a falusi értelmiségi nő, akinek feleannyi idő sem jut olvasásra és tanulásra, mint a rétegéhez tartozó férfiaknak, s alig több, mint a falun élő szak- és betanított munkásoknak. (Csak annyit teszek hozzá, hogy ezek több mint tízéves adatok, azóta csaknem a felére csökkent – országos átlagban – az olvasásra és tanulásra fordított idő.)

Barátom most már csak a tendenciákról akar hallani. Két névsorral szolgálok. Az egyik 1962-ből: *Jókai, Móricz, Mikszáth, Gárdonyi, Verne, Solohov, Móra, Dumas, Tolsztoj, Berkesi*. Ezek az írók voltak akkor a falusiak leggyakrabban előforduló olvasmányaink szerzői, gyakorisági sorrendben. 1971-ben pedig; *Berkesi, Szilvási, Jókai, Passuth, Móricz, Mikszáth, Fekete István, Dumas, Cusack, Szabó Magda, Rejtő*. Idézzük még ehhez Gereben Ferenc kommentárját: „Új olvasói magatartás ez, mely megkérdőjelezi a hagyományos értékeket, és helyükre többnyire még nem a hagyományosra épülő új értéket, hanem annak félig vagy félresikerült lenyomatát, illetve egyszerűen a szórakozó-fogyasztói attitűdöt állítja. Egy változó világ változásban levő, tanácstalannak tűnő értékrendje munkál itt.” És még egy adat, Gereben Ferenc 1971-es felméréséből: az olvasmányanyag 50 százaléka mindössze húsz író műveiből áll össze. A városi munkásság és értelmiség olvasmányainak összetételét ezzel szemben az olvasmányok változatosságának lassú növekedése jellemzi.

* * *

Barátom arra kér, hogy ne az olvasói szokások többféleképpen is értelmezhető változásával, hanem ennél sokkal keményebb adatokkal érzékeltessem az olvasási kultúra alakulását elsősorban falun, már csak azért is, mert a munkások jelentős része is ott él. Ezek után már csak Dáka esete következhet.

Egy veszprémi könyvtáros 1973-ban felkereste *Ughy Jenő* 1964-ben végzett olvasásszociológiai kutatásának egyik színhelyét, Dákát, és mivel annak idején is ő készítette ott az interjúkat, „szemtanúként” írhatta meg *Kulturális változások*

Dákán című könyvét. Miféle változásokról számolhatott be Tóth Dezső, aki mellesleg e község szülötte?

Arról, hogy 56-ról 3 százalékra csökkent azoknak a száma, akiknek 400 forint alatt volt az egy főre jutó jövedelme, viszont 0-ról 18 százalékra nőtt azoké, akiknek 1500 felett volt. 20-ról 94 százalékra nőtt a mosógéppel, 0-ról 74 százalékra a hűtőszekrénnel, 8-ról 85 százalékra a televíziókészülékkel, 3-ról 18 százalékra a lemezjátszóval vagy magnóval rendelkezők aránya. Az érettségizettek aránya 12-ről 29 százalékra emelkedett; másfélszerezése az országos, kétszerezése a megyei napilapot előfizetők aránya. Ezzel szemben negyedére csökkent a mozilátogatók, ötödére az ismeretterjesztő előadások hallgatóinak aránya, nem növekedett a könyvtári tagok és a művelődési otthonba járók aránya. A könyvtári állomány 1447-ről 2719-re nőtt, a forgalom viszont 3625-ről 3151-re csökkent. Nem lett kisebb a könyv nélküli családok aránya, alig gyarapodott valamit az otthoni könyvállomány, és egyre kevesebb jut a szabadidőből az olvasásra.

„Aki régebben sokat olvasott, ha megrótták is többen, amiért munka helyett olvas, tekintélynek számított a községben” – írja Tóth Dezső. És ma? „A tudatos műveltségigény kiesik a mindennapi életvitelből. A saját »kis szocializmus« építése a közösségi érzés rovására történik.” És egy valamikori olvasó: „Valamikor, amikor sokat olvastam, jól ismertem a modern mai irodalmat is, de őszintén megmondom, ma nincs olyan kísértés az olvasásra. Én úgy látom, ez nemcsak nálam van így, hanem a rokonok és az ismerősök között is. Inkább tévén nézzük meg az irodalmat.” Számomra a legkeményebb, leginkább fejbe kólintó adat a következő: a „Milyen olvasmányok iránt érdeklődik?” kérdésre nem válaszolók aránya 16-ről 32 százalékra emelkedett.

Természetesen Budapesten is csökkent az olvasásra és tanulásra fordított idő, és csökkent a rendszeresen olvasók aránya is, de a fővárosban jelentős mértékű az otthoni könyvek felhalmozódása; falun nagyobb, Budapesten kisebb a valószínűsége annak, hogy Dáka-tüneteket észlelhessünk. És Pontpontpontban mekkora az esély a „dákaság” elkerülésére? Talán kisebb, mint T. községben vagy N. községben. Azon túl ott a *tág világ* című könyv második, a *most utópiája* című írásában Varga Csaba T-t és N-et mint elvétve már előfordulót említi, olyan példának, amelyek a „Nagyfaluban” (így nevezik sok helyütt vidéken Budapestet) is csak elvétve akadnak.

* * *

„A hetvenes évek elején az elhanyagolt művelődési otthonban kísérletbe fogtak a fiatalok. Ők is azzal kezdték, hogy kifestették az ifjúsági klubot, és a saját pénzükből függönyt vettek. Aztán szombatonként vitát rendeztek, hol ők adtak elő, hol írókat, festőket, szociológusokat hívtak meg. A beszélgetések mindig egy-egy helyi társadalmi konfliktust feszegettek, de filozófiai, esztétikai témákat is megvitattak. Hamar észrevették, nem ismerik önmagukat és környezetüket. Ekkor a klubtagok, fiatal munkások, bejáró gimnazisták s mások kérdőívvel járták körbe a falut. Magukról készítettek szociográfiát, amelyből két fiatal író segítségével dokumentumjáték született. Kritika, élesen, de szeretettel. A klub aztán átalakult irodalmi színpaddá, hogy a dokumentum-oratóriumot eljátsszák, tükröt mutatva a falunak. Közben kiderült, hogy a gondolkodás, a művelődés akkor izgatja őket, ha a feldolgozott tudást használni tudják. A klubnak ekkor rendhagyó tanácstagja lett, aki a tanácsulésen bármikor közbeszólhatott. A termelőszövetkezet segítségével pedig a község közepén, ideális térben szabadtéri színházat emeltek.”

Barátomat most már csupán az érdekli, hogy milyen lehet T-n az olvasás helyzete. Erről nem számol be Varga Csaba, de bármibe fogadok, hogy T-n van mihez és miért olvasni. Akárcsak N-ben, ahol „az első csákányokat egymás mellett ragadta meg a pedagógus, a tanácski rendeltség vezetője, az orvos és a helyi református pap”, ahol a társadalmi munka eredményeképpen két újabb tanterem, zsinagóga és egy könyvtár épül, ahol a magyar szakteremben komplex irodalomórák folytak, ahol megindították „az első könyvet házhoz visszük” mozgalmat, amelynek keretében 40 diák 250–250 olvasót szerzett, talán csak azért, mert volt türelmük a tizedik könyvet is házhoz vinni, összesen kétezret. Azt hiszem nem a „toborzott” kétszáz, hanem az a negyven olvasó az igazi nyeresége ennek a mozgalomnak, hiszen a tanulók arra is ráéreztek, hogy nemcsak postások, könyvszállítók, hanem nevelők is, hiszen egyre többször kellett nekik ajánlani könyvet. Ehhez azonban olvasniuk kellett. Olvastak is eszeveszetten.

Mekkora esély van arra, hogy „negyven prédikátor” szülessék Dákán, Pontpontban és Budapesten? Ma még eléggé kevés, hiszen annak a bizonyos dokumentum-oratóriumnak a bemutatására nem a község agoráján került sor, hanem egy színjátzófesztiválon, mert a falu vezetői nem merték vállalni a falu fiatal prófétáit.

Barátom most már úgy érzi, hogy teljesen elkanyarodtunk a témánktól.
(1979)

ÁTLAG LAJOS ÉS A „MUNKÁSOLVASÓK”

„A munkások olvasása ma elsősorban politikai kérdés, de ez lesz a jövőben is. Egy olyan társadalomban, amelyben az olvasási képesség aránytalanul oszlik meg, az életesélyek sem egyenlően oszlanak meg.” Egy NSZK-beli művelődésszociológus, Ludwig Muth írta ezt, 1970-ben. Könyvismertetésnek induló írása társadalomkritikai publicisztikává alakult át, mely meleg szavakkal idézte fel a weimari köztársaság „olvasáspolitikáját”, és keményen számon kérte a bonni kormánytól beváltatlan művelődéspolitikai ígéreteit. Muth cikkének apropója egy kutatási jelentés, amelynek címe *A munkásság és az olvasás*, kiadója a Könyvtártudományi és Módszertani Központ, a kutatás megrendelője és támogatója a Szakszervezetek Országos Tanácsa. Két dolog tetszett ebből a könyvből Ludwig Muthnak: a magyar munkások olvasási kultúrájának magas színvonala, és az, hogy evvel a magyarok elégedettek. A kutatás megrendelői között volt Veres Péter is, aki maga elé idézve a harmincas évekbeli szervezett munkások művelődő rétegének olvasói portréját, 1968-ban úgy vélte, hogy „a munkásság nem neki való szellemi táplálékon vegetál, az olvasás, az egykori mozgalmi fegyver most az ártalmatlan szórakozás eszköze”.

* * *

A kutatás eredményei nem adtak okot vészharangkongatásra, igaz, az „olvasó nemzet” hiedelmét sem igazolták. A könyvet nem olvasó 40 százalék olyan aránynak tűnt fel, amelyet így is lehetett értelmezni, hogy „csak 40 százalék nem olvas”, és így is, hogy „csak 60 százalék olvas”. Az érettségizett munkások nem olvasó egyhatoda, és a „nemrégén még olvasó” munkások hasonló aránya már jóval kellemetlenebb adatok voltak. Hogy az értékes kortárs irodalom tizedét sem tette ki a legkedveltebb olvasmányoknak, hogy az *Elfújta a szél* megelőzte a Kárpáthy Zoltánt és az *Öreg halász és a tengert* a nagy élmények sorában, hogy a legnépszerűbb ismeretterjesztő könyveket az olvasó munkásoknak még öt százaléka sem ismerte, ez még kellemetlenebb érzéseket ébresztett.

* * *

Még egy kis türelmet kérek olvasástérképünket jól ismerő olvasóimtól. Úgy fog tűnni, hetedrangú kérdésre térek ki. 1968-ban 2800 kiszemelt interjúalany közül mindössze 28-an nem vállalkoztak arra, hogy munkatársainkkal elbeszélgessenek. 1975-ben – amikor a Csepel Vas- és Fémművek dolgozóinak könyvvel való ellátását és olvasási szokásait vizsgáltuk, és jóval ügyesebb interjúkészítőkkel dolgoztunk – ez az arány majdnem elérte a tíz százalékot. Aki tudja, hogy az olvasásra és tanulásra fordított idő az elmúlt tíz év alatt nem egy réteg körében csökkent, az az olvasás társadalmi tekintélyének hanyatlásával, a téma érdektelenebbé válásával magyarázhatná a „nem válaszolt” rovat tekintélyének növekedését, de a „nem válaszolt” rovat növekedését nem ez magyarázza. 1968-ban – anyagi okokból – a kérdezés csak a munkahelyeken történhetett. Nem a laza munkaerőpiacról van szó. (Nem ezért jöttek le az állványról a mintába véletlenül bekerülő munkás társai, hanem egyszerűen azért, hogy az ő véleményüket is hallgassuk meg.) 1975-ben az otthonokban készítettük az interjúkat. Ez a magyarázat. Jó néhány „otthon”

egyszerűen nem volt alkalmas – nemcsak a vendégfogadásra – még az állva beszélgetésre sem. Jó néhány lakásnak nemigen nevezhető lakhelyen sokkal több hiányzott az olvasáshoz, mint a megfelelő teljesítményű villanyégő (amely a Békés megyei otthonok jelentős részéből hiányzott néhány évvel ezelőtt). Interjúkészítőink olyan helyszínekről és jelenetekről számoltak be, amilyenekről eddig csak Engels műveiben olvashattam. Az olvasástérkép nyolc év alatt alig változott. A fehér foltok (a nem olvasók) árnyalatait ismerhettük meg.

* * *

1968-ban azt kérdeztük meg, hogy mikor olvasott könyvet utoljára, hogy mit olvas az újságokból, hogy miért olvas regényeket. A „Miért nem olvas?” kérdésre adott „Fáradt vagyok”, „Nem érdekel”, „Nincs rá időm” és „Nincs rá helyem” (!) válaszok után már nem kérdeztük meg, hogy „Miért?”. Akkor azt állapítottuk meg, hogy aki nem tud tolsztojul, attól nem várhatjuk el, hogy Tolsztojt olvasson, és szépen elmagyaráztuk, hogy a tolsztojul nem tudó, és mégis Tolsztoj olvasására vállalkozók miért nem úgy olvassák Tolsztojt, ahogy kellene. Józsa Péter a „tolsztojul tudás” három elemét különítette el, amikor arra a kérdésre válaszolt, hogy mi szükséges ahhoz, hogy az egyén úgy érezze – például éppen Tolsztojjal szembe-sülve –, hogy róla szól a mese: először is a művek közléseit aktuálissá tevő társadalmi gyakorlat, másodsor az a felismerés, hogy a műnek köze van életéhez, harmadszor, hogy értse a mű nyelvét. Nos azokat a csepeli munkásokat, akik 1975-ben a „nem válaszolt” rovatba kerültek nemcsak azért kell felmenteni tolsztojból, mert még nem ismerik nyelvét, hanem elsősorban társadalmi gyakorlatuk miatt.

Gyakran elhangzik – lentről és föntől, munkásoktól és vezetőktől, de még néha a közművelődés munkatársaitól is –, hogy „nem avval kell vacakolni, hogy az emberek szeretik-e Jókait vagy sem, hanem hogy van-e rendes lakásuk”, és azt is, hogy „ha valaki Berkésit vagy Rejtőt olvas, az is jobb, mintha kocsmába járna”. Sok munkásnak van ma már rendes lakása, de ritkán kérdezik meg tőlük munkatársaik, vezetőik, a művelődésüket segítőik, hogy hogyan élnek benne, és ennek alárendelve azt, hogy szeretik-e Jókait, hogy mennyit, mit, miért és hogyan olvasnak.

A „jobb, mintha iszik” típusú érvelő úgy tesz, mintha nap mint nap komoly mérlegelés után döntenének százezrek az ivás vagy a könyv javára, mintha a kocsmázók előzőleg már olvasók lettek volna, mintha minden olvasó munkás potenciális kocsmatöltelék lenne, de ettől valamilyen szerencse folytán, vagy éppen az olvasás kegyelméből menekült volna meg. Az így érvelő közművelődési szakember kétszeresen hibázik, hiszen neki még azt is tudnia kellene, hogy a kocsmát elkerülő munkás „könyvkimérés” törzsvendége is lehet.

* * *

Mivel nincs közöttük ok-okozati összefüggés, mellőzöm az alkoholfogyasztás és a könyvvásárlás alakulásának összevetését, inkább a „munkásolvasóra” hívom fel a figyelmet. *Vitányi Iván* arra figyelmeztette 1974-ben a szocialista művelődésről vitaközön tudóskollektívát, hogy a „szocializmus” és a „szocialista” kifejezéseket gyakran használjuk meggondolatlanul: „A terminus, mely egykor vágyálmat, majd tudományos fogalmat jelölt, így sülyed vissza díszítő jelzővé, melyet az élőbeszédben nyugodtan ejthetünk hangsúlytalanul és hadarva, hagyva, hogy nyelvünk az i–a–l hangoknál a szó kimondásába is beletörjön.” Hasonló a helyzet az

utóbbi évtizedben egyre gyakoribbá váló „munkásművelődés”, „munkásolvasó”, „munkásirodalom” kifejezések „munkás” előtagjával. Kiejtése kevesebb gondot okoz, hangsúlya annál inkább. Vagy kifakult, vagy fitogtatóan nyomatékos. Ezek a terminusok roppant fontos politikai kérdést jeleznek. A munkások művelődésére irányítják a figyelmet. Egyben leegyszerűsítő választ adnak a kérdésre. A „munkás” ezekben a kifejezésekben – a jó szándék ellenére – diszkriminál és sematizál. Ízlelgessük most ezt a szót: „munkásolvasó”. Megjelenik a kérges tenyerű kézben tartott, fénynyalábokat kibocsátó könyv, az „üres” lapokat bámuló öntudatos szobormunkás a gyárudvaron, a művelődési ház előcsarnokában, a szakszervezeti titkár szobájában. Gondoljunk most a nagyon sokféle konkrét munkásra, a sokféle könyvre, sokféle olvasatukra. Gondoljunk arra, hogy a munkásolvasók egyes rétegei jobban különböznek egymástól, mint az „átlagmunkás” és az „átlagértelmiség”. (Hogy feleslegesen fel ne lobbanjon újra a vita az „átlagmunkásról”, pontosítom metaforámat. Arról van szó, hogy olvasási kultúrájának színvonalában az olvasó munkások kisebb, de jelentős hányada eléri és meghaladja az értelmiség kisebb, de jelentős hányadát – elsősorban az irodalmi ízlés tekintetében.)

A „munkásolvasó” elnevezés – jó szándéka ellenére – nem lendítette előre az olvasmányközvetítést és az olvasónevelést. A „munkásolvasó” sokaknál nem jelent többet, mint „munkásirodalmat” olvasó, a munkásirodalom pedig „munkástémát”, a munkástéma pedig ... Nos, ezt a mondatot külön tanulmánynak kellene folytatnia. Olykor az ideált, olykor a lektűr mellett jót is olvasgató egyszerű embert helyettesítik be ebbe a képletbe. Határozatok, kampányok, vállalások, kezdeményezések állítják középpontba a „munkásolvasót”, megfelelkezve arról, hogy kik is ezek. Elfeledik például, hogy életmódja alapján minden második munkásolvasó „falusi olvasó”. Nekik sem nagyon tetszik ez a rövidre zárt meghatározás. Az egyik munkás gúnyosan kérdezte, hogy miért nem használjuk a „munkásolvasó”, a „munkásirodalom”, a „munkásszínjátész” kifejezések mellett a „munkásszurkoló”, a „munkásopera”, a „munkásszínész” kifejezéseket, továbbá javasolta a „munkásigazgató” mellett a „munkásdolgozó” bevezetését is.

* * *

A „munkásolvasó” kifejezés előfordulása az utóbbi tíz évben ugrásszerűen növekedett. Nőtt-e a munkások olvasási kedve, nőtt-e az olvasás társadalmi tekintélye körükben? „Az életmódváltás olyan energiákat is leköt, amelyek közvetlenül a felszabadulást követő években már a kulturálódást szolgálták”, írja Huszár Tibor. A gondos terepszemlére építő művelődésszociológiai vizsgálatok tényekkel bizonyítják az energiák átcsoportosítását. A megnövekedett szabad idő munkaidővé való visszaalakítása és némelyeknél a nemesi címer feladatát teljesítő gépkocsi jelenségei ismertek. „Könyves” példát is hozhatok. Az olvasásra fordított időnek szükségszerűen csökkennie kellett. Igaz, Benyovszky „könyvben” negyedannyi idő alatt „kiolvasható”, mint tévében, de a Benyovszky-sorozat annak idején több időt követelt a felnőtt lakosságtól, mint tizenöt másfajta művelődési tevékenység összesen, élén az olvasással. Élén az olvasással? Nem cinizmus ez? A kutatók kérdéseire kapott válaszok alapján nem. A kedvelt, vágyott, értékelt, ajánlott, tervezett szabadidő-tevékenységek között a televíziózás és az olvasás állnak holtversenyben az első helyen, elsősorban a munkásoknál. Náluk is emelkedett a könyvvásárlás üteme. Kevesebb időráfordítás, több könyv? Hogy van ez? Megnövekedett az elolvasatlan könyvek száma, nőtt a látszateltű és kérkedő könyvek száma is. Nem tartom negatív jelenségnek, hiszen felhalmozódik a lakásokban a

kulturális tőke. A következő nemzedéknél nagyobb az olvasás esélye. Még akkor is, ha ezt kétszeresére-háromszorosára növelhetné a könyveket rendeltetésszerűen használó családi gyakorlat. Nem szabad megfélemlíteni arról sem, hogy milyen környezetbe kerül a könyv, miféle díszek, falvédők, szólások, szokások, előítéletek és tervek közé. Az olvasmányokban rejlő összefüggést feltáró, önvizsgálatra készítő, megtisztító és elindító lehetőségeket a televízió által csupán „átszerkesztett”, de lényegét tekintve még hagyományosan működő otthon hatásosan közömbösíti. Több üzem mintha rálicítálna az otthonra. Kizárólagos haszonelvűsége és versenyszelleme nemigen kedvez az alkotó művelődésnek, az értelmező olvasásnak. A művezetők művelődési aktivitása nem haladja meg a szakmunkásokét. Ennél jóval nagyobb baj, hogy munkásideáljuk – és ebben az üzemvezetők többsége is osztozik – a „pedálember”. A pedálemberre mindig számítani lehet. Ő nem rohan műszak végeztével a könyvtárba, próbára, gyűlésre, munka közben nem jut eszébe előző napi olvasmánya, következő kulturális programja. A pedálember teljesen „kifutja magát” az üzemben, otthon már tévét nézni is alig van ereje. Az aggaszt ebben a szemléletben, hogy nem a lógós a pedálember ellentéte, hanem a „nyüzs-gő”, a „töprengő”, nevezzük nevén, a művelődő munkás. Ha a hivatalos cigarettaszünetben a nem dohányzó munkás könyvet, folyóiratot vesz a kezébe, megszólják. A művezető, a pedálember és a lógós egyaránt. Ha a rossz szervezés miatt késik az anyag, és a feldühödött esztergályos idegei megnyugtatóására könyvet vesz elő, fegyelmet is kaphat.

* * *

A szocialista brigádok például rendre szerződést kötnek a könyvtárral, erről – egy pillanatra megfélemlézve a papírtakarékosságról – még díszes okmányok is készülnek. Miről szólnak ezek az okmányok? A brigád vállalja, hogy beiratkozik a könyvtárba. A könyvtár pedig vállalja, hogy könyvet ad, hogy segíti a brigádot ebben, abban, amabban. Nagy csinnadratta közepette elvállalja a kötelességét. (Igaz, nem mindig jószántából.) Az eredmény? Megugrik a könyvtár taglétszáma. Ez, sajnos, létező a könyvtárnak. A könyvtáros munkáját még sok helyen első-sorban létszámtérve (igen, ilyen még létezik!) teljesítése alapján értékelik szép szóval, oklevéllel, forinttal. És a brigádban? Keletkezik-e egy olvasófelelős, aki viszi a könyveket a brigádtagoknak. Milyen könyveket? Elsősorban „munkásolvasónak” való „munkásirodalmat”, többnyire kockázatmentes, biztonságos, „jó” könyveket. Néha „kísérleti olvasmányokkal” is próbálkoznak a könyvtárosok. (Ez esetben az időzaj nem gúnyos. Több száz könyvtárra terjedő, kutatók által irányított reményteljes kísérletekről van szó.) Ilyenkor a brigádtagok leváltják vagy legorombítják az olvasófelelőst, aki „trágár”, „pesszimista”, „befejezetlen”, „érthetetlen” könyveket hozott. (A *Makra*, a *Rozsdatemető*, a *Húsz óra*, a *Vérszékijáratbejárat* bizonyult nem keveseknél leküzdhetetlen akadállyal.) A húszas-harmincas években a szervezett munkások tízparancsolatában az első ez volt: „Olvass naponta legalább két órát!” Ne pereljük vissza ezt a jelszót. Akkor is irreális volt. Azt a „belülről irányított” mentalitást népszerűsíthetnénk, amellyel ezt több ezren megpróbálták magukévá tenni. Úgy érzem, hogy a szerződések és az olvasófelelősök anakronisztikusabbak, mint az a tízparancsolat. Magam is találkoztam olyan idős munkásokkal, akik 1970-ben is betartották ezt a parancsot. Igaz, még mindig első-sorban mozgalmi feladatként értelmezve. Alapos történeti és lélektani elemzés tárgya lehetne az, hogy a mozgalmi feladatként való olvasás milyen többletet és milyen hátrányokat jelent, és az is, hogy ez a funkció – változván a munkásság helyzete,

változván a mozgalom – milyen formában él és élhet tovább, és az is, hogy milyen egyéb funkciók nélkülözhetetlenek ahhoz, hogy az olvasást – elfogadva Miklós Pál javaslatát – értelmezésként határozhassuk meg.

* * *

Az olvasáshoz és mozgalomhoz hű idős munkásolvasók egy része teljességgel képtelen a mai irodalommal való párbeszédre. Fiaik – a mai negyvenévesek – közül szintén sokan. A szocialista kultúráról alkotott modelljük jelentős mértékben eltér művelődéspolitikánk modelljétől, de fiaik modelljétől is. Negyven-ötven éves „apák” és huszonéves „fiúk” modelljeit egymás mellé téve jelentős különbségeket észlelhetünk. Még akkor is, ha a két korosztály iskolai végzettsége azonos, és még akkor is, ha mindkét réteg a párttagok közül kerül ki. Az apák modellje jóval zártabb, kevesebb és kevesebbféle értéket foglal magába, de az esztétikai érték tekintetében eléggé szigorú. (Ez a szigorúság természetesen nem zárja ki sem a magyar nótát, sem az operettet, de a „szocialista” jelzõt nemigen adományozzák nekik.) A „fiúk” műveltségmodellje sokkal többféle értéket foglal magába, jóval nyitottabb. Az „apák” csak a „Döntsd a tőkét!” érzik szocialistának, a „fiúk” az „Irul-pirul Mária”-t is. Van még egy lényeges különbség. A fiúk nyitottabb értékrendje jóval több kétes és kérdéses értéket tartalmaz. Nyitottabbak, de bizonytalanabbak, védtelenebbek. Nagyon jellemző, hogy a *Makrát* olvasó és Valiért lelkesedő fiatal munkások Magdust sem vetették el. Meghagyták tartalékban. Vagy feleségnek.

* * *

Maradjunk még a *Makránál*. A főhőssel egyidős munkásolvasók közül sokan nem tudnak belenyugodni Makra Ferenc halálába. Visszaperelik a szerzõtől. Úgy érzik, ha ők lettek volna brigádtársai, megmenthették volna. Igaz, arra a kérdésre, hogy mit csináltak volna, eléggé naiv válaszokat adnak. Vajon mi történne, ha Makra Ferenc szerencsét próbálna különböző szocialista brigádokban? Mit szólnának például a pedálembernek? Milyen könyvet ajánlanának neki az olvasófelelősök? Kezébe adnák-e a *Makrát*? A lektútból próbálnának lépcsõt építeni az „igazi irodalomhoz”? Beneveznék a vetélkedőre, hogy telibe találva évszámokat, neveket és gólarányokat sikerélménye legyen? Kegyesen megengednék neki, hogy munkaidő után mutatós dísz tárgyakat esztergálhasson Magdus vitrinjébe?

Sokakat meghökkentett és megdöbbentett, amikor Hankiss Elemér hiányzó értékeink közül elsősorban a közösséget és a személyiséget emelte ki. Ezt nemritkán maguk a munkások is észreveszik. Sokan rájöttek arra, hogy jó néhányan semmit se hoznak be a közösségbe magukkal, magukban, és arra is rájöttek, hogy a sokak által csak kikapcsolódásnak, mások által magán-tevékenységnek tekintett olvasás – rendeltetése szerint – katalizátor lehet abban a laboratóriumban, ahol a közösség számára formálódik az egyén.

* * *

A SZOT és a könyvtárügy kutatóműhelye 1971-ben rendhagyó stílusú módszertani kiadványt adott közre. Az *olvasó munkásért* címmel, és ilyen alcímekkel: *Olvasás és termelés, Az egyén kulturális forradalma, Brigádtagok és magánemberek, Egyéni vállalatok, Olvasó egyén – olvasó csoport, Tevékeny és ürkitöltő olvasás, Az olvasmányélmény utóélete, A könyvtár mint fórum, Előadás dialógusban, On-*

működő művelődési csoportok. Az inkább kérdéseket felvető, mint recepteket adó „kalauz” akkori fogadtatása jól jelezte közművelődésünk ködképét. A „munkás-olvasót” megvédők csak egy fiktív tulajdonnévre figyeltek fel: Átlag Lajosra. Azt hitték, a szerző a magyar munkást csúfolja így, pedig éppen azon fáradozott, hogy fedjük el ezt a fantomot. A vita elmúlt, Átlag Lajos visszakerült a példatárba. A módszertani kalauz címét egy mozgalom vállalta át. Könyvtárak százai vesznek részt az Olvasó munkásért pályázaton. Rokonszenves ötletek és eredmények könyvelhetők el, mégis sokszor úgy látszik, mintha a cél nem az olvasó munkás, hanem a „munkásolvasó” lenne, akit ellátnak ajánló bibliográfiákkal, meghívnak rendezvényekre, elindítanak vetélkedőkön, majd „irány az igazi művészet!” jelszóval szépen ráállítják őket a lektűr futószalagjára. Nemcsak a meghívókon, a vállalásokon és a beszámolókon kerül Átlag Lajos helyére a „munkásolvasó”, hanem sajnos a szándékokban, hitekből és gondolatokban is.

* * *

Cikkemből valahogyan kimaradt a „másfelől”. Nem a szűkre szabott terjedelm miatt. Nem is azért, mert találkoztam hivatásos kritikusokat lepipáló munkásolvasókkal. Még az sem áll, hogy ez az „egyfelől” megőrizve-megszüntetve magába foglalta volna a „másfelől”-t is. Az lehet az oka, hogy egyszerűen megfeledkeztem róla. Annyira lekötött a „munkásolvasó” ködképe. Most már mindegy. Így is válalom. Az olvasó munkásért.

(1976)

A „munkásolvasó” kifejezés sajnos elfedi az olvasó és a már vagy még nem olvasó világának roppant gazdagságát, leradírozza az olvasástérképről a domborzatot. A még Rejtőt sem olvasó, a szótagolva olvasó, az érettségivel rendelkező, de már négy éve nem olvasó, a csupán nyúltenyésztési szakkönyvet olvasó, az olvasási akcióban részt vevő olvasásbajnok, a könyvet fétisként kezelő, a könyvet vitrinben gyűjtő, a széljegyzeteket is készítő, a könyvtárakban is bűvörködő, a csak szerelmeset és izgalmasat olvasó, a magasabb társadalmi pozícióba könyvről dobbanó, a Bibliát forgató, a szemináriumra készülő, a nyugalmat és a megrendülést kereső, a mozgalmi feladatként könyvet vállaló, a feszültséget feszültséggel gyógyító, a könyvekben csalódó, a magát könyvekkel altató és könyvekkel ébresztő munkások időződnek fel: több tucatnyi típusa azoknak a millióknak, akik közül tízezerrel már találkoztam mint olvasáskutató, akik közül néhányan barátaim is; az angyalföldi Hetedikék.

A hivatásos „olvasásfelelősök”, a népművelők, a könyvtárosok, a művelődésügy irányítói, sajnos, sok esetben még mindig azt „a munkásolvasót” képzelik el maguk elé, aki sohasem létezett. Nem gondolnak arra a bizonyított és nyilvánosságra hozott tényre, hogy a munkások között ebben a tekintetben nagyobb különbség van, mint a munkások és az értelmiségiek között. (Ha természetesen a valóságban nem létező, némi erőlködéssel azonban elképzelhető „átlagmunkást” és „átlagértelmiségit” hasonlítanánk össze.)

Lehet-e beszélni „munkásolvasmány”-ról?

Lehet, de akkor vállalni kell azt, hogy diszkriminációt követünk el, mert aligha lehetne megnevezni olyan könyveket, amelyek ne lehetnének munkásolvasmányok. Vallom én is, hogy a könyvek „megtalálják” olvasóikat, ám ez roppant bonyolult, semmiképpen sem egyszerűsíthető le a „munkásolvasó-munkásolvasmány” találkozási szervezésére. Sajátos módon számtalan esetben éppen maguk a munkások kerülték el az úgynevezett nekik szóló műveket. Vannak, persze hogy vannak olyan könyvek, amelyek a munkásság egyes rétegeiben nagyobb visszhangra találnak, mint másutt; és akadnak természetesen ezek között úgynevezett munkástematikájú könyvek is. Ilyen volt például a *Rozsdatemető*, a *Makra* és a *Vészkijáratbejárat* is, ám ha azokat a könyveket tekintjük tipikus munkásolvasmányoknak, amelyek a munkásság körében (vagy egyes köreibben) voltak a legnépszerűbbek, akkor olyan könyveket kell felsorolni, mint a *Légy hű önmagadhoz*, a *Réztábla a kapu alatt*, a *Pillangó*, a *Háború és béke*, a *Nyomorultak*, a *Húszévesek*. Jó felkészültségű könyvtárosok sem számítottak arra, hogy kedvező feltételek (nyitottság, dinamikus életvezetés, a művészi nyelv bizonyos szintű ismerete) mellett az addig elsősorban csak lektúrt olvasó és kedvelő munkásfiatalok olyan könyveket is elfogadtak, elolvastak és örömeiket lelték bennük, mint a *Meztelenek és holtak*, a *Rozsdatemető*, a *Kis herceg*, a *Legyek ura*, a *Tombol a hold*, az *Anna Karenina*, az *Igézó*, a *Zabhegyező*, az *Édes Anna*, a *Bűn és bűnhődés*, az *Égető Eszter*.

* * *

Megjelent-e a szellem Angyalföldön?

Nemcsak az olvasás van – világszerte – válságban, hanem a beszélgetés is. Persze ez is csak következménye a személyiség és közösség hiányának. El kell fo-

gadjunk, hogy az olvasás nem lehet öncél (ha az, betegség), normális esetben valamihez olvasunk. Van-e mihez olvasni? Az egykori munkás-olvasóköri volt mihez, mert ott elsősorban politizáltak, ennek volt hathatós eszköze az olvasás. Annak idején mint alkalmi rádióriporter nem „nyilatkozó brigáddal”, hanem igazi olvasókkal beszélgettem olyan kérdésekről, amelyekről *Asperján György* is írt *Vész-kijáratbejárat* című regényében. Az alkalmi társaságból baráti társaság lett, amely négy éven keresztül minden második pénteken találkozott a Magyar Hajó- és Darugyár Angyalföldi Gyáregységének szakszervezeti könyvtárában. Kávéház volt, irodalmi szalon és olvasóköri, ahol nem olvasmányainkat vitattuk meg, hanem problémáinkat, és egyik lehetséges válaszként, továbbmozdítóként, új szempontot jelezve kerültek elő a művek, köztük az olvasmányok is.

A körnek hosszú ideig nem volt neve, csak légkör, csodák csodájára nem is intézményesült klubbá, szakkörre, kísérté. Megtörtént a manapság legnagyobb csoda: egyszerűen csak beszélgettünk. (Persze, nem „egyszerűen”, jobbnál jobb játékokat találtunk ki, például szociálpszichológiai tesztek alakítottunk társasjátékká. Jó néhány, később országos hírűvé vált olvasótábori módszernek volt műhelye ez a kör, amelynek tagjai többségükben továbbtanuló szakmunkások voltak.)

* * *

Miről beszélgettünk? A szerelem lehetőségeiről és csapdáiról, arról, hogy lehet-e egy munkás értelmiségi, mitől olyan amilyen az ízlésünk, kinek kell a modern művészet, lehet-e erkölcsös, aki hatalmon van, van-e olyan ember, aki nem hátrányos helyzetű, kit vennénk be Noé bárkájába, mi a halál ellenszere, művészet-e a hajfantázia, a habostorta és a ceruzahegyezés, van-e szükség nőnapra, milyen életfelfogások közül választhatunk ma Magyarországon, milyen filmet készítenénk gyerekkorunkról, van-e esélyük a klasszikus és modern utópistáknak, mit tennénk ki az életművünket bemutató kiállításra, lehet-e hős a kisember, milyen hatásokkal, hogyan tudjuk közölni érzéseinket, mi a különbség az angol és a magyar munkás között, mi a fű és mi az asztal, hogy lehet-e több érvényes értelmezése egy művészi alkotásnak.

És kik szóltak hozzá a kör tagjain kívül? *Örkény István*, főleg egypercesei révén rendszeresen. *József Attila*, *Sánta Ferenc*, *Pilinszky János* többször. Rajtuk kívül még nagyon sokan: *Fellini*, *Fábri Zoltán* és *Rózsa János*, *Szabó Lőrinc*, *Kodály*, *Penderecki*, *Asperján György*, *Sebő Ferenc*, *Ferge Zsuzsa* és *Hankiss Elemér*, *Héthy Lajos* és *Mérei Ferenc*, *Akutagava* és *Csurka István*, *Csontváry* és *Bosch*, *Majakovszkij* és *Nagy László*, *Kondor Béla* mint festő és költő. Elolvastuk, felolvastuk, előadtuk, megnéztük, meghallgattuk, értékeltük, megvitattuk, elemeztük, értelmeztük őket.

* * *

Hogy azután többet olvastak? Ostoba kérdés. Ezek után és közben bizonyos könyveket, műveket, sorokat nem lehetett nem elolvasni. Az olvasmány eredménye, úgy tapasztaltuk, ezt vallottuk, nem az olvasó, hanem a „hetedik”, aki én vagyok, az önmagára eszmélő, felfedezésre vállalkozó ember. Bizony, ilyen feladatok elől még könyvekhez is szoktak menekülni.

A „Hetedik” köre nevének felvétele után hamarosan feloszlott. Nem mondtuk ki feloszlásunkat, nem is akartuk, így alakult. Többségük annyiféle funkciót és tevékenységet vállalt már fel, hogy elfogyott alóluk az idő. Egy részük megijedt

a „hetedikség” felvállalásától, túl nehéznek bizonyult számukra a hetedik próba. Mégis nagy kalandot, a későbbi vállalkozásokhoz viszonyítási alapot jelentett ez a négyéves beszélgetés, és roppant fontos tanulságokat az olvasással kapcsolatban is. Megéltük, hogy az olvasás, vagyis a szöveg értelmezése ma még jóval nagyobb szabadságteret biztosít, mint a legtöbb közlési forma. Megéltük, hogy a nyilvánosság előtt elengedhetetlen az olvasás csendje. Megértettük, hogy a mások helyzetébe való beleélés nélkül sem személyesülésünket, sem társadalmiasulásunkat nemigen remélhetjük. Márpedig ennek a készségnek egyik leghatékonyabb elsajátítási módja éppen az olvasás, a hősökkel, a problémákkal való azonosulás.

Nagyon fontosnak érzem, hogy éppen angyalföldi munkás barátaim társaságában végzett szellemidézés közben bizonyosodhattam meg arról, hogy a szabad idő csak akkor válhat szabadidővé, ha szabadon választva tevékenységi formát, szabadon döntve értékek mellett megkísérlem a csaknem lehetetlent: nagy szellemek vállára ágaskodva átkukucskálni korlátok felett, rákérdezni lételemre, kinevetni a meghatározottságokat, felreppenni és meglátni magam a szabadság ritka pillanataiban. Ezt az embert, ezt a lehetőséget kell meglátni az olvasó munkásban, és hagyni, ösztönözni, támogatni őt, hogy csinálhassa, mert nem a könyvből szabadul ki a szellem, hanem belőlünk.

(1982)

PORTRÉVÁZLAT A VIDÉKI ÉRTELMSÉGI OLVASÓRÓL

Egy ezerkétszáz órás beszélgetés legfontosabb tanulságait villantja fel ez a kis tanulmány. A beszélgetés résztvevői: 1200 vidéken dolgozó értelmiségi és a Könyvtártudományi és Módszertani Központ kérdezőbiztosai; színhelye két nagyobb város, Miskolc és Debrecen, két kisebb város, Pápa és Mosonmagyaróvár, hat nagyközség és tizenhét kisközség; témája az olvasás és a könyvtár. (A kutatás eredményeit összefoglaló kiadvány: Kamarás István – Polónyi Péter: *Értelmiség, olvasás, könyvtár.*)

Az „értelmiség” és az „olvasott ember” közé nem tehetünk egyenlőségelet. Az értelmiségre a változatos összetételű szellemi javak nagyfokú fogyasztása mellett a szellemi mozgás és a közéleti aktivitás is jellemző, az olvasás viszont korántsem minden esetben más aktivitást is serkentő szellemi tevékenység. Az olvasottság és a tájékozottság mutatói alapján ugyanakkor eléggé jó valószínűséggel következtethetünk arra, hogy milyen mértékben közelíti meg a diplomás ember az új szellemi értéket alkotó, vagy ezeket alkotó módon közreadó értelmiség modelljét. Szociográfusaink eredményes terepbejárása után most a szociológusok figyelmé fordul az értelmiség felé. A vidéken dolgozó értelmiség olvasói portréját felvázoló tanulmány egyike lehet a most induló nagyobb szabású kutatások szerény előmunkálatainak. (Most a tanulmány címének egyes szavait magyarázó fejezetnek kellene következnie. A „nem budapesti”, a „Budapesttől távoli” és még sok értelemben használt „vidéki” fogalom meghatározása lenne az első és egyáltalán nem könnyű feladat, hiszen a húszezer lakosú Budapest környéki községek és a még csak néhány ezer lakosú új szocialista város, a tanya és az egyetemi város egyaránt vidék. Még tarkább minőségeket nyálából át az „értelmiségi” fogalom: a gazdálkodó tanító és a helytörténeti monográfiát író általános iskolai tanár, a tanyajáró körzeti orvos és a kutatómunkát is végző klinikai belgyógyász, a munkásokkal és a fizikai munkával közvetlen kapcsolatban lévő üzemvezető és az üzemvezetővel is csak esetlegesen érintkező főkonstruktor, a szabadúszó újságíró és a függetlenített szakszervezeti funkcionárius, a kisvárosi plébánia káplánja és a nagyüzem szociológusa, a fagottművész és a tanács művelődési osztályának művészeti előadója „egyformán” – azaz dehogyis egyformán – vidéken dolgozó értelmiségi. Az „olvasóportré” kifejezést is meg kellene magyarázni. Meditálni kellene azon, hogy vajon az eddig elolvasott könyvek vagy az elolvasásra érdemesnek tartott könyvek listája, a végigolvasott vagy az egy-egy adat miatt fellapozott szakkönyvek, az olvasásra fordított vagy óhajtott idő, az elolvasott könyvek esztétikai és tudományos értéke vagy ezen értékek asszimilálását szabályozó olvasói beállítódás jellemzőbb vonása az olvasói portrénak.)

Könyvek az időmérlegen

„Nem találja érdekesnek, hogy kismillió olvasó munkásszobor mellett olvasó értelmiségit ábrázoló szoborral nemigen találkozhat?” (25 éves kisvárosi népművelő)

„Harminckét éves korukig az orvosok könyvbarátok, azon túl, minthogy nem olvasnak, vendéglőket gyűjtenek.” (P. Rouanet: *Castell*)

„Az értelmiségi valamikor 25 éves korában befejezheti tanulmányait, és ráülve

babérjaira megkezdheti szépen értelmiségi létét, egy munkásnak viszont állandóan tanulni kell: ahhoz is, hogy értelmiségi lehessen, ahhoz is, hogy művelt munkássá váljon.” (42 éves nagyközségi rendelőintézeti orvos)

„Este néha már annyira fáradtak vagyunk az olvasáshoz, hogy a kitűzött 10 percért is keményen meg kell küzdenünk. Ilyenkor egymást ébresztgetjük, s azt mondjuk: tessék, visszaszereztem neked öt percet a Nagy Elszürküléstől.” (25 éves kisvárosi középiskolai tanárnő)

A KTTK felmérése szerint 1964-ben az értelmiségiek 50%-a nem olvasott egy év alatt egyetlen könyvet sem, felmérésünk szerint 1969–70 fordulóján a legutolsó negyedév alatt egyetlen könyvet sem olvasók aránya 4% volt. Ha az elképzelhető szépítések miatt ezt az arányt óvatosságból kétszeresére becsüljük, akkor is azt mondhatjuk, hogy honos az olvasás a vidéken dolgozó értelmiség körében. Ezt – tehát a dolog mennyiségi oldalának pozitív képét – jó néhány más jellegű tény is megerősíti. Közvetve talán már az is, hogy az 1200 interjúalany közül mindössze 7-en tértek ki a válaszáadás elől, s az is, hogy a kérdezettek 84%-a az interjú alatt pozitív, együttműködésre kész magatartást tanúsított. Közvetlenebb bizonyítéknak érzem azt, hogy a kérdezettek 60%-a rendelkezett csak 50 kötetnél kevesebb könyvvel, 70%-uk viszont 1000 kötetesnél nagyobb könyvgyűjteménnyel, átlagosan pedig 275 kötettel. Az otthoni könyvgyűjtemények 1969 folyamán átlagosan 17 kötettel gyarapodtak. A könyvvásárlás és a jövedelem között ennél a rétegnél csak eléggé gyenge összefüggést állapíthattunk meg. A középiskolai tanárok például több könyvet vásároltak, mint a műszaki és a mezőgazdasági értelmiség, és ugyanannyit, mint az orvosok.

A könyvek, az olvasás súlyát nem „hitelesített” időmérlegen mértük le, nem az olvasásra szánt percekkel jellemeztük ezt a réteget és egyes csoportjait, hanem a kedvelt szabadidő-tevékenységek alapján oly módon, hogy húsz fajta tevékenységet helyeztettünk velük a kedveltség négy fokára. A kedveltség alsó és felső fokait 0-val és 3-mal jelölve, a következő kép alakult ki a számítások után:

	a kedvelés foka (0–3)	az első helyen említők %-aránya
olvasás	1,69	30
televíziózás	1,45	20
rádióhallgatás	0,65	2
továbbképzés	0,58	8
komolyzene	0,44	4
séta, kirándulás	0,43	4
filmnézés	0,39	1
színházlátogatás	0,36	2
kertészkedés	0,36	4
könnyűzene	0,33	1
társaság	0,32	2
nyelvtanulás	0,29	2
barkácsolás		2
.	.	.
.	.	.
előadások hallgatása	0,12	0
kártyázás	0,11	0

A kérdezettek 30%-a első, 32%-a második vagy harmadik, 15%-a negyedik vagy ötödik helyre sorolta az olvasást. A nők 80, a férfiak 70%-a említette az olvasást az öt legkedveltebb tevékenység között. A különböző korosztályok között kisebb, a különböző társadalmi foglalkozási csoportok között valamivel nagyobb különbségek tapasztalhatók. A 40 főt számláló, nagyjából papokból, továbbá művészekből, újságírókból, függetlenített párt- és szakszervezeti vezetőkből álló „egyéb” csoport 86, a középiskolai tanárok 80, a műszaki és a mezőgazdasági értelmiségiek 70–70%-a sorolta az első öt szabadidő-tevékenység közé az olvasást. Az olvasás egyébként mindegyik csoportnál az első helyre kerül, a tanítók kivételével, akiknél a televízió foglalta el az első helyet. Az olvasás–televízió mérleg nyelve legegységelműbben az orvosoknál, az általános és középiskolai tanároknál billent az olvasás javára.

Vajon mit ér ez az első hely? Vajon az olvasásra fordított percek is hasonló arányokat eredményeznek-e? Vajon nemcsak a kegyelet, a nosztalgia, vagy a tv-re szánt nagyobb idő miatti lelkiismeret-furdalás biztosított az olvasásnak ilyen előkelő helyezést? Vajon nemcsak a fárasztó, elidegenítő munka utáni felfrissülés, vagy az ilyen munkától való menekülés kitüntetett lehetősége-e az olvasás a vidéken dolgozó értelmiség számára is? Ezekre a kérdésekre persze egy szabályos szabadidő-mérleg adatai birtokában sem válaszolhatnánk, hiszen ha ismerjük is az olvasással eltöltött percek számát, súlyát a szabadidő-mérlegen sem mérhetjük le. A továbbképzés, a nyelvtanulás és az előadások hallgatásának viszonylag alacsony aránya alapján valamelyes valószínűséggel következtethetünk az első helyen álló olvasás tartalmára: ezek szerint az olvasás az esetek jelentős részében ennél a rétegnél sem párosul a továbbképzéssel, illetve az olvasás célja az esetek nagy százalékában nem elsősorban az önképzés.

Tájékozódás és könyvtárhasználat

„Ha egy jó pap is holtig tanul, mennyit kell tanulni és olvasni egy ilyen rossz papnak, mint jómagam. Itt van például a gerontológia, ezt is kellene tanulmányoznom, hiszen manapság öregasszonyokkal van tele a templom, aztán itt van a szociológia, hiszen az emberek még a misére is elhozzák magukkal a társadalmi viszonyaikat.” (50 éves falusi lelkész)

„Ebben a kis vidéki gimnáziumban harminc évvel ezelőtt híres tudós-tanárok is tanítottak, ma pedig egy komolyabb szellemi vetélkedőre sem mernénk kiállni, legfeljebb a szakfelügyelő elé, hogy felmondjuk neki a tankönyvet, a tantervet és a legfontosabb tanári segédkönyveket.” (nagyközségi középiskolai tanár)

„A könyvnek számomra ma már csak történeti értéke van. Újságokra és szakfolyóiratokra van szükség, aktuális és szakmai információkra.” (46 éves kutató-mérnök)

„Az újságok részben a mindennapok újdonságaiból, részben a könyvekből táplálkoznak. Egy-egy hírt vagy adatot, amelyekkel szemben kétségeim vannak, mindig lexikonokkal, kézikönyvekkel és komoly folyóiratokkal erősítetek meg.” (34 éves városi közigazdász)

A mintegy 6500 könyv, a kérdezettek által legutoljára olvasott 6 könyv 25%-a volt ismeretközlő olvasmány.

A munkásoknál egy évvel azelőtt 12% volt ez az arány. A nők és férfiak között ebben a tekintetben munkások és értelmiségiek között egészen hasonló arányú

különbségeket tapasztaltunk: a férfiak kétszeres arányban olvasnak ismeretterjesztő és szakkönyveket, mint a nők. A „non-fiction” aránya a középiskolai tanároknál, az államigazgatási és gazdasági szakembereknél, valamint a műszaki értelmiségieknél 29–33%, az általános iskolai tanároknál 23, az orvosoknál 20, a tanítóknál pedig csak 15%.

Az 1200 vidéken dolgozó értelmiségi 630-féle sajtóterméket olvasott, átlagosan hétfélét. A szóródás azonban elég nagy: több száz folyóirat mögött csupán egy-két olvasó áll. Bár közel kétszázan említették a nyelvtanulást az öt legkedveltebb szabadidő-tevékenység között, mindössze harmincan olvasták az 50-féle idegen nyelvű folyóiratot. A tíz legolvasottabb sajtótermék a következő: *Népszabadság*, *Nők Lapja*, *Rádió és Televízió Újság*, *Magyarország*, *Élet és Tudomány*, *Ludas Matyi*, *Tükör*, *Ország-Világ*, a megyei napilapok, valamint a mintában található 600 pedagógus jóvoltából a *Köznevelés*. A felsoroltak közül hat a munkások körében legolvasottabb tíz lap között is megtalálható, igen jellemzők azonban a különbségek. Az *Élet és Tudományt* a vidéken dolgozó értelmiségnek két és félszer, a *Rádió és Televízió Újságot* négy és félszer, a *Magyarországot* hatszorta akkora hányada olvassa, mint a munkásoknak. A *Rádió és Televízió Újság* előkelő helyezése az értelmiségieknél a tömegkommunikációs eszközök tudatosabb és kulturáltabb használatáról is árulkodik. A 25 legolvasottabb sajtótermék között a négy legfontosabb irodalmi folyóirat is szerepel az értelmiségieknél, míg a munkásoknál ezek sereghajtók voltak.

Igy fest a helyzet a jelen szemszögéből, vagyis eléggé kedvezően. Ha azonban a jövő felől nézzük a folyóirat-olvasást, ezek a kevésbé iskolázott réteggel való összehasonlításnál megnövekvő arányok összezsugorodnak. Az *Autó-Motor* 10%-os olvasottságával megelőzi – az iskolák által járatott *Köznevelés* kivételével – valamennyi társadalomtudományi, valamennyi természettudományi, műszaki és mezőgazdasági, az *Élet és Irodalom* kivételével valamennyi irodalmi folyóiratot. A kérdezetteknek csak 9–9%-a olvassa a *Társadalmi Szemlét*, a *Nagyvilágot* és az *Új Írást*, 8%-a a *Kortárs*t, 6–6%-a a *Valóságot*, a *Deltát*, és 2%-a a *Kritikát* (a régebit). A *Világosságot* az 1200 kérdezett közül csak 29 olvassa, közülük 10 pap. A vidéki irodalmi folyóiratokat a kérdezettek 6%-a említette. A rendszeresebb olvasók arányát jobban kifejező előfizetők aránya általában a közölt hányadok fele. A folyóirat-olvasásnál is igen jelentősek a társadalmi foglalkozási csoportok közötti különbségek. Egy-egy folyóirattípus olvasottságának aránya egy-egy csoportnál kiáltóan alacsony. A műszaki értelmiségieknek 18, a mezőgazdasági értelmiségieknek 12, az orvosoknak pedig csak 8%-a olvas társadalomtudományi folyóiratot; a tanítóknak és az általános iskolai tanároknak csak 8–8%-a olvas természettudományi és technikai folyóiratot, csak minden negyedik vidéken dolgozó orvos és tanító, minden ötödik műszaki értelmiségi, és csak minden kilencedik mezőgazdasági értelmiségi olvas irodalmi és művészeti folyóiratot. Legharmonikusabb a kép a középiskolai tanároknál, akiknek 46%-a olvas napi munkájához csak közvetve kapcsolódó, általános műveltséget gyarapító folyóiratot. Viszonylag kedvező a helyzet még ebben a vonatkozásban az államigazgatási és gazdasági szakembereknél.

„Ha szakterületén új feladatot kap, hogyan szokott tájékozódni a szakirodalomban?” – kérdeztük meg 1200 beszélgetőpartnerünket, s korábbi beszélgetések alapján különböző válaszlehetőségeket adtunk meg. Kiderült, hogy a gyorsuló idő mögött elmaradozó tankönyvek foglalják el az első helyet. A kérdezettek 69%-ánál szerepel ez az információforrás. A kérdezettek 48%-a élőszóban konzultál, 35%-uk saját jegyzeteire támaszkodik, 25%-uk az irodalmi hivatkozások nyomán indul el,

22–22⁰/₀-uk fordul a monográfiákhoz és a könyvtári katalógusokhoz, 12⁰/₀-uk veszi igénybe a könyvtári tájékoztató és témafigyelő szolgálatot, 7⁰/₀-uk a bibliográfiákat, 4⁰/₀-uk a referáló folyóiratokat. A tankönyv az államigazgatási és gazdasági szakemberek kivételével mindegyik csoportnál vezető szerepet játszik. Eddig kirajzolódott olvasói portréjuk alapján nem lep meg, hogy az orvosok a leghűségesebbek a tankönyveikhez, s hogy ők idegenkednek legjobban az egyéb források használatától. Az irodalmi hivatkozásokat a középiskolai tanároknak csaknem kétszeres nagyobb aránya használja fel, mint a többi csoporthoz tartozóknak. A monográfiákat és a bibliográfiákat a középiskolai tanárok, a könyvtári katalógusokat ők és a műszaki értelmiségiek részesítik előnyben más forrásokkal szemben az átlagosnál nagyobb arányban. A témafigyelés a műszaki értelmiség speciális tájékozódási forrásának bizonyult. A legtöbbféle információs forrást a középiskolai tanárok és a műszaki értelmiségiek veszik igénybe, a legkevesebbet a tanítók.

A tankönyv monopolhelyzetéből már elég nagy valószínűséggel következik a könyvtárak viszonylag alárendelt szerepe. A vizsgálat során kérdezettek 53⁰/₀-a volt könyvtári tag. A könyvtárhasználók 28⁰/₀-a, az összes kérdezett 13⁰/₀-a többféle könyvtár szolgáltatását is igénybe vette. A nem könyvtári tagok nagyobb része valaha könyvtári tag volt, de különböző okok miatt lemorzsolódott. Az indokok között az elköltözés és a munkahely változtatás szerepelt leggyakrabban. A könyvtárral való „diplomáciai viszony” újrafelvételének feltételeként a nem tagok 51⁰/₀-a a több szabadidőt jelölte meg, 13⁰/₀ pedig csak akkor keresné fel a könyvtárat, ha más módon nem tudná megszerezni a könyveket. Mindössze 11⁰/₀-uk követelt többet a könyvtáraktól. 7⁰/₀-uk viszont egyszerűen „csak” nem jár könyvtárba. Hogy a különböző társadalmi foglalkozási csoportokban mekkora a könyvtárhasználók aránya, arra az előzmények után nagy biztonsággal következtethetünk. Várható volt, hogy a középiskolai tanárok kerülnek az élre ismét. 72⁰/₀-uk könyvtári tag. Az ellenkező végtel pedig az orvosok 29⁰/₀-a. A többi csoportban a könyvtári tagok aránya alig tér el egy-két százalékkal az átlagtól. A továbbképzésben részt vevők körében 63⁰/₀, a többiek között csak 48⁰/₀ a könyvtártagok aránya. Hasonló különbségeket tapasztalhatunk a tanulók és a nem tanulók között az olvasási és tájékoztatói kultúra más mutatóinál is.

Sokan osztják azt a nézetet – sokan éppen a könyvtárat nem használó, vidéken dolgozó értelmiségiek közül –, hogy a könyvtár a középrétegek művelődési intézménye, a nagyobb otthoni könyvtárakkal rendelkező, a könyvújdonságokat rendszeresen megvásárló értelmiség, akár az iskolapadból, ezekből az intézményekből is „kinő”. E hiedelem felülvizsgálása céljával különböző „elit” csoportokat képeztünk, és összehasonlítottuk őket az átlaggal. Míg átlagosan 53⁰/₀ volt a könyvtárhasználók aránya a vidéken élő értelmiség körében, a legtöbbet olvasók 67, a legbiztosabb esztétikai értékítéllel rendelkezők 70⁰/₀-a könyvtári tag, de nem negatív a mérleg a legtöbb könyvet vásárlóknál sem.

Irodalmi érdeklődés, irodalmi ízlés

„Értelmiséginek lenni nem más, mint óriási felelősséget vállalni. Van olyan köztünk, aki a könyvekkel az e felelősséggel járó feszültséget csökkenti csupán, vagy éppen felelőtlen könyvekkel folytatja felelőtlenységét. Nekem azért van szükségem könyvekre, tudományos és szépirodalmi művekre egyaránt, hogy rendszeresen ellenőrizsem, jól végzem-e felelősségteljes munkámat.” (27 éves városi üzempszichológus)

„Nem tudok áhítattal vagy csodálattal tekinteni a könyvekre, még a regényekre sem, hiszen irodalomtanár vagyok, csak úgy, mint egy fáradt munkás az őt megkínzó szerszámmal. Ha nagy ritkán letehetem a könyv-szerszámmat, az erdőt járom vagy festegetek.” (42 éves kisvárosi általános iskolai tanárnő)

„Ha majd olyan munkát végezhetek, amelyhez munkaidő alatt is olvasni kell, akkor majd munkaidő után sem olvashatok akármit, mint most, amikor az egyhangú munka után bármilyen nem unalmas könyv felszabadulást jelent.” (34 éves városi vegyészmérnök)

„Mint értelmiségi, csak kötelező olvasmányt olvasok, mint nyúltenyésztő és vincellér már ajánlott olvasmányokat is, ha szabad ember lehetnék, még talán verseket is olvasnék.” (40 éves falusi tanító)

Az értelmiség olvasásra szánt perceinek nagyobb részét kitöltő szépirodalmi olvasmányok között 1969–70 fordulóján az adott időszak olvasmányai közül az alábbiak szerepelnek leggyakrabban (zárójelben közöljük az esetek számát):

DALLOS: Aranyecset, A nap szerelmese	(89)
REMARQUE: A diadalív árnyékában	(75)
BERKESI: Küszöbök	(66)
I. SHAW: Oroszlánkölykök	(49)
BERKESI: Sellő a pecsétgyűrűn	(49)
MAILER: Meztelenek és holtak	(48)
BERKESI: Húszévesek	(42)
MORAVIA: Unalom	(41)
SZILVÁSI: Születésnap júniusban	(40)
HEMINGWAY: Akiért a harang szól	(39)
JÓKAI: A kőszívű ember fiai	(37)
SZILVÁSI: Appassionata	(36)
E. BRONTË: Üvöltő szelek	(36)
ZILAHY: A Dukay család	(33)
BEAUVOIR: A második nem	(33)
HAJNÓCZY: A bengáli tűz	(32)
PASSUTH: A Bíborbanszületett	(31)
PASSUTH: Esőisten siratja Mexikót	(31)
KNIGHT: Légy hű önmagadhoz	(31)
SZILVÁSI: Kipárnázott kaloda	(30)

Ez a húsz mű, mint az időszak legnépszerűbb könyvei e rétegnél, jellemző az 1969 végi ízlésállapotra, de korántsem tükrözi pontosan, hiszen egy nagyon hosszú felsorolásnak csupán az élmézőnyét közöltük. Mielőtt megnéznénk a főbb olvasmányfajták arányát az adott időszak olvasmányai között, azaz a vidéken dolgozó értelmiség olvasmányszerkezetét, érdemes néhány „kallódó” mű után nézni, amelyeket értékük, várható népszerűségük, aktualitásuk alapján az élmézőnybe várhatunk volna. Örömmel üdvözljük *Illyés Kháron ladikján* című művét és 13 olvasóját a középmezőnyben, hasonlóképpen örülünk *Baade Versenyfutás a 2000. évig* hét olvasójának a lista alsóbb régiójában, de már türelmetlenül várjuk *Ajtmatov*, *Örkény*, *Bellow* és *Faulkner* legújabb könyveinek olvasóit, egyelőre azonban csak *Mitchel* „örök” művével találkozunk, s csak a lista legvégén leljük meg a „kallódó” művek egy-két olvasóját. A „kallódó művek” között árválkodik három olvasó hűségével vigasztalódva *József Attila*, és egy olvasó szavazatával *Juhász Ferenc* is.

Az adott időszak, pontosabban időpont olvasmányai között a lektűr aránya 30, az értékes szépirodalomé 44% volt. Az értékes irodalom fele modern, kétötöde klasszikus realista, tizede romantikus mű. A hagyományos felépítésű klasszikus realista művek a munkások kurrens olvasmányai között található értékes irodalmi művek körében is hasonló arányban képviseltettek. Az értelmiségiek sajátos olvasói arculatát a modern értékes irodalom és a romantikus művek 5 : 1 aránya jelzi. Ez az arány a munkásoknál 1 : 2.

A hús, legtöbbek által említett maradandó olvasmányélmény a vidéki értelmiségnél a következőképpen alakul:

I. SHAW: Oroszlánkölykök	(92)
HEMINGWAY: Akiért a harang szól	(84)
L. TOLSZTOJ: Háború és béke	(82)
HUGO: Nyomorultak	(66)
KNIGHT: Légy hű önmagadhoz	(61)
HEMINGWAY: Az öreg halász és a tenger	(56)
JÓKAI: A kőszívű ember fiai	(53)
DALLOS: Aranyecset, A nap szerelmese	(48)
L. TOLSZTOJ: Anna Karenina	(45)
SOLOHOV: Csendes Don	(43)
GÁRDONYI: Egri csillagok	(40)
REMARQUE: A diadalív árnyékában	(39)
DREISER: Amerikai tragédia	(38)
PRUS: A fáraó	(34)
DUMAS: Gróf Monte Christo	(32)
M. DU GARD: A Thibault család	(31)
BERKESI: Sellő a pecsétgyűrűn	(30)
NÉMETH L.: Iszony	(30)
E. BRONTË: Üvöltő szelek	(29)
MITCHEL: Elfújta a szél	(29)

Ha a legnépszerűbb szerzőket soroltuk volna fel, valamelyest változott volna a kép: Németh László és Th. Mann is felkerült volna az élre. Ha a maradandó olvasmányélmények és a kurrens olvasmányok listáját összevetjük, csak a klasszikus realista művek arányánál nem tapasztalhatunk változást. A maradandó olvasmányélmények között 21%-ra csökken a lektűr aránya. Nő a romantikus művek és a modern művek aránya az értékes művek között.

A társadalmi foglalkozási csoportok közül a középiskolai tanárok ízlése bizonyult legfejlettebbnek, őket az „egyéb” kategóriához tartozók és az általános iskolai tanárok követik, a tanítóké, a műszaki értelmiségieké és a mezőgazdasági értelmiségieké viszont elmarad az átlagtól.

Diplomás könyvfogyasztók vagy értelmiségi olvasók?

Az olvasás tehát honos a vidéken dolgozó értelmiség körében, még a technokrata szemlélettől megfertőzött, és a „dolgok” hatalma ellen néha eléggé kilátástalan harcot vívó rétegek körében is. Az olvasás azonban már korántsem mindegyikükénél az értékek bensővé tételének és az értelmezésnek a folyamata. Az értelmiségi csapat bizonyosan megnyerné a különböző társadalmi rétegek körében rendezendő

olvasóvetélkedőt, de kérdés, képes-e a vidéken dolgozó értelmiség arra, hogy kultúráközvetítő szerepét betöltsse. „Ezt nem tanították nekünk az egyetemen” – hárította el ezt a feladatot egy fiatal mérnök. Feltehetően van ebben a „nyegle” kijelentésben is igazság, de az egyetemek mellett a fiatal diplomások is többet tehetnének azért, hogy diplomásból értelmiségiekké lehessenek, például a továbbképzéssel. Hogy a vidéken dolgozó értelmiség kultúráközvetítő szerepét megfelelően végezhesse, ehhez sokkal többet kellene olvasnia, ismeretközlő és szépirodalmat egyaránt, annál is inkább, mert a kulturális intézményekben szegényebb terepen az értelmiségnek még nagyobb a felelőssége az új értékek létrehozásában, azok közvetítésében és alkalmazásában. A kulturális fogyasztás, az értékek aktív befogadása kötelessége, életmódja elidegeníthetetlen összetevője kell hogy legyen az értelmiségnek.

„A statisztikában mint értelmiség szerepelek – mondta interjúkészítőnknek egy 29 éves állatorvos –, pedig nem vagyok más, mint egy olvasó munkás. Ez megfordíthatatlan folyamat, mert ha az olvasó munkásból elvonom az olvasást, nem munkás marad, hanem csak egy üresen kongó diploma.”

(1974)

DIÁK OLVASÓK AZ OLVASÁSKUTATÓK SZEMÉVEL

(*Milyen olvasók jönnek az általános iskolából?*) Ha gimnáziumokra és szakközépiskolákra gondolunk, kicsúszhat a szánk, hogy „a legjáva”, hiszen a szakmunkásképző intézetekbe kerülnek a nyolc általánost végzett félalafabéták, azok, akiknek nemcsak az olvasás, hanem a betűzés is gondot okoz. Kétségkívül ők jelentik a legnagyobb gondot, ám azok sem sokkal kisebbet, akiknek egy része éppen a pedagógus pályára előkészítő felsőfokú intézmény sajnálatos módon kikerülhetetlen előzményének tekinti a középiskolát. Ők a „nagy ismeretlen” a szeptember eleji magyarórákon, de mint olvasók, az esetek jelentős részében négy év múlva is azok maradnak. A diákok számottevő része négy éven keresztül illegalitásban marad mint „magánolvasó”. Akik „személy szerint” ismerik tanítványaikat, azok sem ismerik igazán tanítványaik olvasottságát, ízlését, házikönyvtárát. Az irodalomtanárok jelentős része nem érzékeli, mekkora a szórás osztályaikban, hogy a legtöbb első osztályban van három-öt tanuló, aki addig nem olvasott el 10–15 könyvnél többet, és van ugyanennyi, akik sokat vagy mindenfélét olvastak. A nem olvasók, a mindenevők és a válogatva sokat olvasók könnyen összetéveszthetők, mert terepszínű arccal ülnek, és a szorgalmas nem olvasó is egészen jól végrehajtja a feladatokat, ugyanakkor a legolvasottabb diákok között is akad – sokszor csak azért, mert rossz mércével ítélik meg őket – „rossz magyaros”. Az év eleji felmérések közül, sajnos, rendre hiányzik az olvasottság és az ízlés számbavétele.

Ezekből a felmérésekből is kiderülhetne, hogy a 10–14 évesek körében az utóbbi tíz év alatt az elsőről a negyedik helyre (a tévétel, a tánczene és a barátok mögé) került az olvasás, a versolvasás pedig csaknem eltűnt a kedvtelések közül, még a jógázás, a fakutyázás, a lepkegyűjtés és a trombitálás is megelőzi. Nagy Attila egyik kutatása meggyőzően bizonyítja azt, hogy 1965 és 1979 között beszűkült az olvasmányválaszték, s jellemző e korcsoportban is az infantilizálódás, 1965-ben még Mikszáth, Gárdonyi, Tolsztoj, Solohov, Karinthy és Stendhal művei is szerepeltek a leg-ek között, 1979-ben May és Rejtő-regények, az Abigél és a Tenkes kapitánya található helyükön. Oka is és következményei is ennek, hogy lassul a gyerekek érzelmi érése, valamint a magatartás és a viselkedés differenciálódása. Jól világítja meg ugyanezt a példaképekül választott regényhősök csökkenő száma és eltérő összetétele is 1965-ben: Zrínyi Miklós, Zrínyi Ilona, Dobó, Cosette, Timea, Nemo kapitány, Schönherz Zoltán; 1979-ben János vitéz, Jane Eyre, Petya és Winnetou a leggyakrabban választott irodalmi példaképek. Nagy Attila és Hankiss Elemér által észlelt infantilizálódó gyerekek lépnek be szeptemberben a gimnáziumok és szakközépiskolák kapuján, hogy mindjárt az első órákon a tragikomikumról, valóság-illúziókról, művészi visszatükröződésről, kompozícióról és katarziszról halljanak.

(*Mit ér a középiskolás diák, ha olvasó?*) Először is szögezzük le: több joggal kérdezhetnénk azt, hogy milyen tévéző a középiskolás diák? Ami az olvasót illeti, az előbbieken már kiderülhetett, először is sokféle. Nem szabad túlzott jelentőséget tulajdonítani az életkori sajátosságoknak, mert sokfélék ők társadalmi helyzetük és értékrendjük, lány és fiú mivoltuk szerint is. Az, hogy milyen társadalmi környezetből jöttek, inkább olvasottságukat és ízlésüket, nemi hovatartozásuk (amely természetesen társadalmi szerepeket is jelent) inkább olvasmányválasztásukat és olvasmányszerkezetüket, értékrendjük pedig inkább értelmezéseiket be-

folyásolja. Mint olvasók is mások a mai diákok, mint tizenöt évvel ezelőtt, amikor a leggyakoribb ízlésképlet ebben az olvasórétegben a „romantika + realizmus” volt, most viszont a „lektúr + romantika”.

Ami az olvasottságot illeti, kevesebbet, de nem kevesebbfélét olvasnak, mint a magyar olvasók általában. Alig van olyan „felnőtt olvasmány”, amelyet ez a réteg ne vett volna a kezébe. Ez a tény nemigen indokolja ifjúsági könyvkiadók és ifjúsági irodalmi folyóiratok létrehozását. Vigyázat: ezzel nem a kitűnő *Kincskereső* jogosultságát kérdőjelezem meg, hiszen az gyerekeknek szól, hanem azokat a javaslatokat, melyek szerint külön irodalmi folyóiratra lenne szüksége a tizenévesek idősebb korcsoportjának. Szerintem jó diáklapok kellenének, színvonalas ifjúsági sajtó, és a fontosabb irodalmi folyóiratok jelenléte a középiskolai könyvtárakban is. A „felnőtt olvasmányokat” is olvasó középiskolás diák természetesen nem minden tekintetben felnőtt olvasó. Először is szűkös az irodalmi élménytáruk. Erre csak egy példa: a könyvtárba járó középiskolások kevesebb irodalmi művet olvastak, mint a nyolc általánost végzett könyvtárba járó fizikai dolgozók. Ami pedig olvasói magatartásukat illeti, kevés közöttük a szellemi munkavégzést tudatosan vállaló aktív, kreatív, alkotó olvasó, kevesebb, mint a könyvtárba járó 20–29 éves szakmunkások körében, akik ugyan érettebbek, de iskolázatlanabbak.

Ha a diák olvasókat szüleikkel hasonlítjuk össze, azt állapíthatjuk meg, hogy a műfajok, szerzők, művek jó részével (példaként: *Elveszett illúziók*, *A Mester és Margarita*, *A Thibault család*, *Marsbéli krónikák*, *Vörös és fekete*, *Germinal*) szemben nyitottabbak, türelmesebbek, megértőbbek, fogékonyabbak, más részével szemben (példaként: *A legyek ura*, *Anna Karenina*, *A kentaur*, *Megszületik augusztusban*) türelmetlenebbek, zártabbak, süketebbek, mint a szüleik.

A fiúk olvasottsága, olvasmányaik sokfélesége elmarad a lányokétól, de a lányok bizonytalanabbak az érték megítélésében, védtelenebbek a lektúrral, merevebbek a modern irodalommal szemben. Inkább választják és magasabbra értékelik a fiúk a tudományos-fantasztikus regényeket, a krimit, a kalandregényt, az iróniát, a humort, a fantasztikumot, *Passuthot*, *Bulgakovot*, *Rejtőt* és olyan regényeket, mint a *Makra*; a lányok viszont a pszichologizáló lektúrt (*Dreiser*, *Cusack*), a kulturális lektúrt (*Bókay*, *Dallos*, *Amenda*), a lélektani regényeket, a romantikát, a női sorsot, a családot és a szerelmet ábrázoló műveket, az *Iszonyt*, az *Anna Kareninát*, a *Fiestát*, a *Buddenbrook házat*, és a *Bovaryné*t. Nemcsak a lányoknál, hanem a fiúknál is kelletlenül ritkább az irónia és a groteszk iránti érzék. (Jó példát szolgáltatott erre *A Mester és Margarita* című *Bulgakov*-regény és a *Meddig él egy fa?* című *Örkény*-novella befogadásának vizsgálata.) Feltűnő a művészi kétértelműség iránti nagyfokú érzéketlenség, a diákok olykor jól kifejtett valóságérzéke felekezi „lehetőségérzésüket”.

Minderről sajnos eléggé keveset tudnak az irodalmat tanító tanárok, az osztályfőnökök és a nevelőtanárok, pedig *Gereben Ferenc*, *Tánczos Gábor*, *Nagy Attila*, *Kulcsár Júlia* kutatásainak eredményei hozzáférhetők, akárcsak *Az olvasás anatómiája* című tanulmánykötet, amelyben több írás is foglalkozik a diák olvasóval, valamint az *Olvasó a labirintusban* című könyv, amelynek főszereplője a diák olvasó, aki nekivág a műalkotás-labirintus felderítésének. Kérdés: hányan és kik mernek nekivágni? Kérdés: ki tartja a biztonságot jelentő Ariadné-fonalat? Talán a tanár?

(*Hogyan alakul az iskola és az olvasó viszonya?*) Természeténél fogva, de a kelleténél jobban két világ ez, az iskoláé és az olvasóé. Az olvasás ugyanis intim esemény, amelyet szuverén döntés előz meg, az „iskolai olvasás” pedig nyilvános, és

„felsőbb szervek” döntik el, ki mit olvasson, olykor azt is – de ez ma már ritka – hogy mit olvasson ki az olvasmányból. Kevés még az átjáró a két világ között, a párbeszéd el-elakad. Ennek egyik oka, hogy kevés az iskola indukálta szabad olvasmány.

Az elsős gimnazisták saját örömeikre *Merle, Dumas, Hugo, Kipling és Mark Twain* regényeit olvassák. *Babel, Gogol, Rilke, Homérosz, Augustinus, Dante, Shakespeare* néz farkasszemet kedvenceikkel. Ez a dolgok rendje, mondhatnánk, és ez nagyjából így is van, de bizonyos következményekkel számolni kell, például az áthallásokkal, és azzal, hogy *Rilke, Babel és Gogol* műveinek mércéje és értelmezési kerete *Merle és Dumas* művei lehetnek.

Ismeretes az iskolai olvasmányokkal kapcsolatos előítélet, a közömbös, elszennvedő magatartás, aminek következtében meglehetősen alacsony fokú az iskolai olvasmányok kedveltsége, hatása. Ugyanakkor a mindenkori iskolai tananyag vissza-visszaköszön a mindenkori irodalmi olvasmányszerkezetből. Hát az iskolai olvasmány, de nemigen jelent élményt, így szólhat a kissé leegyszerűsítő diagnózis. A kérdés persze valamivel bonyolultabb. Az iskolai olvasmányokkal szemben ugyanis nemcsak a diák élményanyaga és értékrendje áll, hanem olvasmányélményei is felsorakoznak. Az iskolai olvasmányok befogadását az iskolában tanult „nyelv-ismeret”, a művek befogadását és értelmezését elősegítő poétikai készség támogatja, valamint a közös értelmezés, amelyben nemcsak a tanár, hanem a diák-társak is segíthetnek. A „magányos olvasó” viszont a szabadság birodalmába lép, amikor levesz egy könyvet az otthoni, a könyvtári vagy a könyvesbolti polcról. *Rilke, Gogol és Vogelweide* az iskola mezében versenyez az olvasó kegyéért, reménytelenül hátrányos helyzetben. A tanár mint vonatkozási keret, mint ízlésmérce, mint Dantét kísérő Vergilius manapság igen ritka. Jellemzőnek érzem, hogy a „Kivel beszélgetsz olvasmányaidról?” kérdésre a 10–14 éves válaszolóknak csak hét százaléka felelte azt, hogy tanárával, és eddig még semmivel sem szót a mellett, hogy ez az arány valamivel is növekedne a középiskolákban.

A diákok fiúk és lányok, a tanárok viszont többnyire tanárnők, márpedig a tanárok és a tanárnők olvasói magatartása sem különbözik kevésbé, mint a fiúk és a lányoké. A tanár olvasómodell is diákjai számára, akik így az esetek többségében a női ízlésmodell különböző változataival találkozhatnak. A normális esetben kétirányú értékáramlás az iskolában ma még eléggé egyértelműen föl-le irányú. Vajon tudják-e a diákok, hogy tanáraik is szeretik a lektűrt, például *Passuthot, Szilvási és Bókayt* még jobban is, mint ők. Vajon tudják-e a tanárok, hogy a *Rozsdatemető, a Svejk, az Édes Anna, a Don Quijote, valamint Karinthy* több műve jóval kedvezőbb diákjaik körében, mint köztük. Tanárokról szoltam most, nem csak a magyartanárokról, hiszen nem csupán ők felelősek diákjaik olvasóvá nevelésében. Megnyugtató, de nyugtalanító is, hogy a magyar szakos tanárok irodalmi ízlése – ha annak egyik mércéjéül elfogadjuk a klasszikus és a modern irodalom részarányát a kedvelt szerzők és az aktuális olvasmányok között – jóval magasabb, mint más szakos kollégáiké. Elgondolkodtató, hogy csaknem ekkora a különbség a középiskolai és az általános iskolai magyar szakos tanárok olvasottsága és ízlése között, természetesen az előbbieik javára. Csak egyetlen példa: a magyar szakos általános iskolai tanárok aktuális olvasmányainak harmada, a legkedveltebb szerzők ötöde lektűr. Még nagyobbak ezek az arányok a községekben tanítók esetében. És ami talán még fontosabb: igen nagy a szóródás az azonos iskolatípusban, de még egy tantestületben tanító magyar szakos tanárok között is, ebben a tekintetben.

Eddig az irodalmi olvasottságról és ízlésről volt szó, ha viszont hozzávesszük ehhez az irodalom szakos tanárok filozófiai, szociológiai és lélektani olvasottsá-

gát, változik a kép valamelyest, de nem pozitív irányban. A diákok csekély, de majdnem mindegyik osztályba eljutó töredéke – természetesen önképzés keretében – komolyan érdeklődik ilyen kérdések iránt, és rendre olvas is ilyen könyveket, cikkeket. Tanáraik jó része viszont egyetemi tanulmányai során foglalkozott utoljára ezekkel a kérdésekkel; elmeszesedett olvasmányélmények állnak szemben diákjaik egy részének friss, aktivizálható, újabb olvasmányokat indukáló élményeivel.

(*Hogyan hajthatná az iskola az olvasó malmára a vizet?*) Öt, 1937 és 1978 között készült felmérés adatait összehasonlítva Nagy Attila megállapítja, hogy nem is olyan sokat változtak a 10–14 évesek legkedveltebb olvasmányai. „Pedig közben mennyi minden változott” – tennénk hozzá, beleértve az iskolát is, de valóban változott-e az iskola, nőtt-e hatékonysága?

A farkasszemet néző iskolai és személyes olvasmányok között végül is mindig születik valamilyen kompromisszum. Egyik kutatásunk azt bizonyítja, hogy az új gimnáziumi tankönyvből tanuló elsősök többsége megkedvelte a *Bibliát*, az *Odüsszeiát*, *Boccacciót*, *Petrarcát*, *Villont*, *Balassit* és *Shakespeare-t*. Kérdés: milyen szerepe volt ebben a tanárnak, a tantervnek, a tankönyvnek, vagyis az iskolának? Annak, hogy az olvasó és az irodalmi mű között értelmes és eredményes párbeszéd jöjjön létre, hogy az olvasó úgy érezze, hogy a mese róla szól, három feltétele van: 1. a két világnak, az olvasó és a mű világának viszonylagos közel kerülése, részleges átfedése; 2. a „nyelvismeret”, az érzékletes művészi megjelenítés szabályainak valamelyes ismerete; 3. a felismerés, hogy szükségem van a műre, hogy mellette döntök. Ma még az iskola elsősorban az első feltételt képes biztosítani, és sok esetben, a másik kettő ellen hat. Kutatások sora bizonyítja, hogy a párbeszéd esélyét nem növeli a magyarázat, a rávezetés akkor, ha az olvasó megfosztódik a felfedezés izgalmától és örömétől. Ez esetben a magyarázatból ráolvasás, a magyarázóból az olvasóra erőltetett tekintély lesz. Sokszorosára nőhet a párbeszéd esélye, ezt igazolják az olvasótábori tapasztalatok is, ha a mű válasz kérdéseinkre, töprengéseinkre.

Ezen a ponton érdemes egy kitérőt tenni, és néhány szót ejteni ebből a szempontból az olvasótáborokról. (Már csak azért is, mert az irodalom szakos tanárok jó része még mindig gyanakvoan szemléli ezt a mozgalmat.) Az olvasótábor kulcsszava nem az olvasás és az olvasóvá nevelés, hanem az emberkép, a jövőkép, az önismeret, a demokrácia és a közösség. Az irodalom, a művészet és az olvasás csak eszközök az életterv készítéshez, persze csak rendeltetésszerűen, csak saját létezési formájában használható eszközök. Az olvasótábor legfontosabb módszere a kis csoportban történő meditáció a beszélgető társak számára legfontosabb kérdésekről, értékekről. Ezekbe a beszélgetésekbe szövődik bele az irodalom is, mint a lehetséges válaszok egyike. Ilyen esetekben még a 10–14 éves gyerekek és a szakmunkástanulók is szóba állnak, beszélgetésbe elegyednek, vitatkoznak Örkény Istvánnal, József Attilával, Kosztolányival, Sütő Andrással, Pilinszky Jánossal, Ady Endrével, Sánta Ferencsel. Olyan művek találunk befogadókra, amelyek addig nemigen, vagy egyáltalán nem szerepeltek újdonsült befogadóink olvasói gyakorlatában, de csak akkor, ha kitűnő rendezők, dramaturgok szervezik, komponálják és irányítják ezeket a meditációkat, beszélgetéseket. Akár az iskolának, az olvasótábornak is a személyiséghiány az egyik leggyengébb pontja. A százötven olvasótáborból húsz-húszonöt olyan akad, ahol illetén módon az őt megillető helyére kerül az irodalom. A többi – véleményem szerint nem rendeltetésszerűen „üzemelő” – olvasótáborban az irodalom vagy mint illusztráció, vagy ami még rosszabb, csak mint rekreáció van jelen, vagy jobb esetben műelemzés formájában. A lényeg

az, hogy a választható válaszként megjelenő műalkotás különösebb olvasmány előzmények nélkül is bensőséges viszonyba kerülhet az olvasóval, ha a körülmények minden tekintetben kedvezőek. Ezek a körülmények már a tíz-tizennégy napos együttélés, együtt gondolkodás második-harmadik napján létrejöhetnek, ha magát az olvasótábor is műnek, tíz-tizennégy napos drámának tekintjük, ha szerzői legalább annyit dolgoznak rajta, mint egy estét betöltő színpadi művön társalkotói. Az olvasótábori szituáció tehát gyökeresen más, mint az iskoláé, más a célja, mások a módszerei is. Éppen ezért tartom roppant szerencsétlennek azokat az összehasonlításokat, amelyeknek az a végkövetkeztetése, hogy a vaskalapos iskolával szemben az olvasótábor a szabadság, a kreativitás és a személyiség szférája, még akkor is, ha az olvasótáborban részt vevő gyerekek, fiatalok joggal így is érzik. Ugyanakkor vallom, hogy az úgynevezett olvasótábori módszerek megfelelő áttételekkel az iskolában is alkalmazhatók, itt-ott már alkalmazzák is őket. Vallom, hogy az olvasótábor kihívás is, segítség is az iskola számára. Tudom, hogy az irodalmi mű megjelenését megelőző meditációk nem férnek bele a negyvenöt perces órákba, ugyanakkor elengedhetetlenül fontosnak tartom, hogy évenként legalább néhány olyan irodalomóra is legyen, ahol az író a tanárnak és diákjainak komoly beszélgetésébe kapcsolódik bele, és kínál művével új szempontokat. Ezek az órák valóban rendhagyóak lennének, nem úgy, mint az úgynevezett rendhagyó irodalomórák, amelyek módszerüket tekintve korántsem eredetiek, és még kevésbé szerencsések, de nem az a legnagyobb baj, hanem az, hogy a rendhagyó órákat megrendelő (tegyük hozzá: drága pénzért meg is vásároló) tanárok jelentős része felmentve érzi magát az alól, hogy ő maga tartson diákjai segítségével rendhagyó órákat. Bizony, a rendhagyó órák jó része kiszáradt oázis a sivatagban. Az olvasótábor (most már tudjuk, csak töredékük viselheti teljes joggal ezt a nevet) legfontosabb üzenete az iskolának, hogy az embertan és ennek első számú alkalmazott „tudománya” az irodalom, amelynek esélye többszörösére nőhet, ha szoros kapcsolatba kerül a ma még nem létező stúdiumokat helyettesítő efféle kérdésekkel mint a világkép, az emberkép és a jövőkép. Úgy tűnik, hogy az embertannal előlépő tanár is csak úgy jár, mint a misszionárius a „vadak” között, mert a két világkép között akkora a távolság, hogy csak a csoda segíthet. Hogyan tehet csodát a „vadak” számára ismeretlen értékeket hirdető tanár? Az egyik megoldás: úgy alkalmazkodik hozzájuk, hogy sámánnak öltözik, titokzatos varázsszavakat mormol, ráolvas, vagy éppen átkokat szór rájuk. A másik, a nehezebb, de üdvözítő megoldás az, amit Walter, a „barbár testvér” javasol a „vad” magyarok közé induló Gellértnek *Szentmihályi Szabó Péter* – akiről érdemes megemlíteni, hogy a legjobb olvasótáborok kulcsfigurája – regényében: „Csak a sorrend fontos: először arról, amit ők is tapasztalnak, azután arról, ami után mindenki vágyakozik.” Ez a stratégia egy manapság különösen merésznek hangzó feltevésen alapul, mely szerint az irodalom olyan értékek közvetítője, amelyek után mindenki vágyakozik. Száz szónak is egy a vége: újra és újra fel kell tenni és meg kell válaszolni a tanárnak ezt a kérdést: mi végre is tanítunk irodalmat. Csak az tud erre a kérdésre válaszolni, aki karbantartott világképpel, emberképpel és jövőképpel rendelkezik.

Fel kell tennünk azt a kérdést is, melyik tanterv és tankönyv szolgálja jobban az olvasási kultúra színvonalának emelkedését. Azt gondolom azok, amelyek 1. komolyan veszik a diákok mint olvasót; 2. használható segédletet, serkentő szellemi élményt jelentenek azoknak a tanároknak, akik mint szakemberek és mint személyiségek is kiválóak. Úgy vélem, hogy a sokat vitatott új gimnáziumi tankönyvek, ha nem is felelnek meg teljesen ezeknek a követelményeknek, de legalább annyira, mint az új szakközépiskolai tankönyvek, és nagyságrendekkel jobban, mint a ré-

gebbs tankönyvek. Ezt egyébként a gimnáziumi első tankönyv fogadtatását vizsgáló szociológiai kutatás eredményei is megerősítik irodalmárok, tanárok és diákok véleményére támaszkodva. Nem igaz, amit a „tankönyvszűz” néhány nagyágyúja állított, hogy ezt a tankönyvet csak egyes tudósok védték, ám a tanárok, szakfelügyelők és diákok elmarasztalták. Igaz viszont az, hogy csaknem mindenkinek komoly nehézséget okozott; ám többeknek jelentett optimális erősségű kihívást, mint túl magasra tett léce. A megkérdezett diákok harminc százaléka saját elhatározásából utánaolvasott az órán hallottaknak, ebben, úgy érzem – és ezt meg is erősítették az interjúk – a tankönyvnek is komoly szerepe volt. Egy másik bizonyíték: gyengébbnek minősített tanulókkal a tankönyvet megértetni és alkalmazni próbáló tanár sokkal jobb eredményt ért el, mint jóval felkészültebb diákokkal az a tanár, aki előítéllettel viseltetett a tankönyv iránt (hangoztatva, hogy az „magas ezeknek”). Mindezt összevetve: a sokat vitatott, még többször támadott tankönyvek mint olvasmányok nehéz feladatot jelentettek a diákoknak, de ez esetben jóval kevesebben maradtak közömbösek, mint a régebbi tankönyvek esetében, és akik bírálták is, így nyilatkoztak érényeiről: „nem gügyög”, „együttműködésünkre számít”, „többféle értelmezést enged meg”.

Persze korántsem az a cél, hogy minél több diákot nyerjünk meg a tankönyvnek, még ha az a lehető legjobb is. Társzerzőket kell nevelnünk és felfedeznünk. El kell fogadni mint megalapozott hipotézist, mert azt is bizonyítják kutatások, hogy minden osztályban akad egy-két-három-öt olyan diák, akik alkalmasint olyan olvasatokat produkálnak, amelyeket tanítani lehetne és kellene. A társzerző-olvasó szaporítható ritkaság. Ha jelentős mértékben növekedne az irodalmat tanító tanárok olvasó- és olvasásismerete, akkor – természetesen olyan feltételek megeremtésével, mint a jóval kisebb osztálylétszámok, a több irodalomóra, a tanárok kisebb mértékű megterhelése, a jóvalta magasabb színvonalú képzés és továbbképzés és egy „újragondolt” iskola – lehetőség lenne arra, hogy minél több magyaróra váljon laboratóriummá, irodalmi szalonná, Pilvax-kávéházzá, manrézává, agorává, ahol – a tanár személyiségétől is függően – játékosabb, komolyabb, harsányabb, intímabb formában olvasó-kutatótársként hajolhat az olvasmány fölé, mint egy ügyben társak, tanár és diák, mint a munkamegosztásban különböző helyet elfoglaló, de az élményben és értelmezésben egyenlő olvasók.

(1983)

MENNYIT ADHAT VISSZA A KULTÚRA AZ EGÉSZBŐL?

(Ipari kutatók művelődési szokásai)

„Miközben a tudomány elképesztő felívelésével egyre magasabbra segíti az emberiséget, az ember az ösztönös elfogadó vagy a mechanikus alkalmazó szintjére zsugorodott. A szakember értelmiséginek nemcsak egy-egy tudományág területét befogadó látószöge szűkült le; ez szükségszerű, a horizont szélességét a keskenyebb terep telítettsége pótolja. Nyomasztóbb, hogy a tudományágak legfőbb pilléreit számon tartó áttekintés is elveszett, s a XX. század értelmiségije az egészről úgy üzetett vissza a részig, hogy az egész átlátása felől nemcsak elképzelése, de igénye-vágya sincs. Az értelmiségi: tudós, szakember, napi hat vagy nyolc órában. Utána családapa, aggregény, rózsakertész, bélyeggyűjtő, kedvezőbb esetben regényolvasó, színházlátogató.” Sükösd Mihály 13 évvel ezelőtt írott, de ma is aktuálisnak érzett tanulmánya, az *Értelmiség a küszöbön* (megjelent az *Értelmiségi sereg-szemle* című kötetben) került elő abban a beszélgetésben, amelyben néhány „szakbarbár” szembesült aival a képpel, amelyet néhány „széplelék” készített művelődési szokásaikról. A Népművelési Intézet egyik kutatásáról volt szó, amely a Központi Élelmiszeripari Kutatóintézetben folyt. Ez a tény már eredmény is: összesen 60 kutató több mint ötszáz órát áldozott arra, hogy egy „széplelekből” álló alkalmi kutatócsoport életmódjukat, értékrendjüket, személyiségüket, munkateljesítményüket, munkahelyi közérzetüket és művelődési szokásaikat vizsgálhassa. (A *Kutató tevékenység és kulturális magatartás összefüggései az ipari kutatásban* című vizsgálat vezetője Bronner Magda, az alkalmi kutatócsoport tagjai: Hankiss Elemér, Hegedűs B. András, Kamarás István, Zétényi Tamás.) Vajon a „humán kultúrát” képviselő kutatóintézetek közül melyik vállalkozott volna erre? Az említett beszélgetés „reál értelmiségi” résztvevői más kutatóintézetekben dolgoznak, de reálisnak találták a „róluk alkotott” képet. Ezt a beszélgetést nemcsak Sükösd megállapításai miatt idézem fel, hanem néhány olyan megállapítás miatt, amelyek nagyon hasonlítottak az Ipari Kutatóintézet munkatársaitól hallottakhoz. „Azt mondja nekem egy történész barátom, hogy ő csak elhiszi a Pi-mezont, méghozzá csak nekem, mert még sosem hazudtam. Ezt nekem mondta, akit az előző mondatban szakbarbárnak nevezett.” „Én már olvasni sem tudok lelkiismeret-furdalás nélkül. Akár szakcikket olvasok, akár irodalmat, úgy érzem, hogy a két kultúra közötti szakadékot mélyítem, hiszen az első esetben olyan dolgokat olvasok, amelyről Magyarországon csak három-négy emberrel beszélgethetek, a második esetben pedig úgy érzem, hogy most még jobban eltávolodtam attól, ami miatt joggal szakbarbárnak neveznek.” „Nagyon meg akart dicsérni a főnököm, és azt mondta: Jolika, ez férfimunka volt. Mint nő megsértődhettem volna, de valami egészen más jutott az eszembe: miért nem lehet, mert sajnos nem lehet, a mi munkánkra egyszer azt mondani, hogy „szép-?” „Szeretném elhitetni magammal, hogy mindaz, amit a szabad időben végzek mint kulturális tevékenységet, az nemcsak kikapcsolódás, hanem a munkámhoz szervesen kapcsolódó kiegészítő feladat, és hogy a kettő közös nevezője maga a világ. De nem megy, mert a munkám során megismert kicsi világ után kapkodok, habzsolok, megint csak esetleges részeket az egészből.”

Ebben a leíró jellegű tanulmányban 60, iparban dolgozó természettudományos kutató művelődési szokásainak bemutatására vállalkozom. A magyarázatot majd a kutatás végeredményét közlő tanulmány adja. Az inkább csak ezeket, mint tízezreket képviselő 60 kutató művelődési szokásainak bemutatása – úgy gondolom – azért szolgálhat tanulságokkal, mert munkájuk alkotó jellege és elért eredményeik alapján lehetőségeik kedvezőbbek, mint a legtöbb értelmiségi rétegé. Jelenség-bemutató tanulmányomban a következő kérdésekre keresek választ:

Művelődési szokásai alapján hol helyezhető el ez a csoport a különböző értelmiségi rétegek között?

Mennyire különbözőek művelődési szokásaik, és a különbségek mekkora mértékben magyarázhatók szociológiai tényezőkkel?

Milyen mértékben, terjedelemben, hogyan, milyen célra használják a „másik kultúrát”?

Mennyit kapnak vissza a világból, amelynek egy kis részéért nagy részét feláldozzák?

Tevékenységtár és választás

Az egyik másfél-két órás beszélgetés keretében 40-féle művelődési tevékenység megléte és „hogyléte” felől érdeklődtünk. A különböző jellegű tevékenységek végösszege keveset árul el a kulturális tevékenység valódi terjedelméről, de annyit azért igen, hogy a legszélsőségesebb előítéleteket eloszlathassuk. Mindegyik kutatónál észleltünk nyomokat, méghozzá nem kevesebb mint négy tevékenységet. Igaz, legtöbbet csak tizenhatszor. A kutatók fele olyan szélső helyzetben levő csoporthoz tartozik, akiknek tevékenységtára vagy lényegesen meghaladja, vagy meg sem közelíti a többiekét.

Az uralkodó tevékenység a művészethez kapcsolódik, jelentős szerepe van a testkultúra kényelmesebb formáinak; a hobby, az ismeretszerzés és az elsődlegesen szórakozási célú tevékenységszerep másodlagos.

Hét tevékenység (színház-, mozi-, hangverseny-, kiállítás-, múzeum- és művelődési ház látogatás, valamint az olvasás) gyakoriságáról a kutatóintézetben dolgozó laboránsoktól is gyűjtöttünk adatokat. A 60 kutató fele vegyészmérnök, kémikus és biokémikus diplomával rendelkezik, a többiek állatorvosi, gépészmérnöki, villamosmérnöki, agrármérnöki, gyógyszerész, fizikus, matematikus és közgazdász diplomával rendelkeznek. Mindkét rétegnél az olvasás mutatkozott a leggyakoribb, a művelődési ház látogatása pedig a legritkább tevékenységnek. Komolyabb eltérés a hét közül csak kettőnél mutatkozott: a hangverseny- és a múzeumlátogatásnál. Mindkettő a kutatók időmérlegén nyomott többet.

A tevékenységek megléte és a velük eltöltött idő még nem jelzi pontosan a tevékenység igazi súlyát. A tevékenységnek tulajdonított fontosság, a tevékenységek értékelése elárul valamit a lényegről, de talán többet a „mi illik” normák ismeretéről és elfogadásáról. Ez akkor világlik ki igazán, ha az embereket arról is megkérdezzük, hogy szerintük mások hogyan értékelik ugyanazokat a tevékenységeket. A kutatók színházba járó, szépirodalmat olvasó, kiránduló, sétáló és múzeumlátogató embereknek „ábrázolják” magukat. A többiek szerintük elsősorban moziba járnak, sportmérkőzéseket látogatnak, a társas szórakozást kedvelik, és rádiót hallgatnak. Az önmagukat a többiek közül kiemelő magatartás nem minősíthető egyszerűen sznobságnak, és ha nem is a tényleges valóságot, de a célokat azért jelzik az önértékelések. Válasszuk most szét a két jelenséget: a tevékenységek

minősítését és az én és mások összevetést. A vidéki városokban élő „egyszerű” értelmiségi tevékenységsorrendjével való összevetéssel valószínűsíthető az a feltevés, hogy a kutatók markáns jegyekkel rendelkező „kulturális blokkot” képeznek. A legnagyobb különbség a két igen „előkelő” tevékenységnél tapasztalható: a színházlátogatásnál és a múzeumlátogatásnál. Ezek a kutatóknál az első és az ötödik, a kontrollrétegnél – 34 laboránsnak tettünk fel néhányat a kutatóknál alkalmazott kérdések közül – a nyolcadik és a tizenegyedik helyen állanak. (A Budapesten és a vidéki városokban élő értelmiség között koránt sincsen ekkora különbség.) Hogy a saját maguk és mások művelődési szokásainak megítélésében mutatkozó ilyen számottevő különbség egyszerűen értelmiségi mentalitás vagy ennek a csoportnak a jellemzője, azt – megfelelő adatok híján – közvetlenül nem tudjuk eldönteni. Szombathelyi és veszprémi érettségizett könyvtárhasználók adatai állanak rendelkezésünkre (lásd Kamarás István – Polónyi Péter: *Értelmiség, olvasás, könyvtár című* kötetét). A könyvtártag kontrollcsoport saját és másokról alkotott véleménye jóval kevésbé tér el egymástól, mint a kutatóké. (Mi több: a könyvtártagok tevékenységminősítésük alapján jóval közelebb állnak a kutatókhoz, mint az én-mások megítélésében mutatkozó különbségek alapján.) A kutatók másokról alkotott véleménye jóval egységesebb, mint a saját maguk minősítése. Úgy tűnik, a csoportra jellemző értékek mások megítélésében, az egyéni sajátosságok önértékelésükben nyilvánulnak meg inkább.

A leggyakoribb vagy a legvonzóbbnak mondott tevékenységek között feltűnő az összhang: a harmonikus – a természet és a remekmű csendjét egyaránt kedvelő – „humánlélek” gyakoriságát sugallja a szakbarbársággal vádolt, félig technokrata, félig természettudós ipari kutatók között. „Ha a fele igaz, az is gyönyörű” – hallom a tanulmányt olvasó „humánlelkek” irigykedését. Mielőtt megnéznénk a tevékenységek tartalmát, végezzünk egy ellenpróbát. Mi lenne, ha megjelölhetnénk kutatóinkkal egy rádió-televízióműsorban a megnézett és meghallgatott, valamint a megnézésre-meghallgatásra érdemesnek tartott műsorokat? Hasonlót tettünk egy kutatási segédeszköz segítségével, amely 100 különböző témát kínáló rádió- és televízióműsorból állott. Ebben a „játékban” a laboránsok is részt vettek. A kutatóknál a *Leonardo-tévésorozat*, az *Odüsszeia* tévéváltozata, *Bernstein* sorozata, az *Adáshiba* című *Szakonyi-dráma* és a *Félkegyelmű* tévéváltozata került az élre, a laboránsoknál az *Odüsszeia* és a *Félkegyelmű* mellett az *Arany Páva* népzenei fesztivál, az *Önök kérték* kívánságműsor és *Fábri Dúvad* című filmje. Valamennyi tévéműsor. A 100 tétel közül csak 25-nél volt jelentős az eltérés a két csoport között. Elképzelhető, hogy ebben az azonos munkahely kulturális légköre is szerepet játszik. A különbözően fogadott műsorok összetétele jól jellemzi az izlésbeli különbségeket: a szórakoztató és a tudományos ismeretterjesztő műsorok voltak az izlés-választók. A kutatóknál a művészeti műsorok találtak legnagyobb visszhangra, különösképpen a zenei programok, a legkedveltebbek közül valamennyi értékesnek ítéltető, az elutasítottak nagyobb része vitatható értékű mű volt. A művészet – akár milyen funkciót tölt is be – komoly szerepet kap ennél a rétegnél a szabad időben, a választásban pedig eléggé nagymértékű tudatosság és „jó izlés” tapasztalható. Hogy a csoportra jellemző választást milyen befogadás követi, azt az értékrenden kívül a kulturális beállítódás aktív vagy passzív, nyitott vagy zárt volta dönti el. Ebben a tekintetben a kutatók nemcsak rétegükből nem emelkednek ki, hanem más, kevésbé iskolázott rétegek közül sem. A 17 éves budapesti középiskolások kulturális aktivitása nem sokkal marad el a kutatókétól. Jelentősen elmarad kulturális aktivitásuk és nyitottságuk például hasonló korú diplomás könyvtárosokétól, és mint a *Halász László* és *Nagy Attila* könyvében (*Hatásvizsgálat könyvtárban*)

írtakkal való összevetés mutatja, nem sokkal múlja felül a könyvtárba járó szakmunkásokét. Míg az azonos korú és szakképzettségű szakmunkás nők és férfiak kulturális aktivitása között jelentős különbség mutatkozott (a férfiak javára), ebben a csoportban ilyesmit nem tapasztaltunk. A viszonylag kevés számú kulturális tevékenység, és a viszonylag alacsony kulturális aktivitás egymást támogató tények, amelyekkel a leggyakoribb tevékenységek jellege, a választás tudatossága és az érdeklődés igényessége felelnek. Az ellentét feloldását először is az ízlésmodell, majd a kulturális viselkedésük megismerésekor remélhetjük.

Ízlésmodell

A művészi ízlés modelljéből 100 különböző ághoz tartozó és különböző értékű művészi (pl. *Tolsztoj, Semprun, Németh L., Jancsó, Beethoven, Csontváry* művei) vagy annak tartható (pl. *Berkesi, Mitchel, A. Christie* regényei, tornaünnepély, virágkarnevál, hajfantázia, kabarészám) alkotás megítélésével próbáltunk képet alkotni. (Az összehasonlító adatok a Könyvtártudományi és Módszertani Központban folyó *Modern novellák befogadásának vizsgálata* kutatásból származnak. Az esztergályos és lakatos foglalkozású szakmunkások 40–50 éves, nyolc általánost végzett budapesti lakosok.)

Kiderült, hogy a kutatók nagyobb része eléggé szegényes ismerettárból választja ki a mércéül szolgáló műveket, valószínűleg azért, mert az ízlésmodelljüket is meghatározó életmódjuk nem serkenti őket eléggé ismerettáruk kibővítésére. Főként a modern művészet hiányzik ismerettárukból, élménytárukról nem is beszélve. A kérdezetteknek legalább fele nem ismerte *Bulgakov* és *Semprun* leghíresebb regényeit, nem hallott *Moldova* szociográfiájáról (*Tisztelet Komlónak*), *Nemeskürty Requiem egy hadseregért* című művéről, *Kovács András Falak* és *Tarkovszkij Andrej Rubljov* című filmjéről. A művelt ember ismerettárába elsősorban a nagyon széles körben ismert, és a szakemberek által többszörösen jóváhagyott „megfellebbezhetetlen” értékeket javasolják.

Hiányoznak az ízlésmodellből az értéktelen művek, de nincsenek ott a kortárs művek sem. Viszonylag szürke élménytára ellenére ez a csoport meglehetősen türelmesnek mutatkozik a különböző értékű, jellegű, formájú, világképű művek iránt: jóval kevesebb művet tartanak károsnak, mint például a szakmunkások. Persze lehetséges, hogy az ebben mutatkozó nyitottságuk, vagy inkább nagyvonalúságuk nem párosul megfelelő arányú kritikával. Erre abból is lehet következtetni, hogy a művészi alkotások minősítésénél – amikor is a „kellemes”, a „hasznos”, „értékes” és „szocialista” jelzők közül válogattak – feltűnően nagy szerepet játszott a kellemesség. Igaz, ennek a fogalomnak a jelentése ennél a rétegnél jóval szélesebb, mint általában. A legtöbb „kellemes” szavazatot *Kaján* karikatúrái, a *Gugyerák* című kabarészám, *Hofi* műsorai, a tornaünnepély, a *Svejk*, a *Micimackó*, az *Illés-együttes* nagylemeze, *Berkesi Sellő* a *pecsétgyűrűn* című regénye és *Komlós* *Az én csatornám* című műsora kapta. A szakmunkásoknál – mind a huszonéveseknél, mind apáiknál – jóval egyeneműbb a kellemesnek minősített művek csoportja.

A kutatók körében használt korszerűségmérce elsősorban az aktualitásokhoz, az évszámokhoz és a bevett normákhoz igazodik, a valóban újszerű kérdésfelvetés és megformálás nem talál ebben a körben megfelelő visszhangra. A legtöbb „korszerű” minősítést a *Budapest körzálló*, a *Rozsdatemető*, a *Guernica*, a *Fényes szelek*, *Ipper 168 óra* című műsora, *Rapcsányi A biblia világa*, *Hofi* műsorai és az *Erzsébet-híd* kapta a kutatóktól. Ezek a művek vállalhatják ezt a jelzőt, azt azonban

mégiscsak szóvá kell tenni, hogy Bartók, Semprun, Bulgakov, Déry, Hemingway, Juhász Ferenc, Szokolay, Sosztakovics, Gyurkó, Lem, Konrád és Tarkovszkij műveit egyértelműen mögéjük sorolták.

A „szocialista” minősítést is eléggé a külsődleges, a tematikus jegyek és a hivatalos címkék alapján való ítélkezés szerint adták. A *Timur és csapata*, a Tanácsköztársaság „Fegyverbe” plakátja, Ady költeményei, a *Rozsdatemető*, a *Szabadság-szobor*, Ipper 168 óra című műsora, Veres Péter regényei, a *Nemzeti dal*, *Moldova szociográfiája*, a *Fényes szelek* és *Neruda* költeményei kapták a legtöbb „szocialista” minősítést. Néhány szembetűnő kivételtől eltekintve – mint például a *Nemzeti dal* – nehéz lenne ezektől a művektől elvitatni a „szocialista” jelzőt, de hogy a baráti hadseregek tornaünnepélye többször kapott „szocialista” minősítést, mint *Tarkovszkij* filmje, *Gyurkó* drámája, *Ajmatov* regénye, és hogy a *Timur és csapata* jóval többször, mint a *Csendes Don*, a *Falak*, a *Makra*, a *Befejezetlen mondat* és *Galgóczi* novellái, az mégiscsak a minősítés sajátos bizonytalan értelmezését bizonyítja. Míg az értékesnek minősített műveknél, úgy tűnik, az esztétikai érték és a kellemesség ötvözetéből készült a mérce, a szocialista művek kijelölésénél használt mérce anyagából hiányzik a kellemesség, és nagyobb arányban szerepel a korszerűség. Ebből viszont az is következik, hogy a kutatók által szocialistának minősített vagy annak vélt alkotások korántsem állnak olyan közel hozzájuk, mint az értékesnek és kellemesnek minősített művek. Az ízlésmódlé összhangban van kulturális aktivitásukkal; az aktív és nyitott beállítódásúak ízlésmódléjében több (valóságos, és nem annak vélt!) értékes és modern mű található, mint a többiekénél.

A művészet életünkben

Láthattuk, milyen komoly szerepet játszik művelődési jellegű szabadidő-tevékenységeik között a művészet. Kérdés, milyen funkciót tölt be náluk. A művészethez kapcsolódó tevékenységek közül valamennyiükénél az irodalmi művek olvasása áll az első helyen. Az esetek 70 százalékában a képzőművészet, 30 százalékában pedig a zene a második, a film és a színház egyetlen esetben sem került előre a negyedik helynél. Az irodalom ennél a rétegnél is elsősorban regény, ugyanakkor az összes eddig vizsgált réteg közül a kutatóknál találkozunk a legtöbb novellaolvasóval. A novellát is olvasók (a kérdezettek fele) közül sokan rövidségük miatt kedvelik ezt a műfajt. Ez nem ritkán esztétikai engedményeket is jelent, mert a rövidebb műfajt választók figyelme és türelme elsősorban az újságokban megjelent művekre korlátozódik. Az ebben a körben legkedveltebb irodalmi olvasmányok a *Hemingway*-típusú huszadik századi realizmus, a *Tolsztoj*-típusú klasszikus realizmus, a *Jókai*-típusú romantika és a *Remarque*-típusú „cselekményes kisrealizmus” alkotásai közül kerülnek ki.

A kutatók olvasói aktivitása az esetek felében azonos szinten van kulturális aktivitásukkal, a többi esetben alacsonyabb. Az irodalmi ízléssel foglalkozó kutatások visszatérő tanulságát ennek a csoportnak az olvasói viselkedése is megerősíti: az „ízlésválasztó” olvasmánytípus ennél a rétegnél is az áttételesen közlő, nem hagyományos szerkezetű modern irodalom. Amennyiben figyelembe vesszük a társadalmi, erkölcsi, filozófiai összefüggések feltárására, és önmagukkal való szembesítésére vállalkozó olvasási stratégiák ritkaságát ebben a körben, ez teljesen érthető.

Éppen azért jelentett számunkra meglepetést az, ahogy a kutatók két „kísérleti olvasmányra”, *Sánta Nácik* és *Örkény Meddig él egy fa?* című novelláira reagál-

tak. Ez a két mű szintén az áttételesen közlő modern irodalomhoz tartozik. A kutatóknak mindkét novella jóval kevésbé tetszett, mint a nyolc általánost végzett szakmunkásoknak. Ez magyarázható az olvasottabb munkásokénál nem sokkal magasabb kulturális aktivitásukkal, de magyarázható lenne kritikusabb beállítódásukkal is. A nemtetszés indoklása azonban az esetek többségében nem esztétikai, hanem értékrendbeli érv volt. Erre rímelt az a tény, hogy a novellákban közöltekkel kevéssé értékelt egyet a kutatók, mint az olvasottabb szakmunkások. A hűvösebb fogadtatáshoz képest meglepően sok olyan értelmezés akadt a „miről szolt?” kérdésekre adott válaszokban, amelyek a *Meddig él egy fa?* esetében az elmúlás-túlélés, a *Nácik* esetében pedig a megalázottság és emberi tartás egyszerre érvényességét emelték ki. Több érvényes értelmezés akadt az *Örkény*-novellánál. A *Sánta*-novella esetében az értelmezés átlagos szintje nem haladja meg az olvasottabb szakmunkásokét, az érzékletesen áttételes *Örkény*-novella esetében a kutatók értelmezési teljesítménye a könyvtárosokét közelíti meg. A „minél kevésbé tetszik, annál inkább értik” tétel ugyanúgy igaz, mint az ellenkezője. Az viszont igaz, hogy a közömbösség, a hideg fejjel közelítés egyáltalán nem segíti elő az esztétikai alkotások üzenetének megfejtését. Az *Örkény*-novellánál a kérdezettek negyede, a *Sánta*-novellánál viszont több mint fele jelentette ki azt, hogy „közömbösen hagyott”.

A négy idő-, fáradság- és tájékozódásigényes művészeti ág a film, a színház, a képzőművészet és a zene a kutatók négyötöd részénél szórakoztató, kétharmad részénél esztétikai, fele részüknél a valóságból kikapcsoló, egyharmad részüknél pedig érzelmi-hangulati funkciót tölt be.

A zenével való kapcsolat ennél a csoportnál jóval intenzívebb, mint általában az értelmiségnél. A kutatók fele rendelkezik lemezjátszóval. (Öten komolyabb lemezgyűjteménnyel is.) 35-en alkalmanként, 15-en rendszeresen hallgatnak szimfonikus zenét. Jelenleg már csak hárman zenélnek, de fiatalabb korukban 14-en voltak énekkari tagok, és 21-en (nagyraészt ugyanazok) tanultak zenét, hárman pedig zenei pályára készültek. Zenei ízlésüket elsősorban *Verdi*, *Bach*, *Beethoven*, *Chopin* és *Csajkovszkij* nevével jellemezhetjük.

A kutatók legkedveltebb szabadidő-tevékenységüknek a színházlátogatást jelelték. Hogy ez nem pusztá óhaj látszatkeltés volt, azt az is bizonyítja, hogy kétharmad részük többé-kevésbé rendszeresen jár színházba. Színházi élményeik összetétele változatosabb, mint irodalmi olvasmányaiké, például több közöttük a kortársi mű. *Shakespeare*, *Madách* és *Schiller* után *Örkény*, *Dürrenmatt*, *Déry* (*Képzelt riport*) és *Szakonyi* drámái folytatják a nagy élmények sorát. A kulturális intézmények fitogtató látogatásával is gyanúsíthatnánk őket, de a tetszéssel fogadott művek mellett még néhány másfajta tény is (a balett és a pantomim iránti érdeklődés, a három egykori bábozó és amatőr színjátszó) a mellett szól, hogy a színházba járás még másodsorban sem „úri divat” ebben a körben.

A filmhez fűződő kapcsolatok regényolvasási szokásaikra emlékeztet. Rendszeres mozilátogató csak tíz akad közöttük, az alkalmi mozilátogatóknak pedig nagy része kizárólag csak könnyű, szórakoztató filmeket hajlandó megnézni. A kérdezés időpontjában – 1974-ben – a *Kabaré* volt a legnagyobb élményük. A múzeum- és tárlatlátogatás is a gyakoribb szabadidő-tevékenységeik közé tartozik, méghozzá gyakorisága alig csökkent a tanulmányok befejezése óta. (Ez a szokásuk rendhagyóan szilárd.) Elégge számottevő a műemlékek, az iparművészet és a népművészet iránti érdeklődés. Öten maguk is gyűjtenek népművészeti tárgyakat, hárman pedig maguk készítenek népi hímezéseket. Heten rajzolnak és festenek, közülük hárman készültek képzőművészeti pályára.

A művészetekkel való kapcsolatuk több ponton tér el még a hasonló iskolázottságú rétegeketől is. Az olvasás és a film szerepe ennél a rétegnél is elsősorban a szórakoztatás, és ennek megfelelően elsősorban izgalmas és érdekes történeteket szolgáltatnak, a színpadi, képzőművészeti és a zenei művek között szép számmal találhatók – néhányuknál persze csak műveltségük ornamentikájaként – modern alkotások. A divat, a társasági élet, a fiatalkori nosztalgiák, a fiatalkortól megszakítás nélkül folytatott gyakorlat sajátos, és a többi értelmiségi rétegnél tapasztalttól eltérő szokásrendszert alkot ennél a csoportnál.

Hasznos mulatságok

Természetesen ennél a rétegnél is komoly szerep jut a televíziónak. Míg a rádió – a komoly zene, a kabaré és a hírek kivételével – űrkitöltő, háttér szerepet játszik, a televízió nézés elég nagy időt igénybe vevő fő tevékenység, annak ellenére, hogy „érzelmileg” – legalábbis így mutatják – nem áll hozzájuk közelebb, mint a rádió. Meglepően kevés nézője van körükben a *Hét* és a *Tv-híradó* műsoroknak, a főszerep a filmeknek és a sorozatoknak jut.

A szakmai folyóiratokon kívül eléggé szűk a kézbe vett lapok köre. Meglepő – egyszerre rokonszenves és zavarba ejtő – az a tény, hogy a napilapokat is megelőzve az *Élet és Tudomány* a legolvasottabb nem szakmai lap a kutatóknál. Ez a tény a szakbarbárságot feltételező előítélet ellen szól, de azért nyugtalanító is, mert az *Élet és Tudomány* kívül szinte teljesen hiányoznak mind a természettudományos, mind a társadalomtudományos folyóiratok. Az irodalmi folyóiratok olvasásának aránya ebben a csoportban megegyezik a vidéken élő értelmiségnél tapasztalttal.

Az ismeretterjesztő könyvek között sem a természettudományi vagy társadalomtudományi, hanem – nem véletlenül – a képzőművészeti témájú könyvek olvasása a leggyakoribb. A szűkebb szakterületüknél tágabb természettudományi érdeklődés 12 kutatót jellemez. Öten a történelem, hárman a lélektan iránt érdeklődnek. A közművelődési könyvtárakat egy-két kivételtől eltekintve mellőzik, az intézeti könyvtáron kívül a legtöbben (tizen) az *Országos Műszaki Könyvtár*at veszik igénybe. 30-an tanulnak nyelvet, többségük második vagy harmadik nyelvként. Sokan angolt, néhányan németet, orosz és franciát, egyikük svéd nyelvet.

A magasra értékelt szabadidő-tevékenységek között ebben a körben igen előkelő helyen szerepelt a mozgás, a természetjárás, a sport. A kutatók negyötöd részénél megtalálható ez a tevékenység, egyötöd részüknél intenzív formában. Ugyanakkor az összes szabadidő-tevékenység közül ennek az intenzitása csökken legerősebben. Ma már csak öten sportolnak versenyszerűen, de 13-an tornáznak vagy úsznak rendszeresen. Csak 8-an nevezhetők igazi turistáknak, 6-an viszonylag rendszeresen, 27-en ritkábban kirándulnak.

Minden második kutató látogat szórakozóhelyeket, sportrendezvényekre 10-en, cirkuszbá 13-an járnak (de csak gyerekekkel), növény- és állatkertet 10-en látogatnak rendszeresen (és hárman mellőzik, mint „természetellenes intézményeket”), kabaréba 29-en járnak alkalmanként, 8-an rendszeresen (valamennyien a *Mikroszkóp Színpadra*).

22-en űznek valamilyen szellemi sportot: 11-en valamilyen kártyajátékot, 5-en sakkoznak, 3-an barkochbáznak, 5-en más szellemi társasjátékot játszanak (2-en közülük saját maguk által kitaláltak).

14-en klubtagok. Többségük kétféle klubba, egyesületbe, társaságba is eljár, elsősorban azonban szakmai jellegűekbe. Ketten nyelvklubba járnak, de akad közöttük sci-fi klubtag, amatőrfilmes, természetjáró és Vöröskereszt klubtag is.

13-an barkácsolnak, 17-en gyűjteményükkel (bélyeg, térkép, népművészeti tárgyak, lemez, régiség) foglalkoznak. A barkácsolók többsége a ház körül adódó munkákat végzi el „önkiszolgáló szolgáltatásként”, a többiek távcsövet, hajót, rádiót építenek. A hobbytevékenységet folytatók többsége otthonában és egyedül végzi ezt.

A televízió ennél a csoportnál is főszerepet játszik a szórakozásban, de mellette az egyéb formák jóval komolyabb szerepet kapnak, mint a többi értelmiségi rétegnél. Azok sportolnak és azok foglalják le magukat különféle hobbykkal közülük, akiknél a művészetek kisebb szerepet töltenek be, akik befogadóként passzívan viselkednek.

Kulturális stratégia és viselkedés

Az aktív-nyitott-igényes kulturális stratégia a kulturális viselkedésben ennél a csoportnál is elsősorban értékes művek kiválasztását segíti elő. A modern művészet iránt érdeklődő kutatók nagyobb része az aktív-nyitott típusba sorolható. Kevésbé szoros, de azért eléggé erős a kapcsolat az aktív kulturális stratégia, valamint az érdeklődés nyitottsága, a társadalmi-politikai érdeklődés, a kulturális tevékenységek terjedelme és a művészi tevékenység között.

A 46 elegendő adatot szolgáltató kutató közül hét akadt, akinél aktív-nyitott-igényes kulturális stratégia hasonló viselkedésben realizálódott, nyolc kutatónál bizonyos feszültségek mutatkoztak a kulturális beállítódás és a viselkedés között; vagy az aktív stratégia nem realizálódott mindegyik vonatkozásban, vagy a viselkedés mutatkozott egy-két területen aktívabbnak, mint arra a kulturális stratégiából következtetni lehetett volna. 11 olyan kutató akadt, akinél a zárt-passzív-igénytelen befogadói stratégia hasonló kulturális viselkedést „indukált”. A többieknek mind a kulturális stratégiája, mind viselkedése tartalmaz aktív és passzív, nyitott és zárt, igényes és igénytelen elemeket.

Mindennek alapján jól látható, hogy ez a réteg – annak ellenére, hogy több vonatkozásban tetten érhattük a csoportnorma működését is – meglehetősen sokszínű együttes. A kutatónők kulturális beállítódása és viselkedése valamivel kedvezőbbnek mutatkozik, mint a férfiaké. A különböző korosztályok között viszont nem tapasztalható érdemleges eltérés. (Ez megint a csoportnormák erejére utal.) Nem érezhető különbség a különböző társadalmi helyzetből indulók között. Valószínű, nemcsak arról van szó, hogy a csekélyebb kulturális örökséggel indulók jelentős része ledolgozta hátrányát, hanem arról is, hogy a nagyobb induló tőkével rendelkezők eléggé hamar „felélték” azt, és gyarapítására a végzett munka jellege nem ösztönözte őket. Azt is feltételezhetjük, hogy éppen a legműveltebb fiatal kutatókat szippantotta fel teljesen a kutatómunka.

* * *

Megállapíthatjuk, hogy az értelmiségi rétegek többségét megelőzve ez a csoport valahol az élen helyezkedik el művelődési szokásai alapján. Kulturális magatartásuk jelentős mértékben különbözik a műszaki értelmiségtől, és leginkább a real szakos középiskolai tanárok és orvosok, jogászok és közgazdászok műveltebb

csoportjaihoz hasonlítható. Kulturális stratégiájuk és viselkedésük aktivitását, nyitottságát, igényességét tekintve nagy különbségek tapasztalhatók a csoporton belül, ez azonban nem magyarázható sem az életkorral, sem az induló társadalmi helyzettel, de még a nemi különbségekkel sem, bár a kutatónők kulturális magatartása valamivel kedvezőbbnek mutatkozott, mint férfii kollégáiké. A személyes vonásokon kívül a magyarázat valószínűleg a végzett munkával való azonosulással, ennek megbecsülésével és sikerével bővílhetne.

Ha a ráfordított időt és a neki tulajdonított fontosságot vesszük tekintetbe, kijelenthetjük, hogy ez a „reál értelmiségi” réteg korántsem mellőzi a másik kultúrát, nem kevésbé használja, műveli, mint a humán értelmiség nagyobb része. Úgy tűnik azonban, hogy nem kellő aktivitásuk nem teszi eléggé hatékonná azt a tevékenységet ahhoz, hogy annyit kapjanak vissza a szakmunkájukként művelt részért feláldozott egészségből, mint amennyire szükségük lenne. Mindenekelőtt ahhoz, hogy ez a rész visszataláljon az egészséhez, hogy a vélnél kisebb, de azért még jelentős mélységű szakadék feltöltődjön.

(1977)

OLVASÁSÜGY

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

HAGYJUK BÉKÉN AZ OLVASÓT!

Ennyit tudott csak magyarul: „Könyv utca”. Oda kísértem. Kiderült: ő is olvasáskutató, a tengerentúlról. Szeretne egy órácskára részt venni a könyv ünnepén. Mindezt persze már „uneszkóul”, Mr. Bookbird ugyanis UNESCO-diplomata (éppen Budapesten üléseznek), de most egy kis időre a maga részéről felfüggesztette a „szünni nem akaró uneszkózást”. A látvány, a forgatag, az ízléses harsányság meglepi. Gratulál, majd gyorsan megkérdezi, kik vannak itt. Igazat szóva az ismerőseim, vagyis a Váci utcai törzsgárda. Pontosabban? Könyvbarátok, könyvmolyok, gyűjtők, „profi olvasók”, ingyencek, sznobok, filoszok, széplelkek, célratörő vásárlók, ünneplők. Foglalkozásukra nézve egyetemi tanárok, egyetemi hallgatók, szabadúszók, bérelszámolók és fémesztergályosok.

* * *

Böngészünk. Mr. Bookbird felfedezi *Huizinga* könyvét, és megkérdezi, véletlenségből nem tudom-e hány példányban jelenik meg egy ilyen könyv Magyarországon. Ő egyébként kétezret tippel. Tudom, hála a „nyíltszívű” Európa Kiadónak. Könyvei impresszuma még közli a példányszámot, így az olvasó élhet elemi jogával: megtudhatja hány példányban jelentették meg a könyvet, megtudhatja milyen képe van a kiadónak olvasóiról. Nem így a szépirodalmi könyvek ilyesmi iránt is érdeklődő olvasói. Mr. Bookbird nem egészen érti indulatomat, elmagyarázza, ez végtére a szocializmusban is üzlet. Az üzlet pedig üzlet. Számolni kezd: tíz millió lakosra 25 000 *Huizinga*. Másodszor is gratulál, majd megkérdi, tulajdonképpen hány lakásba kerülhet *Huizinga* Magyarországon. Amikor meghallja, hogy az elmúlt másfél évtized alatt a könyv nélküli családok aránya 32⁰/₀-ról 13⁰/₀-ra csökkent, a 300 kötetesnél nagyobb otthoni könyvgyűjtemények aránya pedig 5-ről 15⁰/₀-ra nőtt, harmadszor is gratulált, majd hevesen szidni kezdi *McLuhant*, aki nem átalotta azt üzeni az emberiségnek, hogy hagyja abba az önkínzást, a politizálást, a lelkiismeret-furdalást, és tanuljon meg feledni. Aztán még ennél is hevesebben szidja a pop-kulturológiát, a pop-próféciát, a pop-freudizmust. Tovább nem tudom követni, mert *Freudról* a Könyvhét és könyvkiadásunk sebezhető pontja jut eszembe. Azoknak a gondolkodóknak a könyvei, akikről könyvek jelennek meg, de akiktől még mindig nem. Mit ad isten, éppen az orrunk előtt kér egy gyanútlan vásárló a *Bibliai kislexikon* mellé egy *Bibliát*, és nem érti, miért nem kaphat. A Kossuth-könyvsátor munkatársa a Szent István Társulathoz küldi az illetőt, nem számolva azzal, hogy az illető talán református, vagy szocialista brigád tagja. Javaslom Bookbird úrnak, hogy a hátralévő időben talán böngésszük át a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár egyik fiókjából ellopott könyvek listáját, amely túlnyomórészt olyan könyveket tartalmaz, amelyek sürgősen kiadásra szorulnak, de Mr. Bookbird nem akar tágitani a „Könyv utcából”. Kifejti, azért is irigyel minket, mert mi már megengedhetjük magunknak azt a fényűzést, hogy az ellopott könyvek listáját lobogtassuk a Kiadói Főigazgatóság orra előtt. Nekik, otthon, egészen más gondjaik vannak. A magukfajták háborút viselnek, ostromlottaknak érzik magukat. A tudatosságukat átérzők, a szabadságukat gyakorlók, a lényegire összpontosítók, vagyis az olvasók szövetségesei. Sajnos egyre kevesebben vannak, és egyre többen a diplomás nem olvasók. Annak idején *Dickens* könyveinek Európából érkező folytatásaiért százával tolongtak a dokkban, ma a lakosság egytizede vásárolja

meg a paperback háromnegyed részét. Egy negyvenéves, igényes főiskolát kitüntetéssel végző, évi negyedszázezer dollár jövedelmű üzletembert olvasónak képzelne el az ember, méghozzá komoly olvasónak, de nem az: néhány percet szentel a helyi lapra, átlapoz egy-két üzletágával kapcsolatos magazint, és jó ha egy év alatt egy könyvet elolvas. A tévé a pihentetője, szórakoztatója, tájékoztatója. E. T. Moore *Veszélyes életforma* címmel az olvasóról és az olvasásról ír. Az olvasó gyanakvást kelt mind a hatóságok, mind az átlagember szemében. Mr. Bookbird azt is felpanaszolja, hogy az 1948 és 1959 között épült „hidegháborús” lakásoknak csak 12⁰/₀-ában található beépített könyvespolc, de ez csak egyik jele az olvasás számára oly kedvezőtlené váló amerikai klímának. Odáig fajult a helyzet, hogy már-már ő is kénytelen az olvasást önmagában erénynek és értéknek tekinteni, pedig ez állt tőle legtávolabb, hiszen a könyv és olvasás szerinte is csak eszköz, lehetőség, nem öncél. Mr. Bookbird arra biztat, hogy ott helyben kísérlettel is bizonyítsuk tételét, csak egy könyv és egy fej kell hozzá. Önként vállalkozókat keresünk. Tucatnyi akad, kezükben a frissen vásárolt könyvekkel.

„Uraim és hölgyeim, mit gondolnak, mi az oka annak, ha egy könyv és egy fej összeütközésekor kongó hang hallatszik?” – kérdezi a körülállóktól Mr. Bookbird, és nyomban válaszol is: vagy az egyik, vagy a másik, vagy mindkettő üres. Arra biztatja az önként vállalkozókat, hogy végezzék el otthon a kísérletet.

Újabb kísérlet következik, ezt a kérdést tesszük fel a könyvsátrak látogatóinak: „Mi a véleménye arról az emberről, akinek sok könyve van?” Száz közül nyolcvanketten nemes, derék, okos, művelt, könyvszerető embernek tartják a sok könyvű embert, nyolcan gazdagnak, tehetősnek, pazarlónak, és csak minden tizedik válasz hangzik ilyenféleképpen: „attól függ, milyen könyvek azok”, „attól függ, elolvassa-e őket”. Még egy dolog aggaszt, vallja be búcsúzaskor Mr. Bookbird, Nemzetközi Gyermekev van, és nem lehet Budapesten *Micimackó*t kapni. Még egyszer gratulál kellemes „könyvünnepeket” kíván, és indul vissza „uneszkózni”.

Egyedül járom a Könyv utcát, nagyon hiányzik Mr. Bookbird. Újabb Bookbird-kísérleteken töröm a fejem. Mi lenne, ha mondjuk ingyen osztogatnák... Valaki mellettem „beleszól”: fennhangon azt kifogásolja, hogy nincsen elég drága könyv, amolyan ajándéknak való. Ez sem érdektelen ügy, de nem hiszem, hogy igazán felkeltené Mr. Bookbird érdeklődését. Legjobb lesz a legrázósabb kérdéssel szembenézni, azzal, hogy valamivel többen, de kevesebbet olvasunk. A könyvvásárlás látványos növekedése és az olvasásra fordított idő tíz év alatt csaknem felére csökkenése a vásárolt könyv növekvő, az olvasott könyv csökkenő tekintélyét jelenti. Számolni kell az elolvasatlan könyvek felhalmozódásával. Persze mindez nem lenne baj, ha közben nőtt volna a könyvhasználat gyakorisága, intenzitása és minősége, de nemigen nőtt. Még igen alacsony a tévének visszabeszélő, a képernyőt könyvvel szembesítő, a hallottaknak és a látottaknak utánanéző, utánagondoló kritikus olvasók aránya. Pedig határozottan nőtt a használható könyvek részaránya, de még nem nagyon vált szokássá a könyvhasználat, mert még nemigen kényszerül az olvasó olyan feladatokra, amelyek megoldhatatlanok utánanézés, kutatás, könyv- és információhasználat nélkül. Csak nagyon kevesek kerülnek olyan szerencsés helyzetbe, mint *Zsolnai József* első elemista tanítványai, akik az ábécés könyv mellett, vele párhuzamosan több könyvet is használnak, köztük *Weöres* verseskötetét és az *Ablak-Zsiráf* lexikont. „Mellesleg” másodikos korukra olvasni is megtanulnak, méghozzá kitűnően. Mindenesetre jobban olvasnak *Zsolnai* tanítványai, mint a szakmunkástanulók harmada-fele. Nem lenne könnyű megmagya-

rázni Bookbird úrnak, hogy Magyarországon többen és többet olvasnak, mint hazájában, de gyatrábban és rosszabb hatásfokkal, és azt, hogy a leendő uralkodó osztály egynegyed részét fenyegeti a gyakorlati analfabétizmus veszélye. Ez utóbbit Czákó Gábor „vészharangozta” az Olvasó Népert-mozgalom második konferenciáján, és többünkkel egyetértve azt a következtetést vont le, hogy az olvasómozgalom – hozzáteszem, az egész közművelődés – kulcskérdése az iskola.

Az olvasómozgalommal végre eszembe jut egy igazi Bookbird-kérdés, vajon mi lehet az oka annak, hogy az Olvasó Népert-mozgalom tájékoztató folyóiratának *Olvasó nép* a címe? Persze megértem. Annyi „Rendszeresen olvas a fél ország”-hoz hasonló című hirdetés és örömcikk jelent meg a lapokban az utóbbi években is, hogy a Hazafias Népfőnt – a mozgalom és az új folyóirat gazdája – végül is elhitte. Az olvasókutató pedig „hasztalan vonít”. Márpedig az „Olvasó nép” a hiányzó három betű – vagyis a cél – nélkül nem más, mint egy régebbiről ismert, megalapozatlan, öntelt kijelentés megismétlése.

A számomra kimondottan rossz emlékű *Kell a jó könyv!* pályázaton Lada gépkocsit nyerhetett az, aki a pályázatban szereplő valóban jó könyveket elolvasva hajlandó volt olvasóból éltanulóvá válni, és válaszolni a „Milyen színűek voltak egykor Ivanyiha legényfogó huncutkái?” és a „Hány évet élt Bim?” kérdésekre. Vajon hány olvasó sértődne meg, ha a kitűnő válaszokért „csak” jutalomkönyvet kapna cserébe, kérdezné minden bizonnyal Mr. Bookbird. Persze egyáltalán nem Lada gépkocsira, hanem bibliobuszokra lenne szüksége az Olvasó Népert-mozgalomnak, méghozzá legalább félszázra, de mindjárt! Ezek nélkül, és új könyvtárak nélkül, és rendes könyvesboltok, képzett könyvtárosok és könyvterjesztők nélkül könnyen hitbuzgalommá válhat a mozgalom. És mi legyen a versenyekkel, a pályázatokkal? Eszembe jutott egy igazi Bookbird-kísérlet: indítsunk olvasópályázatot „Hagyjuk békén az olvasót” címmel. Figyeljük meg, túléli-e a mozgalom, ha pályázat nélkül múlik el egy év. Az olvasó bizonyára kibírja. Végre olvashat kedvére azt, amit akar, végtére is az olvasás választás, döntés, a szabadság gyakorlása. És ha mindenáron pályázni szeretne a pályázatokhoz szoktatott olvasó? Pályázhatna, mondjuk kérdésekkel. Ezzel is bizonyíthatná, hogy „rendeltetészerűen” olvasott, hiszen az olvasás egyik legfontosabb eredménye a kérdezni megtanuló ember. És ezzel Mr. Bookbird is egyetért. Miből gondolom? Néhány soros leveléből. A beszélgetésünket követő UNESCO tanácskozáson írta. Azt javasolja, hogy vállalva a veszélyes életformát, alapítsunk – egyelőre mi ketten, de sokak csatlakozását remélve – új mozgalmat a gondolkodó népert, a világot értelmező és megváltoztató népert. Legyen a mozgalom neve, „ahogy azt Darvas úr annak idején oly szellemesen megfogalmazta: *Olvasó Népert*, csak el ne felejtjük egy pillanatra sem – figyelmeztet Mr. Bookbird – hogy mire megy ki a játék”.

(1978)

Ha már egy és más kiszivárgott, jobb, ha őszintén elmondom, mi is történt a minap Rákos mezején. Az egész azzal a bizonyos *Hagyjuk békén az olvasót!* című És-cikkkel kezdődött, amelyben Mr. Bookbird javaslatára *Olvasó Népért* fedőnév alatt mozgalmat indítottunk a gondolkodó népért. Bookbird urat kisvártatva magához szólította az UNESCO, így aztán csak levélből értesülhetett arról, hogy a mozgalmunkhoz csatlakozók között feltűnően nagy számban voltak a munkások művelődéséért fáradozó szakszervezeti könyvtárosok, üzemi lapok munkatársai, munkahelyeken és munkásszállókon dolgozó népművelők, valamint művelődő munkások. Ők gyűltek össze a Rákos mezei zászlóbontásra.

R. András veszprémi népművelő így kezdte: „Tisztelt Lelkes Mozgalmak Barátok! Önök olvasásra akarják buzdítani, mi több, nevelni a népet. De kit értenek Önök népen? A pesti italboltokat munkaidő előtt-alatt-után benépesítő nagyérdemű közönséget? Vagy a fejlődő-csinosodó községeink reprezentatív presszóiban ücsörgő huszon- és többször tizenéveseket, akik presztízs-sörüket, cseresznyéiket, konyakjaikat hörpölgetik cigarettá-, sőt pipafüstfelhőben? Netán a rendes tanácsi, illetve illetményhivatali, valamint illetékhivatali dolgozókat, akik mint tisztas családapák és -anyák fáradtan és boldog-elégedetten terpeszkednek VIDEOTON-készülékük előtt a Deltától a Vitrai-vetélkedőn keresztül az OTP-dolgozók kívánságműsoráig?” Mielőtt teljesen belebonyolódtunk volna abba, hogy mit, illetve kit értünk népen (tényleg, kit?). R. András így folytatta: „Önök könyvet, újságot, folyóiratot, képzőművészeti albumot, háromkötetes családregejt, tízkötetes Magyarország történetét akarnak az emberek kezébe nyomni. Miért? Hogy meggörnyedjenek a szellemi súly alatt? Hogy munkás-paraszt-kishivatalnok Jézusként vonsozzák a »magas műveltség« keresztjét? Pedig ők nem akarnak Messiások, főleg nem világmegváltók lenni. Ők élni akarnak, evilági életet, hét végén sáttortetős kockaházat építeni a sógorral, motorkerékpárt bütykölni vasárnap délelőtt, Zala-karosra hajtani az 1600-as Ladát. Mindehhez könyv, sajtó, folyóirat? Ugyan! A könyv mótely, gyengeséget szül. Megbolygatja a világkép, az életérzés egyensúlyát, sőt egyeseket egészen megrendít önbizalmukban, mert a tudatlanság belátása kisebbségi érzést növel.” (R. András végkövetkeztetése: Az Olvasó népért-mozgalmat zsákutca, hiábavaló pazarlása az értelmiségi energiának. Ám R. András végül is elbizonytalanodott ekképpen: „Lehet hogy érvelésem nem nyerte meg tetszésüket? Hogy fél- és aligazságokat puffogtattam? Sommásan fogalmaztam? Tévesen következtettem? Netán figyelemre sem méltattam szocialista valóságunk sajátos körülményeit? Ha igen, tessék, cáfoljanak meg!”)

Ezután N. István hajógyári szakmunkásból lett hajógyári műszaki „félértelmiségi” ragadta magához a szót, szenvedélyesen. Elmondta, hogy annak idején, de nem is olyan régen a szakmunkástanuló kollégiumban a „nyűvész” névre hallgatott, a „művész” jelentésű „nyűvész” az olvasó gúnyneve volt. Kezdő szakmunkásként már gúnyneve sem volt, mert „a brigádban az olvasás egyáltalán nem volt téma”. Következett a sereg. A másfél hónapos folyosómosás után meglepő fordulat következett: sorakozó, irány a könyvtár. Mindenki beírta a nevét, majd nyolc hónap szünet következett, aztán aki akart, mehetett a könyvtárba, de olvasni ezután is csak „sunnyogva lehetett”. Most, fenn a szerkesztésen szintén nem téma az olvasás. Mérnök és technikus kollégái krimet olvasnak, ha olvasnak, nagy ritkán fordul elő olyasmi, hogy egy olyan könyv, mint a *Beszélő* disznó téma legyen.

„Általános iskolai magyartanárom nem tett érte sokat, szüleim kitépték a kezemből, a középiskolában nem szeretették meg” – e szavakkal kezdte olvasói pályájának felvázolását G. Katalin lyukkártya lyukasztó, aki a teljes igazság kedvéért azt is hozzátette, hogy középiskolai magyartanárja dicséretes módon állandóan hangoztatta, hogy saját véleményüket mondják, de elszomorodott és meg is haragudott, ha a saját vélemények nem egyeztek az övével. Ami pedig mostani munkahelyét illeti, cipőt venni munkaidő alatt könnyebben elengedik, mint egy órával a munkaidő befejezése előtt a versmondó verseny középöntőjére.

N. László darugyári hegesztő bele szeretné verni a mellét veregető statisztika orrát a nagy bűdös valóságba, már ami az olvasó munkásokat illeti. „Olvasgatnak, persze, de nem ez a téma, aztán elvárható-e, hogy komoly könyvek felett görnyedjen, amikor nyomasztó érzésekkel megy haza.” N. László esténként harmadikos gimnazista, de semmi öröme benne. Érti, hogy elsősorban a kitartásával van baj, de abban biztos, hogy „az iskola demagóg, mert csak azt kell tudni, ami a tankönyvben van, és ha hozzáolvas – N. László nemcsak a szakszervezeti könyvtárnak, hanem a könyvtárban működő önismereti körnek is tagja –, ez a refrén: »Jó, jó, de ez nem ide tartozik.«” N. László úgy érzi, illegálisan olvas, ez pedig csak akkor lenne érdekes ugyebár, ha lenne egy „illegális olvasómozgalom”.

M. Zsuzsa szakszervezeti könyvtáros kért szót, és arról beszélt, hogy a szocialista brigádmozgalom nagy lehetőség lenne a „gondolkodó népért” célkitűzés sikeres megvalósítására, de csak akkor, ha a mércét át lehetne (és kellene!) ugrani, ehhez azonban a mércét ki kellene ásni a béka feneké alól. M. Zsuzsát módfelett bántja az, hogy a tízszeres szocialista brigádnak sem kell többet teljesítenie, hogy egy brigád azon bukott el, hogy nincs benne munkásőr, és véletlenül sem azon, hogy a kulturális vállalat teljesítése nem volt megfelelő, mert a kulturális vállalat sajnos még csak nem is harmadrendű, hanem huszadrendű probléma.

K. Mária egy konzervgyár üzemi lapjának munkatársa elpanaszolja, hogy természetesen éppen a kampány idején jelennek meg a könyvtár falán a különböző versenyfelhívások, amikor a többségükben nő munkások rendszeresen tizenkét-órának. Ha már van olvasási verseny, (mert lennie kell ám neki!) meg is nyeri majd valaki. Hogy ki? Azok közül valaki, akik engedtek a képmutatás kényszerének. Hirtelen megugrik a könyvtárlátogatások és a kölcsönzött kötetek száma, és gyakran akkora kötetszámot mutatnak ki – ugyancsak kényszerből – az ezzel megbízottak, amekkora egy szabadfoglalkozású értelmiséginél is elképzelhetetlen lenne. K. Mária szerint az ilyen mozgalmaknak a legnagyobb pedagógiai kára az, hogy olyan tevékenységet jutalmaznak, amelynek a jutalma önmagában van.

J. Rozália egy másik üzemi lap munkatársa az elsősorban férfi munkásokat foglalkoztató gépgyár „olvasótérképét” rajzolta fel: jelentős hányad (elsősorban a munkásszálláson lakó segédmunkások) egyáltalán nem olvas. Sokan tartoznak ahhoz a csoporthoz, akik még Berkesit és Szilvásit sem olvasnak, csak ócska krimi és limonádét. A legnagyobb létszámú csoportba azok tartoznak, akik mindenféle könyvet megvesznek, de egyáltalán nem biztos, hogy el is olvassák őket. A bizonyíthatóan olvasókból álló negyedik csoporthoz elsősorban az érettségizett szakmunkások fiatalabb rétege, és a legalább érettségizett alkalmazottak tartoznak. A legnagyobb problémát a szakmunkástanulók és a fiatal szakmunkások jelentik, akik egyszerűen nem tudnak rendszeresen olvasni. (Ők azok, akik a feliratos filmeket is kerülik!) A szocialista brigádmozgalom ereje csak arra elegendő, hogy kötelezővé tegye tagjainak az olvasást.

K. István olvasáskutató a fiatal (20–29 éves) munkások egy ma még inkább rendhagyó, de már tízezres nagyságrendű rétegét mutatja be, az érettségizett

munkást. A fiatal szakember e réteg két szélső csoportjáról szól: a könyvet olvasókról és a könyvhasználókról. Az első csoport szomorú bizonyítéka annak, hogy menyire nem meghatározó egy iskolai végzettséget igazoló papír ingerszegény környezetben, belső indítékokat fölerősítő vagy mérlelő közösség nélkül. A másik csoport ugyanerre bizonyíték, csak pozitív előjellel. Olvasottságuk és ízlésük alapján nagyobb részük közelebb áll a hasonló korú értelmiségihez, mint a hasonló korú munkásokhoz, állítja K. István, és perdöntő bizonyítékokat szed elő az *Élményalakzatok* című kiadványból. 1970-ig a 20–29 éves könyvtárba járó munkás férfiaknak nagyobb hányada olvasta A Mester és Margaritát, mint a hasonló korú diplomás réteg, és azonos volt a mű „tetszésmutatója” mindkét rétegnél. K. István kizártan tartja, hogy véletlenről legyen szó, ugyanis az érettségizett munkásoknak olyan könyvek tetszettek jobban vagy sokkal jobban, mint például A homok asszonya, a Rozsdatemető, A legyen ura, a Makra, az Édes Anna, a Buddenbrook ház, az Égető Eszter, a Hűsz óra, az Anna Karenina, a Háború és béke. Filmek, ismeretközlő könyvek, színművek is bizonyíthatják, hogy ez a csoport zömmel mozgásban lévő, értékekbe kapaszkodó, értelmiségi módon olvasó emberekből áll. Ugyanők azok, akik munkatársaiknál jóval nyitottabbak és műveltebbek, ugyanakkor jóval védtelenebbek az értékáruhában megjelenő talmival szemben is. Erre ugyancsak meggyőző bizonyítékokat szolgáltat az *Élményalakzatok*: nemcsak Bulgakov, Th. Mann, Golding és Kosztolányi művei tetszenek jobban nekik, mint diplomás kortársaiknak, hanem azok a lektúrák is, amelyek alacsonyabb végzettségű munkások kedvencei: Berkesi, Dallos, Bókay, Szilvási regényei. K. István úgy gondolja, hogy ez a réteg egészen sajátos (tapintatos, és olvasmányt egyaránt jól ismerő, őket egyenrangú értelmiségi partnerként kezelő) támogatást érdemel a velük kapcsolatos kerülő értékközvetítőktől.

M. Imre, nagyzüemi szakszervezeti könyvtáros arról beszél, hogy a szocialista brigádmozgalmat egyre inkább karikatúrájává válik a művelődési mozgalomnak: egyre inkább a számok bővületében élnek. Mi sem jellemzi jobban a helyzetet, mint az, hogy a klasszikus munkásművelődési formák (az olvasás, a kirándulás, az ének, a politizálás) helyébe a vetélkedő, a vetélkedő és a vetélkedő került – a félműveltség futószalagja. Nemcsak mennyiségi szemlélete, monokultúrája és voluntarizmusa káros, hanem a résztvevőket megalázó egyenlőtlen helyzet is. Értelmiségi zsüri vizsgáztatja a munkásokat felesleges adatokból és memoriterekből. A vetélkedőre fogott munkás hónapokra megvonja magát a szabadon választott olvasmányoktól, és készen Mikszáthból, szovjet irodalomból, könyvheti könyvekből, aztán odavezetik az arénába, hogy szórakozzanak rajta.

B. Mária üzem népművelő azt teszi szóvá, hogy a munkások számára értéket közvetítők nagy része tölcsernek képzei magát, ahelyett hogy közlekedőedény lenne, ugyanis szerinte „a kultúrákövetítés nem egyirányú folyamat, hanem párbeszéd, ahol az is adhat (ötletet, kritikát, visszajelzést, megrendelést), aki kap. Ha az egész közművelődés, s benne az úgynevezett munkásművelődés a párbeszéd jegyében folya, akkor jóval kevesebbszer fordulna elő olyan, ami a minap a mi üzemünkben is előfordult. Négy népi iparművész kiállítását rendeztük meg. Egy hétig látogatták az üzemben dolgozók és a környéken lakók, ódákat írtak a vendégkönyvbe. Nem is sejtették, hogy a kiállítást mindennap be akarta zárni valaki: a kerületi tanács osztályvezetője, az üzem párttitkár, a SZOT munkatársa. Miért? Mert a népművészet értelmiségi divat, a munkások körében a nacionalista uszításra alkalmas. Hiába írt a kiállításról a Népszabadság, hiába tudósított a rádió és a televízió, hiába kukorékolta a néprajzosok, hiába ölelgették magukhoz a tárgyakat a munkások, hiába: a kiállítás a »fogcsikorgatva túrt« kategóriába került.”

„Mi lenne, ha a ködösítő munkásművelődés helyett a művelődésről beszél-nénk, és természetesnek vagy sajnálatosnak tartanánk, ha ebből kiveszi részét, illetve ha ebből kimarad a munkás?” – kérdezi egy tanárnő, F. Edit, egy kisüzem letéti könyvtárosa.

Nagyjából ennyi történt Rákos mezején. Nem hoztunk határozatot, nemadtunk ki jelszót, nem esküdtünk fel semmire, nem „bontottuk le” a feladatokat. Mindenki aláírta azt a képeslapot, amelyet Mr. Bookbirdnek küldtünk el „Levél megy” utóirattal. Azóta a levél is elment, sőt a válasz is megjött: „Tisztelt barátaim, mivel szüntelenül uneszkódom, rendezvényről rendezvényre röpködök, szégyen-gyalázat, nem vehettem részt mozgalmunk Rákos mezei nyitányán. Ami a falra hányt könyvet illeti, azt én kedvezőbben ítélem meg, mint Önök. A könyvtáros sosem eszi meg az olvasót, az olvasó nem falja fel a könyvet, a falra hányt könyv is meghozza gyümölcsét. Pápua Új-Guinea könyvtárosainak vándorgyűlésén hallottam ezt a bölcsességet, és a magam részéről többre tartom azoknál, hogy »Szoba könyv nélkül olyan, mint a test lélek nélkül«, meg hogy a »Könyv az embernek, ami a szárny a madárnak«. Az az UNESCO emblémát viselő égszínkék helikopter pedig az én kérésemre írt le három tiszteletkört a mozgalom zászlóbontása felett. Az Önök Bookbird-je.” Mr. Bookbird leveléhez csupán három megjegyzés kívánczik: 1. Pápua Új-Guinea könyvtáros egyesülete valóban megtartotta vándorgyűlését Waiganiban, 2. az égszínkék helikopter átrepült ugyan Rákos mezeje felett, de a három tiszteletkört a Fradi-pálya felett tette meg, és oda szórta le a szárnyával könyvet tartó UNESCO baglyot ábrázoló könyvjelzőket is, 3. az Olvasó Népért-mozgalom második konferenciáján a népet – közvetlen formában – a kiskunfélegyházi Fricksa Irén ruházati bolti pénztáros képviselte, 4. ugyanott a mozgalom egyik lelkes harcosa Lucifernek nevezte a hitbuzgalommá váló mozgalom és az úgynevezett munkásművelődés egyik ugyancsak lelkes és kemény kritikusát. Könyvtáros kollégái ösztökélésére otthon utánanézett a szó jelentésének, és szánta-bánta meggon-dolatlanságát: fényhordozónak nevezni a bajkeverőt...

(1981)

SOK A SZÖVEG? KEVÉS AZ OLVASÓ?

(Beszélgetés az olvasóval az olvasóról)

Az aforizmagyűjteményekben általában háromféle megállapítás található az olvasásról: 1. a könyv jó barát, a tudás forrása, az emberiség emlékezte; 2. az író és az olvasó titkos szövetséget alkot; 3. a könyv csak eszköz, az olvasó ad értéket a könyvnek. Babits, Emerson, Seghers, Szabó Ervin, Benedek Marcell és még nagyon sokak megállapításai különösebb nehézség nélkül elhelyezhetők ebben a kategóriarendszerben, de Sartre alaposan feladja a leckét: „A világ nagyon jól meglehet irodalom nélkül” – jelenti ki a francia filozófus, majd hozzáteszi, hogy „ember nélkül még jobban meglehet”. Sartre szerint ugyanis a könyvek nem eszközök valamilyen cél eléréséhez, hanem a könyv „célja az olvasó szabadságának kivívása”.

* * *

- Elnézést, ez nekem magas!
- Tessék?
- Jól hallotta! Ha valóban velem akar beszélgetni, ereszkedjen le egészen az olvasóig, ha szabadna kérem!
- Ön ezek szerint...
- Igen, én vagyok a „kedves olvasó”! Én szerepelek a címben, meg az alcímben is.
- Hát akkor... üdvözlöm... Folytathatom?
- Egy pillanat! „Én csak jó könyveket olvasok, mert én szórakozni akarok.” Tudja, hogy ezt ki mondta?
- Ezt természetesen Ön mondta. Éppen ezzel akartam folytatni.
- Komolyan mondja?
- Természetesen. Még egy Dancsházi-aforizma is ide kívánczik: „Olvasni nem olvasok, én már inkább csak iszom, mert az hamarabb meglátszik rajtam.”
- Ki ez a Dancsházi?
- Dancsházi József a Homorúcsiszoló Művek Finomszerelde üzemének esztergályosa. Két évvel ezelőtt ezt válaszolta kérdésemre, amely így szólt: „Olvas-e?”
- Én olvasok, már csak azért is, mert én vagyok a „kedves olvasó”, mégis azt mondom: megérdemelték a választ. Tudja miért? Mert a magafajta olvasásügyi szakegyén biztosan el sem tud képzelni más választ, mint hogy persze, hogyne, hajaj, de még mennyire, hogy olvasok, mert maguknak olvasásügyieknek az olvasás fél egészség...
- Egy pillanat! Végezzünk el egy természettudományos kísérletet! Egy könyv meg egy fej ütközik össze. Mi történik? Előfordul, hogy kongó hangot hallunk. Még hozzá eléggé gyakran. Mi lehet az oka?
- Kíváncsi vagyok, mire akar kilyukadni.
- Arra, hogy vagy a fej, vagy a könyv üres, vagy mindkettő.
- Mit akar ezzel bizonyítani?
- Egyelőre csak azt, hogy az olvasó is ember.
- Ez már más! És azt nem akarja bebizonyítani, hogy az olvasás nélkül nem ember az ember?

- Ez már jóval nehezebb. Amennyire az olvasás lényegének az értelmezést tartjuk, akkor a környezetét értelmező lényt, vagyis az embert – legalábbis ma Magyarországon – eléggé nehéz olvasás nélkül normálisnak, egésznek, teljesnek, harmonikusnak elképzelni. Igen ám, amíg nem nézünk szembe azokkal a téveszmékkel, melyek szerint a könyvek a tudás templomai, az olvasás a legszentebb tevékenység, addig nem érdemes hozzakezdeni bizonyításhoz. Szögezzük le, mind az olvasmányok, mind az olvasók arra a korra, arra a kultúrára, arra a társadalomra, arra az embercsoportra hasonlítanak, amelyben élnek, amelyben gyökereznek. Így aztán a könyvek egy része természetesen silány, avatag, hazug, butácska, ostoba, érdektelen. Az olvasók egy része természetesen másra használja a könyvet. Nem értelmezésre, hanem zsongító- vagy izgatószerként, hasznot hajtó szerként, eszközként, dísz tárgyként, rangjelzőként. A könyvesbolt nemcsak a tudás temploma, hanem „könyvkocsmá” is lehet.
- Ezt mind aláírom, de miért nem beszélünk arról, ami a leggyakoribb, hogy az emberek szórakozásból olvasnak?
- Folytathatnánk ezzel is, de attól félek, mellékvágányra jutnánk, hiszen a szórakozás annyiféle jelent. A nép cirkuszban, a király a népén szórakozik, a detektívregeény írója Marxot olvas, Marx pedig krimi, és megtörténhetett, hogy maguk módján mindketten szórakoztak.
- Akkor miért mondják még ma is, hogy „A könyv tanít, nevel, szórakoztat”?
- Ez csak afféle jelszó, és egy kissé egyoldalú. Árnyékában olyan nézetek is felcseperedtek, hogy az olvasás ugyan szép, nemes, hasznos, de közelébe sem kerülhet olyan tevékenységeknek, amelyeket „aktív”, „közösségi”, „alkotó” jelzőkkel szoktak jellemezni. Ami pedig a szórakozást illeti, azt szokták mondani, hogy az olvasás „magvas szórakozás” vagy „komoly szórakozás”.
- Ha én végigröhögök egy Rejtő-regényt, egyáltalán nem érzem magam komoly-nak vagy magvasnak.
- Én ebben nem látok semmi természetellenest. A „komolytalan” olvasás, vagyis a felüdítő, a pihentető olvasás mással alig pótolható tevékenység, a kikapcsolódás egyik leghatékonyabb, legemberibb formája.
- Ezzel azt akarja mondani, hogy a tévé bekapcsolása nem jó kikapcsolódás?
- Eszem ágában sincsen. Arról viszont érdemes lenne beszélni, hogy a bekapcsolás ezer meg ezer esetben csak kikapcsolódást jelent, bekapcsolódás nélkül. Ugyanis sokezer számára úgy tűnik, hogy fárasztó olvasás nélkül is lehet könnyen és gyorsan tudást szerezni. Félreértés ne essék, nem akarom a tévét és a könyvet egymás alá és fölé, egymás elé és mögé állítani. Most az olvasásról és az olvasóról beszélgetünk.
- De ma már az olvasó is elsősorban tévénező.
- Ez igaz. Legalábbis a tévézésre fordított idő alapján. Többször több időt töltünk tévézésessel, mint olvasással. Igaz, négyszer olyan gyorsan lehet olvasni, mint tévét nézni, de az is igaz, hogy a magyar olvasók többsége, sajnos köztük a fiatalok is, eléggé nehézkesen, eléggé lassan olvasnak. Elég lassan, ugyanakkor nem elég alaposan. Az, hogy az olvasó is elsősorban tévénező, bölcs észrevétel. Sok mindent elárulhat magáról az olvasó, amikor tévét néz. Nem elsősorban azzal, hogy mikor, mennyit szidja okkal vagy ok nélkül a műsort, hanem azzal, hogy mikor és hogyan mer visszabeszélni a tévének azzal, hogy utána néz, vagy utána olvas a látottaknak. Ma még Magyarországon kevesen emelnek le könyvet a könyvespolcra, hogy utána nézzenek: igazat mondott-e; eredetiben is úgy van-e; más mit mondott arról, amiről szó volt;

tulajdonképpen miről is volt szó. A következmények nélküli tévézés elégge alacsony színvonalú olvasási kultúrát sejtet.

- És az nem, hogy a kávéházakból, presszókából, klubokból hiányzik az olvasni-váló? Túl nagy becsülete nincs a könyvnek Magyarországon!
- Ez így van. Annak ellenére, hogy sosem vásároltak Magyarországon annyi könyvet, mint most. A könyv fontosságát általában kevesen tagadják, de a konkrét esetekben, amikor dönteni kell, amikor választani kell a könyv és valami más között, a könyv rendre a rövidebbet húzza, és a vesztes az olvasó lesz.
- Azt hiszem ez mindig is így volt.
- Ez túlzás. Az olvasás, annak ellenére, hogy a mai ember egyik nagyon fontos, mással nem pótolható tevékenysége, nem valami örök érték. Az olvasásnak is van története.
- Tudom, tudom . . . Már a görögök is . . .
- Ez a történet kivételesen nem a görögökkel kezdődik.
- Persze hallottam agyagtábla-könyvekről, sőt ilyen könyvekből álló könyvtárról is, valahol Babilóniában.
- A könyvnek több ezer éves története van, az olvasóközönség története azonban jóval később kezdődik. Most a nagyszámú és több társadalmi rétegre kiterjedő olvasóközönségre gondolok.
- Az csak a könyvnyomtatással kezdődhetett.
- Kezdődhetett volna, de nem kezdődött. Luther a könyvnyomtatást az emberiség második megváltásának nevezte. Az emberiség nagy többsége azonban mit sem tudott arról, hogy a nyomtatás által megsokszorozódó könyvsereg a gondolatszabadság jelszával kisebb-nagyobb rajtaütéseket hajtott végre, és elfoglalt néhány egyetemet és palotát.
- Akkor legfeljebb őrségváltásról lehet szó, semmiképpen sem megváltásról.
- Ha arra gondolunk, hogy a könyv eszköz, akkor az ember a megváltó, ha arra emlékezünk, amit Sartre mondott – „a könyv célja az olvasó szabadságának kivívása” –, akkor be kell látnunk, nagy esemény, nagy eredmény volt, amikor a nyomtatott könyv kikerült az írott könyv kevés számú birtokosainak szigorú ellenőrzése alól. A demokrácia történetének fontos pillanata volt ez. Persze a nyomtatott könyv áldásaiból ekkor még csak kevesen részesültek. Abból sem részesedtek sokan, hogy a nyomtatott könyv által támogatott szaktudás győzelmet aratott a szóbeliséghez kapcsolódó enciklopédikus tudás felett. Ami viszont az emberiség nagyobb részét illeti, hozzájuk vagy nem is hallatszott el ezeknek a csatáknak a zaja, vagy egészen másfajta csatákba indultak, a tudatlanság és az éhínség rongyos zászlai alatt.
- Nem éppen ezekre a harcokra gondolt Luther? Nem a kinyomtatott Bibliára, amikor az emberiség második megváltásáról beszél?
- De igen! Ezekben a harcokban a könyvek is részt vettek. És ezeknek a harcoknak is köszönhető, hogy a XVIII. század végén már a polgárok megfelelőképpen ki is használták Gutenberg találmányát. Londonban a XVIII. század harmadik harmadában már akkora olvasóközönség volt, hogy sikerkönyvekről, tömegolvasmányokról is beszélhetünk. A XIX. század közepe táján pedig New Yorkban emberek ezrei rohantak a kikötőbe, amikor angliai hajó érkezését jelezték. A könyvet alig olvasó mai amerikai polgár el nem tudná képzelni miért taposták egymást derék elődei.
- Ezek szerint a könyvekért. Ezt azért akkor sem hiszem el, ha igaz.
- Pedig igaz. Dickens regényeinek folytatásaiért. Éppen a Veszélyes életforma című tanulmányában emlékezik vissza ezekre az időkre egy amerikai szerző.

- Nem mondom, elég veszélyes lehetett ott tolongani egy Dickens-regény soron következő fejezetéért.
- Nem erre gondolt a szerző! Ő azt a mai életformát találja veszélyesnek, amelyiknek szerves része az olvasás. Az amerikai olvasót a többség gyanakodva nézi. Többek közt azért, mert aki olvas, az értelmez, kritizál, akadékoskodik, változtatni akar. Könyvek olvasásáról van szó elsősorban, hiszen az Egyesült Államokban nem a könyv, hanem a képeslap, a képregény, az újság az elsőrendű olvasmány.
- Lehagytuk volna olvasásban Amerikát?
- Bizonyos tekintetben igen. Regények és bizonyosfajta könyvek olvasásában feltétlenül; szakkönyvek olvasásában, újságolvasásban, könyvhasználatban, könyvtárhasználatban még nem. Nem is olyan könnyű az összevetés, hiszen az is nagyon fontos szempont az összehasonlításnál, hogy mit lehet csinálni olvasáson kívül a szabad időben. Olvashat valaki unalmában is, bár világszerte egyre ritkábban (elsősorban a televízió jóvoltából), de az autó is segít az unatkozón. Oda akartam kilyukadni, hogy a nemzetközi könyvév jelszava, a „Könyvet mindenki kezébe”, több mint fél évszázad elteltével is aktuális.
- Már megbocsásson az UNESCO, de ez is csak olyan jelszó, mint „A könyv tanít, nevel, szórakoztat”.
- Ebben is van valami igazság, hiszen fel lehet tenni a kérdést: könyvet mindenkinek? Annak is, aki nem akarja? Annak is, aki nem tud olvasni? Ha a könyvet a „tudás” értelmében használjuk és nem mint „szent könyvet”, akkor nem mondhatjuk-e azt, hogy miért éppen könyvet, miért nem egy szelet kenyeret, egy marék rizst?
- És miért éppen könyvet? Miért nem televíziót?
- A kérdés jogos, annál is inkább, mert akadnak olyan országok, ahol az írástudatlan tömegek előbb látnak képernyőt, mint könyvet, sőt a képernyőről tanulnak. A modern tömegközlelési eszközöket meg kell védenünk a „szent könyv” szektás rajongói ellen, de a könyvet is meg kell védenünk a modern tömegkommunikáció hamis prófétáinak vádaskodásával és handabandázásával szemben. Van-e létjogosultsága a jó öreg könyvnek a modern tömegkommunikációs eszközök világában, amikor már gombnyomással másolatot készíthetünk a tévéműsorokról, amikor kérdéseket tehetünk fel a tévékészüléknek? A kérdést az dönti el, hogy a könyv mint közvetítő eszköz hogyan képes bemutatni, értelmezni, magyarázni a változó világot, vagyis hogy a változó világ megfelelő módon, megfelelő gyorsasággal és hatékonysággal szembe-sül-e világgal a könyv segítségével.
- Eszembe jutott a Gyorsuló idő sorozat, és ezzel kapcsolatban az, hogy eléggé gyors-e a könyv?
- Persze a gyorsaság csak az egyik oldala a kérdésnek. A könyv sok szerepét átadta már más eszközöknek. A híreket nem a könyvek „mondják be”, nem könyvek tudósítanak a helyszínről. A legjobb riportokat azonban éppen a riportkönyvek kínálják. A legjobb hangjátékok könyvekben jelennek meg. A jó tankönyveket még nem pótolják az egyéb, rendkívül hasznos taneszközök. Regényeket már a televízió is sugároz, a regény mégis elsősorban olvasmány.
- Amit nem fontos elolvasni, azt meg lehet hallgatni, meg lehet nézni, ha az embernek nincsen elég ideje vagy türelme.
- Kérdés, hogy ugyanazt nézi-e az olvasó, vagy ilyen-amolyan – néha egészen jó – olvasmánypótlékot. Nem tudom elfelejteni Márqueznek, a Száz év magány világhírű szerzőjének elutasító szavait. Azért nem adta el regényét – na-

- gyon nagy pénzért sem – egy hollywoodi filmgyárnak, hogy ne veszítsenek el majdan olvasói egy óriási lehetőséget: regényének elképzelését.
- És ha mondjuk Fellini rendezné meg a filmet? Szerintem a Száz év magány című filmet többen megérténék, mint a nagyon furcsa regényt. Én is belevágtam, de valahol az ötvenedik oldalnál elkeveredtem benne, és abba kellett hagynom. A Nyolc és fél című filmet viszont egészen jól megértettem, pedig állítólag tipikus művészfilm, vagyis tele van álomvilággal és izmusokkal.
 - Nem mondom, hogy nem érdekelne ez a film, vagyis a regénynek ez az olvasata.
 - Mi az az olvasat?
 - Ahogyan, aminek, amilyennek olvassuk Márquez regényét, ahogy átéljük, ahogy értelmezzük. Ha előbb látnám Fellini filmjét – azaz Fellini olvasatát – már nem tudnám úgy olvasni Márquez regényét, ahogy olvashattam volna, ha előbb találkoztam volna a regénnyel, mint a filmmel. Az olvasás ugyanis alkotás. Ez elsősorban az irodalmi művek olvasására igaz.
 - Én szórakozni akarok, nem alkotni. Ahhoz fáradt vagyok.
 - Nem kell mindig alkotni. Ez csak lehetőség, ami viszont mindenkinek a számára adott.
 - Már annak, aki megérti, és nem keveredik el benne.
 - Azt mondtam az előbb, hogy az olvasás alkotássá válhat. Megtoldom: felfedzéssé válhat. A könyvet kinyitó olvasó nem szentélybe lép, hanem labirintusba, ahol elkeveredhet. Elsősorban az irodalom olvasásának lényegét világíthatjuk meg ezzel a labirintus hasonlattal. A labirintus, vagyis a művek labirintusa nem káosz, hanem művészileg megtervezett rendszer. Igaz, el lehet benne tévedni. Különösen az olyan műben, mint a Száz év magány, A Mester és Margarita, a Doktor Faustus, az Ulysses. Ez még az irodalomtudóssal is megtörténik. El is lehet bennük fáradni, de el lehet jutni nagyon mélyre, szem nem látta, fül nem hallotta csodás dolgokat lehet felfedezni. Fel lehet fedezni például azt, hogy a mű tulajdonképpen rólam szól.
 - Kíváncsi vagyok, ki meri feltenni a kezét, hogy a Száz év magány róla szól.
 - Több ezer kéz lendülne a magasba. Az enyém is. Igaz, talán több millióan vetették bele magukat a Száz év magány labirintusába, de nem szánták el magukat eléggé, nem vittek magukkal megfelelő térképet. Hangsúlyozni szeretném, hogy az a térkép nem feltétlenül egyetemi diploma, hanem olvasói tapasztalat, élettapasztalat, labirintusismeret. Nem hátrány, ha az olvasó figyelembe veszi azoknak a szakembereknek és azoknak az olvasótársaknak a tapasztalatait, akik már jártak ezekben a labirintusokban.
 - Ez a labirintus hasonlat kezd nekem nem tetszeni, bár én még mindig inkább szórakozásnak tartom az olvasást, mint felfedezésnek. Persze nem akármilyen szórakozásnak. Nem tudom elhinni, hogy egy labirintusban is jól lehetne szórakozni. Valamit nem értek. Hogy jön össze az alkotás és a labirintus?
 - Annyi közülük van egymáshoz, mint a felfedezésnek és az alkotásnak, mint az olvasásnak és a szabadságnak.
 - Mindig ide akar kilyukadni, a szabadsághoz. A szabadság jó dolog, de ez nekem még mindig magas. Inkább arról beszélgessünk még egy kicsit, hogy melyik gombot nyomjam le?
 - Értem. Örülök, hogy így tette fel a kérdést. Bizonyítja, hogy csak részben van igaza Moraviának, a népszerű olasz írónak, amikor a tévét néző, de a tévétől (és a tévében) a világot nem látó modern kort „átmenetileg primitívnek” nevezi. Ezzel szemben az az igazság, hogy az emberiség jelentős része még a

tévéhez hozzászokás állapotában van. Egy része viszont, sajnos, fokozatosan leszokik a művelődésről, és nem ő kapcsolja be a készüléket, hanem a készülék kapcsolgatja őt. A „Melyik gombot nyomja le?” kérdés olyan emberről árulkodik, aki még válogat, aki döntéseket hoz, aki értékkel. Ezek az olvasóra jellemző tulajdonságok. A döntés persze nem könnyű. Tegyük fel, hogy egy regény hangjátékváltozata két órát, a regény elolvasása pedig húsz órát venne igénybe. A tízszer rövidebb idő csak az egyik szempont lehet a döntésnél. Elsősorban azt kell figyelembe venni, miért van szükségem arra a műre? Megfelel-e arra a célra rádióváltozata is? Jó lenne persze tudni előre, hogy a tévé- vagy rádióváltozat milyen minőségű. Van olyan tíz-tizenkét részes tévéváltozat is, amelynek megnézése több időt vesz igénybe, mint az eredeti mű elolvasása, nem is beszélve arról, hogy az eredetit meghamisító változatok is gyakran előfordulhatnak.

- Azt gondolom, senki sem tagadhatja, hogy rengetegen olvassák el az eredeti művet a tévéváltozat megnézése után, vagy már közben is.
- Kutatások bizonyítják azt, hogy szép számmal akadnak olyanok, akik a regény film-, rádió- vagy tévéváltozata után a könyvtárban vagy a könyvesboltban felkeresik az író: hallottuk, láttuk a regényét, most szeretnénk Önnel közelebbről is megismerkedni. Többen vannak azok, akik – miután megnézték, meghallgatták – kipipálják műveltségltárukban azt az író, azt a művet, akivel, amellyel a tévében találkoztak. Még többen vannak azok, akik nem is sejtik, hogy a látott vagy hallott mű eredetileg egy irodalmi mű volt.
- Arra a kérdésre várok választ, hogy a könyv csak az egyik, vagy pedig a legfontosabb azok között, amelyekből választanom kell?
- A könyv csak az egyik a tudást, az élményt közvetítő eszközök közül, de nem egyszerűen csak az egyik. Majdnem mindegyik tudást és élményt közvetítő csatornának van olyan sajátossága, amellyel a másik nem rendelkezik. A könyvről azt szokták mondani, hogy az az előnye a filmmel, a rádióval, a tévével szemben, hogy bármikor, bárhol elő lehet venni: éjszaka is, utazás közben is, még a mellékhelyiségben is. Azt is mondják, hogy sokkal nagyobb választékból lehet könyvet, olvasmányt választani, mint rádió- vagy tévéműsort. Mindez igaz, ám a videokazetta-korszakban, az ötven csatornás televíziókészülékek korszakában már csökkenni fog a könyv ilyenfajta előnye. Ha a hangot, a képet és a mozgást egyszerre közvetítő filmet állítjuk a „kétdimenziós” szöveg mellé, akkor az olvasmány nem veheti fel a versenyt a sokoldalúságban. Igen ám, de gondoljunk csak arra, amivel Márquez elutasította könyvének megfilmesítését? Hány dimenzióban elevenedik meg a kétdimenziós könyv, amikor olvasmánnyá, élménnyé válik? Az írásbeliségnek – a modern kultúrában – monopolhelyzete megszűnése után is kiemelkedő szerepe marad, egyszerűen azért, mert nem csak megőrző, közvetítő, tájékoztató eszköz, hanem élményforrás is. A könyv nemcsak eszköz, hanem mondhatnánk életformája is a gondolatnak. „Kérem, lehet hogy kinevetnek érte (vallja egy 41 éves lakatos), de amikor én olvasok, néha többet álldogálok, mint haladok, mert ilyenkor én kezdem el magyarázni az írónak, hogy ő mit is akart mondani.” Ami ebből roppant fontos, az olvasás üteme és ritmusa szívverésünkhöz, lélegzetvételünkhöz, vérmérsékletünkhöz, pillanatnyi hangulatunkhoz, azaz személyiségünkhöz igazítható.
- Ez már csakugyan igaz! Hiába szeretném megállítani a filmet és még egyszer megnézni azt a jelenetet, amely különösen tetszett, vagy amelyet nem egészen értettem. Az olvasásban az a legjobb, hogy bármikor le lehet lassítani.

- Szerencsére sokan gondolkodnak így, például az a fiatal marós is, aki ezt mondta nekem: „Amikor a régi népek történetéről szóló könyveket olvastam, úgy éreztem, a végén le kell belőle vizsgáznom, persze csak saját magam előtt, mert az iskolában ilyesmiről nem tanultunk. Ezért aztán többször is elolvastam egy-egy fontosabb részt.”
- *Én azért mégis azt mondom, hogy a legtöbben csak szórakozásból olvasnak. Nem állnak meg, nem gondolkodnak, csak élvezik. Végigolvassák és kész. Jöhet a következő könyv, vagy jöhet valami más szórakozás.*
- Ez azért nem egészen így van, még a „könyvrágcsálónál” és a könyvhabzsolónál sem. Egyre több olyan könyvet veszünk kézbe, amelyet nem elolvastunk, hanem használunk. Felhasználjuk valamihez. Valamit megnézünk bennük, valamit ellenőrzünk. Tájékozódunk valamiről. Megismerjük belőlük a minket foglalkoztató kérdés másik oldalát is. Egyre több, de még mindig nagyon kevés ilyen olvasmányunk van, de nem is ez a legnagyobb baj, hanem az, hogy nem ismerjük ezeket a könyveket. Tudásunk mindenképpen töredékes, ezért olyan fontos, a „mit honnan lehet megtudni” tudása.
- Erre való a különleges tudakozó.
- Erre való a könyvtár! Erre való a könyvtárban és a kézikönyvekben búvárkodó, felfedező útra induló és egyre tájékozottabbá váló, a „mit honnan lehet megtudni” tudásában gyarapodó olvasó. Ők a „különleges tudakozók”. Azt ajánlom, tegye próbára a különleges tudakozót, barátait, a könyvtárost és saját magát is legközelebb, amikor valamit meg akar tudni. Most pedig térjünk vissza az „elolvasa és kész” kérdéshez. Az olvasás normális esetben sosem fejeződik be az utolsó sor és a „VÉGE” elolvasásával. Akár a kivágott és megmunkált fa, úgy élhet tovább, úgy „dolgozhat” tovább az élmény. Persze gyakran előfordul, hogy nem sikerül a könyvbe zárt szellem kiszabadítása és szolgálatunkba állítása.
- *Az olvasmány labirintus, az olvasmány szellemidézés . . . Mi jön még?*
- A lényeg abban áll, hogy az igazi olvasás cselekvés, újabb cselekvésre (a gondolkodás is az!) ösztönző cselekvés.
- *Újabb könyvek elolvasására is ösztönözhet, erre gondol?*
- Erre is. Thomas Mann nagyszerű regényének, a Doktor Faustusnak elolvasása ösztönözhet arra, hogy képzeletben vagy valóságban felkeressem a regény színhelyeit, hogy elolvassak más Mann-regényeket, hogy megismerjem Beethoven és Schönberg zenéjét, hogy elolvassam Marlowe és Goethe Faustját, hogy kézbe vegyem a szerző A Doktor Faustus keletkezése című tanulmányát, hogy az öröggel, a túlvilággal, a látomásokkal, a szellemidézésekkel foglalkozó szakirodalmat tanulmányozzam. Ám nem ez a lényeges, hanem az, hogy felismerjem: ez a könyv rólam is szólt. Ez a felismerés pedig jelentős lépés lehet személyiségem kiteljesedésében. Ha a könyv eredménye egy másik könyv, az önmagában még csak mennyiségi változás. Ha egy könyv eredménye alakuló énem, akinek egy másik könyvre is szüksége van a továbblépéshez, az már minőségi változás. Mindennek ellenére csak olvasmányokkal és olvasással nem lehet megváltani a világot.
- *Az már biztos. Olvastam az újságban az Olvasó népert-mozgalomról. Jó, rendben, én benne vagyok. Remélem, egyre többen lesznek benne, de mi van ezzel megoldva? Lehetne hozni egy rendeletet, amellyel kötelezővé lehetne tenni az olvasást, már annak, aki tud olvasni. De ennek nem lenne semmi értelme.*
- Ezzel teljes mértékben egyetértek. Előbb az olvasás számára kedvezőtlen légkört kellene megszüntetni, méghozzá nem az olvasás, hanem az új módon

élés kedvéért. Hogy aztán az új módon élő ember el tudja-e képzelni életét olvasás nélkül vagy sem, az az ő dolga. Az olvasás ugyanis személyes ügy. Könyveim személyiségem részei.

– *Úgy érti az olvasás magánügy?*

– Nem. Az olvasásnak olyan következményei lehetnek, amelyek a kisebb-nagyobb közösségek életét gazdagítják. Az olvasó embernek az átlagosnál nagyobb esélye van arra, hogy közösségi ember legyen. A személyes ügy azt jelenti, hogy lehet, de nem szabad senkit sem olvasásra agitálni. Lehet viszont segítséget adni a döntéshez, az olvasmányok kiválasztásához és az értelmezéshez. Fontos, hogy a könyv észrevétesse magát. Fontos, hogy beleütközzön az ember a könyvbe, hogy jelen legyen, elérhető, hozzáférhető legyen életünkben a könyv. Ez azonban csak az egyik feltétel. Ha az olvasásra mint életem kiteljesedését elősegítő eszközre és tevékenységre gondolok, akkor az olvasás igénye valaminek a megváltoztatására irányuló igény. Ez a valami lehet a világ, lehet a helyzetem. Nem elég könyvet a kézbe adni, vele együtt a változtatás lehetőségét, a szabadságot, a hatalmat is át kell adni. Azokban a fejlődő országokban, ahol egyszerre gyorsult fel a társadalmi, a gazdasági és a kulturális fejlődés, az olvasásnak fényes jelene és jövője van, azokban a fejlett országokban ahol a gazdasági és technikai fejlődéshez képest a társadalmi fejlődés lelassult, a könyv sehogy sem találja a helyét, itt az olvasás vagy érdektelen tevékenység, vagy veszélyes életforma.

– *Ezek szerint nem is lehet az embereket olvasásra nevelni?*

– Lehet. Az olvasóvá nevelés lényege azonban olyan emberré nevelni, aki tudatában van annak, hogy felhasználhatja terveinek megvalósításához, munkájához, alkotásához, ügyes-bajos dolgaihoz, az élet nagy kérdéseinek megválaszolásához, szinte mindenhez – a könyvet is. Az sem kevésbé fontos, hogy hogy használja a könyvet, a könyvesboltot, a könyvtárat. „Ha egy öregember meghal nálunk, az olyan mintha Önöknél egy könyvtár leég” – mondta egy odalátogató európai könyvtárosnak egy idős tanzániai. Egy kisgyermek első képeskönyve könyvtáralapítás, folytathatjuk a tanzániai gondolatát.

* * *

Az ember sokféle szerepet örököl, kap és vállal életében. Neme szerint férfi vagy nő, kora szerint fiatal vagy öreg, állampolgársága szerint magyar, a munkamegosztásban elfoglalt helye szerint fizikai munkás vagy értelmiségi, szakmunkás vagy tudományos kutató, világnézete szerint keresztény vagy ateista. Folytassam? Vidéki vagy fővárosi, városi vagy falusi, soproni vagy karakószörcsögi, katolikus vagy református, Fradi-drukker vagy Vasas-szurkoló, galambász vagy bélyeggyűjtő, fiú, vő, após, nagybácsi; párttag, önkéntes véradó, népi ellenőr, pápai öregdiák, tagja a városszépítő bizottságnak, klubtag, körtag, beltág; előfizető, pártoló tag, kültág, tiszteletbeli tag, rendes tag. Az iskolában Kovács apuka, a kórházban kerteske, a vendéglőben kedves vendég, a könyvtárban, a könyvesboltban, az újságban és ebben a beszélgetésben is: a kedves olvasó.

(1979)

Az olvasás szó jelentése az évszázadok során egyre bővült. Az értelmezés, értékbefogadás, művelődés, szocializáció, tájékozódás, tanulás, szórakozás, könyvhaználnat a jövőben remélhetően egyre gyakrabban állnak össze olvasói szerepkészletté.

A vizsgálódás középpontjába – a gazdag jelentéskört valamelyest leszűkítve – a szépirodalom olvasását állítom. Ez az olvasmányfajta teszi ki Magyarországon az olvasmányok háromnegyedét. Kissé leegyszerűsítve, a regény jövőbeli olvasóinak portréit próbálom felvázolni. Hogy beléjük ne gubancolódjak, el kell vágnom szoros összefüggések szálait, s zárójelbe kell tennem többek között a szépirodalom-olvasók tévénező, könyvhaználó, újságolvasó énjait.

(Hányan olvasnak 2000-ben?) Tucatnyi egymást ellenőrző becslést készítettem a múlt-jelen és a közel-múlt-jelen tendenciáinak eléggé mechanikus meghosszabbításával. Vektoraik eredője nagyjából azonos irányba mutat: az ezredfordulót elkerülve a jövő század közepe felé.

1. Talán a XIX. század elejéről kellene elindulni. Ennek az időszaknak magyar olvasóközönsége ma kényelmesen elérne a Népstadionban. 1873-ban az analfabéták nagy aránya miatt a lakosságnak csak kisebbség felét lehetne uralkodói rendelkezéssel rendeletolvasásra kötelezni. Száz éve 53, hatvan éve 33, negyven éve 15, harminc éve 13% volt az analfabéták aránya. A felszabadulást követő években az analfabéták aránya viszonylag hamar elhanyagolható hányaddá zsugorodott. Ma Magyarországon az írni-olvasni tudó nem olvasók aránya 30–35%. A fél-analfabéták száma csak lassan fog csökkenni, s lehetséges, hogy a 2000-ig hátralévő idő sem lesz elegendő ahhoz, hogy eltűnjenek. Ez – vagyis az olvasás – a dolgoknak csak egyik oldala. Az olvasáshoz írni is kell tudni, az értelmező olvasáshoz önkifejező írásra is szükség van, s ennek meghonosodásához jóval több időre van szükség, mint amennyi az ezredfordulóig hátra van.

2. 1930-ban a munkások 30–35%-a olvasott évente legalább egy könyvet, 1968-ban 60–65%-uk. Ilyen ütem mellett 2015–20-ra lesz minden munkás olvasó. De van olyan réteg, amely a munkásokhoz képest ma még 20–30 évvel van lemaradva, így a jövő század közepére várhatjuk azt, hogy nagyjából az egész írni-olvasni tudó lakosság odaállhat az olvasóportrét készítő komputer elé.

3. Ugyanez az eredmény jön ki akkor is, ha a mai átrétegződési arányok szerint vázoljuk fel az ezredforduló társadalmának szerkezetét.

(Ha 2000-ben is csak 9% válik a munkásapák fiaiból értelmiséggé, mint ma, s az egyéb „kilépési arányok” sem változnak, az értelmiségiek aránya az 1970-es 5%-ról 11%-ra nő. 30-ról 24%-ra csökken a segéd- és betanított munkások aránya, 24-ről 16%-ra fogy a mezőgazdasági fizikai dolgozóké. Mindez csak 5%-kal növelné 2000-re a könyvet olvasók és a rendszeresen olvasók arányát.)

4. A gazdasági helyzet alakulásából kiindulva optimisztikusabb becslések az ipari és mezőgazdasági betanított- és segédmunkások arányának 25–30%-os csökkenésével számolnak. Ez azonban nem emelné kétszeresére az olvasógyarapodás arányát, mert ennek a becslésnek sem felhőtlen az optimizmusa: számolni kell a „gombcsavaró” szakmunkások és az alacsony szellemi tartalmú „szellemi” munkát végzők arányának növekedésével is. Ezt figyelembe véve csak a „bűvös”

2045–50 körüli időszakra képzelhető el, hogy a munkások elérik az értelmiségiek által ma elért 95%-os olvasói és a 65–70%-os rendszeres olvasói arányt.

5. A következő tizenöt évre készített távlati tervek, az iskolai végzettség összetételének arányai alapján – ismét változatlan ütemű fejlődést feltételezve – 2000-ben az aktív keresők fele rendelkezik majd érettségi bizonyítvánnyal. Ez csak ahhoz elég, hogy az ezredfordulón a lakosság háromnegyed része olvas szépirodalmi könyveket, s kétötöd része lesz rendszeres – mondjuk évente legalább 20 könyvnek megfelelő olvasmányt elfogyasztó – olvasó. Ha az érettségizettek növekvő aránya mellett a 8 általánost végzettek egyre nagyobb hányadával is számolunk, a kép valamivel kedvezőbb lehet.

Mindez, hangsúlyozni kell, meglehetősen mechanikus, egydimenziós extrapolációs terméke.

Mit olvasunk 2000-ben?

(A könyvkiadás szerkezete) A kiadott szépirodalmi művek értéksztintje 1911-, 1941- és 1971-es adatok alapján lassan emelkedik. Óvatosságra intenek a fejlődés egyenetlenségei, főleg ha ilyenek éppen a legutóbbi időszakban is észlelhetők. 1938-ban a szépirodalmi művek egyharmada, a példányok kétharmada ponyva. 1969-ben a művek 7, a példányok 30%-a tartozott a járulékos (megtűrt, giccsadós) művekhez. A járulékos könyvek közé nem számított, de a kritika által álirodalomnak tekintett művek példányszáma jelentősen rontja ezt az arányt. Az utóbbi években csökkent a járulékos művek aránya, a járulékosok közé nem számított gyenge irodalomé viszont maradt az előző évek szintjén.

A sikerkönyvek összetétele feltehetően 2000-ben sem fog jelentősen megváltozni.

1971-ben a lakosság 52%-kal költött többet könyvre, mint 1965-ben. A szépirodalmi művek példányszáma 22, az ismeretterjesztőké 34, a tudományos műveké 92%-kal emelkedett hat év alatt. A könyvvásárlás súlypontja az ismeretközlő irodalom felé tolódik el, de nem csökken a szépirodalom kiadásának és vásárlásának volumene. Az ismeretközlő irodalom nem szorítja ki a szépirodalmat, legalábbis annak értékes változatát nem, mert az olvasók többségénél az ismeretközlő irodalom és az értékes szépirodalom olvasása együtt jár. A megvásárolt ismeretközlő könyvek arányának növekedése önmagában még nem bizonyítja egy harmonikusabb olvasmányszerkezet kialakulását. Az ismeretközlő művek jelentős része még csak szakértők szűkebb köreinek „megrendelésére” készül.

A kiadott szépirodalmi és ismeretközlő könyvek számának alakulása kissé módosítja az előbb felvázolt képet. A megjelenő tudományos művek sokfélesége már korántsem nő olyan ütemben, mint példányszámuk. Leggyorsabban az ismeretközlő művek sokfélesége nő, a szépirodalmi műveké általában 5–6 éve stagnál, csak a kortárs külföldi irodalom képez kivételt.

Az 1961-ben kiadott művek számát véve 100%-nak, a kiadványok sokféleségének alakulása 1971-ben így fest:

ismeretterjesztő művek	140%
tudományos művek	129%
szépirodalmi művek	102%
ebből kortárs külföldi irodalom	121%

(A divatos olvasmányok szerzői) Mivel a divat és az ízlés egymást részlegesen át-
fedő kategóriák, többet árulnak el az olvasói ízlés alakulásáról a mindenkori leg-
népszerűbb könyvek, vagyis a mindenkori divat összehasonlítása. A múlt témáiból
csak a könyvtárakban legnépszerűbb szerzők névsorát sikerült felszínre hozni 1911-
ből, 1934-ből és 1964-ből. 1911-ben 263 közművelődési könyvtár, 1934-ben a Fő-
városi Könyvtár összes kerületi könyvtára, 1964-ben – az 1934-es felmérés meg-
ismétlésekor – a fővárosi hálózatot reprezentáló 12 könyvtár szolgáltatott nem
egészen egynemű, de kritikusan összevethető adatokat.

Mindhárom alkalommal Jókai állott az első helyen, Mikszáth és Gárdonyi ki-
tartott mellette a legnépszerűbb tíz író között. A többi 7–7 író elég jól jellemzi a
három időszak divatját.

1911	1934	1961
4. Herczeg	Herczeg	Verne
5. Verne	Móricz	Móricz
6. Gaál M.	London	Zola
7. Benedek	Csathó K.	Balzac
8. Eötvös K.	Galsworthy	Passuth
9. Vas G.	S. Lewis	Mann
10. Jósika	Zilahy	Maupassant

A hús legnépszerűbb szerzőt figyelembe véve a külföldi írók emelkedő ará-
nya a leghatározottabban kirajzolódó tendencia: (1,0; 3,5; 4,5), az értékes iroda-
lom aránya csak szerényebb mértékben nő (1,00; 1,10; 1,25). Az ízléstörténet leg-
nagyobb eseménye manapság a még mindig uralkodó Jókai (és társai) népszerű-
ségének gyorsütemű csökkenése.

1970-ben 100 könyvtár közül csak 28 említette a legnépszerűbb írók között
Jókai Mórt, és 50 könyvtár Jókai Annát. Az „öreg” Jókait *Berkesi, Dallos, Cusack,*
Hemingway, Moravia, Remarque, Szabó M. és Szilvási előzte meg a „fiatal” Jókain
kívül. Mindez azonban csak az olvasótábor egyre növekvő, de még mindig kiseb-
bik felét kitevő könyvtárhasználó hányadának ízlését jellemzi.

(Két olvasó története) Mivel különböző időszakok irodalmi ízléséről összehasonlí-
tásra alkalmas szociológiai és szociálpszichológiai kutatási adatok a régebbi idők-
ből nem maradtak fent, egy munkásolvasó portréját mutatom be.

E. András 39 éves vidéki fűrészipari munkásnak 1939-ben két gyermeke volt,
de mindkettőt az állami menhely gondozására kényszerült bízni. Lakása szobából
és verandából állott. Feleségével együtt – aki egy helybeli papucskészítő üzem-
ben dolgozott – havi 112 pengőt kerestek amikor dolgoztak, mert E. András az
előző évben 6 hónapot volt munka nélkül. Gyermekeiket csak negyedévenként tud-
ták meglátogatni, de egyszerre csak egyikük. Egyik szokásos vásárnapjának napi-
rendje így festett: 6-kor kelt, reggelire hagymát evett kenyérrel, de keveset, mert
gyomorbadajos volt. Délelőtt otthon heverészett, templomba nem járt. Ebédre ká-
poszta és füstölt csülök volt. Délután otthon hegedült, és a szomszédokkal beszél-
getett. Újságot nem vásárolt, a házigazdától kérte el esténként a Délmagyarorszá-
got. Azonkívül néha izgalmas ponyvaregényt is olvasott. Nagyon szerette Jókait,
de nem jutott hozzá műveihez. Moziba hat év óta – mióta megnősült – nem jutott
el. Színházban még soha életében nem volt. „Azt hiszem később sem volt, legfel-
jebb kultúrházban, műsorokon, de a moziban minden műsort megnézett” – emléke-
zik E. András lánya apjára, aki 1965-ben halt meg, 65 éves korában. Élete végéig

ugyanazon a munkahelyen dolgozott, öt évig függetlenített szakszervezeti vezető volt, azután, nyugdíjba menetele előtt két évvel, 1959-ben, visszament a brigádba. Nagyon sokat olvasott: „Elejétől végig a *Délmagyarországot*, az *Élet és Tudomány* és *Jókait*. Minden könyvét megvette. Elolvasott sokat azok közül is, amiket mi hoztunk haza a könyvtárból. Ő íratott minket be, de ő nem járt, mert egyszer a könyvtáros tett valami megjegyzést Jókaitra.”

Lánya óvónő lett, de jelenleg adminisztrátor, mert így 700 forinttal többet keres. Nagyon szeret színházba járni, két bérletet is váltott a szegedi *Nemzeti Színház*ba. A televíziót azért nem szereti, mert amikor megbeszéljük a műsorokat, mindig összevesznek a férjével. *Szabó Magda*, *Szilvási Lajos*, és *Jókai Anna* könyveit szereti legjobban. Szereti a verseket, főleg hallgatni, ilyen lemezei is vannak. E. András fia 40 éves, Budapesten él, munkavédelmi előadó egy vegyipari üzemben, ahol 1968-ig mint szakmunkás dolgozott. Azzal magyarázza apja Jókai-rajongását, hogy a „munkahelyén szerzett idegességét vezette le vele. Ha nem megy el a kedve a politikától, nem vette volna elő többé Jókait, mert már egészen más könyveket olvasott.” Hogy mik voltak ezek, arra nem emlékszik. Ő az útleírásokat szereti legjobban, kedveli a sportolókról és hadvezérekről szóló könyveket is. „Nem szégyellem, de elejétől végéig elolvasom a *Nők Lapját* és a *Magyar Ifjúságot*. A tévében nehezebb műsorokkal is megpróbálkozom, mert azokat bármikor el lehet zárni, de könyvet elvből nem hagynék abba. Újabban elolvasok néhányat a 16 éves fiam olvasmányából. *Hemingway* néhány könyve tetszett is.”

„Munka nélkül vagyok már nyolc hónapja. Nem tudok tanulni. Hazavittem egy könyvet a múlt héten a könyvtárból, de a betűk összefolynak a szemem előtt, nem is veszem észre, hogy mit olvasok. Aztán összeszedem magam, látom a mondatokat, de nem értem, nem marad meg bennem semmi” – panaszkodott 1938-ban egy 17 éves munkáslány. Ma egyik kulturális intézményünk belső revizora. Számviteli főiskolát végzett. Férje jogász, tanácsapparatásban dolgozik. Úgy érzi, nem változott lényegesen olvasóportréja, mert már akkor, 1938-ban benne volt a vágy, hogy elolvassa azokat a könyveket, amiket aztán később valóban elolvasott. A szépirodalomból a „nem túl modern mai könyveket” szereti: *Böllt*, *Semprunt*, *Styron* például, de nem szereti *Beckettet*, *Salingert* és más írókat a *Modern Könyvtárból*. Szereti azokat az ismeretterjesztő könyveket, amelyek emberi problémákkal foglalkoznak, legyen az építészet, földrajz, biológia. *Örkényt* is szereti, és inkább „ravaszul elbújtatva” érzelmesnek tartja, mint groteszknek. 12 és 14 éves gyermekei modern gyermekkönyveket és már felnőtt irodalmat is olvasnak, az ifjúsági regényeket egyszerűen kihagyták. *Mándy* könyveit szerették a gyermekkönyvek közül, bár véleménye szerint ezek inkább felnőtteknek valók, de legalábbis neki nehezek.

(*Olvasórétegek versenye*) Bár erős túlzás lenne azt állítani, hogy a munkásolvasók a „mi van”-t, az értelmiségi olvasók a „mi legyen”-t modellezhetnék, tény, hogy az előbbiek képviselhetik ma Magyarországon leginkább az átlagolvasót, s az értelmiség olvasói portréja közelíti meg leginkább az idealist.

Az utóbbi tíz évben mind a munkások, mind az értelmiség legdivatosabb olvasmányai között növekszik a mai írók, de közöttük elsősorban a kortárs magyar irodalom aránya. A munkások körében legnépszerűbb 10 szerző között 1962-ben és 1968-ban is szerepel *Jókai Mór*, *Móricz*, *Gárdonyi* és *Tolsztoj*. 1962-ben *Mikszáth*, *Verne*, *Dumas*, *Zola*, *Hugo*, és 1968-ban *Rejtő*, *Berkesi*, *Dallos*, *Szilvási*, *Passuth* és *Dold-Mihajlik* szerepel mellettük. Az 1968-as csoport határozottabban gyengébb. Ebből még nem következik vasszigorral, hogy a munkásolvasók irodalmi ízlése

romlott volna, csupán avval a lehetőséggel kell számolni, hogy a divatos lektűrök nyomása alatt az ízlés megroppanhat.

A legolvasottabb tíz szerző alapján a „jövő munkásai”, a 16–30 éves átlagosnál magasabb végzettségű munkások irodalmi ízlése sem mutat sokkal biztatóbb képet, hiszen csupán annyival tér el az összességtől, hogy *Passuth* és *Dold-Mihajlik* helyett *Verne* és *Hemingway* szerepel.

Az értelmiségiekénél hasonló a helyzet, az 1968-as év legdivatosabb olvasmányai közül *Jókai*, *Tolsztoj* és *Németh László* 1962-ben is szerepeltek, de *Berkesi*, *Dallos* és *Passuth* helyén 1962-ben *Mikszáth*, *Zola* és *Móricz* állott.

Mindkét rétegnél növekedett az olvasott művek sokfélesége, az olvasás terjedelme. 1962-ben a munkásolvasmányok 12, az értelmiségi olvasmányok 70%-át tették ki Jókai művei. Ez az arány hat és fél év alatt mindkét rétegnél a felére csökkent. Hogy ez nem csupán Jókai csökkenő népszerűségének, hanem az olvasmány-élményben mutatkozó készlet növekedésének jele, azt az is bizonyítja, hogy a tíz legolvasottabb könyv 1962-ben a munkások olvasmányainak 31%-át tette ki, 1968-ban pedig már csak 19%-át. Az értelmiségnél ebben a vonatkozásban nem tapasztaltunk ilyen jelentős változást (20%-ról csak 15%-ra csökkent ez az arány).

A munkásolvásoknál gyorsabban növekszik az olvasott szépirodalmi művek sokfélesége, mint az értelmiségnél. Az értelmiségnél több sűrűsödés alakul ki a nagyobb számú divatos szerzők körül. Ez is utal arra, hogy ennél a rétegnél – különösen a zártabb kört alkotó, vidéken élő értelmiségnél – erőteljesebben érvényesülnek az ízlést szabályozó csoportnormák. Az olvasmányok terjedelmének növekedése azonban nem töretlen folyamat. A Jókai és a romantikus góc ritkulását újabb gócok kialakulása kíséri. Újabb sűrűsödések, aránytalanságok jönnek létre valamennyi rétegnél az olvasmányszerkezetben. 1968-ban a 2000 munkásolvásót által említett 6000 legkedvesebb olvasmány között például 660 esetben szerepelt kortárs magyar író műve. Ez a több mint félezer olvasmány azonban mindössze 58 szerző 92 műve, s a 660 szavazat 44%-át egymaga *Berkesi* kapta.

A két réteg ízlése közötti különbség csupán ebben a tekintetben – az olvasmányok sokféleségénél – kevés: Ha a maradandó élményeket vesszük alapul, már nő a fajtakülönbség is, hiszen a tíz leggyakrabban említett kedvenc mű a munkásoknál a legnagyobb élmények 26, az értelmiségnél 12%-át teszik ki. Ennél valamivel kisebb, de jelentős a különbség a szépirodalmi olvasmányok között található értékes irodalmi művek arányánál. Ez a legkedvesebb olvasmányok között az értelmiségiekénél 70%, a munkásoknál 45%. Jól jelzi a két réteg ízlésszintje közötti különbséget az olvasmányok között található értékes művek további bontása. A romantikus, a klasszikus realista és a modern művek aránya a munkásoknál 5: 3: 2, az értelmiségnél 2: 3: 5. Ezeknek a különbségeknek elmosódásához fél évszázad sem elegendő. Az ízlésszó nyílása szűkül ugyan, de a két szár által bezárt szög gyors csökkenésére – a társadalmi-gazdasági feltételek által meghatározott életmód serkentő-visszafogó hatását figyelembe véve – nem számíthatunk. Ha ismét a XXI. század közepére tesszük azt az időpontot, amikor a munkások ebben a maratoni olvasásversenyben erősen megközelítik az értelmiséget, akkor nem arra gondolunk, hogy a munkásság egésze egy bizonyos évben eléri az értelmiség egészének ízlését. Különböző színvonalú edzőtáborokban felkészülő munkáscsapatok versenyeznek különböző felkészültségű értelmiségi csapatokkal. A fővárosi gimnáziumi tanárok és a kisvárosi tanítók csapata között például legalább akkora különbség van, mint a fővárosi munkásszármazású szakmunkások és a kisvárosi parasztszármazású betanított munkások csapata között.

(Ismerős olvasmányok és olvasók 2000-ből) A munkások irodalmi olvasmányainak 50, az értelmiségiekének 70%-a mai (legfeljebb 25 éves) irodalom. Ha az olvasmányszerkezetet – ismét önkényesen – változatlanak képzeljük el – pedig valószínűnek látszik, hogy a kortárs művek aránya növekedni fog –, a 2000. évben a munkások olvasmányainak csak a fele, az értelmiségiek olvasmányainak kevesebb mint harmada lesz ma ismert mű. Ezért is roppant nehéz élethű portrét festeni az ezredforduló magyar olvasóinak napi olvasmányairól. Könnyít a gondokon az, hogy az ízlést jobban jellemző maradandó olvasmányélmények kevéssé mulandók, „átlagéletpörk” mindegyik olvasórétagnél jóval magasabb, mint a mindenkor napi olvasmányoké. Így – az egyszerűség kedvéért továbbra is változatlan olvasmány-szerkezetet feltételezve – a 2000. év olvasóinál a nagy élmény háromnegyed része valószínűleg ismerős lesz számunkra.

Hajlamosak vagyunk elfeledkezni arról, hogy a tudományos fantasztikus regények szereplői és fiaink mellett mi magunk leszünk a 2000. év főszereplői, még hozzá nagyjából még 1970-es „évjáratú” szokásainkkal, ízlésünkkel. A KSH egyik (optimistább) népesség-előreszámítása szerint az 50 éven felüliek, vagyis az 1973-ban már nagyjából kialakult ízlésűek aránya a felnőtt lakosságban 40% lesz 2000-ben. A több mint másfél millió 50 évnél idősebb olvasó – a mai olvasói arányokat véve alapul – az olvasótábornak azt a negyedét teszi ki 2000-ben, akiknek ízlése valószínűleg nem fog jelentősen különbözni a mai 25–50 évesek ízlésétől. Ennek a másfél millió embernek például valószínűleg csupán ötöde fog nagy élményei között olyan – mai értelemben vett – modern stílusú, formájú, szerkezetű, szemléletmódú regényeket említeni, mint *Bulgakov*, *Camus*, *Semprun*, *Faulkner*, *Mándy*, *Déry* vagy *Sánta* regényei. Ehhez a 2000-ben is 1973-as ízlésű 27%-hoz „némi rosszindulattal” hozzávethetjük az 1973 előtt érettségizett, 2000-ben 45–50 éveseket, akiknek irodalmi ízlését 1973-ban már nagyjából „beállították” a különböző társadalmi hatások és intézmények. Az ezredforduló olvasótáborának csupán kétharmadánál remélhetünk nagyobb valószínűséggel más, remélhetően magasabb szintű irodalmi ízlést.

(*Különböző olvasmánytípusok esélye az ezredfordulón*) Becsléseim alapján az ezredforduló olvasmányainak kisebb, a nagy élményeknek nagyobb része ismerős lenne számunkra, ha most villámlátogatást tehetnénk a jövőbe. Kérdés, mely művekkel találkozunk gyakrabban, melyekkel ritkábban, ha faggatni kezdenénk olvasó utódainkat.

Gondos Ernő *Ízlésalakzatok* című könyvének táblázatai 333 mű olvasottságának, kedveltségének és hatásosságának (olvasóikhoz képest a tetszéssel fogadók aránya) mutatószámait is közlik a különböző nemű, korú, foglalkozású és iskolai végzettségű olvasók körében. Ha egy mű a magasabb végzettségűek körében hatásosabb, akkor úgy vélem, biztató jövőt jósolhatunk neki egy olyan időszakra, amikor az olvasók átlagos iskolai végzettsége magasabb lesz. Az adatok alapján egyértelműen felfelé ível a növekvő iskolai végzettség mellett a mai modern irodalom olyan viszonylag közérthető alkotásainak pályája, mint *Németh L.*, *Cseres*, *Sánta*, *Darvas*, *Beauvoir* és *Salinger* művei.

A művek határfoka (a tetszéssel fogadók aránya
olvasóik számához képest) különböző végzettségű rétegeknél

	5-7. ált.	8. ált.	éretts.	egyetem
CSERES: Hideg napok	13 ⁰ / ₀	17 ⁰ / ₀	20 ⁰ / ₀	28 ⁰ / ₀
SÁNTA: Húsz óra	13 ⁰ / ₀	17 ⁰ / ₀	18 ⁰ / ₀	26 ⁰ / ₀
BEAUVOIR: Egy jóházból való úrilány	13 ⁰ / ₀	13 ⁰ / ₀	20 ⁰ / ₀	26 ⁰ / ₀
SALINGER: Zabhegyező	18 ⁰ / ₀	29 ⁰ / ₀	29 ⁰ / ₀	35 ⁰ / ₀

Valamivel kisebb, de még komoly esélye van *Knight, I. Shaw, Bek, Merle, Bates, Hemingway* főképpen háborús tárgyú, cselekményes műveinek és hasonló műveknek. A XIX. és a XX. század realista alkotásainak jövője bizonytalanabb, mivel a magasabb végzettségű olvasók között nem minden esetben magasabb ezeknek a műveknek a határfoka. *Mann, Hemingway, Martin du Gard* és *Dosztojevszkij* műveinek szép sikereket jósolhatunk az ezredforduló olvasóinál. *Stendhal, Mikszáth, Zola, Gorkij, Solohov* és *Steinbeck* műveinek jövője felhősebbnek ígérkezik. *Jókai, Hugo, Gárdonyi, Scott, Dumas* és *Brontë* műveinek határfoka az iskolai végzettség növekedésével határozottan csökken. (*Kárpáthy Zoltán*: 36 – 36 – 22 – 18⁰/₀, *Ivanhoe*: 45 – 29 – 15 – 16⁰/₀) Hasonló a helyzet a húszas-harmincas évek nagy bestsellereinél, *Mitchel, Cronin, Gulácsy* és *Zilahy* műveinél. A hadállásait szemlátomást makacsul tartó *Elfújta a szél* határfoka a négy növekvő iskolai végzettségi foknál: 51–46–40–36⁰/₀.

A romantikus művek pályája lefelé ível, a kortárs magyar lektűrre lefelé zuhan, ha az iskolai végzettség és határfok koordinátaival rajzoljuk fel jövőjük vonalát.

A művek határfoka

	5-7. ált.	8. ált.	érettségi	egyetem
BERKESI: Húszévesek	43 ⁰ / ₀	35 ⁰ / ₀	21 ⁰ / ₀	14 ⁰ / ₀
BERKESI: Sellő a pecsétgyűrűn	45 ⁰ / ₀	40 ⁰ / ₀	26 ⁰ / ₀	23 ⁰ / ₀
SZILVÁSI: Egyszer volt szerelem	33 ⁰ / ₀	25 ⁰ / ₀	15 ⁰ / ₀	11 ⁰ / ₀
PASSUTH: Megszólal a sírvilág	36 ⁰ / ₀	31 ⁰ / ₀	29 ⁰ / ₀	22 ⁰ / ₀

Mindez persze csak lehetőség, hogy komoly valószínűséggé váljon, annak az iskolai végzettség pályájának gyors felfelé ívelése a feltétele.

(Az olvasók tervei) 1800 könyvtárhazsnálót vallattunk kétszáz irodalmi mű olvasottsága és kedveltsége felől, aztán a még nem olvasott művekkel kapcsolatban tettük fel ezt a kérdést: „Szándékában áll-e elolvasni a jövőben?” Elsősorban annak a 450 olvasónak a tervei érdekesek, akiknek ízlésszintjét a lektűrrel jellemezhetjük. Ezeknek az olvasóknak a nagyobbik fele (57⁰/₀-a) tervezi elsősorban olyan művek elolvasását, amelyek eddigi értékészletükhöz képest magasabb esztétikai értékrendet képviselnek.

Egy kísérlet során 137 olyan olvasónál vizsgáltuk meg a magas szintet jelentő esztétikai értékek esélyét, akiknek irodalmi ízlését a „lektűr” és a „romantika-lektűr” képletekkel lehet leírni. 1200 olyan kísérleti olvasmány sorsát kísértük figye-

lemmel, melyek értékészletükben még nem honos értékeket képviseltek. A kísérleti személyek – többségükben munkások – fele tetszéssel fogadta az olvasmányaik között még alig, vagy egyáltalán nem található klasszikus realista és közértetőbb modern műveket, például Bates, Dreiser, Fekete Gy., Jókai A., Kodolányi, Hemingway, Mailer, Moravia, Merle, Móricz, I. Shaw, Steinbeck, Szabó M., Tolsztoj regényeit. A kísérleti alanyok együttese pedig már olyan, nagyobb befogadói felkészültséget igénylő, vagy szokatlan szemléletű, formájú, szerkezetű műveket is kedvezően fogadott mint Dosztojevszkij, Dürrenmatt, Beckett, Golding, Kertész Á., Lengyel J., Németh L., Mann, Salinger, Sánta, Semprun és Sarkadi regényei.

(Előrehozhatók-e a határidők?) Az ezredforduló olvasóportréi sokak számára kiábrándítóan és egyben kijózanítóan ismerősnek tűnhetnek. Vajon felgyorsítható-e a múlt és jelen kezdősebessége alapján meglehetősen lassúnak becsült fejlődési tempó? Előrehozhatók-e a határidők?

Az alkotói jellegű, a személyiség és a társadalom alakításában „részét vevő” olvasás meghonosodásához olyan éghajlat szükséges, amelyet az egymással kölcsönhatásban álló, fokozódó szocializáció és individualizáció, a szocialista közönség és a szocialista személyiség kialakulása jellemez.

Felgyorsulhat a fejlődés, nőhet az olvasás társadalmi presztízse, emelkedhet az ízlés szintje:

Ha előrehaladnak a munka és a művelődés „béketárgyalásai”, ha az alkotó jellegű munka az egyre műveltebb munkással találkozik.

Az olvasás ma még az esetek nagyobb részében – különösen a fizikai dolgozóknál – a munka ellenére történik. „Nehogy azt higgye, hogy fontos nekem, és tudom, hogy mit csinálok ezen a gépen, nekem az a fontos, hogy olvasni tudjak mellette.” „Hiába olvasok szakkönyveket, a külföldi tanulmányútról hazaérkező konstruktőr kiröhög”, „Tanulok, olvasok, hogy olyan munkát végezhessenek, amit majd nem lehet hozzáolvasás nélkül végezni”, „Ilyen munka után csak könnyűt lehet olvasni”. Ezek a vélemények ma még a munkásolvasók háromnegyed részének olvasási bizonyítványát magyarázzák és fogják jelentős részben valószínűleg 2000-ben is, hiszen kevés biztosítéka látszik annak, hogy a megnövekvő szabadidő tartalmas kitöltéséhez az ezredforduló mindennapi munkája a munkások többségénél több motívumot adna, mint ma.

A címerében könyvet is hordozó szocialista brigádmozgalmak növekvő számarányai mellett a munka mellett tanulók és az újítók számarányának stagnálása és csökkenése visszahúzó melléktényező, pedig a nyolc általánost végzett tanuló és nem tanuló munkások olvasóportréi között sok tekintetben akkora különbségek vannak, mint az érettségizett és nyolc általánost végzett munkások között, s az újítóknak a szépirodalmi ízlése is magasabb, mint a nem újítóké az azonos végzettségűek között.

Ha a politikai-világnézeti műveltség és az esztétikai kulturáltság minden társadalmi rétegben egymásra talál.

A mozgalmi „elit” és a kulturális „elit” csaknem minden rétegben többé-kevésbé különválik. Ennek egyik jelensége a politikai és az esztétikai nevelés összehangolatlansága. Egyik frappáns példája: az általános iskolai tankönyvekben éppen a politikai-világnézeti témák irodalmi illusztrációs anyaga a leggyengébb.

Ha a növekvő irodalmi értékészlet korszerű tárolási és visszakeresési lehetőségeinek megteremtése mellett komoly figyelmet fordítanak a kultúraközvetítő intézmények a választás könnyítésére, az értékelve szelektáló ajánlásra.

Egy magyar átlagolvasó a könyvformában megjelenő hatalmas információ-özhöz töredékét olvassa el életében. Az értékek közötti válogatást ma még nem könnyíti meg eléggé, nem teszi eléggé gazdaságossá az arisztokratikus vagy túlzottan liberális könyvtár, az átlagolvasót nem ismerő és az árut műnek kezelő kritika, a nivótlan tömegkommunikációs adaptáció, a „tudathasadásos” könyvkereskedelmi propaganda.

Ha a művészi értékek befogadásának előkészítésére és az álkultúra kiszorítására kialakul a szocialista szórakozási kultúra.

A megnövekvő szabadidő, az alkotó jellegű munka megterhelése és a nem alkotó jellegű munka különböző hatása a feszültségoldó szabadidőtöltési eszközök sajátos keresletét teremti meg, melyre egyelőre még hagyományos, áru formájában jelentkező kínálat válaszol nagyobbbrészt.

Ha a könyvet egy olyan tömegkommunikációs rendszer támogatja és egészíti ki, mely tájékozott, közéleti és műértő olvasótábort alakít ki.

Bár nem vesszük komolyan a Gutenberg korszak végét jelző jeremiáákat és próféciákat, az új kommunikációs munkamegosztás következményeivel számolni kell. Számolni kell az irodalmi művek tömegkommunikációs változatainak igen sokféle hatásával. A homogenizáló, a „lefelé nivelláló” hatásokkal és a Világtelevízió eredményezte „kulturális entrópia” látomásának bizonyos mértékű realitásaival. Számolni kell azzal, hogy az irodalmi művek televíziós, rádiós változatai újfajta élményeket eredményeznek, amelyeknek társszerzői többé már nemcsak az író és az olvasó, hanem a tévéváltozat alkotói is. Számolni kell a tömegkommunikációs változatoknak az eredeti művet népszerűsítő, biztosító, kiegészítő, illusztráló, leegyszerűsítő, elmélyítő lehetőségeivel.

Ha az iskolában a kész tudást adó tankönyv monopóliumát könyv- és könyvtárhasználatra, a kutatásra és az élményt adó olvasásra tanítás ellensúlyozza.

Ma még nagyobbbrészt a kész, lezárt tudást adó tanárok többsége kevésbé törődik a dinamikus, nagy távlatú ismeretekről olvasó diákjaival, az élmények részeseivel. Amíg a tanárok körében a legdivatosabb szerzők Jókai, Hemingway, Németh L., Moravia és Szabó M. mellett Berkesi, Szilvási, Passuth, Remarque és Dallos, s amíg legkedvesebb olvasmányaink egynegyede lektűr, nem várható, hogy diákjaik 2000-ben jelentősen meghaladják tanáraik olvasási színvonalát.

Ha a könyvolvasók tábora mellett egyre növekszik a könyvet használók tábora, akiknek igényeit olyan újfajta könyvekkel elégítik ki, amelyek korszerű módon felhasználják az audiovizuális kultúra lehetőségeit.

A jövő könyvei között egyre több lesz a képeskönyv, a hanggal, mozgóképpel illusztrált könyv. A zsebkönyvek felfutását a kézikönyveké követi, kialakulnak

a könyv és más tömegkommunikációs eszközök korszerű ötvözetei, és az újfajta dokumentumokat új módon közvetítő könyvtárak.

Ha az olvasó egyéniségek számának növekedése mellett közelebb kerülnek egymáshoz a gyermek és a felnőtt, a férfi és a nő, a „filosz” és a „technokrata” olvasók.

A nívós gyermekirodalom elébe siet a felnőtt irodalomnak. A felnőtt irodalom pedig egyetemesebb érvényével közelebb kerül a totálisat átfogó gyermekvilághoz. (Kitűnő példa erre *García Márquez Száz év magány* című regénye.) Ma azonban még az ifjúsági irodalom jelentős része, a lány- és a nőregényeknek csaknem egésze partikularitás.

Ha a művészi, művelődési és konstruktív-technikai összetevékenység nem a „magán-olvasással”, hanem az aktív művelődés befelé mélyülő, kifelé táguló, sajátosan intim formájával alkot szerves egységet.

A több ezer öntevékeny művészegyüttes százezer aktív tagja az olvasók törzsgárdájának jelentős és különösen értékes részét képezi, számuk növekedése nagy távlatokat nyithat az értékes, de még szűk körben olvasott irodalom, a költészet, a társadalomtudományi művek olvasásának, a természettudományos és technikai öntevékenység pedig az ismeretközlő könyvek használatának, együttesen pedig a szocialista szórakozási kultúra legnemesebb rétege kialakításának.

Ha a tények, dokumentumok iránti egyre növekvő érdeklődés ezek művészi, tudományos értelmezése iránti igény növekedésével párosul, ha a fantasztikus távoli jövő irodalmi változatának keresletét a jelenből kinövő reális közeljövő megismerésének és létrehozásának igénye határozza meg,

(1974)

MEDITÁCIÓ AZ ÍRÓ–OLVASÓ PÁRBESZÉDRŐL*

Nem az irodalmi mű befogadásakor, a társszerzővé előlépő olvasó hangtalan hozzá-
szólásával jön létre az igazi író-olvasó találkozó? Van-e szükség az eszmei talál-
kozók mellett „konkrét” író-olvasó találkozókra?

• • •

(Emlékezetes találkozások) A régi vágású, egytermes művelődési ház zsúfolásig tele. A Kossuth-díjas író meghatottan köszöni meg közönsége figyelmét. A tapsválasz kissé furcsa hangsúllyal közli: nincs mit. Hogy kérdéseket nem tesznek fel, nem csodálható, ki merne kérdezni három-négyszáz ember jelenlétében? Ez még mindig jobb, mint az előregyártott formális kérdések. Az viszont mégis furcsa, hogy a közönség nem mozdul. Mintha feszülten várnának még valamit. A Kossuth-díjas író tétova mozdulatot tesz, de ebben a pillanatban energikus mozdulattal karon ragadja, s már vonzolja is kifelé a művelődési ház igazgatója. Sietsége érleli az író gyanúját, s most már minden idegszálával azon mesterkedik, hogy egy percre megszabaduljon őrzőjétől. Az őrző, ha lehetne, még az illemhelyre is követné. Az író ravaszul irányt változtat, s a terembe nyit. Villámkérdésére villámként csap le a válasz, s az író megtudja, hogy a tsz zárszámadó közgyűlésének első száma volt, a felvilágosítást adó és szomszédai pedig arról értesülnek, hogy életük első író-olvasó találkozásán vettek részt. A művelődési ház igazgatója gazdag zsákmányként olyan író-olvasó találkozót könyvelhet el jelentésében, ahol háromszázötvenketten vettek részt. A Kossuth-díjas író később még azt is megtudja, hogy K. János nyolcadik osztályos tanuló örökébe lépett, mert éppen egy évvel ezelőtt ő szavalt a Husztot. Történt mindez az 1969/70-es tanévben.

Más. Pontosabban egészen más: egy üzemi szakszervezeti könyvtár Miért Klubjának mindegyik tagja kézírásos levél fakszimiléjét kapta meg, melynek ugyancsak Kossuth-díjas írója a Könyvbarát Klub – nagyobbbrészt munkás tagjait – író-olvasó találkozóra hívta a Hungária kávéházba. Más alkalommal három író – akikkel a Hungária kávéházban ismerkedtek meg a klubtagok – szalonnasütéssel és kiskapus labdarúgó-mérkőzéssel egybekötött „író-olvasó kirándulásra” hívta meg munkásolvasóit.

Mindkét rendhagyó találkozó előzménye néhány igazi író-olvasó találkozó volt, amelyek dramaturgja Csibra Lajos a Miért Klubot „vezető” könyvtáros volt, de kezdeményezői az öntevékeny klub munkásolvasóinak közössége. A Miért Klub tagjai még most is, a tizedik író-olvasó találkozó után is hangsúlyozzák, hogy nem értenek az irodalomhoz, és nem is érdekli őket mindennekefelett, csak akkor, ha segítségével választ kaphatnak valamelyik miértjükre.

Egyik eset sem tipikus, inkább csak az „ilyen is van”-t példázzák. Az persze más kérdés, hogy milyen bőven van ilyen.

(Már a görögök is?) Ebben az esetben talán nem, hiszen igazi olvasóközönségről Európában csupán a XVIII. század óta beszélhetünk. Az udvari arisztokrácia nem alkotott igazi olvasóközönséget, az udvari költő, író – bármily becsületes is volt –

* Társszerző: Polónyi Péter.

inkább csak szolga szerepet játszott. Azóta beszélhetünk igazi közönségről – és a közönség viszonylatában igazi íróról is –, amikor a középkor ceremoniális nyilvánosságát elsöprik a polgári forradalmak, amiktől – *Habermas* szavaival – az „árutermelő magánautonómiájának megfelelő világias irodalmi közélet fontos szerepet játszik”.

Tetszetős az író-olvasó találkozók szükségességének az a magyarázata, hogy az irodalmi életnek ez a jelensége reagálás arra a másfél százados folyamatra, melyet a kultúrán elmélkedő közönségnek a kultúrát fogyasztó közönséggé válása jellemez, és ennek következménye, hogy az egyre több kultúraközvetítő közbeiktatásával egyre nő az író és az olvasó közötti távolság. Ez mind igaz, de a mai író-olvasó találkozó mégsem egyszerűen valami elidegenedés előtti paradicsomi állapot helyreállítása. Az első olvasóközönség nagy írói a XVIII. század elején Angliában magas állásokat töltenek be, és írói rangjuk fényét nagyrészt ezeknek a státusoknak a fényétől nyerik. Bár London 3000 kávéháza közül a XVIII. század derekán legalább 4–500-ban beszélhettek naponta irodalomról a férfiak, és kisebb számú irodalmi szalonban feleségeik; ez az időszak elsősorban nem az irodalmi életnek, vagyis nem az író-olvasó találkozónak, hanem a polgári nyilvánosságnak a hőskora. Éppen azért volt lehetőség arra, hogy a polgári nyilvánosság elsői között éppen az irodalmi művek megvitatásával kezdődjék, mert a viták tárgyát képező áruvá vált műveket a vitatkozó olvasók megvehették a piacon, az olvasóközönség igényeit figyelembe véve irodalmi árut termelő íróktól, akik saját kávéházaikban találkoztak egymással. A XVIII. század irodalmi kávéházai tehát nem lehettek író-olvasó találkozók gyakori színterei. Azért sem, mert az ugyanazon műveken vitatkozó kávéházi közönség társadalmi összetétele kávéházanként jelentős eltéréseket mutatott, de azért sem, mert az olvasóközönség történetében később főszerepet játszó – és a kávéházakba még nem járó – nők műveltsége ebben az időben még meglehetősen hiányos volt. Egy századdal később, amikor már nem ugyanazokról a művekről beszélnek az emberek, amikor *Thackeray* és *Dickens* olvasói csak kis részben ugyanazok, amikor *Dumas* regényeit egy irodalmi középüzem gyártja, sokkal kisebb, de egyben sokkal nagyobb az esély az írók és olvasók találkozására. Kisebbség, mert egyes írók már nem jutnak el az olvasók tömegeihez, és még a szórakoztató tömegolvasmányok népszerű írója, *Dickens* is retteg a „csőcseléktől”; nagyobb, mert érelődnek a találkozás feltételei. A bohémvilág írói már elég korán el is jutnak az alsóbb rétegek egyes csoportjaihoz.

(*Találkozók a reklám fényénél és a képernyőn*) Manapság éppen az írókat és olvasókat elválasztó olvasmányközvetítő intézmények szorgalmazzák az írók és olvasók közel kerülését. Az érdekes könyvek érdekessé tett íróinak későbbi, esetleg kevésbé érdekes könyvei iránti érdeklődést is elősegíthetik. Azokban az országokban, ahol a könyv sokkal makacsabbul áru, mint a szocialista országokban, néhány esetben maguk az írók sürgetik a találkozást közéleti szereplések, Nobel-díj elutasításával, könyveiket olcsón közzétévő kiadói célú társulások létrehozásával. Ámde ez sok országban az írók töredékét jellemzi. *Lenz* felmérése szerint az NSZK 200 legjobb írójának kétharmada az össznépesség egyhuzadát képező legfelsőbb rétegekhez tartozik. Nem az az elhidegült kapcsolat igazi oka, hogy az élő vitákat, beszélgetéseket, találkozókat elnyeli, konzerválja és a passzív hallgató-néző elé tálalja a tömegkommunikáció, hanem az, hogy a társadalmi piramis csúcsán elhelyezkedő író nem jár olyan társaságba, ahová az olvasók többsége, akiknek élete nem is látható jól olyan magasból.

(*Találkozók párbeszéd nélkül*) „Nem tudom, kik vásárolják meg, kik olvassák el könyveimet; nem tudom, ki fogadja, s ki utasítja el cikkeim tartalmát. Nem tudom, olvasnak-e, s ha igen, értenek-e a fiatalok? Nemzedéki társaim, az azonos sorúak, egyetértenek-e, együtt éreznek-e velem? Nem tudom, olvasóim között vannak-e munkások is?” Cinizmus lenne azt válaszolni *Benjámín Lászlónak*, hogy tanulmányozza a művelődésszociológiai kutatások, a könyvterjesztési és a könyvtári statisztikák adatait, mert *Benjámín László* nem az információhiányra, hanem a visszhangtalanságra panaszkodik. Menjen el író-olvasó találkozóra? „Kerülöm az író-olvasó találkozókat, mert mindkét fél számára haszontalannak tartom ezeket; 35 éve beszélek versben és prózában az olvasókhoz, fölöslegesnek látom ezt a sok beszédet egy-egy író-olvasó találkozó ürügyén még egy negyedórányi szöveggel megtoldozni” – válaszol keserűen a költő, akit még, úgy látszik, nem hívott meg a „Miért Klub”, akinek bizonyosan lenne mondani- és meghallgatnivalója olyan „öngerjesztő” olvasói közösségekben, mely szóra bírná a költőt. Persze megértjük őt, ha odaképzeli a szép számú elvetélt találkozók valamelyikére, ahonnan a ki-rendelt iskolások vagy honvédek igazoltan távolmaradtak, de akkor is megértjük, ha zsúfolásig megtöltött teremben a jól szervezett találkozó csendje és a csendet megtörő szervező „spontán” kérdései *Kármán* szavait idéztetik fel: „Ahol a hang varázsló édességét nem érzik, az akaratos mesterség visszavonja magát, és vagy a pusztá hasadékokban huhog, vagy a varjakkal együtt krárog, vagy, ami a leg-fájdalmasabb, rejtekben sóhajt.”

„Arról és úgy akarunk írni, ami fontos, ami a tömegeket érinti-érdekli, ami befogadható, megérthető, nem csupán a vájt fülűeknek szól. Ezért lenne sürgős és nagy szükségünk arra, hogy az olvasók, a könyvet, napi és hetilapot, folyóiratot rendszeresen vagy hébe-hóba forgató alkalmazottak, munkások, parasztok megszólaljanak” – írja egyik fiatal kritikusunk. Neki is felesleges lenne az író-olvasó találkozókra mint „visszajelző” fórumokra irányítani a figyelmét, mert ő tudja, hogy az ilyen rendezvények sokkal inkább az írói és olvasói monológoknak, mint párbeszédeknek a színterei. Nagyon sok író-olvasó találkozó képlete a következő: viszonylag szép számú (sőt gyakran túl nagy számú) kíváncsiskodó vagy kivezényelt közönség + munkatervi pontot kipipáló szervező + az önmagát tisztességes vagy tisztességtelen eszközökkel népszerűsítő, és ezért néha egészen tisztességes összegű honoráriumot felvevő író. Nagyon sok esetben tehát nem is hiányzik más, mint: az író műveinek olvasói; a kritika és az önkritika; az irodalom és az olvasás népszerűsítése; a találkozók „dramaturgjai” és a dialógus.

Nem akarjuk kiiktatni sem a kíváncsiságot, mely alapvető olvasói erény, sem a megjelenő író „önpropagandáját”, mely egyben az irodalomé is, sem az író tiszteletdíját, mely az esetek döntő többségében meg sem közelíti a harmadrangú táncdalénekesét. De a párbeszéd nélkül mindezek diszfunkcionális elemekké válnak.

Nem akarnak jönni az olvasók, panaszkodnak a szervezők, és „beszervezik” őket, méghozzá elég szép számmal, hiszen a jelentések szerint három-négy évvel ezelőtt átlagosan 80 fő vett részt egy-egy találkozón. A létszám bizony csak az esetek kisebb részében engedi meg, hogy megfelelő légkör alakuljon ki, hogy a sokaság bénító tehetetlensége alól kiszabaduljon és mozgásba jöjjön az aktív mag.

Az író-olvasó találkozók létrejöttét meghatározó tényezők között ma még sok esetben elnyomja a nagyrendezvényes népművelői szemlélet az öntevékeny kis közösségekre építő közművelődési szemléletet. A találkozók végkifejlete ma még sok esetben a nagy létszámról és a sok hozzászólóról beszámoló jelentés. A jó

jelentés érdekében a szervezők biztosra mennek: csak népszerű írókat hívnak meg, köztük legtöbbször lektűríróinkat, s a felelősséget az olvasók alacsony ízlésére hárítják. Így azután az író-olvasó találkozók egy része az álírodalom propagandáját szolgálja, és csak elvétve találkoznak a lektűrírók kritikai ellenvetésekkel. Nem akarnak jönni az írók, panaszkodnak a szervezők, és egy „Írókat Kiszerelő Központi Iroda” felállítását sürgetik, ahelyett hogy olyan műhelyek, közösségek és közönségek létrejöttét serkentnék (nem szerveznék!), amelyek vonzzák az írókat, ahová még ingyen is elmennének, sőt akiket ők hívnának meg a kővéházi törzsasztalhoz vagy otthonukba, mint ahogy ez nem egy esetben megtörtént. Néha persze másképpen nem akarnak menni az írók. Az egykori gyári munkás író például kevesellte a felajánlott 500 forint tiszteletdíjat, amit az egykori munkatársaival való meghitt találkozás megerősítő, „visszajelző” élményével együtt kapott volna.

(Közönségformáló párbeszédeket!) Amíg az olvasó és könyv néz farkasszemet, addig az olvasás a műkedvelő színjátszáshoz, kamarazenéléshez képest „magánművelődés”, ha azonban az olvasmányélmények találkoznak, ha azonos művek különböző olvasói szállnak vitába, az olvasás tágabb, dinamikusabb értelemben használt közösségi tevékenységgé válik. Az igazi olvasás nem fejeződik be az utolsó sor vagy a „vége” szó elolvasásával, az élmény, mint a kivágott fa, sőt még sokkal inkább, tovább él, „dolgozik”.

Sok író, mint átlagolvasókat reprezentáló mintára hivatkozik az író-olvasó találkozók néhány hozzászólójára. Ezek – bármennyire értékes visszajelzéseket jelentenek is – inkább az „ilyen is van”-t szemléltetik, ugyanakkor hallatlanul érdekes szociálpszichológiai tényanyagot, megfigyelési lehetőséget szolgáltathatnak az íróknak, azaz fontos információkat a megrendelők természetrajzáról. Hogy a tájékozatlanság, a közöny vagy éppenséggel az áhítat szemérmes, gátlásos csöndjét hogyan töri meg a kíváncsiság, a presztízsféltő hiúság, vagy az egymásra ismerés örömeinek közlési ingere, hogy kényszeredetten, lelkesen, izgágán, sután vagy bölcsen, kik, mire, hogyan kérnek vagy adnak feleletet; hogyan tájékoznak fel vagy rejtik el a hozzászólások a hétköznapiak valós gondjait és „rázós” dolgait – mindezt nem „hagyhatják ki” hosszú időn keresztül azok az írók, akik műveiket nem palackpostának, hanem választáviratnak szánják.

E találkozók igazi hasznát mégis inkább közösséget alakító hatásuk jelentheti. Az, hogy „élet és irodalom” közös témáit felszínre hozva, alkalmat adnak a résztvevőknek talán nem is annyira az írók, az irodalom, mint inkább egymás és önmaguk megismerésére. Arra, hogy megtudják, kinek mi fontos, vagy legalábbis ki mivel igyekszik fontoskodni, hogy hányféleképpen lehet a dolgokat tálni és megítélni, hogy lássák, ki hogyan viselkedik a híres ember előtt – ki öltözött át erre az alkalomra úgy, hogy tetszetős szavai ünneplőjében alig lehet igazi énjét felismerni, és ki tudja leghívebben a többiek véleményét, érzéseit is kifejezni? Ilyenkor szinte gyorsított eljárásnak kitudódik, hogy kikre érdemes hallgatni, kinek a véleménye találja fején a szöveget, s ki az, aki ügyesen vagy ügyefogyottan csak mellébeszél? Még abból is lehet következtetni valamire, hogy az ilyen találkozók-ról kik maradnak távol, és kik jönnek el. Sőt, hogy hova ülnek. Az író-olvasó találkozók az irodalom-társadalom kapcsolat megújításai is lehetnek. Ehhez viszont elsősorban nem irodalmi, hanem társadalmi „közös nevező” szükséges: a társadalmat, illetve annak valamely rétegét képviselő közösségek, illetve a közösség előtt, a közösség nevében beszélők kérdéseire kell az íróknak nemcsak műveit, hanem művei szándékát, művei elfeltevéseit idézve válaszolni és visszakérdezni.

Sok esetben az egymás előtt szígyenkezők, mondani-, kérdezni-, és javasolni-
valóval megjelenő kis közösségek és a hasonló erényekkel rendelkező író között
nem jön létre megfelelő párbeszéd, mert a két fél nem egészen ugyanazt a nyel-
vet beszéli. Az ilyen esetekben különösképpen szükség van az ezúttal színre is lépő
közvetítőre.

Sokszor azokon a találkozókon is magukra hagyják az egymással rokonszen-
vező, de egymás nyelvét még nem tökéletesen értő írókat és olvasókat, amelyeken
szakemberek vezetik be a találkozót, szakszerűen bemutatva az író. Sok esetben
tehát hiányzik a mindkét fél nyelvét értő hivatásos kultúraközvetítő katalizátor sze-
repű jelenléte, a pedagógus és kritikus szerepek ötvözete, mely nem főszerep (ez
az íróké és az olvasóké), hanem a folyamatot serkentő, motiváló, irányító szerep.

(Lehetőségek, modellek) A nagy írónak, akinek nem árt, vagy a kezdő írónak, aki-
nek még használni is, „olvasószempontú” ellenvetéseket tartalmazó kérdéseket te-
szünk fel. – Az író nemcsak magáról beszél, hanem belföldi és külföldi író társairól,
sőt más művészeti ágak hasonló problematikájú alkotásairól is. – Az író mint ol-
vasó mutatkozik be, régi és újabb olvasmányairól beszél, elárulja, hogy milyen
szellemi kölcsönökből és segélyekből építi újabb műveit. – Hasonló jellegű kér-
désekkel foglalkozó több író beszélget az olvasókat is érdeklő aktuális vagy örök-
érvényű problémákról. – Nem kifejezetten irodalmi jellegű kérdéssről beszélget
működési területe felől megközelítve politikus, tudós, gyakorlati szakember és az
író, aki megállja helyét az ilyen erős mezőnyben is. – Szakíró találkozik olvasói-
val. – Az író egyik hőisével együtt jelenik meg a beszélgetésen. – Az író felfedező
szerkesztő, az író világgá kürtölő kritikus és az író tanító tanár is megjelenik a
találkozón. – Az olvasók tárgyalásra hívják meg az író, aki egyik hőisének védő-
jeként jelenik meg. – Az író művész vagy egyéb érdekes barátját is elhívja olvasó
barátjaihoz . . . – A lehetőségek, megoldási formák sora természetesen folytatható.

* * *

Az évente csaknem kétezer író-olvasó találkozón vajon hány esetben nyomja
el a tehetség- vagy szerénységfitogtató, lobogó vagy monoton monológot a párbe-
széd? A találkozókra évente részt vevő – óvatos számítások szerint is – százezer
olvasó közül vajon hányan olvasták az írók műveit? Vajon hányan szavaztak a
megjelentek közül ezeken a gyűléseken a beszámoló és a vita után vagy híján az
irodalomra, az olvasásra?

(1973)

EZT A KÖNYVET A TÉVÉBEN LÁTTAM

„Ezt a könyvet tévében láttam, ezt a rádióban hallottam, ezt, azt hiszem, könyvben olvastam.” Az interjú alanya a „Melyiket olvasta?” kérdésre válaszolva többek között az *Elveszett illúziók*, a *Bűn és bűnhődés* és az *Anna Karenina* című regényeket is aláhúzta az eléje tett listán, holott az elsőt tévében látta, a másodikat rádióban hallotta és csak a harmadikat olvasta. Vagy mégsem egészen így van? A „könyvben olvastam” azt jelenti, hogy olvashatta volna tévében, rádióban is. Interjúalanyunk jóhiszeműen járt el, viselkedése jól jellemzi az irodalomolvasás megváltozott helyzetét.

Sokak számára már vagy még nem világos, hogy a tévében látott, a rádióban hallott és a „könyvben olvasott” műveknek mi is az eredeti „halmazállapota”. A *Háború és béke* sokak számára „egy film, ami könyvben is megvan”, vagy valami ködös-homályos eredetű szubsztancia, amelyik hol filmen, hol színpadon, hol rádióban, hol tévében, hol könyvben jelenik meg. Sokan meglepődtek azon, hogy a *Háború és béke* legelőször is Tolsztoj alkotása.

Ahogy jelenlevővé vált mindennapi életünkben a rádió és a televízió, úgy változott meg az irodalomolvasás helyzete, szerepe és hatása. (Természetesen ennek a változásnak nem oka a rádió és a televízió, hanem ugyanennek a jelenségnek egy másik összetevője.) A megváltozott helyzetet – nem kevésbé leegyszerűsítve – így szokták jellemezni: 1. a tévézésre fordított idő növekedésével csökkent az olvasásra fordított idő, 2. a más tevékenységgel ma még nem helyettesíthető irodalomolvasásnak továbbra is jelentős társadalmi tekintélye van, 3. a televízió nemcsak időt hódít el az olvasástól, hanem ösztönöz is az olvasásra, sőt új olvasókat is toboroz.

(*Olvasmánycsatornák*) Eltekintve az olvasás számára kedvező, előre nem látható kényszerszünetektől, eléggé könnyen kiszámítható, hogy hány könyvet olvashat egy 25 éves fiatalember 80 éves koráig. A Könyvtártudományi és Módszertani Központ felmérése (Kamarás István – Polónyi Péter: *Értelmiség, olvasás, könyvtár*. Bp. 1969.) szerint egy magyar értelmiségi olvasó egy év alatt körülbelül 30 könyvet olvas el, ebből 22–24-re tehető a szépirodalmi művek száma. Fiatalemberünk 80 éves koráig legfeljebb másfél ezer irodalmi művet olvashat ebben a tempóban. Vegyük hozzá gyermekora, kamaszkora és ifjúkora olvasmányait; így sem érik el a harmadfél ezret. Két és fél ezer könyv mindenesetre alkalmas arra, hogy bemutassa a világirodalom legfontosabb értékeit, még akkor is, ha a reprezentatív összeállítás időpontját a 2000. vagy a 2500. évre tesszük. Csakhogy a szépirodalmi olvasmányok 40 százaléka még az értelmiségieknél is lektűr, így a harmadfél ezer másfél ezerre, az évi 22–24 könyv 12–14-re csökken. Csupán a könyvhéten megjelenő irodalmi művek száma többszöröse ennek. Az évi 20–25 szépirodalmi könyv-olvasmány még az anyanyelven megjelenő legfontosabb újdonságokra sem elegendő.

Az irodalmi olvasmányoknak csak egy része érkezik a könyvcsatornán, legalább felerészben újságok, képeslapok és folyóiratok szolgáltatják. A folyóirat a legszűkebb csatorna. A magyar munkásoknak csak töredéke (3–5 százaléka), az értelmiségieknek csak harmadrésze olvas irodalmi folyóiratot. Egyes rétegeknek a könyvnél is jelentősebb irodalmi olvasmánycsatornájuk a napilap és a képeslap. Mind a közvetítő csatorna, mind pedig az olvasmánycsatorna által is formált olva-

sói szokások sajátos helyi értéket adnak a csatornán érkező irodalmi műveknek. Más a helyi értéke ugyanannak az irodalmi műnek egy szerzői kötetben, egy irodalmi folyóiratban, a *Rakétában*, az *Új Tükörben*, a *Nők Lapjában* és a *Délmagyarországnak*. Nemcsak helyi értéke, olvasata is. A novelláskötetet kézbe vevő olvasó az író művére (műveire) kíváncsi, ritkábban bizonyos novellákra. Az *Új Tükör* olvasója a képeslap legújabb számára kíváncsi, és a lelegejétől vagy a legérdekesebb közleménytől a végéig „kiolvassa” a lapot.

Az *Új Tükör* 1977. évi 22. számának első és sokak számára nyilván egyben legérdekesebb közleménye a hajnövesztőszert magyar feltalálójáról szól. Ugyanebben a számban olvashatók az *Életvitel és szexualitás* című írás és a sárkányrepülő sportot bemutató riport is. Ezek közé ágyazódik be *García Márquez Megbukott a fickó* című művészi értékű útikönyvrészlete. Az *Új Tükör* képes kulturális hetilap. Ez többek között annyit jelent, hogy a közleményeknek (a képeknek is) jelentős része művészi értéket képvisel. Képzeljük el ugyanezt a félig riport félig irodalmi írást egy *Képes Újság* vagy egy *Nők Lapja* típusú képeslapban. Az irodalmi művet közrefogó tartalmak és az olvasói beállítódás döntik el, hogy a mű helyi értéke mennyire fog eltérni művészi értékétől.

A könyvet nem olvasók százezrei olvassák el napilapokban és a képeslapokban az irodalmi alkotásokat. Sokuknak nem is jut tudomásukra, hogy az elhagyott asszonyról, a hős vasutásról, az élete értelmét kereső haldoklóról szóló írások irodalmi művek. Előfordul, hogy szerzőjükre öt perc elteltével sem, a címükre órák múlva, tartalmukra néhány nap múlva már nem emlékeznek.

Az irodalmi olvasmányok tanulmányozása semmiképpen sem szűkíthető a könyvolvasmányokra. Különös gondot kell fordítani a különböző olvasmánycsatornák ízlést, élményt alakító hatására. Hiába teszünk az évi 20–25 könyvolvasmány mellé ugyanennyi újság- és képeslapolvasmányt, nem jelenthetjük ki, hogy ez összesen félszáz könyvet tesz ki, hiszen a húszezer oldalnyi szöveg sajtóolvasmányokra eső részének összetétele jelentős mértékben különbözik a könyvolvasmányokétól. (Nagyobb része válogatatlan, időpróbának, esztétikai mérlegelésnek alá nem vetett olvasmány.)

Maradjunk a könyveknél, és térjünk vissza fiatalemberünkhöz, aki *Tolsztojtól* mindössze két, *Balzactól* három, *Kosztolányitól* két, *Dosztojevszkijtől* és *Thomas Mann*tól egy-egy regényt olvasott el 25 éves koráig. Ha utána számolunk, beláthatjuk, aligha remélhető, hogy 80 éves koráig elolvassa *Balzac* regényeinek akár csak egytizedét, *Tolsztoj* regényeinek akár csak egynegyedét, *Mann* műveinek akár csak egyharmadát. Fiatalemberünk nem akar ebbe belenyugodni. Kiszámítja, hogy olvasmányai közé meglehetősen kevés „adósság olvasmány” kerülhet. Ismét számolni kezd. Kiszámítja, hogy egy 400 oldalas regény elolvasásához – a regény nehézségétől és fizikai-lelki állapotától függően – hét-tíz órára van szüksége. Rádió-változatához elég két-három óra. Tudja, hogy a rádióváltozat nem egybevágó a regénnyel, mégis így okoskodik: „Olvastam már egy-két művét a szerzőnek, valamennyire ismerem a világképét, stílusát. Ha színvonalas az átdolgozás, meghallgatva rekonstruálhatom a művet, olvasmányaim közé számíthatom, hiszen ez az élmény sem tér el jobban az eredeti műtől, mint egy tíz éve olvasott művének elhalványodó élménye. Ami pedig a legfontosabb, háromszor-négyszer kevesebb idő kell a regény meghallgatásához, mint elolvasásához.” Hasonló módon lehet számolni a film- és a tévéfilmváltozatokkal is. (Kivételt képeznek azok a tévésorozatok, amelyeknek megnézése – mivel a szem háromszor-négyszer olyan gyorsan

olvas, mint a rádiót vagy tévét hallgató fül – nem egy esetben több időt követel, mint az eredeti mű elolvasása.) Az irodalmi műveltség fokozásáért a rádió, a film és a televízió kamatmentes kulturális kölcsönöket kínál.

(*Hűségnyilatkozatok nagyító alatt*) Az olvasás megváltozott helyzetét nem egészen pontosan jellemző második tétel egyik mozzanata az olvasás nem csorbuló társadalmi tekintélyét hangsúlyoztatja. A ráfordított időhöz képest jelentősnek tűnik az olvasás társadalmi tekintélye. Kérdés, hogy a társadalmi tekintély mutatójának tartathatjuk-e a „Mi a legkedvesebb szabadidő-tevékenysége?” és a „Mire fordítana több időt?” kérdésekre adott válaszokat. Ebben a tekintetben az irodalomolvasás a tévézés mellett és a tévézés előtt foglal helyet a fontosnak ítélt vagy kedveltnek mondott tevékenységek között, illetve élen.

Az olvasás melletti hűségnyilatkozatok megfelelő felnagyításban eléggé különböző minőségű elemekre bomlanak. Az egyik eleme az ötvenes évek végéig élő, de máig ható műveltség = olvasás + tanulás modell. Másik gyakori eleme az olvasó = értelmiségi tétel. Az olvasást a legfontosabb dolgok közé sorolóknak csak kisebb része válaszolta a „Mi a véleménye arról az emberről, akinek sok könyve van?” kérdésre, hogy „Attól függ, olvassa-e őket”, illetve „Attól függ, milyen könyvek azok”. (Kamarás István: *A munkások és az olvasás*. Bp. 1968.) Más probléma is van ezekkel a hűségnyilatkozatokkal. Amikor nemcsak azt kérdezzük meg a különböző tevékenységekkel kapcsolatban, hogy „Mi az Ön véleménye?”, hanem azt is, hogy „Ön szerint mi az emberek véleménye általában?”, gyakran kapunk ilyen válaszokat: „Én legszívesebben olvasok, múzeumba, színházba járok, az emberek általában moziba, meccsre járnak és tévét néznek.” (Halász László – Nagy Attila: *Hatásvizsgálat könyvtárban I.*, Bp. 1974.)

Több jel mutat arra, hogy növekszik, vagy legalábbis nem csökken az irodalomolvasás társadalmi rangja. (Gyarapodik a vásárolt könyvek mennyisége, komoly szerepet kap az irodalomolvasás a szocialista brigádmozgalomban, nő a könyvtárakban a helyben olvasók aránya stb.) Több jel mutat az ellenkezőjére is. (Elég csak az irodalomórák alacsony számára, a gyatra olvasási készségre, a hivatásos olvasmányközvetítők nem kielégítő szakmai felkészültségére, a könyvtárügy mostoha helyzetére utalni.) Egyre inkább a mindennapi környezet válik a művészet színterévé. A művészet és közönség kapcsolatának egyre gyakoribb formája a szórakozás és a szórakoztatás. Ez az irodalomnál is érvényes: például vetélkedők tárgyaként, televíziósorozatokban kap új szerepeket az irodalom, amelyekben minden eddiginél szélesebb közönséggel találkozhat. Az irodalom is átkerül az „ünnepi tudatból” a „hétköznapi tudatba”, de személyes, bensőséges – és sok esetben alkotó jellegű – tevékenységként ünnepi percekkel gazdagíthatja a hétköznapiakat.

(*Olvasmányélmény, hangélmény, látványélmény*) Az irodalomolvasás nincsen térhez és időhöz kötve, mint ma még a tévézés. A könyvtárak irodalmi olvasmánykínálata jóval szélesebb, mint jelenleg még a televízió irodalmi műsorkínálata. Az eljövendő videokazetta korszakban mindez már aligha számít komoly előnynek. (Igaz, a videokazetták „olvasásához”, ha egyszerre többen akarnak olvasni, több drága készülék kell, de ez is elsősorban anyagi kérdés.) Van az olvasásnak egy időállóbb sajátossága: az egyénre szabott olvasási és értelmezési sebesség. Az olvasó megállhat olvasás közben, visszalapozhat. Emlékeihez, szívveréséhez, alakuló élményeihez igazíthatja az olvasás ritmusát. A bonyolult világot értelmező irodalmi szöveg kritikája, mivel rögzített gondolat, könnyebben elvégezhető, mint a „használati nehézségű” képi vagy zenei közlése. (Miklós Pál: *Olvasás és értelem*. Bp.

1971.) Legalábbis ma, Európában. Mindezek ellenére az „irodalomolvasás nem pótolható mással” kijelentés nem érzékelteti kellőképpen az irodalomolvasás megváltozott szerepét.

Az irodalomolvasás önmagával sem pótolható. Jelentős mértékben eltérhet ugyanannak a műnek a serdülőkori és felnőttkori élményváltozata. A különböző olvasmányelőzmények után keletkező élmények is eléggé különbözőek lehetnek csupán az eltérő olvasmánykörnyezet miatt is. A rádió- és televízióváltozatok után olvasott mű élménye is nagyon különbözhet az „eredeti”, a feldolgozástól nem befolyásolt élménytől. Az olvasmányélményt jelentős mértékben befolyásolhatja maga a könyvcsatorna is: a könyv tulajdonosa (például a neki írt dedikáció), az illusztrációk (vagyis a rajzoló értelmezései), ha folyóiratban jelent meg, a folyóirat egyéb közleményei.

A feldolgozásoknál a csatorna szerepe felerősödik. A hallgató vagy a néző kénytelen tudomásul venni a feldolgozás szerzőinek (a szövegkönyvíró, a szerkesztő, a dramaturg, a rendező, a színészek) értelmezéseit. A befogadást a közvetítő csatorna műsorszerkezete, az irodalmi mű rádió- vagy tévéváltozatát közvetlenül megelőző műsorok, a rendező és a színészek előbbi produkciói, a műsort „elővezető” bemondó is befolyásolja. Zavart okozhat az illusztrátor önkényeskedése, amikor a 39. oldalon szakállal jelenik meg a bajusszal elképzelt hős, de mi ez a boszúság ahhoz képest, ha a *Buddenbrook ház* egyik szereplőjében a Szabó nénit, a másikkban a Columbót ismerem fel. Természetesen arról a Szabó néniről van szó, aki már a *Szindbád*ban, a *Háború és békében*, a *Csendes Donban* is felbukkant mint áruhás Szabó néni. A rádióváltozat hallgatásakor még van valami halvány remény arra, hogy „ugyanúgy” képzeljem el a „díszleteket” és a „maszkokat”, ahogy az író; a tévéváltozatnál erre már semmi remény sincsen.

A szembetűnő eltérések ellenére sem merném magabiztosan kijelenteni, hogy egy regény olvasata, látványa, hangzata össze nem mérhető, egymáshoz nem illeszthető, közös nevezőre nem hozható. Előfordulhat, hogy a látványélmény vagy a hangélmény jobban hasonlít az eredeti műre, mint az olvasmányélmény. A „megjelenítés plasztikussá teszi a művet” kijelentés azonban csak erősen korlátozott érvényű igaz, hiszen a megjelenítés elsősorban szűkíti-korlátozza-konkretizálja az eredeti művet. Az élményváltozatokban gyakran alig érzékelhető az eredeti mű és a feldolgozás közötti erőteljes különbség. (Igaz, ennek vizsgálatához még nemigen rendelkezünk megfelelő műszerekkel, módszerekkel.) Az olvasmányélmény, valamint a hang- és látványélmény hasonlóságának egyik fő oka éppen egymásra hatásuk.

Nemcsak az olvasmányélmény és a tévéélmény között kell különbséget tenni, hanem a tévéélményt követő olvasmányélmény és az „eredeti” olvasmányélmény között. Ez az „eredeti” természetesen nem egészen eredeti. Nemcsak a „hasonló” olvasmányok élményeinek átsugárzása miatt, a hallott és látott sztereotípiák is komoly szerepet játszanak. A sokszor látott és hallott, és ily módon „begyakorolt” sorozathősök váratlanul beleszólnak az olvasmányokba. Rajmerező esetek fordulhatnak elő. Benyovszky eltéríti *Thomas Mann* időgépét, ruhát cserél *Leverkünnel* és lepaktál egy kisstilű musicalördöggel. Az olvasók szívós – sokszor reménytelen – küzdelmet folytatnak, hogy közelebb kerüljenek *Böll*, *Faulkner*, *Golding*, *Bellow*, *Bulgakov*, *Örkény* furcsán, rejtélyesen viselkedő hőseihez, a sorozathősökkel viszont egykettőre megbarátkoznak. Néhányukkal több időt (valódi időt!) töltenek, mint legjobb barátaikkal. Másfajta áthallásokkal is számolni kell. Nemcsak a nézők, az olvasók is könnyen kriminek néznek és olvasnak minden olyan produk-

ciót, ahol bűn és gyilkosság van: tévéhíradót, dokumentumműsort, még a *Bűn és bűnhődés* is.

A tévé közvetítette irodalom olyan lehetőséget teremt, amely a könyvnek sosem adatott meg, fénykorában sem, amikor a kávéházakban olvasmányaikról beszélgettek az emberek. Maccoby szerint az Egyesült Államokban a televíziót néző család 10-ből 9 esetben néma együttes. (E. E. Maccoby: *Television, Its Impact on School Children*. = *Public Opinion Quarterly*, 1951. XV. 3.) Tegyük fel, hogy ma Magyarországon sem jobbak ezek az arányok. Ebben az esetben is több százezer családi beszélgetésnek lehet témája – méghozzá egy időben – egy-egy tévében látott irodalmi mű. Még nagyobb ez az arány – feltételezésem szerint – másnap a munkahelyeken. Érdeemes lenne egyszer alaposan végiggondolni és megvizsgálni, hogyan hat ez az „országos beszélgetés” az élmények alakulására, és az eszmecserék közben a befogadó – élményét szavakba önteni kényszerülve – következő élményeket befolyásoló ízlése formálódására. Hihetjük, hogy ilyenkor alkotó jellegű tevékenységet végez? Előfordulhat. Az élményalkotás persze néma töprengés formájában is történhet. Igen ám, de ez az „országos beszélgetés” vagy „össznépi vita” ösztönözheti és eredményesebbé teheti a néma alkotótevékenységet is. A jelenségnek még jó néhány összetevője megérdemelné, hogy kutatás tárgya legyen. Így a tévéváltozatok körül kialakuló társadalmi konszenzus is. A tévéélmény részese a többiekkel hasonlónak, a többiekkel egyenlő társnak, vagy a többiek vitapartnerének érezheti magát. Az olvasmányélmény részese ilyesmit ritkábban érezhet. Olykor magányosnak, olykor magányos felfedezőnek, olykor összefüggéseket felfedező személyiségnek érezheti magát.

Érdeemes lenne tüzetesen megvizsgálni a rádió és a televízió ízlést formáló irodalmi kínálatát, és a feldolgozásban mutatkozó színvonalbeli különbségeket. A televízióváltozatoknál érezhető, hogy a tévéjáték még nem találta meg magát olyan mértékben, mint a hangjáték. Magyarországon is szembetűnő a tévé és a rádió ízlése között mutatkozó különbség. A jóval szélesebb közönséggel kapcsolatot teremtő televízióé néha a szükségesnél is konzervatívabb. A három csatornán közlő rádió megengedheti magának, hogy olyan műveket dolgozzon fel, amelyeknek olvasótábora csak ezres vagy tízezres nagyságrendű. Izgalmas jelenség a Nyitott könyv típusú műsorok „olvasása”. A nem olvasók és a tévé közvetítette irodalom találkozásának tanulmányozásakor választ kaphatnánk ezekre a kérdésekre is: Hogyan jelenik meg a még könyvet nem olvasók tudatában a tévében látható könyv? Hogyan hat az „élőben” megjelenő író? Éreznek-e vágyat – és miért –, hogy „könyvben is elolvassák” a művet? Olvasótoborzás vagy olvasóelvonás?

Elérkeztünk a különböző feldolgozások olvasására serkentő szerepét hangoztató, túlzottan optimistának tűnő állítás felülvizsgálatához. Tény, hogy Balzac, Homérosz és Gálgóczi egyaránt részesültek abban a szerencsében, hogy műveik tévéváltozatainak bemutatása után több ezren megvásárolták, kikölcsönözték, előjegyezték, keresték könyveiket. (Elsősorban természetesen bemutatott műveiket.) Az *Elveszett illúziók* tévésorozat-változata például csak a könyvtárakban legalább tízezer új olvasót verbuvált ennek a regénynek. (Ami rendkívül fontos: elsősorban Balzac-olvasók, és a hasonló műveket – pl. *Stendhal* regényeit – már olvasók közül!) A *Képzelt riport* és a *Felelet* szinpadí, rádió- és tévéváltozatai hatására 1975-ben Déry az 1974-ben elfoglalt félezredik helyéről a legnépszerűbb könyvtári olvasmányok szerzői közé emelkedett. Ennek ellenére jogos ez a kérdés is: vajon mennyire tehető azoknak a száma, akik a műsorokat megtekintve úgy érzik, hogy ezek a művek már műveltségük részét képezik, megismerkedtek velük, túl vannak rajtuk? Feltételezem, hogy ezeknek a „már nem olvasóknak” az aránya többszöröse az

előbbieknél. (Lehetnek köztük sokan olyanok is, mint példabeli, művelt olvasónak számító fiatalemberünk, aki tudatosan egészíti ki olvasmányait irodalmi művek feldolgozásaival.) Igaz, a „már nem olvasók” töredékének lett volna komolyabb esélye arra, hogy valaha is eredetiben olvassa el a művet. A „Hány olvasót toborozhat a tévé?” kérdésnél még érdekesebb a művelt rádió- vagy tévéváltozatban már ismerősök, de eredetileg még nem olvasók „ismétlési” indítékainak vizsgálata. Nyilvánvalóan más eset a kedvező olvasmány másféle „halmazállapotban” megjelenő változatának újraátélése, és más az eredeti műre való kíváncsiság. A dramatizált változatoktól a hallgatók, de még inkább a nézők egymást gyorsan követő ingereket várnak. Nem ismeretlen igény ez az olvasóknál sem. Mégis, roppant érdekes, hogy az ilyen követelésekkel fellépők a filmváltozat megtekintése után nemcsak hogy eltűrik, de igénylik is, hogy az író beleavassa őket a részletekbe. Ezt a jelenséget (különösképpen a beavatottság igényét) ugyancsak érdemes lenne erős nagyításban is megvizsgálni. Kiderülhetne, hogy az esetek jelentős részében nem az eredeti irodalmi műre kíváncsi a „tévéolvasó”, hanem a tévében látottakat akarja „elmélyíteni”, részletesebben megismerni, tévéélményt felidézni.

A valósággal való összevetés is másképpen alakul azoknál az olvasóknál, akik az irodalmi mű különböző feldolgozásaival találkoznak. Amikor csak az irodalmi mű és a valóság néz farkasszemet, az olvasó a döntőbíró, aki elmarasztalja vagy a valóságtól elrugaszzkodó művet, vagy az ideálistól elrugaszzkodó valóságot. Ha az olvasmányélményt megelőzi vagy követi a rádió- és tévéélmény, lehetőség nyílik, hogy a valóság legyen a különböző változatok döntőbírája. Az is előfordulhat, hogy a befogadó az egyik változattal helyettesíti a valóságot, és evvel méri a másikat. A filmváltozat valóságához képest „merő fikciónak” tűnhet a regény, hiszen a filmváltozatot egy hiteles információkat szállítani hivatott csatorna közvetítette. Az „élő adás” látszata valóságosnak hitheteli el a rádió-, még inkább a tévéváltozatot. A fordítottja is előfordulhat. A fikciók előadására hivatott ismert színészek ronthatják a produkció valóságosságának esélyét, s így a tévéváltozatokkal összehasonlítva a leírt és az író által hitelesített „könyv regények” hitelesebbnek tűnhetnek, mint az „eljátszottak”.

Az „ezt a könyvet tévében láttam” és az „ezt a könyvet, azt hiszem, könyvben olvastam” kijelentések újfajta ívű olvasói pályák megjelenéséről és gyakoribbá válásáról tanúskodnak. Az *Anna Kareninát* olvasóknak Magyarországon már csaknem fele hallotta vagy látta is ezt a regényt. Anna Karenina-élményük sajátos élménytövezet. (Hasonló a helyzet a legolvasottabb, legnépszerűbb könyvek nagyobb részénél.) Már-már kivételes helyzetbe kerülnek azok a népszerű olvasmányok, amelyek csak „könyvben olvashatók”. Tanulságos lenne sikerük összevetése a több „halmazállapotban” előforduló könyvek sikerével. Ebben a megváltozott helyzetben új jelentést kap az újraolvasás is, hiszen az újrhallgatás vagy újranezés meg lehetőségen ritka. Halász László szerint azért, mert ezek a változatok, elsősorban a tévéváltozatok kevésbé alkalmasak arra, hogy többletélményt nyújtsanak. (Halász László: *A képernyő tekintete*. Bp. 1976.) Új formákban, szerepekben jelenik meg az olvasói kritika, például akkor, amikor az eredeti művet egyik feldolgozásával veti össze, vagy amikor látszólag az értékek védelmezőjeként tulajdonképpen műveltségét fitogtatva számon kéri a tévéváltozattól a regényből kihagyott részeket.

Az irodalomolvasás jelenségét ezentúl az „ezt a regényt tévében láttam, ezt pedig könyvben olvastam” figyelembevételével lehet csak vizsgálni.
(1977)

(Somkútiné a nyizsegorodi állomáson) A peronon járkáló két szobalány utánafordult, és fennhangon tett megjegyzést ruhájára. A fiatalemberek nem hagyták békén. Az arcába néztek, és természetellenes hangon és nevetve kiabáltak valamit. Az állomásfőnök, ahogy elment mellette, megkérdezte, utazik-e. Egy kvaszárus fiú le nem vette róla a szemét. Istenem, hová menjek, gondolta Anna, mind messzebb és messzebb menve a peronon. A végében megállt. A hölgyek és a gyerekek, akik egy szemüveges úr elé jöttek s hangosan nevettek, amikor egy vonalba került velük, megnézték és elhallgattak. Meggyorsította lépéseit, és elhúzódtól tőlük, a peron szélére. Egy tehervonat éppen akkor ért oda. „Jaj!”, hallatszott a háta mögül. Egy furcsa, kétségbeesett hang. Anna megfordult. Egy negyven körüli nő rohant feléje, ügyel-bajjal átfurakodta magát a szemüveges urat fogadó társaságon, majd a térdéhez szorítva fel-felcsapódó, feltűnően rövid, virágos mintájú pongyoláját, elfúlva kiabált: „Annuskám, vigyázzon! Mit csinál?” Anna a kocsik aljára nézett, a csavarokra és a láncokra, a lassan gördülő első vagon öntöttvas kerekeire, majd megint a pongyolás asszonyra. „Tudom, mit akar, tudom, tudom, tudom!” – kiabált a pongyolás asszony, s rekedtes hangja sírásba fulladt. Anna próbálta eltalálni az első és a hátulsó kerekek közt a távolság közepét, és azt a pillanatot, amikor ez a közép szembekerül vele. „Nekem is megvan rá az okom, de higgye el, nem érdemlik meg ezek a rohadtak” – szipogta a pongyolás asszony, és levette szemüvegét, hogy megtörölje.

Ekkor a sötét felől egy darabos férfihang hallatszott. Egy nevet kiabálhatott, egy számára már csaknem közömbössé váló nevet. „Somkútiné vagyok, Somkúti Józsefné” – mondta gyorsan az asszony, és sután a kezét nyújtotta. „Ne haragudjon, a férjem. Egy pillanat. Csak egy pillanat. Valamit megint nem talált. Bocsnát. Azonnal jövök. Tessék erre addig vigyázni, jó?” Egy könyvet nyomott a kezébe, furcsa idegen nyelven írott könyvet, a fedelén is, benne is mintha saját nevét látta volna. Most már tisztán hallotta a férfi szavát is. „Bomolsz, mi? A rohadt könyved, mi? Se látsz, se hallasz, mi? Meg is dögölhet az emberiség, mi?” Fertelmesen üvöltözött ez a Somkúti József. „Oda” – mondta magának Anna. Az első vagon alá akart esni, amikor egy vonalban lesz vele. De a vörös tarsoly, amelyet a karjáról éppen leakasztott, meg a rábizott könyv visszatartották, elkésett. Meg kellett várnia a következő kocsit. Olyan érzés fogta el, mint amikor a fürdőben a vízbe készült menni. Keresztet vetett magára. „Jézusom!” – hallotta a pongyolás asszony sikoltását. „Annuskám! Jézusom! Állítsák meg! Jaj, most mi lesz velem? Józsi, Józsi, te gyilkos!”

A szemüveges urat fogadó hölgyek és gyermekek mit sem vettek észre a törtétekből, csak ezt az idétlenül öltözött asszonyt figyelték, kezében az olvasószemüveggel. A szobalányok összekuncogtak, a kvaszárus fiú az állomásfőnökért rohant. „Hát nem érted Józsi, hogy ez temiatad történt?” – motyogta a pongyolás asszony. Egy, még az asszonynál is hiányosabb öltözetű, borostás férfi támolygott elő a sötétségből. Amikor meglátta a tehervonat felé kapkodó asszonyt, felbődült: „Hildus, az anyád jószágos keservit, mit keresel te itt?” Az asszony lassan megfordult, feltette olvasószemüvegét. „Ezt jól elintézted!” – mondta halkan a férfinak.

(Somkútiné „ilyen” könyveket kér) Somkútiné egy hét múlva visszaviszi a könyvtárba az Anna Kareninát, a Mondják meg Zsófikának és a Ketten a halál ellen társaságá-

ban. Közli, hogy tetszettek, és „ilyen” könyveket kér. Mit tehet a könyvtáros, ha nem ellenkezik elveivel, hogy ilyen kéréseket teljesítsen? A legegyszerűbb lenne azt mondania, hogy a polcok telve vannak „ilyen” könyvekkel, válogasson a kedves olvasó. Kockázatosabb, de még mindig eléggé egyszerű lenne ráfogni a bizonyos könyvekre, hogy éppen olyanok. E két eset abban rokon, hogy a könyvtáros és az olvasó között nem jön létre érdemi párbeszéd, még a szándéka sem. A párbeszédhez szerepszerére volna szükség, ehhez pedig elegendő információ kellene Somkútiné különböző „olvasói szerepeiről”.

Mit tudhat a könyvtáros Somkútinéről? A személyi nyilvántartásból megtudhatja nemét, születése helyét, életkorát, anyja nevét, lakcímét, munkahelyét és foglalkozását. Nevéből valamelyes biztonsággal következtethet családi állapotára. Nem tudhatja meg azonban iskolai végzettségét és azt, hogy vannak-e gyermekei, sőt minden kétséget kizáróan még családi állapotát sem. Nem kell bizonygatni, hogy (például az *Anna Karenina* olvasójának esetében) milyen fontos információ a családi állapot. A személyi nyilvántartásban szereplő adatok fontosságát sem szabad lebecsülni. A születési hely és a lakóhely, valamint az olvasmány helyszínének azonosítása fontos tényezővé erősödhet fel, ugyanígy az olvasó és az olvasmány hőisének azonos foglalkozása. (Nem oda akarok kilyukadni, hogy lakatosnak lakatosról, a törökszentmikliasiaknak Törökszentmiklóson vagy vidéken játszódo regényt ajánljunk, csak arra, hogy az olvasó viselkedésének magyarázatában ezek a tényezők is fontos szerepet kaphatnak.) Somkútinéről megtudjuk, hogy Tápiószecsőn született, 42 éves, anyja leánykori neve Balog Irén, az ő leánykori neve Gabonyi Hilda, Pesterzsébeten lakik a Lóvasút utca 5/B számú házban, és a Kőbányai Acélszerkezet Gyárban dolgozik minőségellenőrként.

És most olyan könyveket kér, mint az *Anna Karenina*, a *Mondják meg Zsófikának és a Ketten a halál ellen*. Csak annyit tudunk, hogy ezek a könyvek valamilyen Somkútinéről szólnak. Azt már nem, hogy melyik szólt róla leginkább, és hogy melyikben mi volt az, amit közel érzett magához, vagy azonosnak érzett magával. Ez a három mű így együtt sokkal többet jelent, mint akármelyik egyedül. Az *Anna Karenina* lehetséges „olvasatainak” körét a másik két olvasmány lényegesen szűkíti. Más volna a helyzet, ha az *Anna Karenina* mellett, mondjuk, az *Érzelmek iskolája*, meg a *Kurtizánok tündöklése és bukása* állana, és megint más, ha az *Iszony* és a *Csoportkép hölgyel*. Igen ám, de nincs kizárva, hogy Somkútiné ezeket a regényeket is olvasta. Könnyebb volna a dolgunk, ha többet ismernénk Somkútiné olvasmányai közül? Nem az volna a legkönnyebb, ha Somkútiné elénk tenne egy listát, rajta élete összes olvasmányaival? Lehet hogy könnyebb volna, lehet hogy nehezebb. Kiderülne, hogy Somkútiné sem *Flaubert*-től, sem *Németh László*tól egy sort sem olvasott, de nem derülne ki, hogy az *Anna Kareninát* már másodszor olvassa, és az sem, hogy mikor és milyen olvasmánykörnyezetben olvasta a *Bűn és bűnhődést*. Ha az olvasmányok időrendben sorakoznának, és ismernénk az olvasás időpontját is, kétségkívül könnyebb volna helyzetünk, de álmodhatunk-e ilyen listáról? Igaz, van az országban legalább félszáz ezer olvasónapló. Ha ezeket tulajdonosaik egyszer, mondjuk, két hétre kölcsönadnák a könyvtárosoknak és az olvasáskutatóknak... Beérnének a könyvtári olvasmányok naplójával is! Egy-két helyen – például Jászberényben – évekre visszamenően meg tudnák állapítani, hogy mit kölcsönzött a könyvtárból Somkútiné. Igaz, Somkútinénak otthon is vannak könyvei, vásárol is, kölcsönbe is kap, de elég kevés az olyan olvasó, aki egészen más típusú könyveket visz haza a könyvtárból, mint amilyenek otthonában vannak. Értékes, de nehezen kezelhető és értékelhető információ egy ötven-száz olvasmányt tartalmazó

lista, még akkor is, ha időrendben sorolja fel az olvasmányokat. Ötven-száz hasonlóan tűnő olvasmány ugyanis eléggé különböző „olvasat alakzatokat” alkothat.

Apropó, olvasat alakzatok! Egy pillanat türelmet kérünk Somkútinétől. Leemeljük a polcra *Gondos Ernő Izlésalakzatok* című könyvét, kikeressük az *Anna Karenina* címszót, hogy megtudjuk, melyek azok az olvasmányok, amelyeknek „olvasatai” hasonlóak ennek a műnek az olvasatához.

A Háború és béke, az *Ivan Iljics halála*, a Vörös és fekete, a Tűzistennő Haywan és a Komédiások (*Hollós Korvin Lajos* regénye) szerepel az Anna Karenina „rokonai” között. Ez az alakzat nem is különbözik olyan nagyon Somkútiné legutóbbi olvasmányainak együttesétől. Mégis ajánlhatjuk nyugodt szívvel Somkútinénak az *Ivan Iljics halálát*? Nem, Gondos könyve csak irányzatokat jelöl. Somkútiné valamelyik irányban eltér ettől az átlagtól, de nem tudjuk, melyik irányban és mennyire. Valószínűnek látszik, hogy az Anna Karenina olvasatától leginkább eltérő olvasatú műveket – *Golding*, *Capek*, *Mándy* és *Lem* regényeit – csak kevéske reménnyel ajánlhatnánk Somkútinénak. Ámbár, ki tudja.

Maradna a legkézenfekvőbb megoldás: megkérdezni Somkútinétől, hogy mit ért azon, hogy „ilyen könyveket”. Csakhogy erre a kérdésre roppant nehéz válaszolni, és legalább ilyen nehéz a válaszok értelmezése, hiszen az olvasók erre a kérdésre ilyesmiket mondanak: „hát, ilyen szép könyveket”, „ilyen jó könyveket”, „amiben ilyesmi van”. A további firtatásra így „konkretizálódnak” ezek az igények: „amiben érzések vannak”, „amiben az én sorsomat lehet olvasni”.

Ha egy kartotékon Somkútinéről mindaz megtalálható volna, ami szükséges ahhoz, hogy „ilyen könyveket” tudjunk neki ajánlani, sóhajtanak fel kollégáink, és felteszik a kérdést:

(*Hogyan készítsünk olvasóportrét Somkútinéről?*) Olvasótervet már készítettek Somkútiné számára. Húsz évvel ezelőtt, amikor még betanított marós volt a rákoscsabai Finomszerelvénygyárban. Úgy történt, hogy ama bizonyos szakszervezeti könyvtár könyvtárosa elképzelte magának az ideális olvasót, és az ő szintjére kívánta elvezetni Gabonyi Hildát, méghozzá potom másfél év alatt. Ebben a tervben Gabonyi Hilda mint a feladat végrehajtója szerepelt. A „hová” nem engedte szóhoz jutni a „honnant”. Minket már a „honnant” is érdekel. Erre a kérdésre válaszolna az olvasóportré. Készültek már ilyenek is, többek között a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár kutatóműhelyében. Az *Olvasáselemző vizsgálatok* című sorozatban 50 fiatal olvasói portréja címmel meg is jelent egy füzet. Módszertani segédletként és vitaanyagként adták közre.

Maguk a portrék azonban csak részben felelnek meg az említett követelményeknek. Az ötven szép kerek szám, elegendő ahhoz, hogy belássuk, az olvasók sokfélék, de az nemigen derül ki, mifélék, hogy miféle rétegeket, típusokat, problémákat képvisel ez az ötven. Más bajuk is van ezeknek az olvasóportréknak: bennük csak olvasmányokról, olvasási szokásokról, vagyis csak az olvasás jelenségeiről esik szó, mozgatókról (az olvasó életpályájáról, életmódjáról, értékrendjéről, személyiségéről) nem. Somkútiné nem lakást, nem fizetésemelést, nem összeköttetést, hanem „ilyen könyveket” kér. Akkor miért nem elegendő az olvasóportréhoz csak az olvasó portréja? Azért, mert ahhoz, hogy Somkútiné úgy érezze, hogy az ilyen vagy olyan könyv róla szól, akár a mesében, három feltételnek kell teljesülnie: 1. a mű világa és Somkútiné világa mutasson hasonlóságot, méghozzá nem tematikus, hanem lényegbeli hasonlóságot, 2. értsen valamelyest – legalább középhaladó fokon – a művek nyelvén, 3. ismerje fel, fedezze fel, döbbenjen rá, hogy érdeke elolvasni azt a művet, hogy köze van hozzá. Ahhoz, hogy felmérhessük, mennyiben

vannak meg Tolsztoj és Somkútiné párbeszédének, vagyis az író és olvasó társ-szerződésének a feltételei, ismerni kell Somkútiné olvasószerepét meghatározó fő- és mellékszerepeit. Tudomást kellene szerezni arról, hogyan lépett be az olvasás, a könyv, az irodalom Somkútiné életébe, hogy mihez, mi ellen és mi helyett olvas könyveket, regényeket, Tolsztojt és az Anna Kareninát. A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár munkatársainak olvasóportréit olvasásközpontú olvasóportrénak nevezhetjük. Nemcsak az hiányzik belőlük amihez, ami ellen és ami helyett olvas az olvasó, de hiányoznak a művelődés és a szórakozás egyéb formái, tartalmi is. Az olvasásközpontú olvasóportréból nem tudhatjuk meg azt, hogy Somkútiné az olvas-mányon kívül milyen formában találkozott az Anna Kareninával, s hogy a filmvál-tozatban Annát játszó színésznő alakja mennyiben befolyásolta a regény másod-szori olvasásakor. A Könyvtárosban az Olvasó-szerepben sorozatban megjelent írásaimat azért neveztem dinamikus olvasóportréknak, hogy érzékeltessem az ala-kuló életpálya, a változó életvitel és ízlés figyelembevételének fontosságát. Ezek az olvasóportrék két-három év alatt készültek. Forrásul szolgáltak könyvtárosok meg-figyelései, a különféle kérdőívek és tesztek segítségével összegyűjtött adatok, és egy lakáson készített – magnószalagra rögzített – ún. interjú interjú. Ez az adat-bázis képet adhatott az olvasó életpályájáról, szociális helyzetéről, életkörülményei-ről és értékrendjéről, személyiségéről, művelődési szokásairól, irodalmi olvasott-ságáról és ízléséről, olvasói beállítódásáról és viselkedéséről. Minderről változá-sában, mozgásában.

Ilyen „dinamikus olvasóportré” nem kis fáradsággal és megfelelő hozzáértés-sel Somkútinéről is készíthető, de megtudhatjuk-e belőle, hogy mi történt vele a nyizsegorodi vasútállomáson, s hogy mi fog történni a Varázshegyen? Aligha. Mégis érdemes megpróbálni.

Minden olvasónkról ilyen olvasóportré elkészítését remélni naiv utópia, még az olvasóközpontú olvasóportrék általános bevezetését is értelmetlenség volna megkövetelni. Akkor miért szorgalmazom mégis, hogy fogjanak hozzá a könyvtá-ro-sok olvasóportrék készítéséhez? Azért, mert van mit javítani olvasóismeretükön. Az olvasáskutatás eredményeit az a könyvtáros sem tudja megfelelően alkalmazni, aki még nem találkozott a kutatók által feltárt összefüggések, típusok, tendenciák megtestesüléseivel. Az olvasóportré-készítés készségének elsajátítását tekintse fel-adatának a könyvtáros. A könyvtárospályára készülők és a pályára kerülők szá-mára is igen hasznos módja lehet az olvasói világ megismerésének az olvasóportré készítése. Még egyet ne feledjünk el, az olvasó iránt nem közömbös könyvtáros több száz „spontán portrét” készít – gondolatban – munkája közben. Ezeknek a helyen-ként nagyon éles, egészében azonban vázlatos és hiányos arcképeknek tudatos, módszeres és szakszerű kiegészítése viszonylag kevés befektetést igénylő és nagy nyereséget ígérő vállalkozás. Hogy mi történik, hogy mi történhet Somkútinével és társaival a nyizsegorodi vasútállomáson, ez nagyjából még a kutatók előtt is titok marad. A könyvtárosok készítette több ezer olvasóportréban felhalmozódott tudás nagyságrendje csak e titokéhoz volna mérhető, akkor pedig feltétlenül ele-gendő, hogy Somkútiné nem akármilyen, hanem „éppen olyan” könyveket kapjon.

(1977)

HOGY LÉPJÜNK, DE LÉPRE NE MENJÜNK

(Lelkiismeret-vizsgálat olvasótáborozás előtt)

A fényképen szavalókórus. Akkor már ötödik órája tegeződtünk a szépreményűekkel (Bakonyoszlopon így nevezzük az olvasótáborba érkező szakmunkástanulókat ők pedig minket „oszloposok”-nak), akik elfogadták, de még nemigen mertek vagy tudtak élni ezzel a lehetőséggel. Észrevettük, hogy többen önkéntelenül „nevelőtanárnak” szólítanak bennünket. Így aztán az esti *akármin* (több olvasótáborban így nevezik a fórumot, amikor akárki akármit bejelenthet, előadhat, kérdezhet, javasolhat) szavalókórust alakítottunk és imígyen kántáltunk: „Nem vagyunk mi nevelő tanarak, hanem vagyunk egyszerűen szamarak!” Döbrent csend volt a válasz, és mi számárságunk tudatában nekivágtunk a tizenkét napos önismeretszerzésnek, megpróbálva méltók lenni a szürkékhez, akikkel *Francis Jammes* együtt óhajtott a paradicsomba vonulni, akik „szelíd nagy szerénységüket az örök szeretet tükrében nézegetik”.

A fényképen egy dunsztosüvegben alámerülő, majd felbukkanó vízzel telt fiola, vagyis egy tengeralattjáró. Körülötte ragyogó tekintetek, a „Vállalkozás” nevű csoport tagjaié. Nekik sikerült elsőre. És a többi bakonyoszlopi lemerülés? Elég mélyre merültünk-e? Nem merültünk-e túlságosan mélyre, ahol már túlontúl is nagy a nyomás? Mit hoztunk fel? El tudják-e, el merik-e majd mondani, amit odalent láttunk? Szétpukkannak-e a felszíni légnyomáson az emlékek?

A fényképen egy tábla, rajta egy amőba, egy elefánt, egy majom és egy ember. „Hová húznád a választóvonalat?” kérdeztük. Az amőbáról melleleg semmit sem tudtak, és elnevezték Dezsőkének. Az elefántról tudták, hogy hatalmas, az emberről, hogy majomtól származik, az állatokról azt, hogy „jobban képesek szeretni, mint az ember”. Az emberről ezen kívül még csak annyit, hogy ő a legfőbb érték, de hogy mitől az, ez már „nem ugrik be”. Most már tudom, amőba helyett ezzel a meghökkentően szegényes emberképpel kellett volna szembesítenem őket aznap reggel, mielőtt kis csoportokban elkezdtek volna az embertan művelését.

A fényképen egy gyökerestől kirántott gaz, riadt tekintetekkel körülvéve. Előzménye a „Mi közöm a művészethez?” kérdés. A művészet szép, fontos, mondják fel a leckét, de hogy közük lenne hozzá? Szó sincs róla, ők nem művészek. Egy rögeszmekör alakuló ülése kezdődött imígyen. Be akartam bizonyítani velük együtt, segítségükkel, hogy márpedig a művészet személyes ügyük, akár befogadók, akár értelmezők, akár alkotók. Persze lehet a művészetet vitrinben őrizni, gargalizálni is lehet vele (majd kiköpni), de élni is lehet vele és általa. Nem *Petőfivel*, *Beethovennel* és *Csontváryval* kezdtem, hanem az ijazás és teafozés művészetével, a ringatóval és a bővölővel. Majd példákat gyűjtöttünk a szépre. Igen, egy szépen kihagyezett ceruza is szép, és az is szép (tőlünk), ha ezt méltányoljuk, és szép lehet, de milyen szép lehet egy csúnya öregasszony, ha a nagymamám. És szép lehet ez a gaz is, de miért? Hogy ezt meg is lehet magyarázni, ezen képedtek el.

A fényképen bízalomjáték. Körben állnak a résztvevők, a kör közepén bekötött szemű játékos, erre-arra dől, bízalommal, mert elkapják, megtartják, mert bíznak magukban, és a dülöngélőben is, hogy megbízik bennük. Olvasótáborunk szimbólumának tekintettük ezt a játékot, és arra gondoltunk, milyen jó lenne más-hol is játszani. Otthon: a család közepére beáll a dülöngélő apa... Az iskolá-

ban: az osztály közepére áll a lámpalázás tanár... Az ország közepére beáll a... És a középben álló bízik, hogy nem kíváncsiskodók, nem körülrohógók, nem öt összeroppantók veszik körül. Tudja azt is, hogy olyan erős az a kör amelyben áll, amilyen erős leggyengébb láncszeme, de éppen abban a láncszemben bízik legjobban.

* * *

Képeket rakosgatok, jegyzeteket rendezgetek, leveleket olvasgatok, vitákat idézek fel: lelkiismeret-vizsgálatot tartok tizedik olvasótáborom előtt, az olvasótáborok történetének tizedik évében, 1982-ben. Nemrégén közel másfél száz olvasótábor tervezetét tanulmányoztam át (a Hazafias Népfront Olvasó népert munkabizottsága tagjaként). Az olvasótáborok mennyiségi növekedése tehát tovább tart. És a minőség? Jó néhány biztató jel: valamivel magasabb a „mondanivalóval” rendelkező olvasótáborok aránya; és megállt az olvasótáborok időtartamának csökkenése, sőt talán valami javulás is tapasztalható ezen a téren. (Az utóbbi években, hogy több legyen belőlük, sok helyütt egyszerűen elfelezték a két hétig tartó olvasótáborokat, márpedig tíz napnál kevesebb idő ugyanúgy nem elegendő egy olvasótáborhoz, mint tíz-tizenkét vagy akár tizenhárom sor egy igazi szonetthez.) A javulás azonban mind tartalomban, mind „külalakban” ha örömdetes is, még eléggé csekély. Mit is képzelhetünk arról a húsz olvasótáborról, amelyek csak öt, hat vagy hét napig tartanak? De még ezeken kívül félszáz olyan olvasótábor van, amely a kritikus időtartamnál rövidebb.

Nem véletlen, hogy a legtöbbet ígérő, „mesterségünk címereként” is mutogatható olvasótáborok kivétel nélkül tizenegy-tizennégy naposak. Alkotóik tudják, hogy két-három nap szükséges ahhoz, hogy belelendüljön az olvasótábor, ennyi idő kell arra, hogy az elmékedések a „szépreményűek” gondjaira, gondolataira rímeljenek. Sok táborban úgyszólván „minden be van dobva”, csak a lényeg sikad el. Jó példa az ellenkezőjére a győriek doborgaszisigeti olvasótábora, Bakonyi Tibor és Györkös László kollektívájának alkotása, ahol van Bukfenc-nap is, hivatásos akrobatákkal és amatőr bukfencekkel, de az előző napi felderítő akció során nem híres emberekkel, marslakókkal, hanem tanárral, mérnökkel és szakmunkással beszélgetnek a munkahelyükön. Lesz itt pünkösdi királyság is, amikor a „szépreményűek” veszik át a táborban a hatalmat, de az *Önmarcangolás* és a *Mire mennék nélküled?* című programok arról árulkodnak, hogy itt a lényeg körül forog az olvasótábori körhinta.

„Minden hatalom a gyerekeké!”, ez a címe a kapuváriak Nyári László vezette, cigánygyerekek számára tervezett olvasótábor egyik eseményének. Hogy nem a happening, hanem az emberszelidítés a lényeg itt, erről a „Meghökkeneni és megnyilatkoztatni akarjuk őket” mondat árulkodik. A „mindenki öltözzék fel annak, aki lenni szeretne” játék is átgondolt eszköz ebben a táborban, ahol a *Mit jelent a cigányok életében a tűz?* nem afféle folklór-program, hanem a kardinális kérdések egyike.

Balatonfenyvesen alakul meg augusztus első napjaiban a rendkívüli gondossággal és ötletességgel megálmodott *Adhoconia*, ahol megpróbálják összeállítani a CODIK-gyűjteményt, amely alakuló csoportos bölcselkedéssel kezdődik. Borosné Varga Zsuzsanna, Ramháb Mária és társaik elképzelései szerint az avatottak segítik a beavatandókat (szellemidézéssel, karikírozással, játékbörzével) válaszolni a legfontosabb kérdésekre: milyen az adhocon ember, hogyan ismerheti meg magát egy adhocon, hogyan teremtenek kapcsolatot az adhoconok.

„Minden kérdést nyitva hagyunk”, olvashatjuk a létavértesi olvasótábor programjában, melynek vezetői Madár János és Kerek Lajos. Miért merik nyitva hagyni a kérdéseket? Mert bíznak a folytatásban. Bíznak azokban a 12–13 éves gyerekekben, akikkel együtt vágnak neki helyük meghatározásának. Ahol az éntudat, az együttérzés, a közös öröm, közös kudarc, az empátia, az azonosuló képesség, az önkontroll, a közösségi érzés és a nemzeti identitás a kulcsszavak, ott a nyitva maradt kérdések továbbgondolásra késztetnek, és nem „zavarják össze a szegény gyerekeket”, mint mondogatják az olvasótáborok ellendrukkerei. Az eszközök – elnevezésük itt ilyenféle: csatazaj, örömkialtás, mit kezdjek idegen tárggyal, bízalomjáték, elemző vita, halomra rakott fa, fáznak a fókák, nekimegyek a falnak, sírógyakorlat, szoborjáték stb. – ebben a táborban a központi gondolatnak, a hazájában otthon találó személyiségnek a „szabadgyakorlatai”.

* * *

Ezek szerint idén is lesznek igazi olvasótáborok, de hogy hány lesz ilyen a közel másfél százból, azt nem könnyű megjósolni. Aligha több, mint a harmada. Lesznek közöttük szép számmal, ha nem is igazi olvasótáborok, de igen tisztességes vállalkozások, amelyek a maguk műfajában csúcsteljesítmények is lehetnek: különféle alkotótáborok, honismereti táborok, a természeti környezet megismerését célul kitűző táborok, az anyanyelvi kultúrát fejlesztő nemzetiségi táborozások, elsősorban olvasótábori módszereket alkalmazó bejáró napközis táborok, úttörőtáborok. Hogy miért éppen olvasótábor fedőnévvel szerveződnek, erre eléggé könnyű válaszolni: először is ilyen címen kaphatnak (ma még) anyagi támogatást, aztán azért is, mert hasonlóan érzik magukat az igazi olvasótáborokhoz, vagy éppen annak érzik magukat. Lesznek sajnos, erre is lehet következtetni a benyújtott tervezetük alapján, gyengécske és nagyon gyatra olvasótáborok is. Mi árulkozik erről a rendkívül rövid időtartamon kívül? Az, hogy nincsenek kitalálva, nincsenek alkotói, panelekből építkeznek, eszközöket sorolnak fel célok helyett, vagy éppen olyan irreális célokat tűznek ki, mint a közösség formálása és az olvasóvá nevelés. Még mindig, az idej olvasótábori tervezetekből (de még az olvasótábor-mozgalom gazdáinak „eligazítóiban” is) visszaköszön az a tévhit, hogy az olvasótáborban olvasnak, hogy az olvasótáborból az olvasás ügyének megnyert fiatalok jönnek haza. Sok „olvasótáborban” célá válnak az eszközök, pedig az olvasótáborban, mint ezt a gazda, a Hazafias Népfront is hangoztatja útmutatójában, a könyvhasználat és az olvasás, az irodalom és a művészet, az ismeretszerzés és a játék csak fontos eszközök. Az olvasótáborok célja a résztvevőket, a „szépreményűket”-et segíteni személyiségük formálásában, önmaguk és környezetük megismerésében, emberképük és jövőképük kialakításában. A keret a kisközösségben történő együttgondolkodás, ahol az irodalmi vagy más művészeti alkotás csak eszközként, mint a felvetendő kérdésekre egyik lehetséges válasz, kapcsolódik be a folyamatba. A közösségi nevelésnek csak annyiban színtere, hogy a „szépreményű” belepottyan egy negyven-ötven főnyi „közösségbe” és egy nyolc-tizenkét főnyi kiscsoportba. Az igazi olvasótáborban harmadik-negyedik napon, szerencsés esetben már a második napon kialakulhat bennük valamiféle mi tudat, mert ezeknek légköre, világa, szokásrendszere, mitológiája van. Természetesen nem lehet célja egy tíz-tizennégy napos olvasótábornak a közösségformálás, csak a közösség megköszöntetése, próbálgattatása, de lehet az olvasótábor a közösségi nevelés intenzív pillanatainak időszaka. A közösség mégis kulcsfogalma az olvasótábornak, éppen azért, mert fő célja a személyiségépítés, márpedig az ezt vallók szerint a szemé-

lyiség és a közösség komplementer fogalmak. Rövidsége miatt az olvasótábor inkább optimális erősségű kihívás, emlékezetes találkozás, mely szerencsés esetben valamiféle folytatást provokál.

Bizony könnyű lépre menni, és kihívás helyett eligazítást adni, értelmezés helyett illusztrálni, alámerülés helyett a partról lógatni lábunkat a mélybe. Könnyű lépre menni, mert ha a célok a helyükön vannak, akkor talán még több a gond: az érték, a lépték és a mérték elvének együttes alkalmazása. Képviselheti az irányt és a választ jelző értéket akár *Ady, Pilinszky, Örkény, Németh László, Einstein, Freud, Marx* vagy *Teilhard de Chardin*, ha éppen azokra a kérdésekre válaszolnak, amelyekre már mi is válaszolni próbáltunk, ha megfelelő a lépték és a mérték. Kínálkozik persze egy sor könnyebb, kockázatmentesebb megoldás is: elhívni bevált sztárokat, elmondani saját verseinket, vagy a kreativitás jegyében a „szépreményűek”-ből préselni ki „műveket”, amelyek ugyan mutatószámok, de megkerülik a fontos kérdéseket. Mindez persze nem jelenti azt, hogy nem érkezhettek meg a marslakók, hogy nem játszhatjuk el a menetrendet vagy a telefonkönyvet. Még tűzijáték és görögtűz is lehet, ha a sziporkák egyben a szellem sziporkái is, ha mind ez a célt szolgáló eszköz.

* * *

A proletárforradalmak viszont „állandóan bírálják önmagukat, folyton megsebzik saját menetüket, visszatérnek a látszólag már elvégzetthez, hogy megint újból elkezdjék, kegyetlen alapossággal gúnyolják első kísérleteik felemáságát és gyatraságát” figyelmeztet *Marx*, minket olvasótáborosokat is. *Örkény István*, aki amikor meghallotta, hogy mit művelünk (szétszedjük, folytatjuk, variáljuk) egyperceseivel a bakonyoszlópi olvasótáborban (ahová lelkesen készült, de már nem jöhetett el) így kiáltott fel: „Végre!” *Örkény* bizonyára értékelné, és akár saját műveiként is jegyezné azokat az „olvasótábor-paródiákat”, amelyek eredetileg igazi olvasótábornak indultak. Az egyik (a megyei szervek által meglátogatásra ajánlott) olvasótáborban például a csoportvezetők a táborvezetőktől esténként nyolctól tizenegyig kimenőt kaptak, addig a – civilben igazgatóhelyettes – táborvezető (akit nem tegezhetek a gyerekek) „tartotta a fegyelmet”. A „legrázósabb lányokat” (hetedikes és nyolcadikos gyerekek voltak a táborban) a furfangos (?) táborvezető, biztos, ami biztos, szobájába gyűjtötte, és *Ady*-verseket elemzett velük, míg a többiek „szabad keretben” készülhettek a másnapi „foglalkozásokra”.

Egy másik olvasótábor előadással kezdődött: egy neves szakember az olvasás szépségeiről beszélt azoknak, akiknek, hogy ide eljöhessenek, négy „szép” könyvet kellett elolvasni. Megjegyzem, hogy – négy-öt, a mai mércémel is igen rossznak ítéltető olvasótábor meglátogatása után – akkor erősödtek meg igazán előítéleteim, amikor engem is hasonló szerepre kértek fel. Igaz, én – bosszúból – „Mi a fenének olvasunk?” címmel tartottam előadást, amely végül is egy *Örkény*-novella „szentségtörő” felfedeztetésével végződött. Akkor még nem tudtam, hogy ezzel kezdődött olvasótábori pályafutásom, hogy majd én is elkövetője leszek jó néhány „olvasótábori egypercesnek”, és még csak azzal sem védekezhettek, hogy bizonyos hibák csak igazi olvasótáborokban fordulnak elő.

„Itt bárki bármit bejelenthet, kérdezhet, javasolhat, csak előtte nagyon gondolja meg azt, hogy mit akar mondani, mert különben látszatdemokratizmus lesz belőle”, hallhatták a „szépreményűek” az egyik olvasótáborban. Egy másikban pedig ezt: „Végre, ahogy ígértük, énekelünk. Négy szőlamban fogunk énekelni egy madrigált. Később persze majd olyanokat is énekelünk, amilyeneket ti szerettek.”

Egy harmadikban ezt: „Ha azt akarjátok, hogy már az első napon jól ismerjünk titeket, töltsétek ki bizalommal ezt a kérdőívet.” Egy negyedikben pedig: „Lejött a pártközpontból egy nagyon kedves elvtárs, egy nagyon kedves barátunk, éppen olyan, mint mi, csak nem szakállas, és őt ne is tegezzétek, mert akkor mindjárt lemerevedik.”

„Hát még mindig nem érzitek, hogy milyen gyönyörű ez a vers, még az én kedvemért sem?”, erőlködik egy kiscsoportvezető, „Hát ezt sem olvastátok?”, rökönnyödik meg egy másik, „Senki sem jegyzetel?” kérdezi egy harmadik. Másutt szorgalmasan jegyzetelnek kérés, kérdezés nélkül. Kant szerint ez és ez, magyarázza a kiscsoportvezető, és azon nyomban elhatárolja magát a „szubjektív idealistától”. Az egyik hatodikos jegyzetfüzetében ez áll: „Kant hüje”. „Persze, gyerekek, attól, hogy én marxista lennék, isten bizony, amúgy még teljesen normális vagyok”, szabadkozik imigyen egy „marxista” kiscsoportvezető. „Most az állami gondozottak ne figyeljenek ide”, kéri csoportja leghátrányosabb helyzetű tagjait a „tapintatos” kiscsoportvezető, mert az anyai szeretetről szeretne példálózni. A civilben költő kiscsoportvezető már nyolcadik versét szavalja el aznap délelőtt. Nagyon tetszik neki, hogy nagyon tetszik nekik.

* * *

Hogy ne csodálkozzunk ezeken a „paródiakon”, mert az olvasótábor sem különbözhet lényegesen attól a környezettől, amely számára kihívás akar lenni? Van ebben valami, de nem ilyen egyszerű ez! A hibák egy olyan tevékenység, egy olyan mozgalom hibái, amely felhígulása ellenére is fel tud mutatni évente tucatjával olyan csúcsteljesítményeket, amelyek *tanulságot, példát, mintát, kihívást jelenthetnek közművelődésünknek és köznevelésünknek*. Az „ugyanolyan” hibák ellenére is több tekintetben más, vagyis *igazi alternatíva* az olvasótábor-mozgalom. Már csak azért is, mert azon kevés művelődési kezdeményezések egyike, amelyek alulról indultak és újulnak meg. Irányelveit is feltalálói és zászlóvivői fogalmazták meg és fogalmazták újra 1982-ben is. Már csak azért is, mert valami olyanfajta nagystílűség jellemzi – pitiáner hibái ellenére is – az olvasótábort, ami a szellemi élet és a közművelődés egyéb, érdekperpatvaroktól hangos vagy már bezápuult berkeiben ugyancsak ritka.

Miért van mégis oly kevés igazi olvasótábor, miért van oly sok „olvasótábor-paródia”? A kérdésre talán válasz is lehet egy, a számomra eddig még megválaszolatlan másik kérdés: miért olyan kevés – tucatnyi sem – a fiatal értelmiségiek legjobbjaiból verbuválódott olvasótábori csapatok száma? Nyilván azért is, mert sokan még nem kapnak mandátumot, meghívást, biztatást erre a feladatra. Nyilván azért is, mert sokaknak közülük „derogál” az olvasótábori „kiscserkészkedés”. Nyilván azért is, mert az országos méretű közösségihiány nem kedvez olvasótábort alkotó együttesek verbuválódásának. Persze az olvasótábori gyermetegek és gyermekbetegségek legfőbb okai nem lehetnek azok, akik valamilyen okból nem kapcsolódtak még be ebbe a tevékenységbe, hanem azok, akik – akár a legjobb szándékkal, akár „életükkel és vérükkel” de – pótcselekvésként csinálják, akik számára csupán jó buli, csupán önmotogató, akik felkészületlenül, könnyelműen fognak hozzá a „húrok pengetéséhez”, akik nem rendelkeznek kellő társadalmi és lélektani „terepismerettel”, empátiával, akik nem tudnak okosan szeretni, akik a problémátárat eszköztárral cserélik fel, akik nem veszik tudomásul, hogy a szellem embere „nem taktikában, kis lépésekben gondolkodik, hanem jövőben, távlatokban, világdiplomáciában”, hogy a szellem embere „optimista: bízik is még az emberben, hogy teljesíteni fogja régtől vállalt küldetését, az ember képét végre

emberivé formálni, a világot végre emberlelkűvé tenni", mint ezt Németh László, az olvasótábor-mozgalom egyik szellemi atyja tanítja.

„Ha van alulteljesítő iskola, van alulteljesítő olvasótábor is, nem kis számban. Ha van radikális reformokkal kísérletező iskola, lehet nem kevés újat ígérő olvasótábor is; nálunk mindkettőből kevés van”, írja Varga Csaba a fiatal könyvtárosok számára 1980-ban szervezett telkibányai olvasótábor tapasztalatait elemezve, és úgy találja, hogy addigi húsz olvasótábor közül ez volt a legjobb. Mint munkatársa, magam is így éreztem, s ma még inkább így érzem, az ötödik ilyen típusú olvasótáboromra készülődve. „Lehúzni a könyökvédőt a könyvtáros fejről, vagyis megszüntetve megőrizni őt” elv lett átotthalmi olvasótáborunk „eszmei mondanivalója”. Átotthalmon is, akár Telkibányán, arról a világról, ársadalomról, azokról a csoportokról, emberekről volt szó, akikért és amiért létezik a könyvtár mint érték-közvetítő intézmény, azokról az értékekről, amelyek közvetítésére és felerősítésére vállalkozik a könyvtár és a könyvtáros, valamint azokról a könyvtárosokról személy szerint, akik eljöttek Átotthalomra. (Hasonló célkitűzésekkel valósult meg az ez évi első, a felsőtárkányi olvasótábor, amelyet fiatal könyvterjesztőknek rendeztünk, és ebben a szellemben tervezzük a fiatal irodalom szakos tanárok olvasótáborát is.) „Ahogy telt az idő, lassan levetkeztük a hierarchiák által ránk nyomorított alkutjai szerepünket, s a mindennapi életünket elfeledve egy nyílt, demokratikus, morális feszültségektől vibráló gondolati-érzelmi áramkörbe keveredtünk”, írja levelében a telkibányai olvasótábor egyik résztvevője, aki a következő évben éppen egy hasonló olvasótábor egyik vezetője lesz. Örömmel tapasztalhattuk, hogy ezeknek az értelmiségieknek rendezett olvasótáboroknak a résztvevői sorra bukkannak fel az idej olvasótábori tervezetekben mint csoportvezetők vagy táborvezetők, pedig Felső-tárkányban, Telkibányán, Átotthalmon és Balatonszepezden az olvasótáborban nem szerepelt a „tantárgy” között, „csupán” arról volt szó, hogyan lehetne a könyvtárosból és a könyvterjesztőből értelmiségi.

„Találtam valamit, valakit, valakit, magatartást, barátot, kollektívát, hitet, felismerést, értéket. Értékeket. Hitet adtatok nekem, önbecsülést, olyan felismeréseket önmagamról, ami nélkül nem lehetnék igazán én. Ne hagyjatok vissza-szüllyedni!”, írta nekünk az átotthalmi olvasótábor egyik résztvevője. Sok mindent beszéltek, még többet elhallgattak erről az olvasótáborról is. „Csak lelkizés folyt reggeltől estig”, és hasonlókról számoltak be a jól értesült ellendrukkerek. Pedig itt is „csak” az történt, mint az igazi olvasótáborokban, ezt talán éppen következményei bizonyítják legmeggyőzőbben. Az egyik: résztvevői közül 1982-ben tizenötön bukkannak fel különböző olvasótáborokban mint csoportvezetők és táborvezetők. A másik: az olvasótábor résztvevőiből alkotó műhely alakult, amely ma a Magyar Könyvtárosok Egyesületének egyik munkabizottságaként működik. A közösséggel megkínáltak közösséggé alakultak. Az emberi tőke kamatozódott.

* * *

Az *Élet és Irodalom* többször foglalkozott már érdemben az olvasótáborokkal. Ezek közül számomra *Vidra Szabó Ferenc*, bakonyoszlopi munkatársam írása a leginkább mérvadó. Ő két hétig tartó lelkiismeret-furdalásnak nevezi az olvasótábor. Joggal. Úgy gondolom, akkor kerülünk a helyünkre, ha még az olvasótáborunk megkezdése előtt elkészül (és soha le nem zárul) hibagyűjteményünk, ha a két hétig tartó lelkiismeret-furdalást alapos lelkiismeret-vizsgálat és lelkiismeretes felkészülés előzi meg.

(1982)

ÍZLÉSTÉRKÉP

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

ELŐVIZSGÁLAT AZ IRODALMI ÍZLÉS KUTATÁSÁHOZ

Az irodalmi ízlés nem valamiféle társadalomra, osztályra, rétegre jellemző ideál vagy normarendszer, hanem az ember és egy sajátos társadalmi termék bonyolult viszonya. „Vegyítiszta” irodalmi ízlésről tehát nem beszélhetünk. Az irodalmi ízlés, a filmízlés, a képzőművészeti ízlés, a zenei ízlés, a lakásberendezési és öltözködésbeli ízlés, a szexuális élet esztétikája stb. szerves egységet alkotnak. Ez az egység természetesen nem unalmas összhang, a különböző ízlésszférák nincsenek azonos szinten. Amikor a továbbiakban irodalmi ízlésről, irodalmi beállítódásról, irodalmi attitűdről beszélünk, ennek az ízlés- és attitűdszférának viszonylagos önállóságát hangsúlyozzuk.

Esztétikai oldalról az ízlés a műalkotás bensővé tételének fontos mozzanata. Hogy egy olvasó és egy mű találkozásakor ez a bensővé tétel mennyire sikeres, ez az olvasónak az irodalommal kapcsolatos beállítódásától és az adott művel kapcsolatos viselkedésétől is függ. Szociológiai oldalról az ízlés a mű befogadásának társadalmilag meghatározott előfeltétele, társadalmi igény, elvárás; pszichológiai oldalról az élményeket megszűrő, értékelő készség; szociálpszichológiai oldalról az olvasó és a jelképesen jelenlevő író között lezajló találkozásnál tanúsított olvasói viselkedést befolyásoló beállítódás. Az ízlés, az attitűd és az értékorientáció közé ebben a dolgozatban még egyenlőségjelet teszünk.

Előkísérlet jellegű vizsgálatunkban háromféle „próbaírást” végeztünk. Deduktív megközelítéssel megpróbáltuk az irodalmi attitűdöt „mérni”, induktív megközelítéssel pedig egyrészt a tesztolvasmányokkal kapcsolatos „konkrét viselkedést”, másrészt az olvasmányrepertoárban szereplő irodalmi művekkel kapcsolatos viselkedések esszenciáját.

Kérdések

Nem erőszakolt-e az „irodalom” és az „attitűd” fogalmak összekötése? Attitűdtárgynak tekinthető-e az irodalom általában, és az egyes irodalmi művek? Ha az olvasók irodalmi olvasmányaikkal kapcsolatos reagálásait elemezzük, viselkedéseikben bizonyos stabilitást fedezhetünk fel: 1. bizonyos fajta „olvasói vevőkészülék” az irodalmi műveknek csak bizonyos körét képesek zavartalanul fogni, 2. az olvasók hasonló lelki készenléttel fogadnak viszonylag különböző értékeket. A művek tehát bizonyos mértékig „kiválasztják” olvasóikat, ugyanakkor az olvasótársaságok bizonyos mértékig átalakítják saját hasonmásukra a műveket.

Ez a válogató készség, ez az értékre irányuló lelki készenlét, ez az olvasói választ és viselkedést szabályozó értelmi, érzelmi állapot, mely sok ezer olvasói viselkedés oldalából kikristályosítható, olyasmiről, amelyre az attitűdmeghatározások jelentős részét ráilleszthetjük. Az irodalmi attitűd – ha e kategória használhatóságát bizonyítani sikerül – szintén attitűdötvenet lenne, s ennek is sajátossága olyan információk tárolása, amelyeket a közvetlen tapasztalat nem tesz lehetővé. Attitűdtárgy-e egyáltalán az irodalmi mű? Összetettsége, én-közelsége és társadalmi mivolta alapján az lehetne. Ám mintha összetettségével túlságosan is igyekezne megfelelni ennek a követelménynek. Egy irodalmi mű – nem is beszélve általában az irodalomról – sokféle attitűdtárgyat ötvöz magába: a szerző személyét, a mű szereplői által felidézett embertípust és konkrét személyeket, a cselek-

mény által felidézett személyes emléket, de attitűdtárgy maga a művészi értéket közvetítő eszköz, a könyv is. Az irodalmi mű összetettsége tehát megkérdőjelezheti önálló attitűdtárgy létét, s így az irodalmi attitűdfogalmat is. Lehetséges, hogy egy-egy olvasmány apropóján az élet különböző szféráit képviselő tárgyakkal kapcsolatot tartó attitűdünk találkozhat az irodalmi mű hullámai által partra vetett különféle, nem irodalmi attitűdtárgyakkal?

Az irodalmi attitűd természetesen nem „vegytisztá” része valamiféle általános attitűdnek, de viszonylag autonóm. Egy irodalmi műnek valóban annyi változata van, ahány társszerző-olvasója, a változatok között azonban ki lehet alakítani csoportokat, melyek rendező elve egyfajta irodalmi művel kapcsolatos beállítódás.

Módszerek

Az irodalmi művel kapcsolatos attitűd betájolására könyvtártag munkásolvasók körében kétféle mérőeszkővel kísérleteztünk, mikor 1971-ben a KMK kutatása keretében 188 könyvtári tag munkásolvasó irodalmi ízlését, befogadói magatartását vizsgáltuk. Az ízlés témakörben kutatók tipológiáinak és kutatási tapasztalatainak felhasználásával kilenc különböző beállítottságú „lombik olvasót” állítottunk elő. (Lásd a mellékletet. Az olvasók kezébe adott tesztet kiegészítettük az egyes attitűdelemek rövid – e dolgozatban használt – elnevezéseivel.) Egy jó regény ismérveit felsoroló vallomásaik alkották a teszt szövegét. Egyetértő és elutasító véleményeiket a kérdezettek öt osztállyal jelezték, és leírhatták ezekről eltérő saját véleményüket is. (Elég kevés ilyen akadt, ezek pedig viszonylag könnyen beilleszthetők voltak a kategóriarendszerbe.) A „lombik olvasók” annyiban különböztek a valódiaktól, hogy az utóbbiak „olvasói lelkivilága” természetesen jóval összetettebb. A kilenc „lombik olvasó” így nem attitűdtípusokat, hanem attitűd-alkotóelemeket képviselt. A valódi olvasók, vagyis a kísérleti személyek attitűdjeit a tesztre való reagálás alapján úgy lehetett leírni, hogy megvizsgáltuk, melyek a domináns (a magas osztályzatot kapott), melyek a mellékes (alacsony osztályzatot kapott) elemek. Nem gondoltunk arra, hogy sikerült eltalálni a kilenc legfontosabb attitűdelemet. Az elemekre adott átlagosztályzatok viszont valószínűen azt bizonyítják, hogy ez a kilenc elem rendelkezik valamelyes realitással.

Az attitűdelemek viszonylag részletes leírása – s hogy túlságosan ne áruklodjanak magukról, járulékos elemekkel való „kipárnázása” – gyengítette műszerünk érzékenységét. A kísérleti személyekkel aláhúztunk azokat a szavakat, szövegrészeket, amelyekkel leginkább egyetértettek, így módunkban állt megbecsülni azok arányát (10⁰o), akik félreértették valamelyik attitűdelem szövegét. A félreértések iránya és mértéke az aláhúzások segítségével jól követhető volt, így ezeket a véleményeket is értékelhettük. A kevésbé iskolázott személyek egy részének eléggé fárasztó volt a meglehetősen tömören fogalmazott szöveg, s ez a tény is gyengítette „műszerünk” hatásfokát.

Hogy ezeket a torzításokat enyhítsük, még egy eszközt alkalmaztunk. A kilenc attitűdelem szövegét kulcsszavakra, szókapcsolatokra bontottuk fel. Ennek a kulcsszó listának is akadtak korlátai. Sok kísérleti személyt zavart a sok hasonló, ismétlésnek tűnő megfogalmazás. A súlyosabb kifogás e másik mérőműszerünk ellen az lehet, hogy az ilyen kulcsszavak, mint „elgondolkodtat”, „emberismeret”, „új összefüggések”, többféleképpen értelmezhetők. Az olyan megfogalmazás esetén, mint a „szép érzések”, nem lehet tudni, hogy a legmagasabb osztályzat esetén a kísérleti személy melyikre tette a hangsúlyt.

Eszközünk legfőbb gyengéje talán az, hogy nem áll mögötte eléggé erős elméleti rendszer, csak vérszegény hipotézis, melyet röviden így fogalmazhatunk meg: a műegésszel való passzív-cselekvő viszony három szintjéhez tartozó három-három attitűdelemet magába foglaló rendszerről van szó, ahol a három szint: az irodalom mint 1. cselekvéspótló, passzív fogyasztást szolgáló, vágyteljesítő, feszültségoldó eszköz, 2. hasznos mulatság, eszköz a cselekvéshez, 3. a jelképes cselekvés eszköze.

Egy 156 fős heterogén összetételű, ugyancsak könyvtárhasználó mintán nyitott kérdésekkel (Miért olvas *Ön irodalmi Műveket? Mit jelent Ön számára egy jó regény?*) kíséreltük meg, hogy az olvasók irodalmi attitűdjéről információkat szerezzünk.

Az írásbeli válaszokat elemezve az alábbi attitűdelemeket különíthettük el:

	Esetek száma
Szórakozás	118
Műveltség gyarapítása	64
Izgalom	55
Gondolatok	43
Ismeretek	42
Élmény	25
Valóságghűség	24
Tudatformálódás	21
Azonosulás	15
Menekülés	15
Jellembrázolás, emberismeret	14
Művészi megformálás	12
Példa	11
Állásfoglalásra készítetés	10
Hasznos időöltés	10

(A vezető helyen álló szórakozás nyugodtan el is hagyható, és csaknem mindenkinél megtalálható „semleges kémhatású” alapelemként kezelhető.)

A munkásolvasók körében végzett vizsgálatban a „lombik olvasók” véleményeire adott átlagosztályzatok alapján kialakult kép eléggé emlékeztet a nyitott kérdésekre adott válaszok alapján felvázoltra.

	Átlagosztályzat
Műveltség gyarapítása	2,50
Izgalom	2,15
Szellemi munkavégzés	2,12
Művészi megformálás	2,12
Ismeretszerzés	2,01
Összefüggések	1,98
Példa	1,91
Menekülés	1,85
Azonosulás	1,81

Az eltérések egy része minden bizonnyal szabályos eltérés, mely a két minta összetételének különbözőségéből adódik. (A heterogén minta iskolai végzettsége magasabb a munkás mintánál.) A szellemi munkavégzés és a művészi megformálás esetében azonban mással is szükséges magyarázni a viszonylag nagyobb eltéréseket.

Attitűdskálák használata ezen a területen az attitűdtárgy sajátos összetett volta miatt problematikusabb, mint más attitűdtartományban. A különböző attitűdelemek nem könnyen rendezhetők sorba egy-egy paraméter szerint, azaz például a 9 elemes attitűdtesztünk nem alakítható át attitűdskálává. Egyelőre két dimenzió mentén látunk lehetőséget skála készítésére: 1. az olvasás közbeni munkavégzés, azaz az aktív-passzív olvasás, 2. a művel való azonosulás és a műtől való távolmaradás dimenzióiban. A két skála összeilleszthető lenne: az azonosulásskála nulla pontja és maximum pontja egyben a szellemi munkavégzésskála nulla pontjai lennének, az azonosulásskála középpontja viszont a szellemi munkavégzésskála maximum pontja közelében lenne.

Néhány részeredmény

(Az irodalmi attitűd és az ízlés szintje) A munkásolvasóknál a különböző attitűdöket a kísérleti személy irodalmi ízlését modellező legkedvesebb olvasmányok alapján kiszámított ízlésszinttel állítottuk szembe. Az alábbi táblázatban az egyes attitűdelemek elfogadónak (a legmagasabb osztályzatot adóknak) és elutasítóinak (a legalacsonyabb osztályzatot adóknak) ízlésszintjét hasonlítjuk össze. A legjelentősebb szignifikáns különbségek a következő elemeknél adódtak:

Attitűdelemek	Az irodalmi ízlés szintje 1–3-as skálán	
	elfogadók	elutasítók
Irodalom	1,58	2,26
Szellemi munkavégzés	2,20	1,69
Műveltség gyarapítása	1,93	1,61
Menekülés	1,61	2,12
Művészi megformálás	1,97	1,72

Mivel ebben a táblázatban az esetenként jelentős arányú „közömbösek” nem szerepelnek, érdemes egy másik táblát is bemutatni, mely ugyanezt az összefüggést más szemszögből világítja meg. A kérdezetteket az ízlésképletben domináns olvasmányfajták alapján csoportokra osztottuk, s megnéztük, hogy az egyes csoportok milyen átlagosztályzatokat adnak az egyes attitűdelemekre. (Csak azokat az értékeket közöljük a 4. táblázatban, amelyek az összesség átlagától szignifikánsan eltértek.)

A legtisztább tendenciák az „izgalom” és a „menekülés” elemeknél tapasztalhatók, ezek a fejlettebb ízlésű olvasóknál ritkábban domináns elemek, mint a többieknél. Érdekes a helyzet az „összefüggések” és a „szellemi munkavégzés” esetében. Ezekre a lektürolvasóknál vártuk volna a legkisebb átlagosztályzatokat, de nem így történt. *Berkesi, Szilvási, Cronin és Mitchel* műveinek kedvelői között gyakrabban előfordulnak olyan olvasók, akik vállalják az olvasás közbeni munkavégzést, mint azok, akik elsősorban *Jókai, Gárdonyi, Duñas, Prus* és *Brontë* műveit kedvelik.

Attitűdelemek	Az össz- szesség átlag- osztály- zata	Domináns olvasmánytípus		
		lektűr	roman- tika	klas- zikus realista
Műveltség gyarapítása	2,50	2,43		2,60
Izgalom	2,15	2,39		1,65
Művészi megformálás	2,12		2,14	
Szellemi munkavégzés	2,12		1,82	2,61
Ismeretszerzés	2,01			
Összefüggések	1,98		1,78	
Példa	1,91		1,69	2,23
Menekülés	1,85	2,08		1,31
Azonosulás	1,81			1,42

A heterogén összetételű kontrollcsoportoknál az ízlés szintjét a legkedvesebb olvasmány alapján becsülhettük meg. Evvel állítottuk szembe a nyitott kérdésünkre adott olvasói vallomásokban található attitűdelemeket. E vizsgálódás legfontosabb tanulságának azt tartjuk, hogy azoknak az ízlésszintje, akiknél a „műveltség gyarapítása” elem is szerepelt az irodalmi attitűdben, jóval magasabb volt, mint azoknál, akiknél csak az „ismeretszerzés”. Eredetileg hajlottunk arra, hogy ezt a két elemet erősen hasonlóknak éreztük, mivel gyakori volt a két elem együtt említése. A kontrollvizsgálat átlagértékei arra figyelmeztetnek, hogy az „ismeretszerzés”, a „hasznos mulatság” a cselekvés eszközeül szolgáló olvasás passzívabb változata, míg a „műveltség gyarapítása” inkább a nagyobb munkavégzést kívánó művekhez kapcsolódik.

(Irodalmi attitűd és az irodalmi művek értékelése) Az ízlés másik, szabad szemmel látható oldala a kísérleti céllal elolvasatott novellák értékelése (tetszéssel – nemetszéssel fogadása). Az öt tesztnovella – *Móricz: Kis Samu Jóska; Kosztolányi: Fürdés, Caligula; Sánta: Nácik; Örkény: Meddig él egy fa?* című művei – közül egy olvasó hármat olvasott el. A Móricz-novella esetében igen kevés volt az elutasítók száma, az Örkény-novellát pedig csak 45-en olvasták el, ezért a továbbiakban csak a másik hárommal foglalkozunk. Az alábbi táblázatban a kilenc attitűdelemre adott átlagosztályzatait közöljük azoknak, akiknek tetszett (T) és akiknek nem tetszett (N) a novella. (Ismét csak az átlagtól való szignifikáns eltéréseket közöljük.)

Attitűdelemek	Átlag	Kosztolányi: Fürdés		Kosztolányi: Caligula		Sánta: Nácik	
		T	N	T	N	T	N
Ismeretszerzés	1,98		1,80	2,18			
Műveltség							
gyarapítása	2,50				2,17		
Izgalom	2,15		1,78		2,31		
Művészi meg- formálás	2,12				1,92		

Attitűdelemek	Átlag	Kosztolányi: Füredés		Kosztolányi: Caligula		Sánta: Nácik	
		T	N	T	N	T	N
Szellemi							
munkavégzés	2,12		2,29	2,30		2,38	
Összefüggések	1,98		2,10	2,16	1,73	2,19	1,83
Példa	1,91					2,10	
Menekülés	1,85		1,68			1,64	
Azonosulás	1,81				1,65		

A táblázat egyik legfontosabb tanulságaként azt könyvelhetjük el, hogy a különböző összetételű attitűdszerkezetek különféleképpen befolyásolják egy-egy mű fogadását.

Úgy tűnik, hogy a „szellemi munkavégzés” és az „összefüggések” elemek megléte, domináns szerepe olyanfajta művek pozitív értékelésének feltétele, mint a Nácik és a Caligula. Az „ismeretszerzés” dominanciája csak a történelmi információkra is építő Kosztolányi-novellánál volt a tetszéssel fogadás feltétele.

A Füredés című novella értékelésével kapcsolatos indokolásokat elemezve kísérletet tettünk a befogadói viselkedés főbb típusainak elkülönítésére (a kísérlet jelleget azért sem árt hangsúlyozni, mivel a tipizálás alapja csupán egy novella értékelésének indokolása volt, s továbbra is csak az olvasók egy körénél, a könyvtárgat munkásoknál maradtunk):

„A” típus: ezek az olvasók a művet túlságosan is közelről szemlélik, a cselekmény felszínéhez tapadnak, naivan azonosulnak a művel (vagy szereplőivel), amelyet sematikus történetre egyszerűsítenek le.

Például: „Megható novella volt, mert az apa korholta, igaz, a fiát az elején, de a végén nagyon megszeppen, mikor nem bukott elő a fia.”

„B” típus: ezek az olvasók vagy nem tudnak, vagy nem akarnak közel kerülni a műhöz, úgy olvassák a „fiction”-t, mintha „non-fiction” lenne: analizálva, mérlegelve, az új információkat addigi ismereteikkel összevetve.

Példa: „A meszelt kunyhók, a kukoricagórék balatoni fürdőhelyen nincsenek. Tizenegy éves gyerek latint nem tanul. A Balaton nem Zalában van. Az egész történet nem valódi.”

Ezek az olvasók az esztétikai, társadalmi, világnézeti mozzanatokra is reagálnak oly módon, hogy ezeket a szegmentumokat kiragadják a műalkotásból, s a köznapni gondolkodás szintjén eléggé önkényesen értelmezik. Ez a befogadás, bár lényegesen különbözik a naivabb „A” típustól, semmiképpen sem nevezhető annál érzékenyebb, fejlettebb, az irodalmi mű lényegéhez könyvekben odavezető befogadói magatartásnak.

„C” típus: ezek az olvasók kerültek közel a műhöz, nekik sikerült legtöbbet megragadni a mű sajátos esztétikai szférájából, ők reagálnak legérzékenyebben az erkölcsi, filozófiai és társadalmi összefüggésekre.

Példa: „Az ismétlődő hétköznapi egyhangúságát, a megszokott ritmus változtathatatlanságának szürkességét, és egy félelemmel demoralizált gyermek apai szeretetének hiányát egyszerű eszközökkel rajzolja meg, rövid fél óra alatt mutatja be az író egy család hétköznapi tragédiáját.”

A „C” típus magasabb szinten egyesíti a művel azonosuló s a műtől magát távol tartó „A” és „B” típust. Ha – természetesen jócskán leegyszerűsítve a kérdést – az „A” típusú befogadói magatartást „élvező-fogyasztó”, a „B” típusút „informálódó-fogyasztó” jelzővel jellemezzük, akkor a „C” típust „műélvező-elemző” jelzővel lehetne megjelölni. Természetesen jóval több átmeneti, mint tiszta típust találtunk. Különösen sok volt az „A–C” és a „B–C” átmeneti típus. Az egyes típusokhoz tartozók átlagos ízlésszintje:

„A”	2,00
„B”	1,86
„A–C”	2,10
„B–C”	2,29
„C”	2,75

A három „tiszta” befogadói típushoz tartozók attitűdszerkezetét az alábbi táblázaban jellemezzük (+ és ++ jellel az attitűdelem átlagosnál erősebb, – és -- jellel az átlagosnál gyengébb meglétét jelöljük):

	Befogadó típusok		
	élvező- -fogyasztó	informálódó- -fogyasztó	műélvező- -elemző
Ismeretszerzés			—
Menekülés	++		—
Szellemi munkavégzés	—	---	++
Izgalom	++	+	---
Művészi megformálás		---	+
Összefüggések	---	—	+
Azonosulás	++		—
Műveltség gyarapítása		—	
Példa	—		

Meglehetősen élesen rajzolódik ki az „A” típus arculata a „menekülés”, az „izgalom” és az „azonosulás” elemek határozott igenlésével. A „B” típus néhány esetben az „A”-val mutat rokonságot, de az eltérések (például a „művészi megformálásnál”) is jelentősek. A „C” típus mindkettőtől élesen különbözik, elsősorban a „szellemi munkavégzés”, az „összefüggések” elemek igenlésével, és az „izgalom” elutasításával.

(Az irodalmi attitűd és az irodalmi mű megértése) Ezt a feltételezett összefüggést két novellánál vizsgáltuk. A Nácik című Sánta-novellát 70-en, a Meddig él egy fa? című Örkény-novellát 45-en olvasták el. A művek „megoldását” szakértői elemzések adták meg, s a megértés fokait (a Nácik esetében három, az Örkény-novella esetében négy) is a szakértők közreműködésével állapítottuk meg.

A Nácik esetében 5 attitűdelem esetében tapasztalhattunk összefüggést. (A pozitív és negatív szignifikáns kapcsolatokat + és — jellel jelöljük.)

Attitűdelemek	A megértés	
	alsó foka	felső foka
Ismeretszerzés		+
Menekülés	+	
Szellemi munkavégzés		+
Azonosulás	+	—
Műveltség gyarapítása	+	

A szellemi munkavégzés átlagosztályzatai a megértés három szintjén 2,01–2,38, az azonosuláséi 2,27–1,82–1,46 voltak. Ha látványos összefüggéseket nem is állapíthattunk meg, ezek az összefüggések megfelelnek az eddig kirajzolódó tendenciáknak.

A Meddig él egy fa? egy fokkal alkalmasabb kísérleti olvasmánynak tűnt. Ez a novella egyszerűbb olvasói vevőkészülékkel is fogható. Az alacsonyabb esetszámok miatt most nem az egyes attitűdelemek, hanem elemcsoportok dominanciáját nézzük a megértés egyes fokainál. Ezek az átlagosztályzatok ismét csak nem túl erős, de az eddigieket támogató összefüggések meglétére utalnak.

Domináns elemcsoport	A megértés átlagos foka (1–4)
I. Azonosulás, izgalom, menekülés	2,60
II. Ismeretszerzés, példa, műveltség gyarapítása	2,17
III. Szellemi munkavégzés, összefüggések, művészi megformálás	3,00

MELLÉKLET

Ismeretszerzés

„Számomra egy regény elsősorban az ismeretek forrása, ezért én a regényeket is egy kicsit úgy olvasom, mint az újságot vagy az ismereteket terjesztő könyveket. Ezért leginkább azokat a regényeket szeretem, ahol minden kézzelfogható, adatokkal bizonyítható, melyek nem rugaszkodnak el a világtól.”

Menekülés

„Amikor egy regényt elkezdek olvasni, megszűnik számomra a világ megannyi kellemetlensége, megoldatlan problémája. Éppen ezért azokat a regényeket szeretem, melyek világa nem hasonlít erre a világra, ahonnan egy kis időre el akarok menekülni, ahol a kérdések, még ha nem is olyan könnyen, még ha nem kis izgalom után, de végül is elrendeződnek.”

Szellemi munkavégzés

„Az olyan regényeket szeretem, melyek engem, az olvasót is, akár a regény hőseit, feladat elé állítanak, elgondolkodtatnak, amelyek elolvasása szellemi munkavégzést jelent számomra. Ezért számomra nem az az elsőrendű kérdés, hogy megold-e

mindent az író, hogy lezárja-e, befejezi-e a regényt, csak az a fontos, hogy művében megjelöljön olyan utakat, melyek közül mind a regény hősei, mind az olvasói választhatnak. Nem baj, ha ez a választás nem is olyan könnyű, ha egy-egy regény olvasása lelki megrázkódtatást is jelent számomra, ha ezt az író művészi eszközzel éri el."

Izgalom

„Számomra az a jó regény, mely felüdít, elszórakoztat, feloldja a bennem levő feszültségeket. Ehhez az szükséges, hogy a regény változatos, izgalmas, szellemes legyen, kalandokban, fordulatokban bővelkedjen. S ha az író egy darabig bizonytalanságban is hagyja olvasóját a dolgok kimenetele felől, végül is legyen világos, hogy mit akart, ne hagyjon homályos részeket, s fejezze be a regényét."

Művészi megformálás

„Számomra nemcsak egy vers, hanem egy jó regény is művészien felépített külön világ. Egyáltalán nem mindegy, hogyan van egy regény megírva, mert én egy-egy szép soron is el tudok gyönyörködni. Nemcsak a szép, hanem az eredeti stílus, a művészien kidolgozott részletek is fontosak számomra, de ezenfelül az is, hogy a regény jó! meg legyen komponálva, minden részletében és egészében igazi műalkotás legyen."

Összefüggések

„Számomra egy jó regény olvasása izgalmas, de nagy kitartást igénylő felfedező út, ahol az író azokra a kérdésekre, amelyekre én is megoldást keresek, vagy számomra egészen újszerű, eredeti módon megközelítve újszerűen világítja meg az enyémhez hasonló válaszokat, s olyan újszerű érvekkel igazolja, amelyeket én is felhasználhatok a régi önmagammal vívott harcban, a világról alkotott véleményem megváltoztatásában. Újabb összefüggések megismerésével kiléphetek szűkebb körömből, lépéseimet a fejlődés üteméhez igazíthatom."

Azonosulás

„Amikor regényeket olvasok, beleképzelem magam a regény hőseinek helyzetébe, elsősorban természetesen azokéba, akiknek élete, problémái az enyémhez hasonlítanak, akikkel együtt érezhetek, szenvedhetek, örülhetek, akikkel együtt keresem a boldogságot s küzdöm le a nehézségeket, akiknek sorsával így azonosulhatok, akikben önmagam megtalálhatom. A regényekben elsősorban nem az adatokat, leírásokat, bölcselkedéseket, hanem az érzéseket keresem, melyekkel érzelmi világom gazdagíthatom."

Műveltség gyarapítása

„Számomra egy regény elolvasása műveltségem gyarapítását jelenti, s ezért hajlandó vagyok bizonyos mértékig áldozatokat is hozni: komolyabb s ezért fárasztó, s nem csak szórakoztató regényeket is kézbe venni. Az ilyen olvasmányok amellet, hogy tájékozottságom, műveltségem gyarapítják, kifejezőképességem is

fejlesztik, s ennek az emberekkel való érintkezésben, a társaságban is nagy hasznát veszem azzal, hogy olvasott emberként művelt emberekkel egyenrangú félként beszélgethetek.”

Példa

„A regényekben példákat, példaképeket keresek arra, hogyan éljek, hogyan döntssek egyes kérdésekben, nehéz helyzetekben. A regényekben igazolást és támogatást keresek ahhoz, amiben hiszek, hogy még szilárdabban hinni tudjak abban, amit célul tűztem ki magam elé, s hogy szilárdabb alapokra helyeződjön a világról vallott felfogásom avval, hogy a regényekben is igazolni látom felfogásom helyességét, igazamat.”

(1976)

(Fél évszázados adósság) Ha az 1904-es, az 1934-es és az 1964-es magyarországi sikerkönyvlistákat összehasonlítjuk, vagy ha az olvasónaplót vezető nagyapák és unokák sorait összevetjük, vagy ha a három generáció olvasói ars poeticáiból antológiát állítunk össze, azt tapasztaljuk, hogy az irodalmi ízlés története nem olyan gyors sodrású, hogy ne lenne érdemes visszalapozni a magyar olvasástörténet régebbi fejezeteihez.

A megnövekedett szabad idő és az olvasni tudó fejek által irányított munkások rohamosan növekvő száma már a századforduló tájékára olyan olvasmányok tömegét követelte, amelyek pótolják a mesét, a játékot, a szentbeszédet, a búcsút. Olyan könyveket keres az újsütetű munkás, amelyek megtanítják a városba került embert városban, polgári módon és sikeresen élni. A lektűr iparendedélyhez, majd monopóliumhoz jutott Magyarországon is. A Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának titkára már olyan címjegyzékekhez írt bevezetőket, amelyek jócskán tartalmaztak olyan sikerre várományos műveket, amelyek védelmét még a kisebb megalkuvásokra képes kritikusok sem igen vállalták volna el.

Gulyás Pál 1910-ben: „A földművest általában kevésbé vonzzák az ő életviszonyait tárgyaló szépirodalmi művek, hanem inkább a városi, történelmi, utazási, egy szóval más életviszonyokból merítettek, s ezekben több is a tanulság, ránézve... A gyakorlati élet kíváncsainak tett eleget a Tanács, mikor az elbeszélő irodalom kiforrott és állandó értékű alkotásai mellett a tisztességes nyelvi és erkölcsi színvonalon álló, de csak múlt értékű termékeit is felvette, mert köztydomás szerint az olvasók nagy részét a mélyebb nyomokat nem hagyó könyvek, olvasmányok vonzzák.” (Népkönyvtári címjegyzék. Bp. 1910.)

Gulyás Pál 1913-ban: „Amennyiben kerülendő a mondvacsinált népies irány s politikai célzatosság, épp annyira mellőzendő a statisztikai, jellemzésbeli és erkölcsi szempontból gyöngye művek felvétele, amelyekre pedig az újság és kolportázs regények olvasása útján megrontott közönség erősen áhítozik. Ha azonban a Marlitt-féle fércemények ki vannak küszöbölve, a közönség csakhamar rákap a jobb és legjobb írókra.” (Népkönyvtárak szervezése, kezelése és fenntartása. Bp. 1913.)

Gulyás Pál 1916-ban: „A népkönyvtárnak csupán irodalmilag értékes alkotásokat volna szabad terjeszteni.” (Népkönyvtári címjegyzék. Pótfüzet. Bp. 1916.)

A Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa titkárának látványos eszmei fejlődése mögött – többek között – ellenlábasa, Szabó Ervin állott:

„A hamburgi könyvtárban egyáltalán nincs meg Marlittnek egyetlen munkája sem. Akik először jönnek a könyvtárba és kérik valamelyiket, mást kapnak helyette: nem esik meg, hogy ezek az olvasók közül egy is recidív lenne... A szépirodalmi rész megválogatásához is csak a legfejlettebb esztétikai ítéletek vezethetnek... Az essen-i Krupp könyvtárban a harminc legolvasottabb író között a selejtesből egyedül Marlitt szerepel, az is csak a 21-ik helyen... A válogatásban csak egy krité-

* Társszerző: Arató Antal

rium lehet, az ízlésben legfejlettebb és mozgékonyságban legdifferenciáltabb olvasók szükséglete.” (Mit olvasnak és mit olvassanak? Bp. 1959.)

A Szabó Ervin által idézett németországi „ideáltípus” megvalósulásának hogyanjáról sajnos a beszámolóban semmi lényegest nem tudtunk meg, ma pedig hiába keresnénk ilyen könyvtárakat Essenben vagy Hamburgban. Ludwig Muth 1970-ben a Könyvtártudományi és Módszertani Központ Munkások és olvasás című kutatásáról írott meglehangú kritikájában (*Bleibt das Buch ein Klassen-Medium? = Börsenblatt für den Deutschen Buchhandel, Nr. 62.*), amikor összeveti a magyar és az NSZK-beli munkások olvasási kultúráját, már arról panaszkodik, hogy a weimari köztársaság nagy reményű kezdeményezéseinek a hetvenes évekig nem akadt folytatása, és felteszi a kérdést: „Meddig marad még a könyv csak egyes osztályok kulturálódásának eszköze?” Saját könyvtárában – mint erről Madzsar József mintakatalógusa (*Mintajegyzék városi nyilvános könyvtárak számára. Bp. 1913.*) is tanúskodik – Szabó Ervin kompromisszumos megoldást választott a hamburgi és esseni ideáltípus és a magyar olvasóközönség igényeit részben alázatosan kiszolgáló, részben az alacsony ízlés konzerválódását tudatosan elősegítő népkönyvtári szemlélet között: „A szépirodalmi jegyzék összeállításánál a vezető szempont szintén a közönség szempontja volt: fölvenni mindent, amit ma olvasnak. Ezért fölfelé nem vontunk meg semmiféle határt... Lefelé azonban annál nehezebb megvonni a határt. Mit csináljunk azokkal a kisebb rendű írókkal, akik az irodalomtörténetbe, de még a kritikába sem kerültek be – műveik nem is nagyon rosszak, nem hasznosak, de nem is ártalmasak? A nyilvános könyvtáraktól pedig joggal megkívánhatja a szórakozást az, aki nem akar tanulni, de még gondolkodni sem nagyon, hanem napi súlyos munkája után pihenni egy-egy órát olyan könyv mellett, amelyet másnapra elfelejthet. Minden kereskedő tart olyan portékát, amelyen alig nyer, de nem engedi ellustulni az alkalmazottakat és megakadályozza, hogy a vevő másfelé menjen. A nyilvános könyvtár sem tehet egyebet, mint hogy bőségesen nyújtja a legjobbat, de tart a raktáron egyebet is, nehogy a közönséget odakényszerítse, ahol éppen a legrosszabbat kapja.”

A kérdés ma is időszerű, mivel könyvkiadásunk egy részét kritikánk selejtnek, giccsnek, lektúrnek minősíti (sok esetben hallgatásával). Ónody Miklós kutatása szerint 1969-ben a 100 000-nél több példányban megjelenő könyvek 90%-a, az 50 000-nél több példányban megjelenő műveknek 45%-a volt az úgynevezett „járulékos” kategóriába sorolható krimi, lektúr és nem klasszikus kalandregény, és ebben még nem szerepel jó néhány a legnépszerűbb lektűrírók közül, akiket a kiadók és a terjesztők liberálisabban ítélnék meg, mint a kritikusok.

A könyvet beszerző, az olvasmánykínálatot kialakító és ezzel akarva-akaratlanul ízlésformáló munkát is végző könyvtáros manapság is nehéz helyzetben van. Egy-egy könyv megvételénél legalább a következőket kell figyelembe vennie: a könyvtár anyagi lehetőségei, a könyvtár olvasótáborának igényei most és a jövőben, a mű – Polónyi Péter fogalmával élve – esztétikai és funkcionális értéke. Ezek együttes mérlegelése egy több ismeretlenes egyenlet megoldásához hasonlítható. A közművelődési könyvtárak többségénél azonban nem egyszerűen a könyv megvétele mellett vagy ellen kell döntenet, hanem a példányszám helyes kialakítása a fő kérdés.

Az irodalmi érték és a sikeresség koordinátaival négy részre osztjuk az irodalmi műveket: 1. Az értékés és sikeres művek, mint például Hemingway vagy Fejes regényei, amelyek minősítésénél olvasók és kritikusok általában egyetértenek. 2. Az értékes, de még (vagy ritkábban már) sikeresnek nem mondható művek, mint például Joyce, Faulkner vagy Bulgakov regényei, amelyek minősítésénél csak az

olvasók vékony rétege (akik között viszont ezek a művek eléggé, vagy nagyon népszerűek) ért egyet a kritikusokkal. 3. Az alacsony esztétikai értékű, de sikeres művek, mint például *Berkesi, Szilvási és Passuth* művei, amelyek minősítésénél ugyancsak nézetkülönbség tapasztalható az olvasó és kritikusok között. 4. Az alacsony esztétikai értékű és sikertelen regények, mint az olvasók és kritikusok számára teljesen ismeretlen *Keszei Jenő* vagy *Sören Olafson* művei, amelyek azért majdnem mindegyik közművelődési könyvtárban megtalálhatók, rendszerint több példányban, de majdnem mindenütt olvasatlanul. (Amennyiben tanulmányunk olvasója nem találná őket a polcokon, abban nagy szerepe lehet annak, hogy ezek az írók állandó példánk, de néhány perces bűvázkodás után valószínűleg jó néhány hasonló, értéktelen-sikertelen műre bukkannának, ha olyan könyveket keresnének, amelyekből több áll egymás mellett, és olvasói kéz érintésétől mentesek.) Vannak természetesen az állományalakítási gyakorlat szempontjából fontos altípusokat képező művek is, mint például a tömegkommunikációs feldolgozás jóvoltából életre kelő könyvek (ez még az értéktelen-sikertelen művekkel is megtörténhet), vagy a mindenki által ismert, de azért népszerűnek nem mindig nevezhető klasszikusok. Amennyire vitathatatlan, hogy az értéktelen-sikertelen műveknek nincsen helye a könyvtárban, annyira egyértelműnek kellene lenni, hogy az értékes és sikeres műveknek sem szabad hiányozniuk. Annak ellenére, hogy ezek a művek korántsem találhatók meg minden könyvtárban megfelelő számban, a legtöbb probléma az értékes, de még sikerre nem számító és a sikeres, de alacsony esztétikai értékű művekkel kapcsolatban adódik. A könyvtárosok egyik része az esztétikai értéket előtérbe helyezve legszívesebben csak az általa is jónak tartott műveket helyezné el a polcokon, jó néhányuk még a kritikusoknál is szigorúbb mércét alkalmaz, és sajnálkozik az olvasók rossz ízlésén. A könyvtárosok másik, az előbbinél jóval nagyobb része azt gondolja, hogy ha nem találják meg az olvasók kedvenc lektüreiket, hátat fordítanak a könyvtárnak. Ennek a rétegnek egyik csoportja az olvasók spontán fejlődésében reménykedik. A többiek – talán hozzájuk tartozik a könyvtárosok nagyobb része, meglehetősen tanácstalanok, és meglehetősen ösztönösen alakítják az állományt. Egy 1969-ben végzett vizsgálat adatai szerint 15 községi könyvtárban *Jókai* két regényéből (*Az aranyember* és *A kőszívű ember fiai*) 205, ezzel szemben *Akszonov, Ajtmatov, Bulgakov, Beauvoir, Camus, Dürrenmatt, Faulkner, Golding, Kerouac, Kozsevnikov, A. Miller, Sartre, Semprun* legfontosabb műveiből viszont csak 94 példány akadt. Kár lenne a sikeres és értékes műveket író *Jókain* elvni a port azért, mert értékes, de nagy sikerre nem számítható műveket szorított ki, már csak azért sem, mert községi könyvtárakról van szó, ahol még egy évtizeden belül sem igen várható túlságosan nagy kereslet *Faulkner* és társai iránt. Azt, hogy egy-egy példányban elfoglalják őrhelyüket és türelemmel várják hozzájuk „messziről” érkező olvasóikat, a nagyobb községi könyvtáraktól is el lehet várni. Hogy *Berkesi, Dumas* és *Rejtő* műveiből is 36 kötet volt több, mint a felsorolt 13 szerző műveiből, jóval inkább megkérdőjelezhető. Az viszont tűrhetetlen, hogy olyan könyvtárak is akadnak, ahol hat példány is van *Rejtő* egyetlen könyvéből, de egyetlenegy sincsen az értékes és elég nagy körben népszerű *Hemingway, Sánta* és *Semprun* regényeiből és még 35 olyan műből, amely a könyvtári törzsanyaghoz tartozik, amelynek nagy része szintén sikerre számítható értékes mű.

Magas szintű irodalmi tájékozottság, valamint szociológiai és lélektani ismeretek nélkül szinte elképzelhetetlen a politikai, pedagógiai, esztétikai, szociológiai és lélektani szempontokat egyaránt követelő olvasmánykinálat-alakítás. A párttag munkások és vezető beosztású népművelők műveltségét vizsgáló felmérés (*Kama-*

rás István: *Adalékok a munkások és a népművelők műveltségképéről.* = *Kultúra és Közösség*, 1974. 3. sz.) adatai szerint a kultúraközvetítők (köztük az olvasmányközvetítők) munkáját irányító vezetők irodalmi ízlését még eléggé nagy fehér foltok, az ismert művekkel kapcsolatban pedig eléggé nagyfokú bizonytalanság jellemzi. A megkérdezett vezető beosztású népművelők közül legalább minden negyedik nem ismerte *Konrád Látogató* és *Semprun Nagy utazás* című regényét, *Pilinszky* verseit. A következő művek értékéről pedig a kérdezetteknek legalább fele nem tudott dönten: *Cronin: Réztábla a kapu alatt*, *Berkesi: Sellő a pecsétgyűrűn*, *A. Christie: Tíz kicsi indián*, *Gál-György Sándor: Honthy Hanna*.

(A kísérlet célja, módszere, körülményei) Az irodalmi ízlést meghatározó, alakító (rontó vagy javító) tényezők között a könyvtár és a könyvtáros szerepe egyszerre szerény és számottevő, ugyanis a már nagyobb hatású tényezők által megindított folyamatok serkentéséhez, katalizálásához hasonlítható; ez a hatás viszont még az értelmiségi rétegek körében is kimutatható. Hogy a könyvtár kimutatható hatásában az olvasmánykínálat vagy a könyvtáros ízlésformáló tevékenysége játszik-e nagyobb szerepet, erre még nincsenek megbízható adataink. Mivel azonban az állomány hű képet ad a könyvtáros olvasmány- és olvasóismeretéről, ízlésformáló koncepciójáról, nincs is különösebb értelme ezt a két mozzanatot egészen különböző tényezőként kezelni.

A kísérlettel azt próbáltuk bizonyítani, hogy a könyvtáros sokkal bátrabban élhet az olvasónevelés közvetett, de hatásos eszközével, az olvasmánykínálat bátrabb, tudatosabb, politikusabb kialakításával. Elsősorban azok számára próbáltuk ezt bebizonyítani, akik még túlságosan nagy tiszteletben tartják a meglévő igényeket, az olvasóknak a kellemes olvasmányokhoz való jogait, akik attól félnek, hogy a kedvenc szerzőiket nem találó olvasók szembefordulnak a könyvtárral.

Amikor a Könyvtártudományi és Módszertani Központ által kezdeményezett és irányított kísérlet keretében két közművelődési könyvtárban féléves időtartamra módosítottuk az olvasmánykínálatot az alacsonyabb esztétikai értékű művek rovására, olyan előfeltevésekre alapoztunk, amelyekkel sok könyvtáros ma még nem egészen ért egyet. Figyelembe vettük azt, hogy a kizárólag csak lektúrt olvasók aránya jóval kisebb a többek között lektúrt is olvasókénál.

Szem előtt tartottuk azt, hogy a polcokon kínált olvasmányok között kelletténél nagyobb arányban helyet foglaló lektúr divatot csinál ezeknek a műveknek, konzerválja divatjukat, megerősíti az olvasók velük kapcsolatos kedvező beállítódását. Feltételezzük, hogy a könyvtárat látogató, lektúrt kedvelő olvasók még akkor sem hagyják el tömegesen a könyvtárat, ha egyik napról a másikra eltűnik a polcra kedvenc könyveik egy része. Nem azért terveztük ezt a kísérletet, hogy – amennyiben feltevéseink igazolódna – feltétlenül a lektúr végleges eltávolítását javasoljuk a könyvtáraknak, hanem hogy tudatosabb állományalakítási gyakorlatra és olyan kísérletekre buzdítsuk őket, amelyeknek a konstruktív, a nevelő oldala a lényegesebb, vagyis a lektúr arányának csökkentése mellett az értékes irodalom, valamint az ahhoz átvetető értékes és sikeres művek ajánlása és arányuk növelése az olvasmánykínálatban.

A jászárokszállási kísérlet előzménye az 1972–1973-as miskolci kísérlet volt, amelyre a miskolci Városi Könyvtár Kaffka Margit fiókkönyvtára vállalkozott. Itt az alacsonyabb esztétikai értékű műveknek csak egy része került le a polcokról fél évre, és részben elvi, részben technikai okokból nem bontakozott ki a kísérlet építő oldala, csak a lektúrritkulás jelentette a kísérleti beavatkozást.

Jászárokszálláson a szakértők által lektűrnek minősített valamennyi mű eltűnt fél évre a polcokról, és nemcsak viszonylagosan, hanem abszolút számban is megnövekedett az értékes, de olvasmányos, a lektürt kedvelőknek ajánlható átvezető irodalom.

A jászárokszállási kísérleti színhely, leszámítva egy-két kisebb gyűjteményt, az egyetlen igazi könyvtár a községben. Ha itt komoly csatlódás éri az olvasót, nem mehet el egy másik fiókkönyvtárba, mint tehette Miskolcon, itt tehát jóval nagyobb volt a kockázat. A község 10 000 lakosa közül 870 tizennégy éven felüli lakost érintett a kísérlet, ennyien látogatták ugyanis a „kiváló könyvtár” címet elnyerő, kedvező működési feltételekkel és jó állománnyal rendelkező intézményt. Mindkét kísérletező könyvtár állománya olyannyira jó volt, hogy ez már-már akadálya lett a kísérletnek, hiszen az eltávolított, viszonylag kevés lektűr nem változtatta meg radikálisan az állomány összetételét. Mivel azonban az időlegesen eltávolított könyvek között a hetvenes évek legnépszerűbb olvasmányainak nagy része is szerepelt, a könyvtárak állománybéli kiválóságát nem tekinthettük kizáró oknak. (Az pedig nem véletlen, hogy éppen ilyen könyvtárak vállalkoztak ilyenfajta kísérletre.) A könyvtárat látogató felnőtt olvasók legnépesebb rétege (25⁰/₀) szak- és betanított munkásokból állt, 21⁰/₀ volt a középiskolások, 13⁰/₀ a szellemi dolgozók és 12⁰/₀ a nyugdíjasok aránya.

A kísérlet három ütemből állott: 1. a kísérleti beavatkozást megelőző fél évben mintavételes eljárással képet kaptunk a kölcsönzött könyvek összetételéről, 2. a kísérleti időszak alatt továbbra is figyeltük a kölcsönzött könyvek összetételét, rögzítettük a megváltozott könyvállománnyal kapcsolatos olvasói megnyilvánulásokat és a könyvajánlási tapasztalatokat, 3. az időlegesen eltávolított könyvek visszahelyezése után újabb fél évig figyeltük a kölcsönzött könyvek összetételét, és az újból megváltozott állományra való reagálást.

(Az olvasmánykínálat átalakulása) Az országos viszonylatban egészen jónak nevezhető, 11 169 kötetes szépirodalmi könyvállománynak csak 4,7⁰/₀-a minősült alacsonyabb esztétikai értékű műnek. Hogy ez az arány jóval alacsonyabb az átlagosnál, a rendszeres, átgondolt állományalakítás eredménye. Jászárokszálláson a népszerűnek ígérkező, alacsony esztétikai értékű művekből – bár a kínálat során felgyorsuló kereslet jóval többet követelne – csak egy-három kötetet vásárolnak. Felvetődhet a kérdés, hogy az ilyen mintaszerű könyvtári gyakorlat esetén beszélhetünk-e egyáltalán kísérletről, hiszen az olvasók már nagyjából hozzászoktak a kevesebb lektűrhez. Ha figyelembe vesszük, hogy a tényleges kínálatot jelentő szabadpolcban csak 5400 kötet fér el, máris 9⁰/₀ a veszteség, de az eltávolított könyvek átlagosnál jóval nagyobb keresettségét figyelembe véve mégiscsak jelentős, az olvasók egy részénél akár sokkhatást is kiváltó átalakulásról volt szó. Az üres helyekre a raktárból előrukkoló művekkel megerősített átvezető irodalom éppen akkor hányadot tett ki, mint az ideiglenesen távozó lektűr. Berkesi, Dallos, Rejtő, Passuth, Szilvási és társai helyére tehát elsősorban Bates, Boule, Bradbury, Dreiser, Fallaci, Fekete Gyula, Flaubert, Galambos Lajos, G. Greene, Mailer, Hemingway, Mesterházi, Moldova, Németh László, Steinbeck, Traven és hasonló szerzők művei kerültek.

(Az olvasólétszám alakulása a kísérlet időszakában) Hányan torolják meg kedvenc műveik eltűnését avval, hogy megszakítják kapcsolatukat a könyvtárral? Számottevő-e azoknak a száma, akik kizárólagosan az eltávolított alacsony esztétikai ér-

tékű műveket olvassák? Ezekre a kérdésekre vártuk, ami az olvasók elvesztését illeti, szorongva, ami viszont hipotéziseinket illeti, bizakodva, a leginkább szembe-tűnő választ: az olvasólétszám alakulását. Miskolcon a rendkívüli fél év alatt a felnőtt olvasók 10⁰/₀-a, Jászárokszálláson csak 6,5⁰/₀-a maradt el. Ez az arány az egyik könyvtár esetében sem nagyobb, mint a könyvtárra jellemző lemorzsolódási arány, ez azonban még nem elég bizonyíték arra, hogy az állomány összetételének megváltoztatása nem szerepelt-e a könyvtárból való elmaradás okai között. Miskolcon mindössze öt-tíz olvasónál lehetett komolyabban arra gondolni, hogy esetleg a hiányzó könyvek okozhatták a könyvtárral való szakítást. Jászárokszálláson 58 kimaradt olvasó közül 32-en objektív nehézségeket soroltak fel (betegség, elköltözés, új munkahely, tanulás), 18-an az időhiányt, a nyári munkákat említették. Ha voltak olyanok Jászárokszálláson, akik a hiányzó könyvek miatt fordítottak hátat a könyvtárnak, úgy azok csak a tagság 2⁰/₀-át kitevő 18 olvasó között kell keresni. A tagságot szüneteltető és elmaradt olvasóknak a kísérlet előtti kölcsönzéseiben azonban olyan alacsony arányú volt a lektűr részesedése, hogy szinte kizárt, hogy az elmaradás oka a szokatlan összetételű állomány lett volna.

(Lektűrpolitó olvasmányok) A rendkívüli helyzetben a forgalom egyik könyvtárban sem csökkent semmivel, a kölcsönzött könyvek összetételében viszont lényeges változások tapasztalhatók. Ez bizonyos mértékig szükségszerű is volt, hiszen az egyik olvasmánytípus félévi forgalomból hiányzott. Kérdés, hogy mely olvasmányok rukoltak előre. Mindkét könyvtárban megnőtt az ismeretközlő irodalom kölcsönzésének aránya, Miskolcon 33, Jászárokszálláson 37⁰/₀-kal. Az a tény, hogy a lektűrök helyére elsősorban útleírások, műszaki könyvek és népszerűbb társadalomtudományi könyvek kerültek, arra utal, hogy elsősorban nem a szépirodalmi olvasmányok szerkezete, hanem a nagyobb kör, az általános olvasói érdeklődés módosult, ha nem is véglegesen. Az esetek legnagyobb részében azonban sem ízlésváltozás, sem érdeklődésváltozás nem következett be. Az történhetett, hogy az olvasók egyszerűen megszokták, hogy bizonyos számú könyvet vigyenek haza, és a „pótkönyvek” közé elsősorban olyan könyvek kerültek, amelyek kevéssé „horzsolták” az olvasói ízlést. Az alacsony esztétikai értékű művek eltávolításával szükségszerűen növekednie kellett valamivel a kölcsönzött könyvek között az értékes irodalom arányának. Nőtt is, de csak 5–6⁰/₀-kal. Míg Miskolcon elsősorban az „alkalmazott” irodalmi művek, vagyis a történelmi témájú, az önéletrajzi és a tudományos fantasztikus könyvek kölcsönzésének aránya nőtt, Jászárokszálláson viszont a Hemingway-típusú huszadik századi realista, és a Bulgakov-típusú áttételesen közlő modern irodalom aránya nőtt meg. Első hallásra kézenfekvő lett volna egy olyan feltevés is, mely szerint a legjobban lektűrhez hasonlító romantikus művek arányának kellett volna növekednie. Azért nem történt ez így, mert ezek általában az olvasmányok időben legelső rétegét képviselik, és így a legtöbbek, már a tizen-húszon-évesek által is kiolvasott könyvek közé tartoznak. Miskolcon a kísérlet tulajdonképpen kimerült az alacsony esztétikai értékű művek ritkításában, Jászárokszálláson viszont a lektűr teljes eltávolítása mellett különös hangsúlyt kapott az olvasmányajánlás. Ennek a tudatos nevelő tevékenységnek tudható be, hogy az áttételesen közlő modern művek olvasásának aránya a kritikus időszakban nagyobb arányban növekedett, mint a hagyományos megformálású realista alkotásoké. A könyvtárosok munkája mellett ez persze az újfajta írók és művek felfedezésére vállalkozó olvasók érdeme. (Arról pedig nem szabad megfeledkezni, hogy sok olvasó meglehetősen makacs előítélettel viselkedik a klasszikusokkal szemben.)

(Az olvasók viselkedése) A „válságot” az olvasók mindkét könyvtárban jó idegekkel, jó hangulatban „vészelték át”, vagyis a többségük feltehetően semmit sem vett észre. Miskolcon a tagság 33⁰/₀-át kitevő középiskolások közül senki nem tett észrevételt, a többi rétegből is csak egy-két olvasó tett megjegyzést. Jászárokszálláson mindössze 27-en érdeklődtek az összes kölcsönző közül a polcokról hiányzó könyvek után. (Az „Ebben a könyvtárban hol vannak a jó könyvek?” típusú kérdések is a hiányzó könyvekre utaltak.)

A keresett könyvek vagy olvasmányfajták helyett ajánlott műveket az olvasók általában elfogadták, de zömük a könyvtáros által ajánlott könyvek mellett maga is választott könyveket. Ez lehetett a bizalmatlanság, de lehetett az olvasmányairól önállóan döntő tudatos olvasói magatartás megnyilvánulása is.

Az ajánlások, amennyire ezt a néhány szavas reagálásból meg lehet állapítani, sikeresek lehettek. Mindössze két kifejezetten sikertelen akcióról számolhattak be a könyvtár munkatársai: a *Passuth*-könyvet kereső tisztviselőnek *Mark Twain Jeanne d'Arc*, a jó életrajzíró regényt kereső fiatal munkásórnek *Feuchtwanger Goya* című regénye jelentett túlságosan nehéz feladatot. A lektűrmentes időszak előtt *Bókay*, *Szilvási* és *Rolland* regényeit kölcsönző munkásnő a lektűrmentes időszakban *Déry Szerelem* című elbeszéléskötetét és *Balzac*-regényt vitt el. A *Cusack*, *Bókay* és *Krúdy* regényeit visszahozó 31 éves eladónő *Andersen* *Nexö Szürke fény* és *Thackeray* *Hiúság vására* című regényeit kölcsönözte ki. A *Tatay*, *Szilvási*, *Majero*va és *Jókai* regényeit elolvasó 30 éves fodrász *Ilf–Petrov*, *J. Heller* és *Lewis Sinclair* regényeit választotta. Egy 23 éves munkás, aki *Bartha A bajnok élete*, *Ziergiebel A sebhelyes arcú*, *Tóth Béla Mi, janicsárok*, *Cusack Hóhullám Berlinben* és *Diggelmann A hagyaték* című regényét hozta vissza elégedetten, *Lem Éden*, *Mann Királyi fenség*, *Lara Indián vér*, és *Herlin Mit tettél Káin?* című könyveit választotta ki.

A visszahozott és az elvitt könyvek listája mind a négy olvasónál két különböző ízlésszintet jelez, mégsem történt csoda, hiszen már a lektűrök társaságában mind a négy esetben ott volt az értékes irodalom képviselője – (*Rolland*, *Krúdy*, *Jókai* és *Diggelmann*), vagyis az elsődleges lektűrígények mellett a komolyabb szellemi erőfeszítést kívánó művek iránti igények is jelen vannak náluk. Abban, hogy ezek az igények – nemcsak négyüknél, hanem sokuknál – realizálódhattak, kétségkívül szerepe volt a megváltozott olvasmánykínálatnak.

(Miben erősítették meg a kísérlet eredményei?) Abban, hogy az esztétikai értékeket, valamint az olvasói szokásokat és igényeket egyaránt figyelembe vevő, az ediginél bátrabb, politikusabb, az ízlésnevelést jobban szem előtt tartó állományalakítás kedvező könyvtári légkörben nem veszélyeztetheti a könyvtár tekintélyét.

Abban, hogy viszonylag alacsony a csak lektűr olvasók aránya, így elfogadhatatlan azoknak a könyvtárosoknak az érvelése, akik a lektűr nagy példányszámú beszerzésénél az olvasók igényeire hivatkoznak. Abban, hogy az olvasmánykínálat megváltoztatása önmagában még nem hozhat tartós eredményeket, párosulnia kell nagyon tudatos és tudományos megalapozottságú, bátran, de szakszerűen kísérletező olvasó-nevelő munkával.

Abban, hogy amennyire káros az alacsony esztétikai értékű irodalom „fitogtató” kínálata, annyira szükséges az „átvezető” (az értékes és olvasmányos) irodalom nagyobb példányszámú jelenléte és hatásosabb népszerűsítése.

Abban, hogy a lektűröktől az irodalomig nagyon sokféle út vezet, de bizonyos magatartású olvasók számára csak bizonyos utak járhatók, ezért van nagy szük-

ség az olvasói viselkedést tanulmányozó szociológiai, szociálpszichológiai és pszichológiai kutatásokra, és arra, hogy egyre több könyvtár váljon a központi kutató-műhelyek laboratóriumaivá.

(Mit kezdjen a könyvtáros a lektőrrel?) Joggal feltehetik olvasóink a kérdést, hogy nem lehetett volna prolongálni a jászárokszállási könyvtárban azt a lektűrmentes állapotot akár néhány évre, illetve hogy nem lehetne-e általános gyakorlattá tenni. Bizonyos érvek kétségtelenül e mellett szólnának. Például a két kísérlet eredményei. Aztán ha belegondolunk abba, hogy a meglehetősen szűkre szabott beszerzési keretből a könyvtárak mennyi giccsadós (tehát átlagosnál drágább) könyvet vesznek a lektűr olvasók kedvéért, és az elsősorban értékesebb műveket olvasók rovására, könnyen kiszaladhat a szájunkon, hogy aki ilyesmit akar olvasni, vásárolja meg, hiszen még a giccsadós könyvek ára sem túl magas nálunk. Az is mérlelendő szempont, hogy a százezer példányban megjelenő lektűrök 80–90%-a az olvasók könyvespolcaira kerül, nagyobb városokban tehát minden házban, kisebb településeken minden utcában akad belőlük egy-egy példány, nem is kellene sokat fáradni értük. Az egyik járható út véleményünk szerint az alacsony esztétikai értékű műveket mellőző könyvtár lenne. Valószínűleg nem rohannak ki majd a könyvtárból tömegestül a dühödt olvasók, mégis nagy ára lenne ennek a megoldásnak. Valószínű, hogy a legtöbb könyvtárban hamarabb fogyna el a hiányzó lektűr pótlására alkalmas átvezető olvasmányanyag, mint amilyen gyorsan (illetve éppen lassan) változna az olvasók ízlése. Az ennek következtében fellépő feszültség feloldására pedig nem tudnának felkészülni a könyvtárosok (és persze az sem biztos, hogy a legfelkészültebb könyvtárosok feszültségoldó tevékenysége hatásos lenne minden esetben). A másik, ugyancsak járható út az olvasmánykínálat változatlanul hagyása (illetve az eddigi elképzelés alapján történő alakítása lenne). Ennek a megoldásnak is nagy az ára.

Az alacsony esztétikai értékű művekkel felhígított olvasmánykínálat nem okoz ugyan sokkhatást az olvasónak (mint okozna jó részüknek a lektűr tartós távolmaradása), de konzerválná ízlésüket, lelassítaná fejlődésüket. Ezt a veszteséget csak a nagy felkészültséggel rendelkező, az olvasókat a nagyon különböző értékek között nagy olvasmány- és olvasóismerettel kalauzoló könyvtárosok ellensúlyozhatnák, akik ma még kevesen vannak.

A leginkább járható útnak az a megoldás látszik, amikor az átvezető olvasmányok arányának növekedésével párhuzamosan csökkentjük az alacsony esztétikai értékű művek arányát. Ennek a megoldásnak is ára van, mert ez esetben „csak” az a kérdés, hogy melyik könyvtárban, milyen átvezető olvasmányok arányát mennyivel növeljük, illetve csökkentjük. Még ez is kevés, mert az olvasmánykínálat mérsékelt ütemű változtatása is előidézhethet kisebb-nagyobb feszültségeket, ezt pedig ugyancsak hajlékonyabb, aktívabb és szakszerűbb olvasószolgálattal és olvasó-nevelő munkával lehet csak ellensúlyozni.

(1975)

TÉRKÉPVÁZLAT AZ ÁLIRODALOMRÓL

Egyre többet beszélünk, írunk, vitatkozunk róla, mert közben egyre többen olvassuk is. Nevezzük szórakoztató irodalomnak, könnyű műfajnak, bestsellernek, giccsnek, kommersz és konzum irodalomnak, belletrisztikának, lektűrnek. Szembeállítva a valódi, a művészi, az értékes irodalommal, azaz egyszerűen az irodalommal, különböző fajtáit ebben a cikkben áliirodalomnak fogjuk nevezni. Ha további tájékozódásunk és kutatásaink után esetleg magasabb szintű összegezéssel próbálkozunk, azt majd „Az áliirodalom szociológiája” címmel jelöljük meg.

Az irodalom a „szórakoztatóipari forradalom” korában

Körülbelül 250 éve érte el az olvasótábor nagysága a római cirkuszok közönségének nagyságrendjét. A XIX. század első évtizedeiben Magyarországon egy-egy kortársi szépirodalmi mű 500 példányban jelent meg, a legtágabb értelemben vett olvasótábor nagyságrendjét pedig a 150 000 példányban kiadott kalendárium jelzi. Jelenleg Magyarországon a felnőtt lakosság 80–85%-a, több mint 5 millió ember olvas kalendáriumszinten, a 14 éven felüli lakosság 60%-a pedig legalább egy könyvet elolvas évente. 1848-ban az akkor ugyancsak aktuális, sikerkönyvnek számító *Petőfi*-költemények 3000, 1966-ban, sokadik kiadásként 78 000 példányban jelentek meg.

Az Egyesült Államokban a legkelendőbb könyvek – leszámítva a *Bibliát*, tan-
könyveket és a kalendáriumokat – példányszámának 1700 és 1950 közötti emelkedése jól példázza az olvasótábor növekedését:

1700	3 000
1750	10 000
1800	40 000
1850	175 000
1900	625 000
1950	1 300 000

Az irodalom és a közönség kapcsolatának történetében a XVIII. század vége jelentős mérföldkő. Az egy-egy udvart, főurat, társadalmi csoportot „megéneklő” művek helyett a viszonylag nagy példányszámban és olcsón piacra kerülő könyvek már az olvasóközönség egésze számára jelentenek kínálatot. Nem éles fordulatról van szó, melynek fontos állomásai *Shakespeare* színháza, a reformáció könyvkiadása. Józsa Péter a következőképpen jellemzi ezt az időszakot: „... a kulturális javaknak egy elvileg egységes tömege jelenik meg a piacon az elvileg tökéletesen fakultatív fogyasztás számára. A különbség nem az, hogy a kultúra a tradicionális társadalom felbomlása után nem rétegződik, hanem hogy a zárt társadalmi csoportok megannyi saját kultúrája helyett most a társadalom egésze számára termelődik a kultúra egésze.”

Ebben az időszakban válik el élesebben a művészetben a termelés és a fogyasztás, író és közönség. Ellentétben az ipari fejlődéssel, az irodalmi termelés – már a reneszánsz óta – individualizálódik, de éppen ebben az időszakban hamarosan jelentkezik egy másik tendencia. A személyiség védjegyével ellátott, önálló alkotások mellett megjelenik az üzleti vállalkozók részére sémák alapján dol-

gozó mesteremberek tömegtermelése. A tömegesség szükségszerűen színvonalcsökkenést von maga után, de ez természetesen csak a könyvpiacra kerülő áru összességére vonatkozik. A könyvtermelés értékcsökkenésének nem csupán – sőt elsősorban nem – a „szent művészetből” üzletet csináló író, kiadó és könyvkereskedő az oka. A tömegigényt az „esküjüket meg nem szegő” írók többé már képtelenek lennének kielégíteni. Megváltozott az irodalom iránti elvárások szerkezete, s megváltozott magának az irodalomnak a funkciója is. A megváltozott életmód, mely a régi feszültségcsökkentő berendezéseket elsorvasztotta, újabb és újabb feszültségeket indukált, de hamarosan létrehozta az újfajta feszültségkiszűrő berendezéseit is, létrejöttek a szórakoztatóipar termékei, elfoglalták a régi rítusok, játékok és szokások helyét. Pán visszavágott Apollónak.

A szociológusok közül sokan nem fogadják el a Pán–Apolló mérkőzés eredményét, mondván, különböző súlycsoporthoz tartozó felek mérköztek, ne a művészet könnyű és komoly változatának, hanem két egészen más minőségnek képviselői, melyek közül az egyik kulturális javakat hordozó termék, művészet, a másik pedig nem ennek alacsonyabb rendű változata, sem nem valamiféle „szórakoztató művészet”, hanem könnyen átélethető, izgalmakat és érzelmeket szállító szórakoztatóipari termék. Ez utóbbinak „feltalálója” – azaz a görögök után újrafelfedezője – az „élveteg” Montaigne, aki az embert körülvevő nyomasztó magány ellenszereként javasolja azt. Egy évszázad múlva a „lelki felemelkedés ózondús levegőjű magaslatait” ajánló Pascal mélységesen elítéli. A „hedonista” Engels viszont a német szórakoztató irodalommal szemben támasztott igényekről a következőket írja: „A nép számára írott könyv feladata, hogy felvidítsa a dolgozót, aki egész napi munka után fáradtan hazatér, szórakoztatnia, felüldítenie kell, lehetővé kell tennie, hogy elfelejtse erőfeszítéseit, köröngtetegét rózsakertté kell változtatnia”, s említett tesz még a romantikus és fantasztikus álmokhoz való jogokról is.

Montaigne csodaszere mégsem valami „egészen más”, hiszen Pán sokszor Apolló jelmezét veszi fel, a szórakoztatóipari termék nemegyszer az irodalom köntösében jelenik meg, vagy úgy, hogy írója jóhiszeműen irodalomnak szánja, vagy csak a fogyasztó számára minősül annak.

A szórakoztató művészet – vagy ha úgy tetszik, a művészet áluhájában hódító szórakoztatóipari termék – a sokat vitatott tömegkultúra kategóriába tartozik, mert a tömegkultúrát nem szűkítjük le a tömegközlési eszközök által terjesztett kultúrára. Kiszámú forrásból származó, azonos vagy hasonló tartalmaknak nagyszámú közönség számára való közlését, s a tömegek szórakozásának egységes formáját értjük rajta, fontos jellemzőjeként hangsúlyozva a mennyiséget, a standardizációt, a közlési utak eltárgyasulását, árujellegét. Ismérvei ezek a szocialista tömegkultúrának is, de egyes ismérveknek megfelelően (például az árujelleg, a társadalmi rendszer jellege) átszíneződnek.

A tömegkultúrát az intellektuális arisztokratizmus szemszögéből megvető Ortega y Gasset pesszimista, és az abban a kultúra demokratizálódását látó Mannheim túlzottan optimista álláspontja között a tömegkultúráról egy sor különbözőbb árnyalatú felfogást idézhetnénk.

A „tömegkultúra-elitkultúra” kérdésében álláspontunk a tömegkultúra „kis humanizmusát” hangsúlyozó Kłosowska, és a közkeletű művészetnek a szocializmus korában megváltozó szerkezetét és közvetítő funkcióját hangsúlyozó Vitányi-féle felfogással rokon. A tömegkultúra ellentéte, kettőssége helyett a mai kultúra széles és szűkebb rétegek igényeit kielégítő elemeinek bonyolult kölcsönhatásáról beszélhetnénk. Ha megkísérelnénk korunk művészi, művésztől álcázott és művésztől befogadott kulturális termékeit a tömeg- és elitkultúra kategóriái szerint

osztályozni, igen jelentős részük – ha nem többségük – egy harmadik, átmeneti kategóriába kerülne. A közönségnek is jelentős hányada ezeknek a műveknek fogyasztója, de ugyancsak jelentős részük a két szélső kategóriába egyértelműen behelyezhető termékeket kedveli, „vegyes táplálkozású” vagy „mindenevő”. Ezek a fogyasztók a társadalom eléggé különböző rétegeiben találhatók, a munkások körében éppúgy, mint az értelmiséghez tartozók, sőt a humán értelmiséghez tartozók között is.

Az „élő” tömegkultúrával, álirodalommal szemben jelentős súllyal az „érthetetlen” modern irodalom – s ahogy Józsa Péter nevezi szellemesen –, a „hagyatékká merevedett”, tegyük hozzá, bizonyos mértékig elavult, klasszikus művészet áll. A tömegkultúra termékeit a fogyasztók különböző rétegei más-más szinten fogadják be. A detektívregényeket a műveltebb fogyasztó rejtvenyként, a Rejtő-regényeket paródiaként, de a kevésbé képzett rétegek mindkettőt kalandként fogyasztják. Tapasztalhattunk ilyesmit a „magas kultúra” termékeinek befogadása esetében is. Mint Hermann István kifejti, létezik egy művészi alkotás+giccs = giccsélvezet képlet is, azaz az Anna Kareninát is lehet egyszerű „szerelmes” regényként olvasni.

SIKER ÉS ÉRTÉK

(Amerikai bestseller listák tanulságai) Ha az amerikai sikeres könyv történetével foglalkozó Mott könyvének függelékében a legutóbbi 250 évben az Egyesült Államokban megjelent legsikeresebb könyveknek listáit tanulmányozzuk, az első dolog, ami feltűnik: a szépirodalmi művek arányának növekedése az idő előrehaladtával. 1662 és 1699 között a sikeres könyveknek még alig több mint 10%-a szépirodalom, 1700 és 1739 között már eléri a 20%-ot. 1744-ben már a *Pamela* az év sikere, s 1740 és 1779 között már minden negyedik sikeres könyv szépirodalom. A század utolsó ötöde hozza a fordulatot, ekkor már nagyobb a szépirodalmi művek aránya. 1800 és 1819 között már a sikerkönyvek négyötöde regény. Ugyanebben az időszakban a regényírók aránya a könyvek szerzői között két és félszeresére emelkedik, s a növekedés üteme ugyancsak 1780 és 1820 között a legnagyobb.

A sikeres könyvek között a művészi alkotások aránya az Egyesült Államokban 1780 és 1939 között a következőképpen alakul:

Időszak	Átlagos példányszám	Művészi alkotások aránya	Legnépszerűbb szerzők
1780–1799	32 000	70%	Richardson, Burns, Swift, Fielding, Shakespeare
1800–1819	62 000	50%	Scott, Byron
1820–1839	112 000	50%	Dickens, Cooper, Austen, Hawthorne, Scott, Bulwer
1840–1859	200 000	35%	Dickens, Brontë, Bulwer, Sue, Dumas, Thackeray, Cooper
1860–1879	337 000	20%	Alcott, Dickens, G. Eliot, Southworth, Verne, Mark Twain
1880–1899	562 000	10%	Doyle, Haggard, Kipling, Zola, Stevenson, Wallace

Időszak	Átlagos példányszám	Művészi alkotások aránya	Legnépszerűbb szerzők
1900–1909	750 000	10 ⁰ / ₀	Fox, Kipling, London, G. S. Porter, Wright
1910–1919	900 000	10 ⁰ / ₀	G. S. Porter, Z. Grey, Burroughs, Maugham, Wells
1920–1929	1 000 000	18 ⁰ / ₀	Woodehouse, Wells, Z. Grey, Lewis, Milne, Hammet
1930–1939	1 200 000	6 ⁰ / ₀	Hammet, Gardner, Christie, Cronin, Mitchell, Q. Ellery

A sikerkönyvek példányszámai természetesen egyben az olvasóközönség számának alakulását is jelzik. Mindez így önmagában nem sokkal több, mint egy érdekes könyvstatisztika, hiszen ezek a sikerkönyvlisták az irodalompszichológus számára igazán értékes dokumentumokká csakis az egyes időszakok olvasóközönsége összetételének ismeretében válnak. Ilyen ismeretek nélkül nem vállalkozhatunk azoknak a sikeres, népszerű irodalmi művekkel kapcsolatos irodalomszociológiai kérdéseknek a tisztázására, melyek közül most néhányat felidézünk. Mikor mi a sikeres mű kritériuma, melyek a sikeres mű ismérvei? Mi az olyan sikeres műveknek, mint *Sue* és *Thackeray*; *S. Lewis* és *Christie*; *Wells* és *Burroughs*; *Doyle* és *Zola* „közös nevezője”? Mennyiben különböznek az olvasótársadalom egyes rétegei – különböző országok, társadalmak olvasóközönségei; demográfiai szempontból különböző rétegekhez tartozó olvasók stb. – körében sikeres művek? Mennyi ideig tart egy író sikere, illetve mennyi idő után lesz egy író sikeres szerző? Milyen mértékű a sikeres írók „erkölcsi kopása”, s minek köszönhető az egykori sikeres írók időnkénti újrafelfedezése? Mekkora egy-egy időszak sikeres írói között a kortársak és a „klasszikusok” aránya? Milyen szerepe van a sikerben az írónak, a közönségnek és a közvetítőrendszereknek?

Nem vállalkozhatunk most arra, hogy megfejtsük *Sue* és *Thackeray*, *S. Lewis* és *A. Christie* „békés egymás mellett élésének” titkát, csupán az értékes és kevésbé értékes művek változó arányából próbálunk meg következtetéseket levonni, és igazolni a szórakoztató irodalom térhódításáról mondottakat. 160 év amerikai könyvsikereit demonstráló adatok birtokában megállapíthatjuk, hogy az olvasóközönség és a példányszámok növekedésével egyre inkább egybeesik a kevésbé értékes és a sikeres könyv köre. Mindjárt le kell szögeznünk, hogy ez a folyamat „egyenlőtlen fejlődés”, s ez a tény izgalmas kérdéseket jelent az irodalomszociológusok számára. Ilyen például a húszas években tapasztalható színvonal-emelkedés. Köztudott, hogy ez az időszak az amerikai irodalomtörténet egyik legfényesebb korszaka, erre az évtizedre esik az első amerikai irodalmi Nobel-díj is.

Avval, hogy ez a periódus *S. Lewis*, *Dos Passos* és *Dreiser*, s az amerikai élet realista szemléletű, illúziótlan, materialista, szociográfikus ábrázolásának kora, még csak az okozatot neveztük meg. A társadalomkritikai művek megírásának, s még inkább az igénylésének és olvasásának oka a kedvezővé váló társadalmi klímában keresendő, de ennek részletes elemzése most nem lehet feladatunk. Avval a kérdéssel együtt, hogy ez az évtized vajon csak az amerikai sikeres könyv történetében sajátos időszak-e, egy másik kérdés is felmerül: a modern sikeres könyvekkel kapcsolatos megállapításaink mennyire általános érvényűek, s mennyiben

csak a bestseller őshazájában, a más tömegcikkeket is legnagyobb mennyiségben előállító angolszász területen érvényesek? Még általánosabban: mennyire érvényesek ezek a megállapítások az egész kapitalista társadalomra, és kiterjed-e érvényük a szocialista országokra is?

(*Bestsellerek nálunk*) Kétségtelen, hogy vannak bizonyos különbségek a „történelmibb” német, az erotikusabb olasz, a szellemesebb francia bestsellerek és természetesen közönségeik között, de feltűnőbbek a hasonlóságok. A „Liebe”, a „love” és a „l'amour” közé nyugodtan egyenlőséget tehetünk az érzelmes-szerelmes bestsellerek különböző nyelvű változatainál.

Az 1900 és 1958 között Németországban (1949-től az NSZK-ban) megjelent félmilliót meghaladó példányszámú szépirodalmi mű közül 18% művészi alkotás, az Egyesült Államokban kb. 12%. Az 1950 és 1960 közötti időszakban az NSZK-ban a 47 legnagyobb példányszámban megjelenő szépirodalmi mű közül a legnépszerűbb tíz könyv szerzői a következők: Hemingway (három mű), Th. Mann, Mitchel, Gulbransen, A. Selinka, D. du Maurier, R. Mason, H. Suyin. A 47 regény közül 19% a művészi alkotás.

Az 1965–68 közötti időszakban a példányszámok alapján a legnépszerűbb szerzők Magyarországon: Jókai, Rejtő, Mikszáth, Berkesi, Gárdonyi, Dumas, Hege-dűs Géza, Szilvási, Passuth, May, Fekete István, Szabó Magda.

A húsz 110 000-nél több példányban megjelent szépirodalmi mű között tíz Rejtő-könyv szerepel, közülük kilenc az első kilenc helyet foglalja el. A többi mű szerzői: Berkesi (3 regénnyel), Chandler (2), May (2), Doyle, Simenon.

1969-es év tíz legnagyobb példányszámú könyve Magyarországon:

REJTŐ:	Egy bolond száz bajt csinál	221 000 péld.
CHRISTIE:	Holttest a könyvtárszobában	181.000
REJTŐ:	A néma revolverek városa	156 000
BERKESI:	Küszöbök	144 000
CHANDLER:	A magas ablak	142 000
CHRISTIE:	A Bertram-szálló	141 000
CHRISTIE:	Tíz kicsi néger	140 000
A. DUMAS:	A három testőr	114 000
MAUGHAM:	Az ördög sarkantyúja	110 000
DALLOS:	Aranyecset. A nap szerelmese	110 000

Ennek az illúziókat oszlató névsornak most csak egyetlen tanulságát emeljük ki: a sikeres mű és a kevésbé értékes mű nálunk is csaknem rokonértelmű fogalomként kezelhető.

A gyakorisági listák élmézőnyével való operálás félrevezethet. Nézzük meg, hogy mekkora az alacsony értékű bestseller aránya a magyar könyvkiadásban! A 100 000-nél több példányban megjelenő könyvek 90%-a úgynevezett „járulékos” mű (krimi, lektűr, nem klasszikus kalandregény). Az 50 000-nél több példányban megjelent könyvek között a „járulékosok” aránya a következőképpen alakult:

	művek	példányszám
1966	32%	37%
1969	45%	53%

Az 1969. évi szépirodalmi termésből a művek 7,2%-a, a példányszámnak 29,3%-a járulékos mű.

(A bestsellerek gyártói, és a jövő bestsellere) Az álirodalom írói és az autodidakta „művei” között a leglényegesebb különbség éppen az, hogy a bestseller piaci termék, mely a megcélzott fogyasztói réteg szokásait veszi fel, míg az autodidakta műve csak szerzőjére, illetve a szerzője számára példaképnek tekintett műre hasonlít. A valódi irodalom írói a közönséggel, az álirodalom gyártói a fogyasztópiaccal állnak szemben. A valódi irodalom alkotói is figyelembe veszik a közönség igényeit, felkészültségét, és szinte éppen az ilyenfajta alkalmazkodás ellenére írnak még sokféle más közönség számára érvényes, értékes maradandó remekműveket. Kitűnő példa erre Shakespeare, aki mint Holmes kutatásai bizonyítják, nem kevesebb, mint hét egymástól eltérő összetételű közönségnek írta darabjait, akik London különböző negyedeinek színházait látogatták. Nyilvánvaló, hogy a *Velencei kalmár* nem csupán Észak-London műveltebb, Velence létezéséről is tudomással bíró kereskedőrétegének jelentett élményt, akinek írta a darabot. Az álirodalom gyártói piackutatást végeznek fogyasztói körében, mintát vesznek ízlésükről, ebbe öntik bele az álirodalmi masszát, s ezt sokszorosítják.

Sémákkal gyorsabban lehet dolgozni, de még mindig nem eléggé gyorsan. Már a XIX. században sem. Dumas irodalmi nagyüzemében például 73 munkatársat foglalkoztat, akik minták alapján dolgoznak, s közülük a legtehetségesebbet később önállóan is engedi „alkotni”. Az esetek legnagyobb részében maga az író is bedolgozó, s nem maga, illetve nemcsak maga végzi a piackutatást, hanem a vállalkozó, akitől az író megrendeléssel együtt sok esetben az előírt sablonokat is megkapja. Leavis a regény és olvasóközönsége viszonyával foglalkozó művében gazdag példatárát adja ezeknek a bedolgozók számára készített, a harmincas években keletkezett instrukcióknak. Nézzük először a *Tizenkét lecke a bestseller novellairás technikájáról* című, egy amerikai újságíró által készített kiskaté egyik részletét:

„Azoknak a novellistáknak, akik szívesen kerülnének be jó magazinokba, nem szabad megfélemedezniük arról, hogy bizonyos témák eleve nemkívánatosak, tekintet nélkül a novella érdemére. Nagyon kevés magazin fogad el bármit, ami piszkos vagy nyomasztó. Az olyan siváran reménytelen életszemléletű írókat, mint *Thomas Hardy*, nem szeretik a népszerű magazinok, bármilyen ügyesen is van megoldva irodalmi szempontból.”

Egy amerikai kiadó a következőképpen avatja be a fiatal szerzőket: „A fiatal szerzőt gyakran zavarba hozza az olyanfajta ellenvetés, mely szerint ez egyszerűen nem egy *Harper*-novella.” Ez persze nem jelenti azt, hogy az nem jó novella, hanem egyszerűen csak azt jelenti, hogy a mese nem alkalmazkodik a lap által meghonosított típushoz.

Az Angol–Amerikai Kézirat Szolgálat a következő eligazítást küldte klienseihez:

„Csak egy kis baráti tanács.

Ha ön sikeres író akar lenni amerikai publikálás szempontjából, nem szabad megfélemednie, hogy magas árat valóban első osztályú termékekért fizetnek, ezért szem előtt kell tartani, hogy az amerikai szépróza nagyjában és egészében nem pesszimista, nem is sikamlós vagy tiszteletlen, nem is vörös, vagy nem amerikaellenes. Kerülje a morbiditást. A szexet kezelje tisztelettel, kerülje annak gusztustalan aspektusait. Ne legyen vulgáris. Ne feledje, hogy a komolyságot az amerikai magazinok többsége nem keresi. Ne nyúljon szociális vagy politikai témákhoz, hadd menjenek azok a maguk útján. Ne feledje, hogy Amerika fiatal virágzó ország, és Isten földjén nincs semmi hozzáfogható. Mi szeretnénk az Ön kéziratait eladni, segítsen, hogy megtehessük.”

A példák az álirodalom őshazájából származnak, a fogyasztóközönsséggel való manipulációnak evvel a nyílt formájával nálunk valóban nem találkozhatunk. Míg Nyugaton a ponyva leplezetlen, itt álruhában jár, úgy, ahogy a nyugati szexlapokon a modellek teljesen csupaszok, a mi magazinjaink címlapjain azonban bikinit hordanak.

A könyvkiadásban nálunk is jelentős – és korántsem az olvasók nevelését elősegítő – szerepe van a piaci szempontnak. A *Rejtő*-áradatnak elsősorban ez az előidézője.

Alig 200 év alatt ellenkezőjére változott a sikeres könyvek összetétele. Kérdés, mi várható a következő 200 évben? Teljesen átfedi majd egymást a két fogalom köre? Erre mutat az a tény, hogy Magyarországon is növekedett az elmúlt húsz év alatt a sikeres könyvek között az alacsony értékű bestsellerek aránya.

Az 1945 és 1964 között legnagyobb példányszámban megjelenő tíz mű szerzői: *Jókai, Gárdonyi, Mikszáth, Arany, Petőfi, Móricz, Molnár Ferenc és Defoe*: az 1966 és 1968 közötti első tíz mű között kilenc *Rejtő*- és egy *Berkesi*-regény szerepel.

A lektüroffenzíva mellett azonban több jel mutat arra is, hogy a két fogalom sohasem fog egybeesni. Először: a hosszú távú versenyen a bestseller színeiben futó néhány klasszikus, valamint *Dumas, Mitchel, Rejtő, Christie* kivételével a rendre lemaradt *Courths-Mahler* és társai már régebben feladták. Másodszor: a művészi alkotások kifejezetten a hosszú távú versenyekre specializálták magukat, de akadtt köztük néhány kitűnő „sprinter” is: *Lewis, Hemingway, Fejes, Updike* művei.

Arról sem szabad megfeledkezni, s ez már nem feltevés, hanem tény, szám-szerűség, hogy az alacsony értékű bestseller-milliomosok mellett olyan szerzők is elérték a milliós példányszámat, mint *Hemingway*, s ez feltétlenül pozitív jelenség. Semmiképpen sem helyes a XVIII. század végének *Fielding*et, *Swift*et olvasó közönsségét a XX. századi *Mitchelt*, *Cronint* olvasó közönsséggel összehasonlítani, hiszen 1780-ban Amerikában a 40 000 példányban megjelent *Fielding*et mintegy százezren olvasták, 1940-ben pedig a *Cronin* és *Mitchel* mellett milliós példányban megjelent *Hemingway*-műveket több millió olvasó.

Az álirodalom síkrajza és domborzata

A bellesztrika, lektűr, giccs, kommersz irodalom, konzum irodalom stb. kategóriák közül az álirodalmat véljük a legalkalmasabbnak irodalomszociológiai használatra, hiszen ebben az elnevezésben az is benne foglaltatik, hogy itt olyasvalamiről van szó, ami egyrészt nem tartozik az irodalom körébe, viszont az olvasóközönsség egy része irodalomként olvassa, és íróik egy része is annak tartja.

Azért is használjuk – pl. a bestseller helyett – az „álirodalom” kifejezést, hogy vizsgálódásunk tárgyát – legalább elvben – ne szűkítsük le a regényre. Leszögezzük, hogy az álirodalom mesterdalnokai más műfajokban is képesek álirodalmat alkotni, ugyanakkor hangsúlyozzuk azt is, hogy az álirodalom tipikus műfaja a regény. A tág értelemben használt bestseller – az álirodalom – a regény felbomlásának, az új műfajhibrideknek korában is makacs konzervativizmussal régi jelmezében lép fel. Az „álregény” sokkal szélesebb körben terjedt el, mint más műfajok álirodalmi változatai. Az „állíra” például mint autonóm álművészet kevésbé, inkább nóták, slágerek formájában jut el a legszélesebb körökbe. Ezek kétségtelenül funkcionálnak mint versek is, hiszen a nagy példányszámú slágerfüzet olvasmány is. *Hankiss Elemér* remek művészetlélektani és esztétikai szempontú elemzései

mellett társadalmi szerepük, ízlésformáló hatásuk elemzése az irodalomszociológia számára sem lenne kevésbé érdekes és aktuális feladat. A *Slágerfesztivál, 1969* éppúgy az irodalomszociológia tárgykörébe tartozik ebben a tekintetben, mint a *Szép versek, 1969*.

Az állírá inkább slágerbe, az áldrámá operettbe, musicalbe csomagolva adható el jobban, csupán az álirodalom tipikus műfaja, a regény piacképes irodalomba csomagolva is. A magazinokban milliós példányszámban megjelenő elbeszélések szintén az álirodalom kategóriájába tartoznak, bár problematikájuk részben már az irodalom és tömegkommunikáció viszonyának kérdésköréhez tartozik.

Az álirodalom határait felfedezői eléggé jelentős eltérésekkel húzták meg. Ennek egyik oka egyes írók állandó határátlépése, állampolgárság változtatása. Az álirodalmat tehát nem csupán „álírók” művei alkotják. Olyan vérbeli, „igazi” íróknak is, mint *London, Maugham, S. Zweig, Gárdonyi, Remarque, Lagerlöf*, vannak az irodalom határain túl „elzalogosított vármegyéi”.

(A főbb égtájak) Az irodalomszociológia tárgyát képező nyomtatott írásműveket az író szándéka, a közönség minősítése, és a mű objektív értékét magába foglaló minősítés alapján három részre oszthatjuk.

1. *Valódi irodalom.* Ez kínálja a legnagyobb lehetőséget olvasáskor a nembeliség szférájába lépésre. Ezeknek már elsődleges befogadása is munkát, pszichológiai aktivitást, megértést, a probléma átélését és állásfoglalást kíván.

2. *A valódi álirodalom.* Irodalmi mű alakjában jelenik meg, s bár ez is megdolgoztatja olvasóink egy részét, nem a világgal köti össze az olvasót, nem emeli fel a nembeliség szférájába, legfeljebb csak evvel hitegeti. Végső soron saját magával köti össze az olvasót oly módon, hogy a problematikaként ábrázolt közhely – a felszínen igaz, lényegében hazug problémafelvetés – „megoldásával” kísüti a szubjektumban felhalmozódott feszültséget, s a munkavégzés illúzióját kelti.

Attól függően, hogy a hazugság mennyire szándék vagy a jó szándék ellenére létrejövő eredmény, az álirodalom kategóriáján belül alcsoportokat képezhetünk:

a) Az ideologikusan megformált hazugságok – *Lukács György* határozza meg így a giccset –, amikor a művet íróik árunak szánva a technológia magas szintjén irodalomba csomagolják. Ide tartoznak a giccses művek, melyeknek – *Hermann Istvánt* idézve – ábrázolása felszínes, hazugságuk azonban már jóval mélyebb, mint gondolnánk. Tipikus példái: *Ohnet, Courths-Mahler, Mitchel, Harsányi, Zilahy, Dallos* regényei. Ezekre *Józsa Péter* definíciója is érvényes: „... úgy tesz, mintha problémákról szólna, s közben merőben klisé ... amelyek meggátolják korunk emberét abban, hogy tájékozódjék, és reálisan ítélje meg társadalmunk életfolyamatait.”

b) A jó szándékú írók művei, azoké, akik nem akarnak hazudni, akik műveiket irodalomnak szánják és hiszik. Ide tartoznak a dilettánsok, epigonok és mesteremberek „dolgozatai”, valamint a sematizmus jegyében fogant művek. Ez utóbbiak illusztratív jellegüknél fogva sokszor éppen a giccs ellen szállnak síkra. „A giccs ugyanis nem illusztrálni akar, hanem azt hazudja, hogy ő mondja ki az igazságot.” Jellemző példák erre az ötvenes évek sematikus alkotásai.

A valódi álirodalom talaja a magánéletnek az elmagányosodással, a közélettől való eltávolodással járó elszürkülése. A kulturális javak fogyasztása magánüggé válik, a közönség nagyobb része többé már nem közösen és aktívan, hanem egyedül és passzívan fogyasztja az irodalmat. Az egyedül olvasás természetesen nem jelent minden esetben szükségszerűen passzív attitűdöt, sőt nagyobb szellemi aktivitásra ad lehetőséget. A passzívan fogyasztás egyik módja az azonosulás. Azono-

sulni lehet egy fogyasztásra előkészített, könnyen emészthető bestseller sematikus, tehát majdnem mindenre hasonlító élethelyzeteivel, hőseivel és „életfilozófiájával”, de természetesen azonosulni lehet egy valódi műalkotás egyes könnyebben hozzáférhető, az „olvasóra hasonlító” részletével is. Már a XIX. század hirtelen megnövekedett, egyedül és passzívan fogyasztó olvasóközönsége sem tudott mit kezdeni Defoe, Dickens, Smolett műveivel, mert nem lehetett velük „öndramatizálva” azonosulni.

3. A harmadik csoportba tartozó írásműveket, ha nem lenne zavaró a kettős tagadás, „ál-álírodalomnak” kellene nevezni. Jobb híján izgató, szórakoztató olvasmánynak nevezhetjük őket, hangsúlyozva az olvasmányt, szemben az irodalommal, hiszen ezeket az olvasmányokat nemcsak szerzőik, de olvasóik jelentős része sem tekinti irodalomnak, hanem csak piacra gyártott könyvárúnak. Olvasóink számára zsongító vagy ajzószer (pl. a pornó irodalom), vagy szórakoztató logikai játék (pl. detektívregény), s a munkavégzésnek még az illúziója is hiányzik, tisztán szórakoztató olvasmányok.

A valódi irodalom és az irodalomra hasonlításról lemondó zsongító-izgató, szórakoztató olvasmányok között is van rokonság, s vannak átmeneti típusok is: gondoljunk csak a bűnügyi témának a detektívregénytől a *Bűn és bűnhődés*ig terjedő skálájára. Egy „irodalmias”, érzelmes bestseller közhelyei egy igényes olvasó számára unalmasak, míg egy logikai fejtű detektívregény megfejtése ugyanezeknek izgalmat jelenthet, természetesen másfélét, mint egy modern regény együtt futó különböző szálainak megfejtése.

A három szektor határait természetesen nem lehet egyszer s mindenkorra egyértelműen meghúzni, szükség van széles átmeneti övezetekre, sőt újabb kategóriákra is. A fiction és a non-fiction határán álló politikai dokumentumregény és a tudományos fantasztikus regény egyik kategóriába sem sorolható be egyértelműen, de ugyanakkor nyilvánvaló, hogy olvasóik jelentős része irodalomnak vagy a harmadik kategóriába tartozó szórakoztató olvasmánynak tekinti. Magyarországon például – ezt bármelyik könyvtáros igazolja – a politikai, dokumentumirodalmat olvasók jelentős része bűnügyi regényként olvassa. Az ismeretterjesztő irodalomnak kitűnő, detektívregény izgalmasságú sci-fik egy részének szerelmi jelenetei olyan érzelmesek, mint a Courts-Mahler-típusú regényeké. Mivel ez a fajta írásmű félig irodalom vagy álírodalom és félig tudomány, politika vagy ismeretterjesztés, ebben a fejezetben a valódi irodalommal együtt velük most nem foglalkozunk,

(A térkép síkrajza) Az álírodalom első típusa a szentimentális moralizáló regénnyel kezdődik, avval a típussal, amelyet Szerb Antal a „másodlagos romantikának” nevez. Klasszikusai között – például Sue a városi társadalom alacsonyabb rétegeit bemutató néhány regénye – találunk a társadalmi haladással rokonszenvezőket is, bár az esetek legnagyobb részében, mint ezt A. Hauser is megjegyzi, Scribe-bel, Dumas-val és Sue-vel kapcsolatban, csak „flörtölnek a szocializmussal”. Ezek a művek újabb száz évre prolongálták a XVIII. század második felének legnagyobb művészi alkotásaiban is fontos elemként jelentkező érzelmességet.

A másodromantika produktumait kiszorították Cronin, Mitchel, Bromfield művei. Földes Anna ezeket, a XX. század modern kommersz regényét nevezi bestsellernek. Az álírodalom két világháború közötti típusára már az jellemző, hogy íróik sok esetben cinikus kiszámítottsággal teremtik meg a tömegsiker feltételeit.

A XX. század nagy bestseller írói, mint Vitányi írja, „észrevették fogyasztó-rétegük sznobizmusát”, félretették a romantikát, a már negyedszázada tetőző naturalizmus módszereit utánozva a „realizmus” álarcában jelentetik meg regé-

nyeket. Mást is észrevettek, a nagy versenytársakat, akik közül néhányan, mint a már említett Lewis, szintén betörtek a legsikeresebb könyvek közé, s befolyásolták a közönség ízlését. Így jött létre valahogy az *Elfújta a szél*, amely ma nálunk reneszánszát inkább szerelmes, mint társadalmi regényként éli.

A második világháború utáni időszak álirodalmát Hermann Istvántól kölcsönzött jelzővel manipulatívnak nevezhetjük. „A manipulációra jellemző a hamis alternatíva, amikor már nemcsak a válaszok, hanem a kérdésfeltevések is manipuláltak.” Jellegzetes képviselői Sagan és Nabokov regényei, de Berkesi és Szilvási regényeiben is kimutatható az álproblémákkal való manipulálás.

A háborús, szerelmes és a történelmi regény vagy nőknek szóló irodalom címével döntő többségben álirodalmat jelölünk. Míg a valódi irodalom alkotásai minden esetben több kategóriába is besorolhatóak lennének, s legfeljebb csak képzetlen olvasói fokozzák le például az *Anna Kareninát* szerelmes regénnyé, addig az álirodalmat általában igen könnyű beskatulyázni. Egy kísérlet során 25 kulcsszóhoz (pl. „szerelem”, „fejlődés”, „forradalom”, „háború”, „barátság”) kellett a kérdezetteknek ahhoz éppen eszükbe jutó műveket kapcsolni. A valódi irodalomhoz tartozó művek 5–8 kulcsszóhoz is kapcsolódtak, míg az álirodalomhoz tartozók egy vagy két, nagyjából a mű egyetlen irányát jelző kulcsszónál tömörültek.

A legnagyobb térfogatú skatulya a „szerelmes” regényeké (verseké, slágereké, színműveké stb.). Két fő változata a szexregény és az érzelmes regény. Az álirodalom manipulatív korszaka előtt az utóbbi volt a divatosabb, a manipulatív korszakban egyre nagyobb tért hódít a „nyíltsisakos” erotika, de még mindig inkább a két típus ötvözte a legjellemzőbb. Ennek okát Kloskowska igen érdekes példával világítja meg:

„A puritán erkölcsiség maradványai némiképp korlátozzák ennek a témának bemutatását az angolszász országokban. A szadista gyilkosságok ezekben az országokban inkább leírhatók, mint a rendes nemi aktus. A tömeggyártó szerzők, akik műveiket a kiadó által megállapított formula szerint alkotják meg, nem lépik túl azt a határt, amelynek áthágása a pornográfia vádját zúdíthatná rájuk. Az ilyen írók könnyebben be tudják tartani a kijelölt határokat, mint a D. H. Lawrence vagy H. Miller formátumú alkotóművészek. Természetesen a szextémával foglalkozó mai amerikai érzelmes regények sem hasonlítanak Courths-Mahler könyveire.”

A szexuális-bűnügyi irodalomnak nagy vetélytársa a szentimentális nőirodalom. A nőknek szóló könyv és sajtó végig nagy szerepet játszott a tömegkultúra történetében, kezdve attól, hogy egy időszakban az irodalmi művek közönségének jelentősen nagyobb részét tették ki a nők, mint a férfiak, előfizető törzsközönségként is. A XX. században már milliós példányszámban jelenik meg az amerikai „vallomás-sajtó” és a francia „szívsajtó”. A szexuális irodalommal szemben ennek alapvető jellegzetessége az erkölcsi problémának erős hangsúlyozása, természetesen ördög-angyal szereposztásban. Angyalainak erkölcsössége a múlt századi morális tablókon szereplőkéhez képest tömény erkölcstelenség, a magazinbeszélések hősnői a bűn elítélése előtt mindig alaposan megmártóznak a bűnben. A modern szentimentális nőirodalom „kis humanizmusát”, emberi dolgok iránti érdeklődését nem tagadhatjuk és nem becsülhetjük le. Kis humanizmusuk azonban egyben „fél humanizmus” is, hiszen az egyik nem optikájával fényképezett valóság humanizmusa eléggé féloldalas lesz.

Az álirodalom másik tipikus válfaja a történelmi regény. A történelmi regények között a szerény kisebbséget képviselő színvonalas történelmi tárgyú regények is kivezetik az olvasót jelenükből, de mondanivalójukkal, következtetéseikkel vissza is hozzák őket, úgy nyitnak ablakot a régi világra, hogy onnan egészen a máig

el lehessen látni. A lektűr változat bevágja az ajtót a régi világ előtt, fényes, reprezentatív, történelmi, műemlék-magánlakásokba nyit be.

Igy ír erről Ignotus: „Az átlagember szereti a történelminek nevezett könyvet ... mert szeret komázni tisztelete tárgyával, s megállapítani, a hasukba látván, hogy éppen olyan szegény és gyarló állatok voltak, mint jómaguk ... Mint ahogy spiritiszta üléseken megidézik Napóleont vagy Petőfi Sándort, s nem baj, hogy Napoleon nem emlékszik saját hadjárataira, s Petőfi Sándor lelke sokkal rosszabb verseket ír, mint az élő Petőfi.” Ezt a megállapítást két gondolatral építjük tovább. Az átlagember nemcsak az ő méretére kicsinyített hősökkel képes azonosulni, hanem a történelmi regények olvasásakor a felnagyítva leegyszerűsítettekkel is. A történelmi regény múltjában nem érvényes a jelen nehézkedési törvénye, az olvasó egyszeriben olyan erős lehet, mint a nagy hadvezérek. Hogy pedig a megidézett Petőfi nem ír olyan jó verseket, mint a valódi? Ez nem jelenti azt, hogy ez nem „szakasztott mása” a valódi Petőfinek, vagyis más szavakkal: a történelmi regények egy része archeológiai szempontból pontos képet rajzol az egyes korokról, vagyis ezeknél a jelentésszinttel nincs is baj, de hiányzik belőlük a történetpolitikai szemlélet, mint ahogy ezt *Loránd Imre* megállapítja.

A magyar sikerkönyvlisták tanúsága szerint a valódi álirodalom nálunk is jelentős hányadát teszi ki mind könyvkiadásunknak, mind olvasmányainknak. Szocialista könyvkiadásunknak, és a szocialista ember eszményét megközelíteni igyekvő olvasók olvasmányainak! *Loránd Imre* elemzése alapján mi is *Berkessit* és *Szilvási* említjük, mint a „szocialista” álirodalom jellegzetes példáit. Ezek az ötvenes évek „zászlólengető és könnyfacsaró” álirodalma után ennek tagadását utánzó – de lényegében a tagadottra hasonlító művek – problémákat vetnek fel, álproblémákat vagy valódibbakat, de csak „állapota veszélyes, de nem aggasztó” szinten. A morális és politikai téziseket képviselő *Berkesi*-művekben a közélet szenvedélyes kritikáját kapjuk, de a szerző „olyanokat ostoroz, akiket korbácsolni kellene”.

Berkesi olyan dolgokat leplez le, amiket 4–7 évvel előtte *Sarkadi* és mások már feltártak. „A polgári sekélyes kalandirodalom sablonjain átmentett maiság és szocialista szándék nemcsak kompromittálódik, de lényegében hatástalan marad” – írja *Füleki József*.

Szilvási, de főleg *Berkesi* regényei a politikai kérdésekben őszinte és félreérthetetlen ítélkezés igényére, főleg a fiatal nemzedék (köztük a fiatal „giccsemberek”) elvárásaira építenek. A jó szándék – például a társadalomkritika – könyvekben kimutatható, de ettől még problémafelvetésük manipulált marad, s hőseik a valódi irodalom által már ártalmatlanná tett aknák között kúsznak halált megvető bátorsággal.

(*Néhány szó a kábítószer-olvasmányokról*) Az ebbe a csoportba tartozó műfajok valamennyi fajtája rendelkezik előkelő és szegényebb, tehát mindkét kategóriabeli rokonokkal, éppen ezért a határok megvonása ebben az esetben sem könnyű. *Gyurkó László* szerint a detektívregény nem tartozik az álirodalom kategóriájába, *Vitányi Iván* pedig nem lát okot arra, hogy egy olyan műfajt, mely logikai játékot nyújt, kizárjunk a művészetből. Többek között avval érvel, hogy a hagyományos detektívregény erőforrásai kimerültek, s a műfaj magasabb, ironikus formában jelentkezik, s „az irónia egyben azt is jelenti, hogy nemcsak az irodalom népszerűségének és közkeletűségének igényéről van szó, hanem arról is, hogy ez magasabb fokon csak úgy alakulhat ki, ha meghaladja és elutasítja a népszerűség »best-seller« módra való megoldását”. *Gyurkónak* is, *Vitányinak* is igaza van. A detektívregénynek, vagyis inkább a bűnügyi témának, motívumoknak vannak az igazi

irodalom szintjén levő megoldásai is, s esetleg, ha nem is a közeljövőben, ilyen szintre fejlődhet a műfaj. A bestseller és a detektívregény viszont az esetek nagyobb részében egymást kizáró kategóriák, mivel az álírodalom érzelmközpontú, a harmadik kategóriába tartozó művek egy része pedig logikaközpontú. Az irónia és a humor sem sajátja az álírodalomnak, mely a detektívregények egy részében nem hiányzik. Az irodalom és a „kábitószer-olvasmányok” humora azonban élesen különbözik egymástól. A valódi nevetés reflexív, nem szépít, társadalmi szerepe a társadalmi merevség korrigálása, az ilyen „nagy nevetés” kommunikációja összekapcsolja a társadalmi viszonyokon változtatni akaró nevetőket. A kis humanizmus „kis nevetése” avval, hogy amíg nevetünk, addig nem enged gyűlölni, némi hasznót is hajt, de inkább káros, mivel úgy tolerál, hogy berozsdásítja reflexeinket, más esetekben pedig ideálokat rombol, szépít és misztifikál.

A bűnügyi regény kevésbé uniformizált, mint az álírodalom, s kevésbé témához kötött. Roucek szerint a modern detektívregény – szemben a többé-kevésbé mindig romantikus bestsellerrel – realista, a modern élet komplexitását fejezi ki: a nemzetiségek, a beatnikék, az alvilág, a tudományos tényanyag mind benne foglaltatik. Doyle Sherlock Holmes a öta karrierje töretlen, s Poe óta esztétikai szempontból értékes változatának is megszakíthatlan folytatása van. A nagy konkurensnek látszó science fiction is kénytelen volt kompromisszumot kötni vele, a „Rejtélyes gyilkosság az űrhajón” típusú könyvekben.

A detektívregények, krimik között jó néhány olyan határeset található, mint például *Rejtő* könyvei. *Loránd Imre* álponyvának nevezi őket, tagadva ugyan paródia mivoltukat, de elismerve sajátos – a harmincas évek pesti kisemberére jellemző – humorát, mely bizonyos tekintetben a ponyvák fölé emeli. *Bölcs István* a nyomozati rendőri eljárással felderíthető ügyeket tárgyaló krimiket választja el a társadalmi-lélektani hátteret adó bűnügyi regénytől, melyekhez képest a krimi vagy absztrakció, vagy naturalizmus, vagy egyszerre mind a kettő.

A sok esetben hasznosan szórakoztató logikai fejtörők mellett ebbe a kategóriába tartoznak a már jóval inkább az ösztönök nyelvén beszélő pornográf könyvek és a rémírodalom, melyek még nagyobb mértékben férfi olvasmányok, mint amennyire inkább női olvasmány volt a valódi álírodalom egésze. *Duncan* szellemesen állítja szembe a nagy művészet erotikáját a hihető művészet pornográfiájával. Amikor a házasságtörés lényegét akarom látni, elolvasom az *Anna Kareninát* vagy a *Bovarynét*, mondja *Duncan*, amikor pedig el akarom követni, pornográfiát veszek a kezembe.

Eljárja-e az álírodalom a valódi irodalom előtt az utat – s változatai közül melyik inkább, melyik kevésbé –, vagy egymást szervesen kiegészítő, illetve egymásra épülő olvasmányfajtákról van szó? Az olvasók hány százaléka olvassa az álírodalmat igazi irodalomként, s hány százaléka a valódi irodalmat az álírodalom befogadásának szintjén? Kikre hasonlít a detektívregény, az érzelmes nőirodalom, a szocialista bestseller, azaz kikből tevődik össze az álírodalom egyes válfajainak olvasó-társ szerző közönsége? Ezekre és más ezekhez kapcsolódó kérdésekre, melyek az álírodalom olvasóira, fogyasztóira vonatkoznak majd, további kutatások eredményeinek ismeretében kísérlelhetünk meg választ adni.

(1971)

ÁLIRODALMAT OLVASÓ NÉPÉRT?

Marx és az ő nyomán Lukács szigorral bizonyította, hogy a szocialista társadalomban a kultúra nem lehet áru. Mivel ma még a kultúrát nem lehet ingyenessé tenni, legalább arra kell törekedni, hogy a magas színvonalú irodalomnak minél alacsonyabb ára legyen, hiszen az ilyen javak „fogyasztása” feltétlen érdeke egy szocialista államnak. Nem mondhatjuk ugyanezt az álirodalom fogyasztásáról. Ezt a fajta olvasmányt, mivel íróink nagyobb része amúgy is piacra termelte, nyugodtan nevezhetjük árunak, s vevőiktől nyugodtan kérhetjük a giccsadóval megemelt árat. Sajnos nemcsak a „bűnös” bűnhődik, mert ezt a többletet a szocialista kultúrát közvetítő intézmény, a könyvtár is megfizeti, sőt még az „ártatlan”, álirodalmat nem olvasó könyvtárlátogatókra eső könyvbeszerzési keretet is terheli.

Egy járási könyvtár vezetőjének töprengéséből idéztünk egy mások gondolatmenetére is rimelő részt. A válaszkísérlet előtt tájékozódjunk egy kicsit álirodalomügyben! A kérdés ugyanis nem csupán az, hogy megvegyék-e vagy sem az álirodalmi műveket a könyvtárak. Sokak számára az is kérdéses, hogy országos jelentőségű-e egyáltalán az álirodalom-probléma, hogy beszélhetünk-e kulturális forradalom vívmányait és kimenetelét veszélyeztető álirodalom-offenzíváról?

Összehasonlítva a hatvanas évek elején és végén készült felmérések és kutatások adatait, kitűnik az olvasott szépirodalmi művek sokféleségének (az olvasás terjedelmének) növekedése, és az olvasmányszerkezetnek az átalakulása. Köztudott, hogy ez idő alatt határozottan csökkent Jókai és a romantikusok olvasottsága (a munkásolvasók körében felére), gyengült a klasszikus realizmus helyzete. Kik foglalták el az elhagyott hadállásokat? Az olvasmányvizsgálatok szerint csak kisebb részben Hemingway, I. Shaw, Knight és társaik, s nagyobb részt az értékben, jellegben, eszmiségben is eléggé különböző változatokat magába foglaló álirodalom és lektűr. 1963-as országosan reprezentatív vizsgálat szerint a legtöbbet említett tíz mű szerzői: Jókai, Gárdonyi, Mikszáth, Verne, Dumas és Moravia voltak. 1968-ban az átlagolvasóhoz legközelebb álló olvasóréteg, a munkásolvasók körében a legolvasottabb tíz mű szerzői: Gárdonyi, Jókai, Dallos, Rejtő, Berkesi; 1970-ben a vidéken élő értelmiség körében: Szilvási, Berkesi, Dallos, Passuth, Remarque, I. Shaw, Mailer, Hemingway. Az olvasmányok között az álirodalom aránya a munkásoknál, alkalmazottaknál és a középiskolásoknál 40, az értelmiségieknél 30 százalék körül van. A most 17–30 éves olvasók 6–36 százaléka olvasta a Réztábla a kapu alatt, 23–46 százaléka pedig az Elfújta a szél című regényeket, a munkások legkedvesebb olvasmányai között Mitchel regénye az előkelő 12. helyen áll.

* * *

Nézzük meg, hogy a könyvkiadás mennyire veszi figyelembe, mennyire igyekszik mérsékelni vagy éppen elősegíteni az álirodalom olvasását! A felszabadulást követő első húsz évben a legnagyobb példányszámban megjelenő tíz szépirodalmi mű szerzői: Jókai, Gárdonyi, Arany, Petőfi, Móricz, Molnár Ferenc, Defoe. Az 1966 és 1968 közötti első tíz között kilenc Rejtő- és egy Berkesi-regény szerepel; 1969-ben: Rejtő, A. Christie, Berkesi, Chandler, Dumas, Maugham, Dallos; 1970-ben: Christie, Charriere (Helyettem kis virág), Berkesi, Rejtő, Varga Katalin, Hartog (A gyilkos és a lány), Gardner. A „tízek bajnokságának” eredményei egyértelműen az álirodalmat képviselők előrenyomulását jelzik. A tíz legnagyobb példányszám-

ban megjelenő mű azonban nem tükrözi a könyvkiadás szerkezetét, ez csak a jég-hegyből a víz felett látható rész. *Ónódi Miklós* adatai alapján a giccsadós – finoman: „járulékos” – művek (azaz a krimi, a nem klasszikus kalandregény, a lektűr) aránya az összes szépirodalmi műhöz viszonyítva 1969-ben ugyan csak 7 százalék volt, de példányszámuk már 29 százalék. A 20 000-nél nagyobb példányszámban megjelenő – általában egyben az olvasottabb – művek között a járulékos művek aránya 27, az 50 000-nél nagyobb példányszámban megjelenő könyvek között pedig 51 százalék. A krimi példányszáma 1966-tól 1969-ig 176 000-ről 1 045 000-re nőtt, s 1970-ben sem csökkent jelentősen. Bár a járulékos művek számának és példányszámának aránya ez idő alatt alig nőtt, s az álirodalom- és lektűrnyereségből ráfizetéses valódi irodalom jelenik meg, könyvkiadásunknak és könyvkereskedelmünknek gyakrabban és elmélyültebben kellene lelkiismeret-vizsgálatot tartania. Az álirodalom gyakran az irodalom védjeggyével jelenik meg, az áru gyakran a kultúrát megillető propagandát kap, a tisztességes kereskedelem sokszor kulturális misszió álruhájában illegeti magát. (A *Rejtő*-üzlet például fontos irodalomtörténeti vállalkozás formájában jelenik meg.)

* * *

A könyvtár elvben a kritika intézménye is, nem mechanikusan tükrözi a könyvkiadást. A könyvtermelésből a könyvtárak azonban igen sok esetben nem kritikusán válogatnak, hanem előre köszönnek az alacsony igényeknek. Így természetesen a könyvtárakban is felfedezhető az álirodalom. 1970-ben a Könyvtártudományi és Módszertani Központ körkérdésére adott válaszok szerint 100 közművelődési könyvtárban az alábbi szerzők művei szerepeltek legtöbbször az év legkeresettebb 15 könye között: *Remarque, Szilvási, Berkesi, Dallos, Hemingway, Cusack, Moravia és Jókai Anna*. *Jókai Anna* tíz hellyel előzi meg az „öreg” *Jókait*, de a „fiatal” *Jókait* megelőzik az álirodalmat író kortársai.

Az 1000 lakosra jutó könyvtári könyvbeszerzési keret az 1964. évi 4372 forintból 1969-ben 3569 forintra csökkent, s 1970-ben is még csak 3900 forintra emelkedett. Ezzel szemben a kiadott könyvek száma és példányszáma, valamint az olvasási kedv nőtt, s a könyvárak sem csökkentek. A könyvtárakat látogató értékes irodalmat olvasó ily módon hátrányosabb helyzetbe került. Mi lehet a megoldás? Esetleg ne tartson álirodalmat a könyvtár? Jönnek az olvasók: „Valami új *Rejtőt* kérek.” „Anyukámnak tessék adni valami gyilkosságot!”, „Kérek egy *Berkesit*, nem baj, ha nem *Berkesi* írta.” Többségükben a könyvvel még csak eléggé laza kapcsolatot tartanak. A könyvtárosok (haszonlíképpen a pedagógusok, népművelők, kultúrpolitikusok) egy része így érvel: az álirodalom az első lépcsőfok lehet, az ugródeszka, majd később szépen kinövik. Még *Lukácsra* is hivatkoznak: „... hogyha az emberek elkezdene a kultúrával foglalkozni, egy bizonyos idő múlva – lehet, hogy két, lehet, hogy csak három nemzedék után – el fognak jutni ahhoz a kultúrához, amely igazi érdeklődésüket a nagy problémák felé fordítja.” *Lukács* azonban az előző mondatban nem *Rejtőt*, *Chandlert* vagy *Szilvásit* említi, hanem *Jókait*.

Akad néhány olyan könyvtáros, aki a járulékos könyvek bizonyos típusait nem engedi be a könyvtárba. Az ilyen esetek azonban csaknem mind felemás megoldások. Az egyik könyvtár például kiátkozta a krimi, *A. Christie*-vel együtt, a „krimipótlékként” olvasott gyenge politikai kalandregényeket viszont nem érte semmi bántódás. Kijuthatunk-e egyáltalán a bűvös körből? A megoldáshoz vezető út a könyvtárosok esztéta, pedagógus, szociológus és kultúrpolitikus énjének (már akinek van ennyi) „négyhatalmi” tárgyalása lehet. Egy-egy könyv megvételénél

polcra helyezésénél, ajánlásánál, propagandájánál mindig ennek a „bizottságnak” kellene összeülnie. A szépirodalmi műveknek legalább négyféle típusát kellene elkülöníteniük a könyvtárosoknak. Az értéktelen és sikertelen (vagy sikerre nem számítható) könyveknek nincsen helyük a könyvtárakban. (Pedig van belőlük bőven. Két-három évig állnak „szűzen” a polcokon, mert az olvasók csodálatos érzékkel kerülik el őket, s a könyvtárakban, raktárakban porosodó, olvasói kézbe soha nem vett könyvek a kiadókat is kellene, hogy figyelmeztessék. De ez már egy második írásnak kell, hogy témája legyen!) Az értékes és sikeres irodalmi művek mellőzése vagy nem kellő példányszámban történő beszerzése halálos bűn. Nem könnyű a helyzet a további két kategóriához tartozó művek esetében. Egy kevésbé közérthető, de értékes irodalmi műhöz esetleg csak egy-két év múlva nő fel egy-két olvasó az adott könyvtárban, az értéktelen, de sikeres könyveknek viszont a leggazdaságosabb a kihasználtsága, mégis az előbbi típushoz tartozókat kell előnyben részesíteni.

* * *

Ez lenne hát a „csodafegyver”, a megoldás, a szépirodalmi művek négy típusának gondos mérlegelés utáni „kidekázása”? Ez sem kevés tennivaló és „interdiszciplináris” szakértelmet kíván a könyvtárosoktól. Bőven akad tennivaló e téren is. A valóságos és végleges megoldás természetesen nem könyvtárpolitikai, hanem művelődéspolitikai kérdés. A nagy problémák mellett – mint a munka és a művelődés összeháttérítése, a szocialista „szórakozáskultúra” normáinak kialakítása, az oktatásügy reformja – kisebb kérdések rendezése is hozzásegíthetne ahhoz, hogy az *Olvasó népért*-mozgalomnak ne alakuljon ki „Álirodalmat olvasó népért” jel-szavú „szárnya”. Az álirodalom alternatíváját, s a választás szabadságát meg kell hagyni, korlátozottabb mértékben még a könyvtári szabadpolcon is, a „rájátszást”, a többletpropagandát azonban mellőzni kellene. Ne bitorolhasson egyetlen álirodalmi „alkotás” sem irodalmi műnek, művésznak, kultúrának kijáró fülszöveget, ne halljuk és lássuk őket viszont a rádióban és a tévében. Találkozunk viszont minél többet velük a nagy olvasóközönségű sajtóorgániumok kritikai rovataiban. Ne rendezzünk „álíró-olvasó találkozókat, legfeljebb „álíró”-kritikus olvasó találkozók. Ne legyen – mert sajnos van rá példa – a mai magyar álirodalom az érettségi tétel, ne kapjanak ezek szerzői irodalmi díjat, ne szerepeljenek az ajánló bibliográfiákban! Legyen viszont napirenden ez a kérdés az általános iskolától egyetemig az oktatásban, legyen érettségi tétel a giccs, az álirodalom természetrajza, legyen téma az ifjúsági klubokban, a TIT-előadásokon, a pedagógusok és könyvtárosok továbbképzésein; kezdődjön meg minél szélesebb körben a kísérletezés, hogy hogyan lehet az álirodalmat olvasókat átvezetni az igazi irodalomhoz, hogy milyen művekkel lehet hidat verni a két part között.

(1972)

A KENGURU ÉS A KENGURUSÁG*

(Bertha Bulcsú regényének fogadtatása)

„A regény hőse Varjú István, fiatal gépkocsivezető. Vigan járja az országot teherautójával, mert szeret úton lenni, de nem szeret megérkezni. Útjain többnyire magányos, ezért zenét hallgat, vagy átengedi magát fantáziájának, s a vezetőfülkét ilyenkor benépesítik a reklámfotók alakjai és a nők. Az utakon azonban valóságos élet zajlik, számtalan lehetőséggel és veszéllyel. Megkísérti a sebesség ördöge, egy-egy felkínálkozó stoppos lány, feketefuvar-ajánlat, látszólag szabadon, valójában céltalanul vándorló fiatalok társasága, de Varjú mindannyiszor megküzd önmagával, s ellenáll a csábításoknak. »A meló, az meló« – vallja, s helytáll munkájában. Bizonytalanságokkal teli magánéletében egy igazi szerelem hoz fordulatot: nehezen bár, de fölismeri, hogy ez már felelős kapcsolat, s a lány nem egy »csaj« a sok közül. Miközben nemcsak magával törődik, hanem környezetét is figyeli, a törekvő, tisztességes munkásemberek példáját választja jövője tervezéséhez, észrevétlenül felnőtté válik.”

Erről szól a regény az Új Könyvek objektivitásra törekvő ismertetése alapján. A recenzor hozzáfűz még három értékelő-orientáló mondatot, hogy megkönnyítse a könyvtárosok döntését a beszerzésben és az ajánlásban: „Az író a felnőtté válás pillanatait igyekszik tetten érni. Könyve megrázó élményt nem nyújt, de tanulságos és olvasmányos, ezért 16 éven felüli fiataloknak ajánlható. A regényből – azonos címmel – készült film valószínűleg növeli a korosztály érdeklődését.”

Hogy miről szól a történet, a recenzióból megtudhattuk, hogy mit közölt a szerző, ennek taglalását és értékelését az első kritikák megjelenése előtt napvilágot látó recenzió természetesen nem vállalhatta. A kortárs írók és olvasók közötti párbeszédet vizsgáló kutató, aki előzőleg a *Rozsdatemető*, a *Makra* és a *Vészkijárat*bejárat fogadtatását vizsgálta, érdeklődéssel veszi kézbe a regényt, annak ellenére, hogy az „megrázó élményt nem nyújt”, az „olvasmányos” és a „tanulságos” minősítésekből sejtheti, hogy ez a bizonyos Varjú István aligha léphet majd be Hábetler Jani, Makra Ferenc és Cselák Gyula klubjába.

Négy kritikus a regényről

A regényben egy sor olyan döntéshelyzet, egy sor magatartás van, ami kitűnő lehetőséget kínál arra, hogy az olvasói véleményekből új dolgokat tudjunk meg arról, amivel az író ebben a művében foglalkozott. Igen ám, de mit tehet a kutató, ha él a gyanúperrel, hogy az író nem használta ki megfelelőképpen lehetőségeit, ha nem állít az olvasó elé igazi alternatívákat, ha a még mélyebbre fúrás helyett elkezd magyarázni művét, ha a folytatást követelő befejezés helyett megjelenik a „VÉGE” felirat? Vizsgálhatná, hogy észreveszik-e az olvasók az író gyöngéit, de ez egészen más természetű vizsgálódás lenne, többek közt azért is, mert számukra idegen szerepre kényszerítenénk az olvasókat, hiszen ők nem művészi alkotást elemeznek, hanem olvasnak, és amikor dicsérnek vagy bírálnak, akkor azt általában nem esz-

* Társszerző: Kovács Katalin

tétikai mérce alapján teszik. Olvasói bizonytalanságunk ellensúlyozandó, a művel foglalkozó szakemberek segítségét vettük igénybe. A kevés számú megjelent kritika közül *Iszlai Zoltán* (*A dolgok rendje. Élet és Irodalom*, 1976. március 21.) és *Gáll István* (*Elmélkedés a kenguruságról. Jelenkor*, 1976.) írásait vettük figyelembe, továbbá felkértük *Varga Lajos Márton*t és *Horpácsi Sándort*, hogy számunkra elemezze és értékelje a művet.

Gáll István véleménye a legkedvezőbb. Üdvözlí *Bertha* vállalkozását a felfedezésre, a fiatalok és az apák nemzedéke közötti közvetítésre. Az expedíció nagy felfedezésének azt tekinti, hogy a fiatalok lényegében ugyanolyanok, mint az idősebbek. Egy pillanatra felmerül az olvasóban, hogy gunyorosan állapítja meg ezt, de úgy tűnik, nem. A felnőtté válás regényének, az elveszett illúziók új megfogalmazásának értelmezi és értékeli a művet. *Gáll István* nemcsak a kengururól, hanem a kenguruságról is ír, amely szerinte azt jelenti, hogy a főhős „már nem csupán fiatal, hanem ember, akinek saját célja van, saját élete, érzelmi kötöttsége”. Kiszakad a fiatalság „lebegéséből”. *Bertha* Bulcsú regényét a regénynek álcázott szociológia, riport, esszé és vitairat áradatban üdítő kivételnek tekinti, igazi olvasmány. Ha az ember tudja a titkot, akkor az ember írhat világos tisztasággal a ravasz, bonyolult, kegyetlen világról, véli *Gáll István*, és példának hozza *A kengurut*.

Iszlai Zoltán két másik *Kozmosz*-könyv (*Mocsár Gábor: Ég alatt, föld felett; Thierry Árpád: Szerelmes korallak*) társaságában foglalkozik ezzel a regénnyel. „Nem a fellegekben járnak, műveik mentesek az ál-maiságtól, elméletieskedéstől, szépelgéstől, valamennyi főszereplő nyugtalanul kereső, s a (jellemének megfelelő színvonalú) töprengő, magaemésztő típus és alkat.” Ez lenne a három regény „közös nevezője”. *Iszlai* mindhárom művet befejezetlennek nevezi, de ezzel továbbgondolhatónak, folytathatónak minősíti. Ugyanakkor hibájaként rója fel *Bertha* Bulcsúnak, hogy „mindent magába olvasztó, lavinaszerűen sodró másszivitásban” bízva „kicsire nem néz”, hogy „az ismétlődésektől akadozik a cselekmény”, és azt is, hogy az „egyszer már használt motívumok nem hatnak erjesztően vagy pezsdítően a jellemek kiteljesítésére”. Kevés idő jutott az érlelésre – állapítja meg *Iszlai* Gondoljuk, bírálja is, menti is a szerzőt, egyben árnyalja a bevezető felhőtlen megállapításai egyikét: „Például igazolja, hogy találkozhat és szövetkezhet szerencsésen a kiadói ösztönzés (pályázat) meg az írói buzgalom a jelen idejű magyar realista széppróza gyarapítására.”

Varga Lajos Márton sokban egyetért *Gáll István*nal, abban is, hogy *A kenguru* „fejlődésregény-féle”. Szellemesen állapítja meg, hogy „a nevelődésben izgalom – a nevelődés külső körülményeinek megválasztásától függően –, fokozódó izgalom van, a világgal való találkozás fűtött pillanataiból előrobbanó konfliktusokban kitűnő lehetőség a determináltságok érzékeltetésére”. *Varga* gondos elemzés alapján jut arra a következtetésre, hogy *Bertha* tárgyiasságában érzékenységgel, indulat van, hogy az áttekinthető regényben mennyi az árnyaltság, hogy a türelmes és elmélyült emberszeretet könnyed és nagyvonalú formában jelenik meg. Kitűnő olvasmány, állapítja meg *Varga* is. Ebből kihallható, hogy sajnos regénynek nem egészen az, mert „talán nagyobb is a fölnye anyagával szemben, mint ami a legtermékenyebb lenne”, hogy „a könnyed lendület szinte visszafoghatatlanul túlsodorta *Varjú Istvánt*, s vele bennünket az eseményeken, a kívánt súlyosodásra, megrendülésre nincs idő”, hogy *A kenguru* „szórakoztatóbb, vagyis könnyebb lett a lehetségesnél”, és így „jelentése szűkebb érdekű és érvényű, mint amilyennek kibontakozott”. *Varga* három értelmezési lehetőséget állapít meg: 1. a világ zárt, s mivel a létező világok legjobbika, változtatni sem nagyon érdemes

rajta, 2. egy tisztességes fiú nem hagyja magát céljától, a számára mindent jelentő kamionosságtól eltéríteni, 3. csak azt tegyük, amit az emberiség és a becsület diktál, de azt szívósan s elhatározottan, az álmokkal szemben mindig a hétköznapiakban.

Természetesen a legnagyobb művészi alkotások is „megengedik”, hogy félreértsékek, leegyszerűsítsék őket. Nem ebben különböznek a közepszerűtől és az ál-művészettől, hanem abban, hogy gazdag jelentésötvözetük többféle eredeti értelmezésre ad lehetőséget. Ebben a tekintetben sem eléggé meggyőző írói teljesítmény Bertha Bulcsú regénye. *Horpácsi Sándor* megerősíti érzésünket. Horpácsi nem Varjú Istvánt és Makra Ferencet hasonlítja össze, hanem – talán szerencséjében – a kengurut a kesudióval. Mindkét „egzotikum” Bertha leleménye, de a két fogalom nem azonos értékű. A kesudió egyszerre konkrét és továbbgondolható szimbólum, a kenguru viszont csak allegória, vagy Horpácsi pontosabb fogalmazását használva: matrica. A kesudió nem véletlenül kesudió, mégis behelyettesíthető sok minden mással. A kenguru Horpácsi szerint „elefánt vagy víziló is lehetne, de akkor sem jelenthet többet”. Horpácsi fogalmaz legélesebben és legtűrelmetlenebbül is: a többjelentésű „kitűnő olvasmány” helyett ő egy jól ismert olvasóréteget megcélzó lektűrnek, fejlődésregény helyett karriertörténetnek nevezi a regényt. Elismeri, hogy Bertha Bulcsú otthon van regénye valóságvilágában, de elmarasztalja a felületes és pongyola megformálásért. Elemzésében érzékelteti, hogy a regény csomópontjai jobbra véletlenek, rosszallja, hogy az író megszánja hőst, és a baleset után meghosszabbítja a történetet a happy endig. Egyetértünk Horpácsival abban is, hogy a mellékfigurák ábrázolása erősen elnagyolt. Gondoljunk csak a *Makra* mellékfiguráira: Valira, Magdusra, Sztanekre, mint Makra három lehetőségének megjelenítőire. „Minden valódi ebben a regényben, ami a topográfiai, fényképszerű hitelességet jelenti. Letéve a könyvet azonban a figurák összemosódnak, a paneligazságok, a hevenyészetten egymásra halmozott élet-tények nem szerveződnek egységes kompozícióvá.” Azért idéztük szó szerint Horpácsi Sándor végső következtetését, hogy mellé tehessük ellenkező végletként Gáll Istvánét: „Erről van szó. A természetes szépségről. A fiatalság, az élet szépségéről. Erről beszél *A kenguru*.” Úgy gondoljuk, a sikeresnek mondható regény esztétikai értékéről joggal lehet vitatkozni.

Saját véleményünk

Nem érezzük feladatunknak, hogy a négy kritikus között igazságot tegyünk, nem vállalkozhatunk arra, hogy kiszámítjuk a négy vélemény számtani közepét. Cinizmus lenne kijelenteni, hogy leginkább az *Új Könyvek* ismertetésével értünk egyet. Amit megtehetünk, és meg is kell tennünk: érzékeltetni olvasói véleményünket, hiszen ez akarva-akaratlan befolyásolta kérdéseinket, és a kérdésekre adott válaszok értelmezését is. Érzékeltettük, hogy elsősorban az írói szándékot érezzük rokonszenvesnek, hogy korábbi művei alapján tiszteljük *Bertha Bulcsút*, hogy nem vonjuk kétségbe sem emberszeretetét, sem valóságismeretét. Hozzátehetjük ehhez, hogy művének számos ragyogó részletét lehetne felnagyítani, ezek egy részéről azonban meg kell állapítani, hogy nem szerves részei a műnek, csak szép díszletei, elegáns összekötő szövegei. Számunkra úgy tűnik, mintha *Bertha Bulcsú* a zenés filmből írt volna „regényváltozatot”. Nem az a baja a regénynek, hogy túl hangos, ez inkább leleménye, sőt nem eléggé kihasznált leleménye az írónak, inkább az a baja, hogy túl sok benne a próza, a túlmagyarázó, „túldokumentáló”

próza. „Varjú boldogan, új terveket építgetve tört előre autójával a kéklő messzeség felé.” Így hangzik a lektűr ízü utolsó mondat. Jelentését természetesen az előző mondatok és az egész regény is módosítják, de ha nem is zárja ki, megnehezíti a továbbfolytatását. Nem sorolható a regény az allelujás-happy-endes lektűrök közé, de nem is jellemzi a magyarázható jelentés látszólagos kimeríthetetlensége. Fejes, Kertész Ákos és Asperján említett műveihez képest inkább kézenfekvő megoldású rejtvényhez hasonlítható.

A film regényváltozata

„A film tetszett jobban, mert zenés volt és színes.”

„A film megkurtította a regény jellemkavalkádját, és a sajátos filmi jellemábrázolás helyett hatásvadászó eszközzel manipulált.”

„A könyv bővebb, könnyebb, kicsit más és humorosabb.”

A 29 800 példány rövid időn belül elfogyott, a könyvtári példányok állandóan kézben vannak. Ez becsléseink szerint másfél százezres olvasótábort jelent, mely feltehetően egy-két év alatt kétszeresére növekedhet. A regény olvasótábora elérheti a film nézőtáborának egynegyedét. De mi köze a regénynek a filmhez, olvasóinak nézőihez? A kérdés jogos, de kissé naiv. A vásárlási és kölcsönzési adatok egyértelműen azt mutatják, hogy a film dobta fel a regényt. (Ez nem szégyen, ebben a sorsban Homérosz, Balzac, Dosztojevszkij, Németh László és még sokan mások osztoznak.) A film hatásával komolyan számolni kell, de az író korábbi művei, a könyv „saját” propagandája is figyelembe veendő tényező. A zenés film „előzményével” azért is számolnunk kellett, mert a vizsgáltak köre tizen- és huszonéves fiatal: 27 középiskolás, 14 szakmunkástanuló, 19 szakmunkás, 13 gépkocsivezető. (A gépkocsivezetők valamennyien férfiak, a középiskolásoknál a lányok, a másik két csoportban a férfiak vannak többségben. Valamennyi csoportban egyaránt képviselve vannak a fővárosiak és a vidéki városokban élők.)

Olyan fiatalok véleményét vizsgáltuk, akik „eljegyezték magukat a könyvvel”, s ezt többek között könyvtári tagságukat bizonyító dokumentummal tudták igazolni. (Vizsgálatunkban könyvtárba járó fiatalok szerepeltek, az interjúkészítők könyvtárosok voltak.) Azért fontos ezt hangsúlyozni, mert rajtuk kívül a regény olyan fiatalok száaihoz s talán ezreihez is eljutott, akiket csak jóindulattal sorolhatnánk a rendszeres olvasók táborába. (Véleményük talán még érdekesebb lenne, ezúttal nem volt módunk rá, hogy őket is felkeressük a munkásszállásokon, a fekete vonaton.) Tudva, hogy a vizsgáltak többé-kevésbé rendszeres olvasók, kétszeresen is érdekes, hogy milyen válaszokat adtak arra a kérdésre, hogy: látta-e a filmet? Előtte vagy utána olvasta-e a regényt?

A 73 fiatal közül csak 16 olvasta Bertha Bulcsú valamelyik művét A kenguru elolvasása előtt. (Nem is rossz arány, főképpen, ha figyelembe vesszük, Bertha Bulcsú előző művei nem kaptak filmváltozataiktól segítséget.) Érdemes megemlíteni, hogy „régí olvasói” között a szakmunkások legalább olyan arányban képviseltetnek, mint a középiskolások. A filmet 52-en látták, 47-en a regény olvasása előtt. Nem zárhatjuk ki a film hatását azoknál sem, akik nem látták a filmet, de náluk elsősorban az író ismertsége és a filmet látó, vagy a regényt olvasó barátok, munkatársak véleménye játszott szerepet. Azok közül, akik „mindkét változatban” találkoztak A kenguruval (52-en) 12 fiatalnak a regény, 27 fiatalnak a film tetszett jobban. A gépkocsivezetők közül valamennyinek a film tetszett jobban, a középiskolások közül helyezték legtöbbször a regényt a film elé.

„Jó regény. Olyan témát dolgozott fel, ami nem krimi, hanem maga az élet.”
„Nagyon tetszett a befejezés miatt, mert a fiú meg a lány egymásé lesznek.”
„Azért tetszett annyira, mert a mai fiatalok problémáit tárgyalja, és ez okos dolog.”

Az olvasók véleménye mindig fontos, de a műveknek sem esztétikai értékét, sem társadalmi fontosságát nem lehet népszavazással eldönteni. Hiba lenne a „tetszett” szavazatok száma alapján „visszaigazolni” a könyveket, filmeket, zeneműveket. Szem előtt tartva, hogy a „nem tetszett” válaszok nemcsak elutasítást, hanem elemző kritikát is jelentenek, először a „közömbösen hagyott” válaszok arányát kell megnézni. A közömbösség jelenti a mű igazi halálát, az elutasítás viszont negatív előjelű szavazat a mű mellett.

Kétségtől a mű mellett szól az, hogy senkit sem hagyott közömbösen. Azok a kritikusok, akik kitűnő vagy üdítő olvasmánynak minősítették, nem tévedtek. *Bertha Bulcsú* regénye a 73 olvasó közül mindenkit kibillentett a nullpontról. Kérdés, hogy milyen irányba. Csak egy akadt közöttük, aki nem tudta ezt eldönteni. Ketten elutasítóan nyilatkoztak, kilencen a „közepesen tetszett” választ adták, a többieknek, vagyis a kérdezettek négyötöd részének tetszett a regény, ezek közül 27-nek nagyon tetszett. A regény fogadtatásánál a négy csoport között lényeges eltérés nem mutatkozott, csupán a „nagyon tetszett” minősítések aránya volt alacsonyabb a gépkocsivezetőknél, akiknek a film határozottan jobban tetszett. Mivel a „rólunk szól a mese” a gépkocsivezetőknél több vonatkozásban jöhet szóba, mint a többiekénél, feltételezhetjük, szakmai természetű kifogásaik is lehetnek, de inkább kell számolni világuk és a regény világa közötti egybe nem esésekkel.

A regényt elutasítók és hűvösebben fogadók háromféle indoklással érvelnek: nem művészi (5 fő), nem valóságű (3 fő), hétköznapi (2 fő). A „nem valóságű” érv nem a gépkocsivezetőtől származik, ők hétköznapiak tartották a regényt, „földhözragadt” értelemben.

A regényt tetszéssel fogadó nagy többség elsősorban azzal érvelt, hogy a regény „élethű”, valóságű”. A regény mellett szavazó 60 fiatal olvasó közül 49-en a „tetszett, mert igaz” típusú válasszal érveltek. (Jogos kérdés, hogy akkor is így érezték volna, ha az író nyersebben bánik hősével, ha ironikusabban szemléli őt.) A legtöbben azért tartották élethűnek, mert a mai fiatalokról (34), illetve az egyszerű emberekről (12) szól. A többi indok között a cselekményesség (7), a rokonszenves főhős (6), a jó stílus (6) és a jellemzés szerepelt.

Ismerve más kutatásokból a „tetszett, de nem tartom különösebben értékesnek” és a „művészileg értékes, de nem értek vele egyet” érveléseket, feltettük a legkevésbé befolyásoló „Mi a véleménye?” kérdést is, méghozzá elsőnek. A leggyakoribb válasz a „jó, mert közel áll az élethez, ezen belül is a mai fiatalokhoz” válaszhoz hasonlít, 47 válaszban mutatható ki ez a motívum. A „magam is így élek” típusú válasz természetesen a gépkocsivezetőknél volt a leggyakoribb. 9-en a regény cselekményességét emelték ki. Ezek a válaszok harmonizálnak a „Miért tetszett?” kérdésre adott válaszokkal, de a művészi alkotás számbavételéről és megítéléséről alig árulkodnak. Közvetett úton következtethetünk csak arra, hogy mekkora művészi értéket tulajdonítottak ennek a regénynek: aktuális olvasmányaik, nagy élményeik és csalódásaik, vagyis a mércét jelentő olvasmányok ismeretében. A *kenguru* előtt olvasott könyvek szerzői között *Rejtő* (7), *Moldova* (10), *Szilvási* (10), *Hemingway* (6), *Jókai* (6) és *Berkesi* (6) neveivel találkozhatunk leggyakrab-

ban. A Rozsdametét 25-en, a Makrát 17-en, a Vészkijáratbejáratot 11-en olvasták. Mindhárom regényt a fiatal szakmunkások közül olvasták legtöbben, Fejes regénye mindegyiküknek tetszett, Kertész Ákos és Asperján regénye olvasói harmadának, illetve felének nem tetszett. Ebben a körben sem volt meglepő, hogy 73 közül csak 20-an tudtak olyan könyveket felsorolni, amelyek csalódást okoztak. Ebben a körben is jellemző, hogy az olvasmányválasztások kockázatmentesek, hogy nem hagyják magukat a könyvektől provokálni. Így az elutasított művek szerzői inkább hízelgők, mint szegényt hozók bátran próbálkozó olvasóikra: Ajtmatov, Asperján, Balzac, Hemingway, Kertész Ákos, Maupassant, Németh László, Zola. A mércének leginkább számításba jöhető szerzők élén Merle áll (7 főnél), Jókai, Berkesi (7–7) és Szilvási (6) követi. Moldova, Rejtő, Hemingway, I. Shaw (Oroszlánkölykök), Déry (Képzelt riport), Dumas, Fejes művei is többször bukkannak fel a legnagyobb élmények között. (Világos, hogy a „tetszett, mert igaz” jelentése módosul, ha „úgy tetszett, mint Berkesi regényei” összevetéssel folytatódik.)

Még kézzelfoghatóbb képet kaphatunk A kenguru fogadtatásáról az „Eddigi olvasmányai vagy másfajta élményei közül melyekre hasonlított legjobban?” kérdésre adott válaszok alapján. Egyikre sem, válaszolják 23-an. Négy tanuló említi Berkesi Húszvések című regényét, mert „az is realista és a fiatalokról szól” (igaz, ugyanevel az indokolással valaki a Rómeó és Júliát is felidézi), három középiskolásnak Palotai Zöld dió című regénye jutott eszébe, mert az is „célratörő fiatalokról szól”. Három fiatal munkás Asperján Vészkijáratbejárat című regényéhez hasonlítja, mert az is „célkereső fiatalokról szól”. Egy-egy esetben bukkan fel Csörsz István (Síríg tartsd a pófád), Kertész Ákos (Makra), Cusack (Ketten a halál ellen), Fejes (Jó estét nyár, jó estét szerelem), Bihari (Miért), Szilvási (Egyszer volt szerelem) és Peltonen (Salamo és Ursula) regénye, valamint Kovács András Hideg napok és Bacsó Péter Szikrázó lányok című filmje.

Az érzések alapján

„Azt éreztem, hogy a változatosságra vágás hozzám is közel áll. Az volt a legszebb rész, amikor a lány odaadja Varjúnak a kengurut. A legemlékezetesebb rész az volt, amikor Zsozsó megmondta, hogy állapotos, a legunalmasabb pedig az, amikor felvette a szakállas stopposzt.”

A „tetszett”, „nem tetszett” válaszok, még ha az olvasó első megnyilvánulásai is, összegezek, amelyekben érzések, értékelések, vélemények ötvöződnak. A „tetszett” és „nagyon tetszett” válaszok megfejtése nem is olyan könnyű, hiszen a „tetszett, mert igaz, mert úgy igaz, mint a Húszvések” típusú válasz akkor sem árul el sokkal többet fogadtatásáról, ha Berkesi regénye helyére Shakespeare drámája kerül. A „Mit érzett a regény olvasása közben?” kérdésre adott válaszok között a „magam is így élek” és a „szórakoztatott” típusú válaszok szerepeltek elsősorban, az előbbi a fiatal munkásoknál (köztük is elsősorban a gépkocsivezetőknél), az utóbbi a középiskolásoknál.

Többet árul el a fogadtatásról – még mindig az érzések szintjén – az, hogy ki melyik részletet őrizte meg legjobban emlékezetében, és hogy ki mit tartott legunalmasabbnak. A legemlékezetesebb mind a négy csoport (különösen a gépkocsivezetők) számára a baleset volt (20-an érzik így). Többeknek (11) az a rész (a regény elején), amikor Varjú kibékül Zsozsóval. Zsozsó levele és a stoppos lány is maradandó nyomot hagyott néhány (5–5) olvasó emlékezetében. A legunalmasabb résznek legtöbben (7 fő) éppen a művészileg leghitelesebb részt, a baleset

utáni furcsa álmot tartották, ahol Bertha Bulcsú szürrealista készségét bizonyítja. Többen (6) a szektással való beszélgetést, néhányan (3) a stoppos utáni nyomozást tartották unalmasnak.

Bertha Bulcsú jó néhány olyan művet írt, amelyek egészére vagy részleteire esztétikai értelemben ráillik a „szép” minősítés. Ez a regény is bővelkedik szépnek ítéltető, vélhető részletekkel (tájleírások, helyzetek, nyilatkozatok, gesztusok). Az „Illik-e erre a műre vagy valamelyik részletére az a jelző, hogy »szép«?” kérdésre a kérdezettek háromnegyed része válaszolt igennel. A Vészkijáratbejárat fogadtatásának vizsgálatánál is feltettük ezt a kérdést. Akkor csak minden második válaszoló felelt igennel. Tekintve, hogy a szép jelentése az olvasók többségénél „kellemes” és „harmonikus” is, a „nem szép” jelentése sok esetben „kellemetlen”. Legtöbbször (16-an) a szerelmi szálát tartják legszebbnek, elsősorban a középiskolás lányok. Többen (8-an) ítélik szépnek a tájleírásokat, a befejezést (5-en), a szakmunkások azt, hogy Varjú ellenállt a stoppos lány csábításának (4), és Zsozsó magatartását (3). Négy olvasója az egész művet, úgy ahogyan van, szépnek tartja.

Rokonszenvek és ellenérzések

„Varjú nekem rokonszenves, mert igaz, hogy néha kirúgott a hámból, de állandóan az igaz úton járt.”

„Jocó becsületesen dolgozik, csöndes, vagánysága ellenére sem felejt el, hogy családapa, nem bonyolódik kétes helyzetekbe.”

„A stoppos lány őszinte, becsületes, a könnyűvérűsége ellenére is hű, bár talán túlságosan is vagány meg nemtörődöm, bár ettől valahogyan kedvesebbé válik.”

„A szakállas, ha szívből csinálná, rokonszenves lenne, de majmoló, amit csinál nagyon hazugnak tűnik, dolgozni mégiscsak kell.”

Tíz szereplőről kérdeztük meg az olvasók véleményét, hogy mennyiben rokonszenvesek, és mennyiben ellenszenvesek. Az egyszerűbb áttekintés kedvéért a pozitív válaszok arányát egy olyan táblázat segítségével mutatjuk be, ahol egy „o” jel a válaszok egytizedét jelöli.

Rokonszenves	gépkocsi- vezetők	szakmun- kások	szakmunkás- tanulók	közép- iskolások
Varjú	oooooooo	oooooooo	oooooooo	oooooooo
Zsozsó anyja	oooooooo	oooooooo	oooooooo	oooooooo
Varjú nővére	oooooooo	oooooooo	oooooooo	oooooooo
Jocó	oooooooo	oooooooo	oooooooo	oooooooo
fiatal mérnök	oooooooo	oooo	oooo	oooooooo
Zsozsó	oooooooo	oooooooo	oooooooo	oooooooo
Zsozsó apja	oooooooo	oo	oooo	oooo
stoppos lány	oo	oo	oo	oo
Cica	o	oo	o	o
szakállas			o	

A főhős valamennyi csoportban egyértelműen rokonszenves. A gépkocsivezetőknél azért, mert célratörő és becsületes. A szakmunkások elsősorban munkaszere-
tetét hangsúlyozzák, de rokonszenvüket azért is kiérdemli, mert az átlagos fiatal

megtestesítője. Ez az érv a tizenéveseknél is szerepel, de a szakmunkástanulók még vagánysága, a középiskolások pedig igazságszeretete miatt rokonszenveznek vele.

Zsozsót és családját elsősorban a gépkocsivezetők fogadják el: Zsozsót, mert – Varjúhoz hasonlóan – célratörő, és mert szereti a rokonszenves hőst; Zsozsó anyját, mert családyszerető és megérti a fiatalokat; Zsozsó apját, mert kiállt Varjú mellett. A másik három csoport hasonlóképpen ítéli meg Zsozsó apját, Zsozsóban ők is elsősorban a rokonszenves hős iránti szerelmét, kitartását tartják legrokonszenvesebbnek, emellett azonban a szakmunkások a leendő anyát, a szakmunkástanulók a mai fiatalt becsülik.

Zsozsó apja a szakmunkásoknál és a szakmunkástanulóknál inkább ellenszenves, mint rokonszenves, de különböző okokból: a szakmunkások iszákosnak és gorombának tartják, a szakmunkástanulók viszont azt nem tudják neki megbocsájtani, hogy ellenzi Varjú és Zsozsó házasságát. A középiskolások többsége rokonszenvez vele, mert „részben igaza van a fiatalokkal szemben, és mégis megértő”, ellenszenvük oka pedig maradisága.

Varjú nővére is a „főhős jóvoltából” kerül a legrokonszenvesebb szereplők közé, mert „együtt érez Varjúval”, mert „segít Varjúnak”, mert „rohanó életű, mégis segít testvérének”.

A többség számára rokonszenves szereplők közé tartozik Jocó, a „segítőkész barát”, aki emellett a szakmunkásoktól a „céltudatos”, a középiskolásoktól a „vagány” és a „becsületes munkás” jelzőket is kiérdemli. Jellemző a szakmunkástanulók indokolása is, akik a segítőkész barát másik fő érdemének azt tartják, hogy „társainak külföldi holmit hoz”.

A fiatal mérnök is a rokonszenvesnek ítélt szereplők egyike. A középiskolások hasznos munkája és bátorsága, a szakmunkások ezenkívül még műveltsége miatt tisztelik. A történeteket és a szereplőket is – érthető módon – elsősorban a „csoporttárs” Varjú szemszögéből néző gépkocsivezetők leginkább azért tisztelik, mert segítőkész, mert meglátják Varjúban a szorgalmas embert.

A stoppos lánynak természetesen elsősorban a férfi nem képviselői körében akadnak pártfogói. A férfiak izgató külseje, a szakmunkástanulók szabad élete, a középiskolások közvetlensége miatt érzik rokonszenvesnek. Férfi ellenzői közül a gépkocsivezetők léhának, céltalannak és butának, a szakmunkások felelőtlennek ítélik, a középiskolás lányok pedig abban marasztalják el, hogy „bájaival akar célt elérni”.

A Cica nevű lánynak mindössze 8 híve akad, heten a férfi nem képviselői. Az öt ellenszenvesnek ítélt gépkocsivezetők az „intrikus” és „irigy” jelzőket használják leggyakrabban. A szakmunkások szerint „mindenre hajlandó”, a szakmunkástanulók intrikusnak és számítónak találják, a középiskolások az „irigy” és a „pióca” jelzőkkel illetik.

A szakállas kommunatag váltja ki a legerősebb ellenszenvet, a 73 kérdezett közül mindössze 3 híve akad. Az ellenszenv összetüze azonban – akár a két „negatív lányt” – különböző irányokból éri: a gépkocsivezetők károsnak, társadalomidegennek és többen valótlannak tartják. A középiskolások elsősorban azt róják fel hibájául, hogy álmokban él.

Egy bizonyos, A kenguru hősei nem grigorijok és raszkolnyikovok, nem is hábetlerék és makrák, de még Cselák Gyula mellé sem tehető Varjú István. Feltehetően áttetsző mibenlétüknek is szerepe van abban, hogy olyan kevés eredeti jellemzés akadt, hogy olyan gyakori a „célratörő”, a „becsületes” jelző és a „szereti Varjút”, „segíti Varjút”, „megérti Varjút” típusú minősítések. Mégsem tekinthetjük Bertha

Bulcsút e közhelyek társyszerzőjének, hiszen regénye nem oka, legfeljebb katalizátora ezeknek a sztereotípiáknak.

Bebizonyosodott, hogy a vizsgált olvasók többsége – nemükre való tekintet nélkül – a főhőssel azonosult, s a többi szereplőt csak Varjú viszonylatában ítélte meg. Ebben a tekintetben nagy különbség mutatkozik a *Makra* és *A kenguru* fogadtatása között. Kertész Ákos regényének fogadtatását is hasonló körben vizsgáltuk, de a *Makra* fiatal olvasói az ugyancsak (de nem hasonlóképpen) rokonszenvesnek ítélt főhős mellett „észrevették” Makra Ferenc háromféle választási lehetőségét jelentő nőalakok személyiségét is. (Nem nagy valószínűséggel számolnunk kell avval a lehetőséggel is, hogy A kenguru főhőse olyan értékeivel homályosította el a többi szereplő arculatát, amelyek teljesen kimerítették az olvasói energiákat, teljesen kiűritették az olvasók értéktárait.)

A „Hol helyezné el Varjút a ma társadalmában?”, „Ön szerint melyik társadalmi csoporthoz tartozik?” kérdéseket azért tettük fel, mert Fejes, Kertész Ákos és Asperján már többször idézett regényhőseinek a „betájolása” sem jelentett könnyű feladatot.

A „Munkás vagy kispolgár?”, a „Munkás vagy művész”, az „Igazi munkás vagy rendhagyó eset?” kérdésekre csak kemény töprengés, keserű következtetés vagy fogcsikorgató kiegyezés után lehet „is-is”-sel válaszolni. Varjú Istvánt 73 olvasója közül a legtöbb (30) a munkásosztályba sorolja (elsősorban a gépkocsivezetők), 5-en az átlagos fiatalok, 4-en a feltörekvő fiatalok, ketten-ketten a „társadalom hasznos építői”, a „munkás elit” és az „átlag” közé. (Az is az igazsághoz tartozik, hogy a 14 szakmunkástanuló közül 8, és 27 középiskolás közül 12 nem válaszolt erre a kérdésre.) A nem válaszolók száma ennél a kérdésnél a hat huszoneves munkással együtt eléri a válaszok egyharmadát. Nincs okunk azt hinni, hogy a főhős „társadalmi rendhagyósága” ennek a főoka, de az ellenkezőjének sem nagyobb a valószínűsége. Feltehetően ezek a meg nem írt válaszok is azt bizonyítják, hogy Varjú mégsem akármilyen egyszerű munkás. Úton levő, de – sajnos – nem mint személyiség, nem is mint egy társadalmi réteg hiteles képviselője, inkább csak foglalkozásából adódóan.

A „Miért rokonszenves?” kérdésre óhatatlanul a pozitív hősök sztereotípiái jelennek meg. Számítva erre, „Ha bemutatná Varjút barátainak, hogyan jellemezné őt?” kérdést is feltettük. Az előbbire adottnál eredetibb válaszok eléggé különböznek a négy csoportnál, bizonyítva, hogy Varjú István is alkalmas próbakőnek bizonyult a különböző csoportnormák érzékeltetésére. A gépkocsivezetők így mutatják be a főhőst: céltudatos (4), vagány, de becsületes (3), a nők és a zene kedvelője, átlagos, fejlődőképes, sokrétű (1–4). A szakmunkások: rendes srác (9), vagány, de becsületes (6), becsületes, romantikus (3–3), komoly, céltudatos (2–2), jószívű, igazmondó, nők bolondja, zenekedvelő, nem akar megérkezni (1–1). A szakmunkástanulók: rendes srác (4), céltudatos (3), jóképű, becsületes (2–2), nők kedvelője, zenekedvelő, komoly, vagány, de becsületes (1–1). Középiskolások: jóképű (8), vagány, de becsületes, rendes srác, a nők és a zene kedvelője (5–5), nem akar megérkezni (4), szereti a zenét, nőbolond, önző, jellemtelen, szeretetre vágyik, komolytalan (1–1).

Ellenvethető, hogy még ez a kérdés is akadályozza a válaszolót abban, hogy „mozgásában”, „fejlődésében” lássa és jelenítse meg a hőst, ezért feltettük a „Történt-e fontos változás Varjú életében?” kérdést is. 42-en (valamennyi csoportból hasonló arányban képviseltetve) azt érzik a legjelentősebb változásnak, hogy apa lett, 13-an a balesetet, 9-en életcéljának megrealizálását érzik a legfontosabb változás-

nak. „Megkomolyodott”, vélik hárman, „Kenguruból Varjú lett”, jelenti ki két szakmunkás és egy középiskolás, de nem fejtik ki, mire gondolnak.

Mondott-e újat? Egyetértenek-e vele?

„Sajnos, semmi újat nem mondott.”

„Megtudtam, hogy Pesten vagányabbak a srácok.”

„A kőbányai lányok viselkedése eddig ismeretlen volt előttem.”

„Egyetérték a befejezéssel, mert elvette a lányt, és életcélja lett.”

„Én is ugyanúgy fejezném be, de nálam még nős ember korában is keresné és sohasem találná meg a szőke lányt. Így romantikusabb lenne.”

„Jó a befejezés. Így él egy mai fiatal. Szeretném ezt most Makra Ferencnek elmondani.”

A mű és olvasója szempontjából is perdöntő lehet a „Mondott-e valami újat ez a mű?” kérdésre adott válasz. Számolni kell avval, hogy ha mondott is, nem veszik észre. Akkor sem kell feltétlenül elmarasztalni sem a művet, sem az olvasót, ha nem mondott újat, „csak” megerősítette olvasóit abban, amiről esetleg éppen az előző könyvben olvasott, vagy amit a mű elolvasása előtti időszakban kezdett megérteni.

73 kérdezett közül 33-an nemmel válaszoltak erre a kérdésre, s nagy valószínűséggel hozzájuk kell sorolni a 20 főt kitevő nem válaszolókat. 20-an igennel válaszoltak, de a felszólítás ellenére sem fejtik ki bővebben. Ami az „érdemi” válaszokat illeti: a gépkocsivezetők élete (11 fő), a kommuna (3), az atomerőmű (2), a nem szabad feladni elv (2) szerepelt a felfedezett újdonságok között.

A kellemes, de nem megrázó, azonosulásra alkalmas adó, de sok újjal nem szembesítő (illetve ilyennek érzett!) mű (és az így érző olvasó) kevés lehetőséget ad arra, hogy vita alakuljon ki író és olvasó között. 73 olvasója közül csak egyetlen egy akadt, aki nem értett egyet az íróval, és csak 4-en nem tudták eldönteni, hogy kinek van igaza. 36-an teljes egyetértésükről biztosították az író, 29-en kisebb fenntartásokkal értettek egyet avval, amit az író ebben a műben közölt. Mivel értenek egyet? 10-en mindennel, 12-en a jó befejezéssel, 8-an az „élethű” ábrázolással, 15-en (elsősorban a gépkocsivezetők) a jellemes, célratörő főhős ábrázolásával, 7-en (elsősorban a középiskolások) a stílusával. Mivel nem értenek egyet azok, akik alapjában véve vagy nagyobbrészt egyetértének avval, amit az író közölt számukra? 10-en nem tartják eléggé élethűnek, 5-en a fiatalok ábrázolásában azt kifogásolják, ahogy az író szórakozás közben bemutatja őket, 7-en Varjú viselkedését kifogásolják, 3-an Zsozsóét, 3-an a szakállast, 2-en pedig a happy endes befejezést.

A regény befejezésével a nagy többség (53-an) egyetértenek. A legtöbben (20-an) avval indokolják, hogy „ez a legjobb”, 16-an annak örülnek, hogy jó a vége, 9-en (elsősorban a gépkocsivezetők és a szakmunkások) azért tartják jónak a befejezést, mert „hű marad a szakmájához”.

Nem hibáztatható az író, hogy nem dolgozott ki több befejezési lehetőséget, csak hogy a választott befejezéssel rövidre zárta művét, nem engedett elég teret a továbbgondolkodásra.

Az az 53 olvasó, aki kijelentette, hogy a regény befejezésével teljesen egyetért, abban a pillanatban még nem tudta, hogy a következő kérdés nyolc másféle befejezéssel fogja szembesíteni. A „mesterséges” befejezéseket „sokkal job-

ban – jobban – ugyanúgy – kevésbé – még kevésbé tetszett volna” skálán kellett elhelyezni. Egy kivételével happy end változatokat készítettünk. Az egyetlen „rossz végű” befejezés („Varjút a baleset után 10 évre ítélik el, a börtönben öngyilkos lesz”) egyöntetű elutasításban részesült. 4-en egyenrangúnak tartották a valódival, de a többieknek kevésbé tetszett az a befejezésünk, mely szerint „Varjú belép feleségével együtt a szakállas szektájába, rábeszéli Jociókat és a szőke lányt is.”

Mindössze hat „ugyanúgy tetszett” szavazatot kapott az a végkifejlet, mely szerint „Varjú elrobog Joci kocsiján, végigszárgul az országon, harmadik nap fogják el, vállalja a büntetést, mert régi vágya teljesült”. A lázadás másik variációja már valamivel nagyobb sikert arat, elsősorban a szakmunkásoknál és a szakmunkástanulóknál. E szerint Varjú „Megunja a szürke családi életet, felkeresi a szőke stoppos lányt, vele él tovább nehéz körülmények között, de változatos életet.” 4-en a valódi elé helyezik ezt a megoldást, 6-an nem tartják rosszabbnak.

A „jól végződő pokoljárás” ennél mérsékeltebb tetszést arat. Ez így szólt: „Varjút két évre elítélik, a börtönben sokat töpreng életén, megkomolyodik, fél év múlva kiengedik.” Ezt csak 3-an érzik jobbnak a valóságosnál, de 11-en nem tartják rosszabbnak.

A felhőtlen befejezések közül a társadalmi pozíciót váltó Varjú története aratta a legnagyobb tetszést, mely szerint Varjú „nyelvet tanul, hogy a kamionra kerülhesen, nyelvvizsgálja olyan jól sikerül, hogy felveszik, rábeszélik az egyetemre; felesége és szülei vállalják a nappali egyetemi tanulmányokkal járó áldozatot”. Ez a változat a többségnek jobban tetszik a valóságosnál (különösképpen nagy sikere van az egyetemi diplomától legtávolabb lévő szakmunkástanulóknál). Nem érdektelen figyelni arra sem, hogy a lányok és asszonyok is mennyire magától értetődően veszik a sors által kényeztetett kedvencük eltartását. Készítettünk egy még rózsaszínűbb operettváltozatot is: „Felveszik a kamionhoz, a kamionnal mennek nászútra.” A szakmunkástanulók és a középiskolások többsége jobbnak tartja az eredeti befejezésnél, a gépkocsivezetők és a szakmunkások pedig nem tartják rosszabbnak. Ennél valamivel nagyobb sikere volt a statikusan-harmonikus befejezésnek, mely szerint Varjú „bennmarad a garázsban, kitanulja a szerelő szakmát, nyugodtan él meghitt családi légkörben”. (Még a gépkocsivezetőknek is valamivel jobban tetszik ez a változat a valódinál, akinél, úgy tűnik, a meghitt családi harmónia foglalkozásuknál is értékeesebb.)

Mondanunk sem kell, befejezésünket sem tartjuk jobbnak *Bertha Bulcsú* döntésénél. Hogy éppen a három „legrózsaszínűbb” befejezést részesítették előnyben a valódival szemben, közvetett módon a regény értelmezését érzékelteti. Nemcsak arról van szó, hogy az olvasók nagy része nyitva maradtnak érezhette az „új terveket építgetve tört előre autójával a kéklő messzeség felé” szavakkal elhallgató művet, nemcsak arról, hogy *Bertha Bulcsú* befejezésváltozatát nem találták eléggé optimistának, arról is tanúskodnak ezek az „olvasói árulások”, hogy az operettes-falvédős álbefejezéseinket a regény szerves folytatásának érezték. Hangsúlyozzuk, ezért elsősorban nem a regény, hanem a már az olvasás kezdetekor rózsaszínű szemüveget feltéző olvasó a felelős. *Bertha Bulcsú* a kéklő messzeségbe bocsátotta hőseit, nem juttatta célba, regénye azonban, sajnos, fiatal olvasóinak túlnálul is nagy százalékánál „célba ért”, befejeződött. Az Öthely lány és novellatársai élményváltozataikban továbbgyűrűznek hetekig, évekig, évtizedekig.

Igaz, a *Harlekin és szerelmese* nem vált népszerű olvasmánnyá. A *kenguru* azon ritka regények közé került, amelyek nemcsak szurkolókkal, hanem olvasótáborral is rendelkeznek. A mérleg serpenyőjébe azonban úgy érezzük, ezúttal nem került elég értékes olvasat.

KIPIHENNI A KATARZIST?

Olvasok, tehát szórakozom

„Hogy olvasok-e? Nem, tisztelt uram, én már inkább csak iszom, mert az előbb meglátszik rajtam.”

„És csak jó könyveket olvasok, ugyanis én szórakozni akarok.”

„A könyv tanít, nevel, szórakoztat.”

Olvasás = szórakozás. Ezt az egyenlőséget igazolják az olvasás leggyakoribb meghatározásai: a „szórakozás”, a „hasznos szórakozás”, a „művelt ember szórakozása”, a „szórakozva művelődés”. A kevésbé gyakori meghatározások között is több olyan akad, mint a „szép időtöltés”, „hasznos mulatság”, „lelki felüdülés”. Hogy ezek a meghatározások mit is jelentenek? Ehhez ismerni kell a szórakozás jelentéseit. Leggyakrabban ezt jelenti: „kikapcsolódás”, „kellemes időtöltés”, „pihenés”, „felüdülés”. Jóval ritkábban örömet, játékot, ünnepet. Majdnem olyan ritkán, mint az olvasás párbeszédet, alkotást, értelmezést, szellemi munkavégzést.

A „miért olvas?”, „mit jelent önnek az olvasás?”, „mire jó az olvasás?” kérdésekre adott válaszok között ma Magyarországon az „olvasás = szórakozás” típusú a leggyakoribb. Nem csak az igényekről, hanem a leggyakoribb olvasmányokról is árulkodnak a válaszok. Ez az olvasmány ma nálunk a regény, méghozzá az olvasói igényeknek legmegfelelőbb, hagyományos módon megformált regény. Olyan történet, amely alkalmat ad az azonosulásra (a kedvenc hőssel együtt elérhető sikerekre) és az olvasó erkölcsi rendjének igazolására (elégtételre, önigazolásra).

Az „olvasás = szórakozás” típusú válaszok nagy száma és gyakori ismétlődése, általánossága és kézenfekvősége elszongította sokak agyát, akik aztán ilyen következtetéseket vontak le, hogy „a nép szórakozni akar”, „hiába, még csak itt tartunk”. A „szórakozom” árnyalataira, a „szórakozás” sokszólamúságára nem figyeltek fel a szórakozás felelősei, pedig Sas Judit már tíz évvel ezelőtt rámutatott, hogy az „azért olvasok, hogy szórakozzam” típusú válaszokban két, eléggé eltérő igény fejeződik ki: az életből (= keserű valóságból) kilépés és az élet (= fárasztó valóság) fáradalmainak kipihenése. Ám erről a másikfajta (a fárasztó valóság kipihenését szolgáló) szórakozásról is megállapítja, hogyha nem kapcsolódik másfajta igényekkel, akkor „pusztán önmagában igen egyoldalú, felületi hatást tesz”. A szórakoztatást Sas Judit is az irodalom lényegi sajátosságainak tartja, „oxigén lehet az emberi szellem és fizikum feltöltéséhez, az élet újrakezdéséhez, az ember regenerálásához”.

Ettől kezdve az igényesebb olvasmányközvetítők (elsősorban a könyvtárosok) óvatosabban fogalmaznak: jó, ha az emberek többek között szórakozásból is olvasnak, de nem jó, ha kizárólag szórakozásból. Sajnos, ez a felismerés eléggé hamar könyvtári falvédők cirkalmas felirata lett, nem pedig a mindennapi olvasmányközvetítői, ízlésalakítói gyakorlat állandóan felülbírálandó, ellenőrizendő munkahipotézise.

A „kizárólag szórakozásból” olvasóknál is eltér a „szórakozás” jelentése, a kérdés tehát a véltől összetettebb. Kissé leegyszerűsítve a dolgot, egyesek alapigénynek (= minden normális ember igényének), mások „felsőbbrendű igények” által megneemesedő „igényfajzatnak” tekintették a szórakozásból olvasást. „Engem

az olvasás szórakoztat" – jelentik ki az olvasók. Unszolásunkra (sajnos, nemigen szoktuk unszolni őket) hozzátesszik, „és még pihenet”. Hiába faggatjuk őket, egyetlen „felsőbbrendű igényt” sem említenek. Ha még tovább folytatnánk a beszélgetést (és ez már alig fordul elő), kiderülhet, hogy valóban nem számolhatunk mással. Olyasmi is napvilágra kerülhet, mint Sas Judit egyik példájából: „Bármilyen fáradt is vagyok, pihenés az olvasás, ha olyan nehéz is, mint a *Csendes Don*.” Ezt a példát érdemes gondosan megőrizni, szükség lesz még rá.

A „miért olvas ön könyveket?” kérdésre a magyar ipari munkásságot képviselő háromezer munkás 69 százaléka választotta a „mert az olvasás szórakoztat”, 63 százaléka pedig a „hogya kikapcsolódjak és ezzel pihenjek” válaszokat. Figyelemre méltónak tartom, hogy viszonylag nagy hányaduk szükségét érezte annak, hogy mindkét válaszlehetőséggel éljen. A választóvonal mégsem itt (a szórakozás és kikapcsolódás között) keresendő, hanem – kissé leegyszerűsítve – a kikapcsolódás és a bekapcsolódás között. Másként ítélendő meg a valahonnan, valamiből kikapcsolódás, és másként a pihenés, az újra bekapcsolódás igénye. A megadott válaszlehetőségek közül a kérdezettek egyharmada választotta a „mert a könyvekben eljutok oda, ahová vágytam”, egynegyede pedig azt, „hogya legalább a könyvekben találkozzam boldog emberekkel”, egytizede meg azt, „hogya elmeneküljek gondjaimtól”. A szórakozást és a pihenést választók a különböző végzettségű rétegek körében nagyjából azonos arányban találhatók, a menekülés különböző útjait, módjait választók aránya határozottan csökkent a magasabb iskolázottságú csoportokban.

Ez a választóvonal nem annyira az olvasmányok összetételében és minőségében, mint az olvasói magatartásban, viselkedésben, az olvasmányok értelmezésében és az élményalkotásban figyelhető meg. Igaz, az „olvasás = menekülés” típusú válaszok alacsonyabb értékű olvasmányhalmazt határolnak, mint akár az „olvasás = szórakozás” és az „olvasás = pihenés” típusúak, de jóval élesebb a különbség az olvasói beállítódásnál és viselkedésnél. Az aktív, kifelé forduló, tudatos olvasás gyakoribb a szórakozásból és kikapcsolódásból olvasóknál, mint a menekülésből és elvágódásból könyvhöz fordulóknál. Megállapíthatjuk, hogy sem a szórakozásból olvasók, sem a „csak szórakozásból” olvasók nem azonosíthatók sem *H. Broch* giccsemerével, sem *R. Musil* tulajdonságok nélküli emberével (akiknél a jellemhiány vákuuma vonzza a giccses gondolatokat, képzeteket). Csak olvasói megfogalmazásokról, sejthető magatartásokról esett szó eddig, nem „szórakozó”, „kikapcsolódó”, „menekülő” típusba skatulyázott olvasókról. Több, eltérő módszereket alkalmazó szociálpszichológiai kutatás is „kiszűrt” sok olyan olvasót, akiket „kikapcsolódó-menekülő” olvasói stratégiával jellemezhetnénk, akiknek olvasói beállítódása jól megkülönböztethető mind a „közhasznú-informálódó”, mind a „lényegi-esztétikai” olvasói beállítódásoktól. Az első típushoz tartozók jelentős része kábítószerként, a másodikba tartozók nagy hányada praktikus célra használja fel irodalmi olvasmányait. A „kikapcsolódó-menekülő” beállítódású olvasók jóval nagyobb arányban fordulnak elő azok között, akik „csak szórakozásból”, vagy valahonnan kikapcsolódva, valahonnan menekülve olvasnak. *R. Escarpit* most azt mondaná, ezek a „kikapcsolódó-menekülő” ars poeticájú olvasók látogatják a „könyv-kocsmát”. Mielőtt vitába szállnánk vele, bizonyítani kell, hogy valóban ilyen beállítódásról van szó, és nem csak olvasmányaik és szavaik alapján kialakult látszatról. Életmódjuk, értékrendjük, életterveik meggyőző bizonyítékokat szolgáltatnak arra, hogy ez a magatartás gyökerekkel rendelkezik. Például az átlagosnál jóval gyakoribb közöttük a *Hankiss Elemér* által „létfenntartónak”, és jóval ritkább a „létkiteljesítőnek” nevezett értékrendű személy. A „kikapcsolódó-menekülő” beállí-

tódásúak éleettervei eléggé hiányosak, szegényesek, az átlagosnál jóval ritkábban fordul elő bennük a társadalmi felemelkedés vágya, a tanulás, az érdekesebb, alkotóbb munka igénye.

Az „olvasok, tehát szórakozom” és az „olvasok, tehát vagyok” jelentése nem egymást kizáróak. Jó néhány esetben a „hogyműre lehessek, olvasással szórakozom” hídja ível közöttük, nem egyszer azonban szakadék választja el őket.

Mérlegen a „szórakoztató irodalom”

„Mondja, a mai írók nem írnak *Rejtő*-könyveket?”

„Minden íróval kellene írni először egy ilyen *Pillangót*, aztán tölem írhatnak, amit akarnak.”

„Ennek világképe? Legfeljebb alvilág-képe!”

Mit olvasnak a szórakozásból olvasók? Természetesen szórakoztató irodalmat, válaszolják a szórakozás és az olvasás illetékesei közül jó néhányan. Idáig megvolnánk, de mi is az a „szórakoztató irodalom”?

Az Országos Közművelődési Tanács elé került előterjesztés, amely a „szűkebb értelemben vett szórakoztató tevékenységgel” foglalkozott, a krimtit, a kalandregényt, a sci-fi-t és a lektúrt tekintette szórakoztató irodalomnak. Lényegesnek tartom, hogy ez a kör tágabb, mint a könyvkiadók és könyvterjesztők tájékoztató kiadványaiban szereplő „szórakoztató regények”, „szórakoztató irodalom” kategóriák. (Hogyműre mennyire szerencsétlen közérjük sorolni a sci-fi-t, arról érdemes lenne külön tanulmányt írni.) Egyetérték az Országos Közművelődési Tanács „szórakoztató” üléséről beszámoló *Tóth Dezső*vel abban, hogy „különösen feltűnő a szórakozás-szórakoztatás esztétikai vonatkozásainak tisztázatlansága”. Valóban az. Tűrhettelessnek látszik, hogy ilyen kérdésekben egy-egy kiadói fülszövegé legyen a döntő szó. Tűrhettelessnek látszik, hiszen a kérdés tisztázása azért már megkezdődött. Egyetérték, senki földje terület ez, ahová még csak egy-két felfedező jutott vagy tevedt.

Sajnos a giccsel foglalkozó tanulmányok és könyvek általában harminc-négyen évvel ezelőtti példákat hoznak. A könyvtárosok olvasók ízlésének jellemzésére még mindig kénytelenek elővenni a minőség kifejezésére alig alkalmas „régi magyar”, „mai magyar”, „régi külföldi”, „mai külföldi”, a „szocialista országok irodalma” kategóriákat. Az egyik *Rejtő*-regény világképét elemző kollektíva munkájára még csak a *Ludas Matyi* reagált „érdemben”. Néhány évvel ezelőtt segítségre szorulván, néhány irodalmárt arra kértem, kategorizálják, minősítsék azokat az irodalmi műveket, amelyeket az olvasók szórakoztató olvasmányként tartanak számon. Úgy gondolom, nagyon tanulságos felidézni néhány tipikusnak is nevezhető művel kapcsolatos véleményüket. Talán többeket meglep, hogy *Jókai Az aranyember* és *A kőszívű ember fiai* című regényeinek a megítélésében sem volt teljes az egyetértés:

- A: Kiemelkedő színvonalú romantikus művek.
- B: Nagy regények (*Az aranyember*), szórakoztató regény (*A kőszívű ember fiai*).
- C: Klasszikus irodalmi értékek.
- D: A mai életérzéstől független magas irodalom.

É: Tankönyvpótló történet (*A köszívű ember fiai*), szórakoztató romantika (*Az aranyember*).

F: Romantikus remekművek.

Talán azt sem várta volna mindenki, hogy *Hemingway Akiért a harang szól* című regényéről sokkal egyöntetűbb lesz a szakértői kollektíva véleménye:

A: Kiemelkedő színvonalú XX. századi remekmű.

B: Nagy regény.

C: Klasszikus irodalmi érték.

D: A ma felé néző magas irodalom.

E: Egy értékes életmű része.

F: Realista nagyregény.

A *diadalív árnyékában* és a *Nyugaton a helyzet változatlan* olyan művek, amelyeknek olvasói megítélése egyértelműen kedvező (sikerregények, vagyis szórakoztató olvasmányok), kritikai megítélésükben viszont bizonytalanság érezhető. Sokan a „határeset művek” közé sorolják, *I. Shaw*, *Merle Knight* „háborús regényei” mellé. Amikor *Mailer*, *Semprun*, *Heller* és *Hemingway* hasonló regényeivel érvelnek, meggyőzőnek tűnik, de felmerülhet bennünk a kétely, hátha mégis az játszik döntésükben nagyobb szerepet, hogy a fülükbe jutott: az olvasók jól szórakoznak, amikor olvassák őket. Már ezért is fokozott figyelemmel olvashatjuk szakértőink véleményét:

A: Másodvonalú, de azért még értékes aktuális-közéleti regények.

C: Értékes irodalom (*Nyugaton a helyzet változatlan*), alkalmazott irodalom (*A diadalív árnyékában*).

D: Közepes értékű szépirodalom.

E: Tankönyvpótló történelmi mese.

F: Történelmi bestseller.

A *Pillangó* kivételességét tehát nem igazolták. És *Rejtő*é? Úgy tűnik, a *Tizennégykarátos autó* és a *Piszkos Fred* lehetne a szórakozó nemzet egységének egyik legjobb jelképe, beleértve a nemzetbe ezúttal a „finnyás” irodalmárokat is. Ám, ami őket – legalábbis hatukat – illeti, megbonthatják ezt az egységet.

A: Szórakoztató krimi és kalandregény.

B: Szórakoztató irodalom.

C: Irodalmi értékű mű (*Piszkos Fred*), szórakoztató irodalom (*A tizennégykarátos autó*).

D: Verbális leleményre épülő lektűr.

E: Ponyva.

F: Irodalmi értékű humoros kalandregény.

Passuth regényei jellegzetes rétegolvasmányok, vagyis csupán egyes rétegeket szórakoztató olvasmányok. A „szórakoztató” jelző mellett vagy előtt *Passuth* művei esetében csaknem mindig ott szerepel a „tanulságos” is, már ami az olvasókat illeti. És a szakemberek?

A: Történelmi giccsek.

B: Szórakoztató irodalom.

- C: Alkalmazott irodalom.
- D: Regényes életrajzformában megjelenő hulladék-irodalom.
- E: Értéktelen történelmi regény.
- F: Történelmi bestseller.

Mitchel nagy „klasszikus” regénye, az *Elfújta a szél* kétségkívül különleges jelenség. Első pillanatra az tűnik legfurcsábbnak, hogy jelen van, de tapasztalva önmagunkban a közelmúlt jelenlétét, abbahagyjuk a csodálkozást, és azon kezdünk meglepődni, hogy ez a regény még a „haladó nyugati irodalom” címet is kiérdemelte. Ezek után már csak azon csodálkozhatunk, hogy nem veszi fel az író nevét valamelyik KISZ-alapszervezet. (Egyik honi lektűrírónkét, kortársunkét már felvették!) Veszik-e a lapot szakértőink?

- A: Társadalmi giccs, szerelemmel.
- C: Giccs.
- D: Illúziós világképű hulladék-irodalom.
- F: Igényes bestseller.

A „tanít, nevel, szórakoztat” kijelentést legutóbb éppen Dallos nagy regényének értékelésekor hallottam egy olvasótól. Az irodalmárok ezúttal is másként látják:

- A: Életrajzi giccs.
- C: Alkalmazott irodalom.
- D: Életrajzi hulladék-irodalom.
- E: Csak életrajz.
- F: Szórakoztató életrajzi regény.

Az „év könyve” címet már jó néhányszor elhódították Berkesi regényei. Bár már jó néhány tanulmány megjelent Berkesiről, érdemes ezt az öt véleményt is hozzájuk olvasni:

- A: Társadalmi-politikai igényű giccses krimi.
- C: Szórakoztató irodalom (*Sellő a pecsétgyűrűn*), giccs (*Húszévesek, Akik nyáron is fáznak*).
- D: Ideológiai felszéllel megcsapott hulladék-irodalom, avagy „szocialista krimi”.
- E: Unalmas kalandregény (*Sellő a pecsétgyűrűn*), áltársadalmi regény (*Húszévesek, Akik nyáron is fáznak*).
- F: Népi demokratikus krimi (*Sellő a pecsétgyűrűn*), érzelmes bestseller (*Húszévesek*).

A szórakoztató olvasmány és a sikerkönyvek a tapasztalat szerint egymást nagyjából átfedő körök. Ha a siker kritériuma a széles körben való elterjedtség és a kedvező fogadtatás, akkor ma nem Berkesi regényei, hanem az *Anna Karenina* és a *Háború és béke* nevezhetők sikerkönyveknek; magas arányú olvasottságuk ellenére ugyanis a Berkesi-könyvek tetszésmutatója jóval alacsonyabb, mint *Tolsztoj* regényeie, és csökkenő tendenciát mutat. A Berkesi-könyveknél valamivel kevésbé olvasott *Szilvási*-regények tetszésmutatója megközelíti azt a szintet, amellyel a kedvező fogadtatást jellemezhetjük. A magasabb iskolázottságú, és – ami ennél is

figyelemreméltóbb – az aktívabb beállítódású olvasók közül sokan elutasítják, gyengének ítélik Berkesi regényeit. Szilvási „művességét” viszont a diplomás olvasók egy része is elismeri. Vajon elismerik-e a szakemberek?

- A: Társadalmi giccs, szerelemmel.
- C: Giccs (*Albérlet a Síp utcában*), szórakoztató irodalom (*Légszomj, Appassionata*.)
- D: A kortárs életérzést töredékesen bemutató lektűr.
- E: Áltársadalmi regény.
- F: Érzelmes bestseller.

Úgy vélem nemcsak azért volt érdemes a senki földjére elmerészkedő irodalmárok véleményét ilyen részletességgel felidézni, hogy a szórakoztató irodalom megítélésének problémáit érzékeltessem. Úgy érzem, az olvasáskutató segítségére siető irodalmárok jó néhány olyan szempontot adtak, amelyek nemcsak a Tóth Dezső sürgette esztétikai tisztázáshoz, hanem a kérdés művelődésszociológiai és művelődéspolitikai vizsgálatához is felhasználhatók.

Az egyik ilyen termékenynek látszó szempont az *alkalmazott irodalom* kategóriája. Ez a kategória az írói, kiadói szándék szerint elsősorban nevetetni, informálni, rejtvényt feladni, szórakoztatni, nem pedig az irodalom látszatát keltetni akaró műveké. Ennek a kategóriának az alkalmazása persze éppen a legnépszerűbb szórakoztató olvasmányok esetében okoz nehézséget, mert ezek a művek a kategorizáláskor határeseteknek bizonyulnak. Így aztán akár *Charriere*, akár *Dallos*, akár *Passuth* regényeiről van szó, alaposan beleizzad *Pomogáts Béla*, amikor belepásztítja őket kategória-találmányába. Termékenynek érzem a veszélytelen és a veszélyes szórakozásra utaló minősítéseket. A „szórakoztató” jelző általában veszélytelen, hasznos, kellemes jelentésű, a „giccs”, az „áltársadalmi”, a „hulladék-irodalom” és a „ponyva” esztétikai-világnézeti természetű veszélyekre figyelmeztetnek, a „lektűr” és a „bestseller” megbocsátható esztétikai gyarlóságokat, és a szórakozásra még alkalmasságot jeleznek. (Mondanom sem kell, számomra.) Termékeny gondolat *Tarján Tamás* „tankönyvpótló történelmi mese” kategóriája. Ez *Hermann István* „informatív lektűr” fogalmára emlékeztet, és a művészetszociológiai kutatók által feltárt szórakozva-tájékozódó, hedonisztikus-információhabzsoló olvasói magatartásokra utal. A „szocialista krimi” terminus, sajnos, idejekorán vált tréfás fordulatá, pedig tudományos elemzés címéig felvihette volna. Szerencsére *Tasi József* jóvoltából megszületett a nem kevésbé szellemes „népi demokratikus krimi”, amely szárnyakat adhat a poklok tornácára alászálló irodalmárnak.

Bezár-e a lektűr?

- „Adjon egy jó Szilvási-könyvet, nem baj, ha nem Szilvási írta.”
- „Szeretem ezt a *Jókait*, mert olyan Berkesi-stílusban dolgozik.”
- „Tessék adni anyukámnak valami jó gyilkosságot, de olyat, aminek jó a vége.”

Hét-nyolc évvel ezelőtt tették fel ezt a kérdést először olvasáskutatók, majd olvasmányközvetítők. A kérdés hamarosan így módosult: átvezetheti-e a lektűr a lektűrolvasót az irodalomhoz? Beláttuk ugyanis, hogy nem a lektűr, hanem az olvasó életvitele, értékrendje képez falat az irodalom és a lektűr között. Megint módosult a kérdés: betöltheti-e a lektűr a faltörő kos szerepét? Sokan válaszoltak

igennel az ízlésformálásra vállalkozók, vezetőik és vezetőik vezetői. Ezért a ködképeket okolom: a szórakozással, a szórakoztató irodalommal, a lektúrral kapcsolatos ködképeket, nemkülönben az olvasó és az olvasót alakító könyvtáros, pedagógus idolumait. A „jóakarátú olvasó” ködképe azt sugallja, hogy a jóakarátú ember jó könyvet ad a jóakarátú olvasó kezébe, minden jóra fordulhat, megpukkadhat az a csúnya világ. A „javíthatatlan olvasó” ködképe még veszélyesebb. Azt sugallja, hogy a szórakozás, a szórakoztató irodalom és a lektűr olvasása személyiséghiba, rossz szokás, a múlt rendszer bűne, örökké tartó gyermekbetegség, kortűnet, kórtűnet, tömegízlés. Ezzel a ködképpel együtt gomolyog, homályosít az „ízlésrontó lektűr” ködképe.

Máskorra hagyva elosztatásukat, most az „ízlésjavító lektűr”, az „első lépcsőt jelentő lektűr”, az „első lökést adó lektűr” ködképét világítanám meg. Hogy a ködös jelenség tisztább legyen, felidézek egy beszélgetést a közelmúltból, amelynek könyvtárosok voltak a résztvevői:

- Ugyan, kinövik maguktól, ha rájönnek, hogy ezek mit nyújtanak.
- Nem kellene inkább megmagyarázni nekik, hogy milyen szörnyűségeket olvasnak?
- Ha jó nekik, nyújtani kell ezt is, végtére jogos állampolgári igényekről van szó.
- És az igények ellen nem használ a prédikáció.
- Ne feledkezzünk meg arról, hogy éppen az irodalmárok által lenézett lektűr teljesíti az olvasmány eredeti funkcióját, a szórakoztatást.
- Amit a mai irodalomnak derogál vállalni, ugye?
- Átvezető olvasmánynak igazán megfelel.
- Téved, kollégám, nem vezet sehová. Ezenkívül minden lektűrnek megvan a magasabb rendű párja az igazi irodalomban, azokkal kellene lecserélni őket. Chesterton, Dürrenmatt is írtak krimi, ugyebár...
- Én viszont azt mondom, már ne is haragudjanak, ha nem lenne ott a polcon, nem olvasnák őket. Vagy ha nagyon akarnák, megvennék őket.
- Csak ne vegyünk mindent egy kalap alá, kartársak. Én például a krimi le is választanám, mint rejtvényt, szellemi fejtörőt.
- Én meg a szocialista eszmeiségű lektürt.
- Én meg az ismeretterjesztőt.

Úgy gondolom, a kérdéssel kapcsolatos felelősségérzés, a „problémaérzékenységet” és a ködképeket is jól érzékelteti ez a beszélgetésrészlet. Ami a legutóbbiakat illeti, kezdeném a „leválasztott” olvasmányokkal. Az aktivitásra, szellemi munkára, a detektívvél együtt nyomozásra készítő *krimi* mítosz. Nem mintha erre nem adna a legtöbb jó detektívregény lehetőséget, csakhogy kevesen élnek vele. Az olvasók nagyobb része (még az „entellektüel olvasók” jelentős része is) csak követi, végigizgulja az eseményeket, átengedi a nyomozást a detektíveknek. Kalandregényként olvassák a krimi. „De ezek legalább teljesen ártalmatlanok”, halljuk gyakran. Ami azt illeti, ez sem teljesen igaz, mennyiség szemlélete túlzott és leegyszerűsített, teljesítmény elve káros hatással is lehet.

Ami az informatív lektűrrel, kétségkívül egyik – nem is haszontalan – eszöke az információéhség (még inkább a kíváncsiság) csillapításának. Ámde ártalmas is lehet, mert ezek az információk a legtöbb esetben összefüggéseikből kilúgozott részinformációk, amelyek túlszűfolt bazárkirakatokban kelletik magukat. Szép számmal el is kelnek, és a jól értesültség, a beavatottság érzetét keltik.

Az élményalakzatban elfoglalt helyük alapján *Dallos, Gál-György, Láng, Schulz, Amenda, Bókay* regényeinek olvasatai jelentős mértékben különböznek a lektűr más típusainak olvasataitól. Ám ez a különbség nem abban áll, hogy ezek közelebb lennének akár az értékes irodalom, akár az ismeretterjesztő irodalom olvasataihoz. A *Mesél a bécsi erdő* legközelebbi élmény rokonai a *Dukay család*, a *Via Mala*, a *Tamás templom karnagya*, az *Aranyecset*, a *Gróf Monte Christo* és a *Vadnyugaton*. Az *Aranyecset* élmény hasonmái az *Akik nyáron is fáznak*, az *Albérlet* a *Síp utcában* és a *Bohémek és pillangók*.

A „modern kalandregényeknek” is nevezett *Pillangó* olvasmányélmény környezete másféle olvasatokról árulkodik (mint amilyenek egy „modern kalandregényhez” illenének): *Zilahy, Zsigray, Knittel* és *May* regényei alkotják rokonságát.

Az „alacsony művészi értékű, de szocialista eszmeiségű” lektűr ködképének eloszlátása elsősorban az esztéták és a kritikusok feladata, de besegíthetnek a művelődéskutatók is. A *Sellő a pecsétgyűrűn* élmény rokonai *Dold-Mihajlik, Szilvási, Grey, Christie, Knittel* és *Mitchel*. Ez a társaság nem nevezhető szocialista eszmeiségű együttesnek. Nem jobb a helyzet a *Húszévesek* esetében sem, ezt *Szilvási, Dallos, Dumas, Mitchel* regényei igazolják.

Ellenem vethető, hogy mit sem bizonyít az, hogy a mű élményét körülvevő élményegyüttesben még nemigen szerepel szocialista eszmeiségű, hogy éppen ezek a művek képezik az előőrsöt. Csakhogy az élményalakzatok rendszeresek, bizonyos értékek irányában nyitottak, másokat kizárnak. Az egymástól eléggé különböző funkciójú „kulturális”, „pszichológizáló”, „társadalmi” (vagyis áltársadalmi), „történelmi” (vagyis áltörténelmi) lektűr típusok abban azonosak, hogy a mai irodalom legkülönbébb típusaitól a lehető legtávolabbi pozíciót foglalják el (vagyis taszítják egymást). *Bulgakov, Bradbury, Semprun, Updike, Böll, Abe Kobo, Keyes* műveinek olvasatai bizonyítják ezt. Akit pedig ez sem győz meg, lapozza fel *Gondos Ernő Olvasói ízléstípusok* című könyvének 59. oldalát, ahol a *Sellő a pecsétgyűrűn* és a *Kommunista Kiáltvány* negatív kapcsolatára találhat bizonyítékot. Akit még ez sem győz meg, az olvassa el mindkét sikerművet. Úgy tűnik, a lektűr valóban bezár, illetve elzár, de nem erről van szó. A lektűr fogyasztását meghatározó életvitel zár be, de a lektűr nem nyitja a zárat. Marad még a „még mindig jobb a lektűr-olvasással szórakozás az ivásnál” érv. Ezt valóban nehéz cáfolni, de legalább ilyen nehéz példát találni arra, hogy valakit lektűrrel szoktattak le az ivásról. (Az alkoholista betegek utókezelésénél alkalmazott biblioterápia keretében valódi irodalommal, nem pedig lektűrrel kísérleteznek.) Arra sem hallottam példát, hogy valaki lecövekelte volna magát a kocsmajótbán azzal, hogy „Már én többet sejhaj, nem iszom, fröccsömet a lektűrömmel pótolom.” Ellenkezőjére, a lektűrrel a fröccsre (majd a tisztára) áttérésre már láttam példát, és láttam a lektűrrel irodalomra való átnyergetésre is, de mindkét esetben az életmódváltás volt a tettes, az irodalom és a fröccs csak eszköz, csak katalizátor volt.

Hát akkor mivel szórakozunk?

„A favágóknak a királyokról szóló könyvek, a királyoknak a favágás a szórakozás.”

„A nép a kabarén, a király a népen szórakozik.”

„Persze fejből is lehetne szórakozni, de az fárasztó.”

Mindegy, hogy mivel, a szórakozás ráfér a szocializmus építésében megfáradt emberre, legfőbb érték a kipihent ember, mondják egyesek, és a szórakozáshoz való emberi jogokat hangsúlyozzák.

Avval, ami van – mondják mások, és odateszik a „szocialista” díszítő jelzőt az elé, ami van.

Csak szocialista tartalmú művekkel lenne szabad szórakozni – csóválják a fejüket a kispolgári, kapitalista és egyéb nemkívánatos termékekkel szórakozókon botránkozók.

Ez igaz – mondják az előbbiekkal egyetértők, de „ami igaz, igaz” alapon hozzátesszik, hogy előbb létre kellene hozni egy szocialista szórakoztató kultúrát, és máris sorakoztatják a művészeket, napiparancsba adják nekik, hogy ne röstelljenek leereszkedni a szocialista szórakoztató kultúra szintjére.

Szórakozzanak amivel akarnak, de az olvasás szent dolog, punctum – kiabál le valaki fennkölt ízlése sokadik emeletéről.

Úgy gondolom, hogy az „Irodalmi Osztály” felirat mellett megjelenő „Szórakoztató Osztály” felirat csak szükségmegoldás, és az sem segít igazán, ha az olvasó munkás szobra mellé helyezzük a szórakozó munkás szobrát. (Vajon az is olvasna?) A „szórakozásból olvasás” jelenségét tanulmányozva oda lyukadtam ki, hogy ma még az emberek (legalábbis a szórakozásból olvasó emberek) többsége *valami helyett és valami ellen* szórakozik, nem pedig valami mellett, nem valamivel együtt és nem valamiért. Úgy gondolom – gazdasági, társadalmi, kulturális és pszichológiai okok hatására –, a mai világban (igaz, nem mindenhol azonos mértékben) felülkerekedhet a *racionalitás és a komolyság*, amely elől az emberek szórakozásba menekülnek. (A hangsúly nem a szórakozáson, a menekülésen van.) Úgy gondolom, a pihenőnapok és a piros betűs napok nem pótolják az *igazi ünnepnapokat* és a hétköznapi ünnepi órákat. Ennek egyik oka szerintem az, hogy a hetedik napokat nem előzi meg hatnapos teremtés, a kilencedik, tizedik, tizenegyedik órát nem előzi meg értelmes munkával eltöltött nyolc óra. Akkor mivel szórakozunk? Amekkora különbség van a vetélkedő nézése és a vetélkedés között, akkora különbség van a kívülről irányított vetélkedő, és saját magunk *saját időmértékű* szórakoztatása között. A „saját magunk szórakoztatása” történhet egymás (és mások) szórakoztatásának formájában is. A lektűr, a giccs és a szórakoztatóipar vetélytársa nem a még színvonalasabb iparcikk, nem a „szocialista szórakoztatóipar”, hanem az ünnep csendjébe és zsvájába, *saját emberi lényegébe belefeledkező*, a saját magát és társait szórakoztató új típusú ember. És amíg ez a vetélytárs porondra lép? Addig *próbálkozni és kísérletezni kell*.

Legalizálni kell az *ünnepet* a hétköznapi hétköznapi irodalomóráin, számon kell kérni a „játszani is engedd” jelszót a minket komoly dolgokra tanítóktól, le kell mondani a kulturális teljesítmények pontozásáról, a „szórakoztató” minősítés kelleténél gyakoribb alkalmazásáról, fel kell oszlatni a zsűriket, és a zsűrik tagjait össze kell ültetni játszani a versenyzőkkel. Számolva a különböző szintű ízlésekkel, a nyílt órák és a hat napok különbözőségével, nagyon komolyan kell venni, és bátran kell alkalmazni a „megfelelő időben, megfelelő helyzetben *minden szórakoztathat*” elvet. Fel kell ismerni az *Örkény*-egypercesek és a pesti viccek rokonságát, a felnőtteket is mulattató gyermekirodalom szórakoztató szerepét, fel kell áldozni alkalmanként egy-egy remekművet aktivizáló és alkotó játékok céljaira, össze kell gyűjteni, nemzeti értékként kezelni és népszerűsíteni a családi játékokat és rítusokat.

Stockholm egyik külvárosi lakótelepén néhány fiatal család olyan klubot alakított, ahol a klubtagok történeteket mesélnek egymásnak. Rövid időn belül hihe-

tetlenül népszerűvé vált, távoli városrészekből keresik fel a legkülönbözőbb korú, családi állapotú és foglalkozású emberek. Hogy stilszerű legyen, a történet eddig tart. A feltaláló nevét, foglalkozását és történeteit nem ismerem, a tagok olvasmányait sem. Még csak annyit róla, hogy az esetről a Könyvtáros Egyesületek Nemzetközi Szövetsége idei kongresszusának Az olvasás öröme nevet viselő szekciójában számoltak be.

Azt hiszem, nem a katarzis a szórakozásba menekülés ellenszere, hanem – többek között – az egymásnak történeteket mesélő emberek. Remélhetően a katartikus élményekből is egyre több lesz, és remélhetően egyre többeknek lesz. Egykor majd talán a szellemi erőfeszítéssel járó olvasást (= élményalkotást) kell szórakozással kipehenni?

HEMINGWAY-ÉK ESÉLYE A LEKTŐROLVASÓKNÁL

Húsz könyvtáros két éven keresztül azon fáradozott, hogy minél több találkozást szervezzon lektűrolvasók és értékes irodalmi művek között. A kísérlet nem laboratóriumban, hanem a gyakorlatban, mindennapi könyvtári helyzetben folyt, így a kiválasztott olvasók többsége nem is tudott kísérleti személy voltáról. A Könyvtár-tudományi és Módszertani Központ kísérletének az volt a célja, hogy a tanulságok elemzésével segítse az olvasmányközvetítő tevékenység hatékonyságának emelését. A kétéves időszakban nem törekedtünk arra, hogy a kísérleti személyek nagyobb részét eljuttassuk az értékes irodalmat olvasók táborába, hanem azon igyekeztünk, hogy minél több értékelhető „pillanatfelvétel” gyűljön össze a találkozásokról, akármilyen eredménnyel végződnek is. Úgy gondolom, a kísérlet tanulságai jól kiegészítik azoknak a művelődés- és művészetszociológiai kutatásoknak az eredményeit, amelyek egy-egy hasonló társadalmi helyzetű, életmódú, műveltségű réteg körében vizsgálják a műalkotások befogadását. (Durkó Mátyás és Gondos Ernő kutatásairól, amelyeknek eredményei és módszerei ösztönzést és segítséget adtak kísérletünkhöz, a Népművelés is beszámolt.)

(*Olvasmányok, élmények, magatartások*) A kísérleti személyek kiválasztásának fő szempontja a könyvtári anyag mellett a 30 évesnél fiatalabb kor, az olvasmányok és a nagy élmények összetétele volt. A kísérletben részt vevő könyvtárosok először „szabad szemmel” választották ki azokat, akiket lektűrolvasónak véltek, majd ellenőrizték becslésük helyességét. A lektűrolvasók olvasmányainak szerkezete nem a lektűr olvasottságában különbözött az elsősorban értékes műveket olvasó kontrollcsoportétól, hanem a Dosztojevszkij-, Th. Mann-, Golding-típusú regények olvasottságában. Jellemző, hogy a kontrollcsoport tagjai kétszer olyan gyakran adták a „nem tetszett” választ, s ez differenciáltabb ízlésre utal. Világosan kirajzolódott, hogy az alaps csoport ízlésképlete romantika+lektűr, a kontrollcsoporté viszont romantika+XIX. századi realizmus+XX. századi realizmus. Mindkét csoport a Bulgakov-, Golding-típusú modern irodalmat fogadta a leghűvösebben, de itt a legnagyobbak a különbségek is: a fejlettebb ízlésű csoport tagjai közül ötször anynyian kedvelték ezt az általuk is eléggé mellőzött olvasmányfajtát, mint a lektűr-olvasók. Természetesen ezek az ízlésképletek csak statikusak, hiszen a romantika+lektűr képlet különböző dinamikájú lehet: a későbbi lektűrreteg épülhet a kamaszkori romantikus élményekre: ez a gyakoribb, de elképzelhető a fordított eset is. Azt sem árt hangsúlyozni, hogy ezek a képletek csak az uralkodó jegyeket jelzik; a lektűrolvasóknál szórványosan ugyancsak előfordulnak értékesebb elemek, mint ahogy az értékesebb műveket olvasóknál szórványosan lektürelemek. A két típus között tehát nem lehet nagyon éles határvonalat húzni.

Pusztán az olvasmányok és a kedvelt olvasmányok összetétele alapján csak kevésbé megbízható becsléseket tehettünk az irodalmi művek esélyére. Hogy pontosíthassuk előfeltevéseinket, ahhoz meg kell ismerni az „olvasói stratégiát” is.

Lektűrolvasóink nagy többségének az irodalmi mű elsősorban izgalom forrása, a menekülés és a hősökkel való együttérzés eszköze volt. Ezt a stratégiát a kikapcsolódó-menekülő jelzővel illelhetjük. Jóval kevesebbjüknek a mű elsősorban hasznos és érdekes ismeretek tára, és a társadalmi felemelkedés eszköze. Ezt a típust a köznapi-informálódó névvel jelöljük. Még ennél is kevesebben voltak olyanok (csak minden ötödik), akiknél az előbbi igényelemek mellett a szellemi munkavég-

zés, az összefüggéskeresés is jelentkezik. Ezek az olvasók tulajdonképpen nem is „igazi” lektúrolvasók, annak ellenére, hogy olvasmányaiknak többsége még kevésbé értékes művekből áll. Ők feltehetően az újszerűen megformált tartalom befogadásához szükséges „vevőkészülék” hiánya miatt fordulnak ezekhez az igényeknek már nem egészen megfelelő művekhez. Az értékes műveket előnyben részesítő kontrollcsoportban természetesen a lényegi-esztétikai stratégia volt a leggyakoribb, a kikapcsolódó-menekülő a legritkább.

B. Teréz 19 éves szakmunkást a kikapcsolódó-menekülő típushoz soroltuk. Jól illusztrálja magatartását egyik legnagyobb élményéről, az *Akik nyáron is fáznak* című *Berkesi-regényről* tett vallomása: „Nagyon szép könyv, ami jó könyvhöz kell, az ebben megtalálható. Izgalmas, jó regény. Igaz, hogy van benne háborús rész is, de találunk benne igaz szerelmet is. Szomorú, de egyben érzelmi is. Meg lehet érteni, át lehet élni mindent.”

P. Mihály 22 éves szakmunkást a köznapinformálódó típushoz soroltuk. Nagy élményéről, *Dallos Munkácsy-regényéről* vallanak sorai: „A könyv nagyon tetszett, mert megismerhettem egy komoly művész életét, bevezetett a festészet világába, megismerhettem, hogy a művész hogyan gondolkodik. Megismerhettem az akkori francia fővárost és mozgalmas életét, betekintést nyertem családi életébe. Hiányolom, hogy az utolsó rész nagyon össze van zsúfolva, az író keveset ír az utolsó két képről.”

Z. Ildikó 16 éves szakmunkástanulónál a lényegi-esztétikai stratégia jegyei fedezhetők fel. A *Ketten a halál ellen* című regényről ezt írta: „A mű két ember tragikus szerelmét ábrázolja olyan társadalomban, amelyben az ember még az élethez való jogát is csak pénzért vásárolhatja meg. Az egész mű társadalombírálat, amely kimondja, hogy a romlott társadalomban csak becstelenül lehet érvényesülni, és aki erre képtelen, az elbukik. Jannak, a tüdőbeteg lánynak a pusztulása valóságos vádirat a társadalom ellen, de a problémák az ő halálával nem oldódnak meg, még sok embernek kell életével fizetni a társadalom bűneiért. Bart nagy egyéniség, teljes ember. Tetszett a mű, tanulságos és élményszerű volt.”

(Életvitel és élettervek) Lektúrolvasóink fele, munkás lektúrolvasóink kétharmada mostoha körülmények között élt. Sokan közülük széthulló családban, egészségtelen lakásban, nevelőotthonban, betegséggel, beszédhibával sújtottan nőttek fel. A munkás lektúrolvasók közül minden negyedik ma is rossz lakáskörülmények között él, a családosok közül minden második.

A lektúrolvasók nagyobbik felét kitevő munkások ötven százalékánál a hétköznapi időbeosztás a következő: munka+házi munka vagy túlóra+pihenés. A pihenés elsősorban alvás, emellett tévénézés, olvasás, beszélgetés, mágnozás. A munkások negyedének időbeosztása: munka+házi munka+család. Néhányuknál ez tanulással bővül, négy-öt esetben pedig aktív, alkotó jellegű tevékenységgel (barkácsolással, festegetéssel). A lektúrolvasóknak 14, az értékes műveket is olvasóknak 23 százaléka visel valamilyen társadalmi tisztséget. Munka mellett tanul a dolgozó lektúrolvasóknak 27, a kontrollcsoport tagjainak 32 százaléka.

A lektúrolvasók terveit képzletbeli „retrospektív” életrajzaikból ismerhettük meg, amelyekben az ezredfordulóról visszatekintve leírták életük 1973 és 2000 közötti szakaszának legfontosabb eseményeit.

A lektúrolvasók életrajzaiban az a legfeltűnőbb, hogy – bár többségük feljebb emelkedik a társadalmi ranglétrán – életük nem sokban különbözik a maitól. A fizetésben, a lakáskörülményekben és a technikában jelentősek a változások, az életvitel és a személyiség alakulásában azonban nem. 100 közül 77 életrajzban

esik szó a családról, 65 esetben a gyerekről is (40 esetben kettő, 10–10 esetben egy, illetve kettőnél több a gyerek, 20 esetben unoka is van). A gyermeket említőknek 40 százaléka ír a velük kapcsolatos elképzelésekről. A házastárs foglalkozásáról csak tizenketten írnak.

A második helyen a munka áll. Az erről írók közül minden harmadik ugyanazon a munkahelyen és ugyanabban a beosztásban dolgozik, mint 1972-ben. A többiek közül tizenötön eredeti munkahelyükön töltenek be magasabb munkakört, viszont heten pedig másik munkahelyen. A munkájukban elért kiemelkedő eredményről mindössze nyolcan számolnak be. Anyagi javakról 61 tesz említést, de közülük 33 a lakásáról ír. Tíz életrajzíró épített saját házat, 22 említ saját gépkocsit. Mindössze négy életrajzban szerepel a pénzgűjtés. 46 számol be tanulmányairól, közülük 23 a középiskolát, 22 az egyetemet végezte el.

A szabadidő-tevékenységről 34 életrajz szól. Az utazás 33 életrajzban szerepel: 9 esetben más égitest, 24 esetben a külföld (ebből 7 esetben valami „extra” hely) az úticél. Magyarországon ketten utaznak.

A társadalom fejlődésének gondolatával harmincegyen foglalkoznak, de szinte kizárólag a technikai fejlődéssel, elsősorban a korszerű közlekedéssel és a háztartás gépesítésével. Mindössze nyolcan írnak a társadalmi kérdésekről, közülük ötven eléggé borúlátóan.

Az írásokban mind a személyiség, mind a másik ember, mind a közösség fogalma nagyon ritkán fordul elő. Barátokról csak kilenc esetben olvashatunk. A házastársi kapcsolat és az ember-gép kapcsolat hat-hatszor szerepel. 26 életrajzíró néz szembe az öregség problémájával: csaknem mindig boldog, fiatalos az öregkor. Betegségről ötven, halálról mindössze ketten írnak. Életüket huszonnégyen összegezik, tizenkilencen elégedettek, ötven kritikusabbak.

A lektúrolvasók és az értékes műveket olvasók elképzeléseinek különbsége értékrendjük különbözőségét sejteti. Mindkét csoportból hasonló arányban lépnek feljebb a társadalmi ranglétrán, de a kontrollcsoport tagjai között csaknem kétszeresre nagyobb azoknak az aránya, akik két lépcsővel is feljebb léptek (például szakmunkásból tervezőmérnökök lettek). A családról is többen írnak, s többet önmagukról, személyiségük alakulásáról; háromszor akkora a kritikus énképek aránya, mint a lektúrolvasóknál. A lektürkédvelőknél jóval gyakoribb a felhőtlen, a kontrollcsoportnál pedig a borúlátó jövőkép.

A 19 éves dunaújvárosi betanított munkásnő, aki képzeletben érettségi bizonyítvánnyal adminisztrátor lesz, kikapcsolódó-menekülő olvasó, hasonlóképpen a zalaegerszegi szakmunkástanuló is, aki húsboltvezető lesz a Fő utcában, és csinos, házi munkát kedvelő feleségével Hévízen nyaral. A 26 éves vasesztergályos, aki képzeletben a gyár tervezőcsoportjában dolgozik, és képeivel díjakat nyer, lényegi-esztétikai beállítottságú olvasó. Egy kontrollcsoportbeli 17 éves gimnazista, aki képzeletben a föld valamennyi országának fesztiválján díjat nyer filmjeivel, ugyancsak lényegi-esztétikai beállítottságú; hasonlóképpen a szövőnő, aki képzeletben főiskolát végez, közéleti tevékenységet folytat, és férje írásait bírálja.

A kikapcsolódó-menekülő stratégiájú olvasók közül a legtöbben 2000-ig sem számítanak arra, hogy mai társadalmi helyzetükből feljebb emelkedjenek. Azok viszont, akik két lépcsővel is feljebb lépnek, leginkább lényegi-esztétikai beállítottságúak. Az elképzelt munkahelyváltásnál az érdekesebb, alkotóbb munka a lényegi-esztétikai beállítottságúak felénél volt indíték, a köznapinformálódóknak csak 40, a kikapcsolódó-menekülőknél pedig csak 20 százalékánál. Hasonló a helyzet a lényegi-esztétikai, a jövő társadalma iránti érdeklődés a köznapinformálódó beállítottságúaknál a leggyakoribb.

Az életterv és az olvasói magatartás nem független egymástól, hiszen közös gyökerek az olvasó értékrendje, és mindkettőre az életmód hat.

(Az értékes irodalom esélye) 330 szerző 563 műve próbált szerencsét 137 lektűr-olvasónál. Olyan művek, amelyek vagy kisebbségben voltak, vagy nem is fordultak elő a lektűr-olvasók ízlésképletében. A lektűr-olvasók az összes kísérleti olvasmány 73 százalékát tetszéssel fogadták. (A kontrollcsoportban 84 százalékot.) A kísérleti olvasmányoknak a vártnál nagyobb sikere hozzásegít ahhoz, hogy eloszlassuk a „lektűr-olvasó” ködképét, természetesen nem a „mindenható” könyvtár ellenködképével. Kísérletünkkel sikerült bizonyítani, hogy az egyesek szerint hitelét veszített, divatjamúlt könyvtári nevelőmunka megújítható, ha tudományos megalapozottságú olvasó- és olvasmányismeretre épül. Nemcsak a 73 százalékos elfogadási arány meglepő, hanem a sikeres kísérleti olvasmányok sokfélesége. A könyvtárosok kishitűen tizenöt-husz olyan könyvet szoktak emlegetni, amelyek egyszerre népszerűek, olvasmányosak és értékesek. A mi eredményünk meg is könnyíti, meg is nehezíti a közvetítők munkáját, hiszen nem csodaszert fedeztünk fel, hanem bizonyos beállítottságú olvasóknál bizonyos eséllyel alkalmazható művek „működését” figyeltük meg.

Kísérletünk alapján az Hugo-típusú romantikus műveknek jóslhatunk legnagyobb esélyt, de nem sokkal kisebb a Hemingway-típusú huszadik századi realista művek esélye sem, hiszen háromnegyed részük pozitív fogadtatásra talált. A Tolsztoj-típusú klasszikus realista és a Bulgakov-típusú modern irodalmi műveknek kétharmadát fogadták tetszéssel a lektűr-olvasók.

A Hemingway-típusú huszadik századi realizmust egyformán fogadták mindhárom olvasási szándék képviselői. Ez tehát az átvezető olvasmány, amelyet a legszélesebb körben használhatunk az elsősorban még kevésbé értékes műveket olvasók körében is. Természetesen ebből az olvasmányfajtból sem ajánlhatjuk egyenlő eséllyel mindegyik művet, de például *Hemingway*, *Dreiser*, *Kosztolányi*, *Mailer*, *Wouk*, *I. Shaw*, *Kertész Ákos*, *Marshall*, *Lengyel József* műveit szép reményekkel. A klasszikus realizmus alkotásainak a lényegi-esztétikai beállítottságú olvasóknál volt a legnagyobb sikerük. Még határozottabban érvényesült ez a tendencia a Bulgakov-típusú modern irodalom alkotásainál. Ennek az olvasmányfajtnak a kikapcsolódó-menekülő magatartású olvasóknál negatív volt a mérlege, a lényegi-esztétikai beállítottságúak viszont csak minden tizediket utasították el.

(Életvitel és élményalkotás) Az élményt nem elszenvedi az olvasó, de nem is az író ajándékozza meg vele. Az irodalmi mű befogadása nem szenvedő, hanem cselekvő, alkotó jellegű tevékenység. Az élmény „társszerzői” ők ketten: az író és a befogadó.

A 17 éves dunaújvárosi betanított munkásnőnek (aki képzeletben leérettsgizik és irodába kerül) az ízlésképlete *lektűr+romantika*, beállítódása kikapcsolódó-menekülő, és legkedvesebb olvasmányai *Berkesi*, *Rejtő* regényei és az *SOS Titanic* volt, a „Bobby-gróf”-ot szeretné látni még egyszer a televízióban. Mégis édesanyjával is elolvastatta *Kosztolányi Édes Anna* című regényét. Meg is beszélték. A könyvtáros kérdésére így válaszolt: „Nagyon tetszett, mert az író őszintén kifejezte a rendszer elleni tiltakozását. Merészen kigúnyolta az uralkodó rendszert, és bátran kiállt a szegényebb réteg mellett, kifejezte őszinte együttérzését a cseleléssel.”

A 17 éves szakmunkástanuló (aki képzeletben egy hentesüzlet vezetője, disznókat hizlal, gyerekei nem szeretnek tanulni, csinos, házi munkát kedvelő feleségével nyaranta Hévízen üdül) *lektűr+romantika* ízlésképlettel ugyancsak kapcsolódó-menekülő olvasó, a régi időről szóló, kalandos, fantasztikus és szerelmes könyveket kedveli. A *legyek ura* című Golding-regényről így nyilatkozott: „Tetszett, mert érdekes volt. Elképzelhető, hogy megtörtént. A felnőtteket mutatta meg a könyv, hogy mi van akkor, ha két ember főnök akar lenni. Érdekes volt a harc a tűzért. Az egyik jelezni akart vele, a másik pedig meg akarta vele sütni az állatokat.”

A 26 éves esztergályos (aki az ezredfordulón tervezőmérnök, szabad idejében pedig sikeres amatőr képzőművész, *lektűr+romantika* ízlésképlettel lényegi-esztétikai beállítottságú) *Andrzejewskinek Jó hegyeken szökellve* című regényéről így beszélt: „Tetszett a regény, mert érdekes, szórakoztató. Stílusa friss, előadásmódja kissé csapongó, de végül is sikerül egységbe foglalni mondanivalóját. A műből élénk tárul egy még ma is élő nagy festő életének egy szakasza, mely az újjászületés jegyében zajlik. Az a jelenet tetszik a legjobban, amikor a főhős autóbaleset következtében elhunyt kedvesét a karjában viszi. A főhősre jellemző, hogy szinte kivételes művészi készséggel, adottsággal rendelkezik, és azt ki is aknázza.”

„A lektűrölvásó lektűrszinten olvassa *Hemingway-t* vagy *Tolsztojt* is” megállapítás a lekiűrölvásók egy részénél, úgy tűnik föl, nem egészen vagy egyáltalán nem érvényes. Sok száz példa alapján azt mondhatjuk, hogy a lektűrölvásóknak a nagyobb része megközelítőleg *Hemingway-szinten* olvassa *Hemingway-t* és *Tolsztoj-szinten* *Tolsztojt*. *Bulgakov, Sánta, Semprun, Örkény, Thomas Mann, Németh László* és sok más író könyveire nem állíthatjuk ezt ilyen bizonyossággal. Feltevésem szerint a lektűrkedvelő munkások jelentős része már új tartalmakat igényel, csak még nem rendelkezik az ezek befogadására alkalmas „vevőkészülék”-kel. A lektűr előállítói és terjesztői viszont folyton a munkásolvások igényeire hivatkoznak. Nem tarthatjuk kedvező jelenségnek, ha százezernyi *Hemingway, Fejes, Tolsztoj, Kertész Ákos, Kosztolányi, Lengyel József, Mailer* és mások műveinek viszonylag zavarmentes vételére képes „vevőkészülékkel” – *Veres Péter* szavaival – „nem nekik való szellemi táplálékon vegetálnak”. Naivitás lenne azt állítani, hogy a lektűrrel rontjuk el a százezernyi egyszerű olvasó egészséges ízlését, de kísérletünk eredményei alapján azt megkockáztatom, hogy a még mindig túlságosan nagy példányszámú lektűrrel tartósítjuk a fejletlenebb ízlést, az egyoldalú szellemi „táplálkozást”. Kísérletünk egyik legfőbb tanulsága az, hogy a kulturális értékek közvetítőinek a sokak által véltnél nagyobb jelentőségük van a művelődés folyamatainak felgyorsításában. Olyan olvasmányközvetítőkre, élményelőkészítőkre van szükség, akik nem hivatalnokok, nem üdvhadserég-katonák, nem a szellemi tőke alabárdos őrei, de nem is akarnak mindenáron az olvasók kedvencei lenni. Egyszerűen olyan könyvtárosok, akiknek nemcsak foglalkozásuk, hanem hivatásuk is az olvasmányközvetítés – s akik maguk is igényes olvasók. (1974)

KIK JÖNNEK ÁT A HÍDON?

(Egy Örkény- és egy Sánta-novella fogadtatása budapesti, moszkvai, szófiai és varsói olvasók körében)

Képzelnék el egy nemzetközi konferenciát, ahol nem politikusok, nem tudósok, nem külkereskedők, hanem olvasók találkoznak, például az *Anna Karenina* olvasói. Összejönnének a világ minden tájáról, és beszélgetnének: a műről, önmagukról, a világról; összevetnék élményeiket és értelmezéseiket.

A Száz év magány olvasói is találkozhatnának, és az író is meghívhatnánk. Márquez érdeklődve hallgatná műve élményváltozatait, megismerkedne „olvasótárs szerzőivel”. A Kétévi vakáció gyermekolvasói – ez a nemzetközi gyermekév rendezvénye lehetne – egy lakatlan szigeten találkoznának, ahol két-három napra magukra maradnának. Golding „hasonló” művének, A legyek urának olvasói egy másik szigeten találkoznának. Hogy mi lenne ezeknek a találkozóknak a következménye, hogy milyen felismerések és határozatok születnének ezekben a „nemzetközi olvasótáborokban”, alig merem elképzelni. Elszoruló szívvel arra gondolok, vajon milyen lenne Móricz, Krúdy, Kosztolányi, Ottlik, Déry, Örkény, Sánta, Mészöly, Moldova, Esterházy, Nádas olvasóinak találkozója. Benépesülnének-e a lakatlan szigetek? Egyáltalán eljutnának-e Észrevennék-e a hidakat?

Az irodalom híd szerepe ma még koránt sincsen megfelelően kihasználva. A világot behálózó „lappangó szövetségeseik” (Márquez olvasóié, Semprun olvasóié, Bulgakov olvasóié) még csak ritkán válnak tényezővé, erővé. Fel kellene fedezni, és mozgósítani őket. A művek lefordításáról és közzétételéről döntő műhelyeknek és hatóságoknak óriási segítséget adhatnának a művek szülőhazájában élő, az íróval azonos anyanyelvű olvasók, de más „fogadó” országok olvasói is. Nem elegendő ugyanis azt tudni, hogy jó könyvről van szó, amely sokaknak tetszett, le kell fordítani a különböző országokban a mű mellett leadott „tetszett” szavazatok jelentését is. „Csak azt szabad elértnek tekintenünk, ami gyökeret eresztett a kultúrában, a mindennapi életben, ami szokássá vált”, figyelemeztes minket egy világhírű olvasó. A sikeres gyökereztetéshez a különböző talajokba kapaszkodó gyökerek élettanát tanulmányozó összehasonlító művelődésszociológiai kutatások tapasztalatai komoly segítséget adhatnak. A „világirodalomként” kirakatba, polcra, kézbe kerülő könyv nemzeti csatornákon keresztül jut el az olvasók „alkotó műhelyeibe”. Ebben a pillanatban több mint ezer olvasó-társ szerző dolgozik az *Anna Karenina* élmény-változatán, természetesen más-más módszerekkel, felkészültséggel, műhelyekben: Karel Bohusek karusszel-esztergályos a Háború és béke olvasása után, Anatolij Asztapuhov csak felesége hosszas unszolására, John Wilder banktisztviselő „világirodalmi” műveltsége gyarapítása végett vette kézbe a regényt. Asztapuhov eleinte sokat bosszankodik a női dolgokon, Bohusek csóválja a fejét a „régiek fejletlenségén”, Wildert pedig először szinte megoldhatatlan feladat elé állítják a kacifántos orosz nevek, de aztán gondol egyet, és átkezeszteli őket „normális” angol nevekre.

Sok száz olvasó téved el nap mint nap európai iránytűjével, kis világából először kilépve, önkörében maradva a Száz év magány buja vegetációjában, de mindenütt, így Magyarországon is – alaposan rácáfolva a gyáva példányszámokra – meglepően sokan nemcsak Dél-Amerikát fedezik fel, hanem világméretűvé tágít-

ják világukat. Talán nem is kell bizonygatni, hogy milyen fontos lenne tudni azt, hogy a világ különböző tájain hányadikként és milyen eredménnyel követi A legyek ura „előhangját”, a Kétévi vakációt, hogy kit vagy mit látnak a különböző nyelven olvasók abban az illetőben, aki szerződést kötött Leverkusnnel, és abban, aki kijelentette a Mesternek, hogy „a kézirat sosem ég el”.

* * *

1974 telén budapesti, moszkvai, szófiai és varsói közművelődési könyvtárakban „hídvérésre” vállalkozó könyvtárosok két kis füzetet adtak összesen 900 olvasó kezébe. Arra kérve őket, hogy olvassanak el egy *Meddig él egy fa?* és egy *Nácik* című novellát, hogy utána elbeszélgethessenek róla. Az 1924 és 1934 között született lakatosok és esztergályosok, a hasonló korú szövönők (valamennyien 8 osztályt végeztek), az 1957-ben született középiskolások (valamennyien fizikai munkások gyermekei) olyan feladatra vállalkoztak, amit – kevés kivétellel – életükben először csináltak. Olyan olvasókról van szó, akik még alig-alig találkoztak áttételesen közlő modern prózával, akik közül csak minden huszadik, ötvenedik, századik olvasta *Golding*, *Semprun*, *Bulgakov*, és csak minden ötödik, tizedik, huszadik *Faulkner*, *Lem*, *Böll* és *Martin du Gard* regényeit.

Ilyen előjelek után még a derűlátóbb kutatókat és könyvtárosokat is kellemes meglepetésként érte, hogy a négyszer három olvasócsoporthoz egyikeben sem volt nagyobb a csoport egyharmadánál sem az elutasítók, sem a közömbösen maradók aránya. A műveket elutasítókkal óvatosan kell bánni, nem lehet őket veszteséggént leírni. Elutasító véleményük negatív szavazat – a mű mellett. A „nem tetszett” válaszok többsége legalább annyit jelent, hogy „nem maradtam közömbösen”, hogy a mű „ellenkezésre, vitára ingerelt, elborzasztott, megdöbbenített, fárasztott”, de „beleszólt” valamiképpen az olvasó életébe. Hogy nem afféle bizonyítványmagyarázat ez, azt a „Miért nem tetszett?” kérdésre adott válaszok igazolják. Az *Örkény*-novella elutasítói valamennyi városban elsősorban az „apák”, vagyis a 40–50 éves lakatosok és esztergályosok, legkevésbé a tizenévesek. Egészen más a helyzet a *Nácik* fogadtatásánál. Ezt a novellát a moszkvaiak közül utasítják el legtöbbször, a szófiaiak és a varsóiak közül a legkevésbé. Nemcsak az elutasítók, hanem a közömbösen maradók is elsősorban az „apák” közül kerülnek ki a *Meddig él egy fa?* esetében. A budapesti és varsói olvasók közül kevesebben maradtak közömbösen, mint a moszkvaiak és a szófiaiak közül. Ami pedig a *Sánta*-novella hatását illeti, akár az elutasítók, a közömbösen maradók is a moszkvaiak között találhatók legnagyobb arányban. Mit is jelent ez a „legnagyobb arányban”? Azt, hogy az „apák” és a fiatalok fele, az „anyák” (a 40–50 éves szövönők) egyharmada nem válaszolt igennel *Sánta* művészi kihívására. Joggal gyanakodhat az olvasó, amikor a kutató „tetszett” szavazatokkal bűvészkedik; hiszen a „tetszett” jelentheti azt is, hogy valóban tetszett, de azt is, hogy „nem volt rossz”, és még rengeteg mindent. A „nagyon tetszett” sem egyfélélt jelent, de legalább egyértelmű igent. Ha valaki azt gondolja, hogy csak elvétve akadhatott ilyen, jól gondolja, de mégsem egészen jól: mindhárom budapesti, két varsói és két szófiai csoportban minden tizedik olvasó a legfelső fokon nyilatkozott az *Örkény*-novelláról, kilencvenen a kilencszáz közül. Még többen, százharmincan nyilatkoztak így a *Nácik* elolvasása után; elsősorban a budapestiek és a szófiaiak, és valamennyi csoportból a fiatalok.

* * *

Filmek, zeneművek, festmények és regények befogadását tanulmányozva Józsa Péter azt tapasztalta, hogy az értelmi reagálás szintjén meglehetősen széles társadalmi konszenzus tapasztalható, és ez képezi az értelmezés és az értékelés keretét, talaját. „Nincs kizárva, hogy más országokban nem találkozhatunk ebben a formában ezzel a jelenséggel”, teszi hozzá Józsa. Minket természetesen nemcsak a „mások konszenzusa”, hanem a konszenzusok konszenzusa is érdekel. „Mit érzett a novella olvasása közben?”, kérdezték a bolgár, lengyel, magyar és szovjet könyvtárosok az olvasókat. Elgondolkodtatott, meghatott, fejtörést okozott, újat mondott – így reagáltak az emlékfát állító öregasszony „furcsa” viselkedésére; elgondolkodtatott, felkavart, állásfoglalásra készítetett, elkeserített, meghatott – így a fegyveresek és a kiszolgáltatottak egyenlőtlen küzdelmére Budapesten, Moszkvában, Szófiában és Varsóban. Így fest érzéseik legkisebb közös többszöröse. Jellemzőek az eltérések is. A túlélés vágyának újszerű bemutatása inkább zavart, mint katartikus megrázkódtatást váltott ki a varsóiakból, a moszkvaiak egyik része zavartan, tanácstalanul nézte az öregasszony „képtelenkedését”, másikat részük pozitív, követendő példát látott benne. Hasonló érzésekről számoltak be a moszkvaiak a Sánta-novellával kapcsolatban is: részben zavart keltett, részben hű tükör, világos példa volt. Elsősorban ilyesmit éreztek a szófiaiak olvasók is, és rájuk is jellemző az, mint a moszkvaiakra, hogy eléggé ritka érzéseik között a „megrendített”, „megerősített” érzése. A Nácikat olvasó varsóiak sajátos érzése a „felkavart”, a budapestieké a „félelmet keltett”.

A tizenkét olvasócsoporthoz a jellemző eltérések ellenére is hasonlóképpen érzett mindkét novella elolvasása közben, egyetlen kivétel mégis akadt. A Sánta-novella befogadásánál a budapesti lakatosok és esztergályosok némiképpen rendhagyóan viselkedtek: a megrendülés, a keserűség és meghatódás érzéseit, a zavar és a valamit tenni (a jóvátenni??) kellene érzése ötvözi, néhányuknál – helyettesíti. A hatalommal perverz módon visszaélő fegyveresek, az „elvont nácik” a második világháborút és a „konkrét nácikat” idézik fel. A budapestieknek nyilvánvalóan nem egészen úgy, mint a moszkvaiaknak, a szófiaiaknak és a varsóiaknak. Igen ám, de a kutatás idejében 40–50 éves munkások 1944-ben még csak 10–20 évesek voltak, így csak töredékük részesülhetett közvetlenül olyan brutális élményekben, amelyek felidézése érthetően kelthetne félelmet, bűntudatot, kényszerítést a jóvátételre. Ám számolni kell a közvetett élmények hatásával is! Az 1944-ben még csak tizenéves, de férfiszerepre készülő fiúkra apáik, idősebb testvéreik, rokonaik példája, története jóval erősebben hathatott, mint a serdülő lányokra.

* * *

A szöveg többrétűsége is többrétű, figyelmeztet Józsa Péter, jelezve, hogy többféleképpen lehet átélni és értelmezni ugyanazt a művet, hogy különböző mélységű jelentésrétegeket lehet megragadni, minden társadalmi rétegben és minden korban másképpen. Társadalmi helyzete, értékrendje, nemzeti-nyelvi kultúrája, személyisége, előzetes irodalmi élményei szerint ki-ki másképpen valósítja meg az írói tervet, másképpen egészíti ki a művészien nyitott műveket.

Sokan feljutnak a hídra, de nem jutnak át rajta: azok, akik nem veszik észre, hogy a pusztán cselekvésen kívül valami más is lenne a műben. 900 közül 110-en maradtak az Örkény-novella hídfőjénél, legtöbben a szófiaiak közül, 106-an a Sánta-novella hídfőjénél, legtöbben a szövönők közül.

Továbbjutottak, de félúton elakadtak azok, akik az utalások egyikét-másikát felfogták, de nem mindig a lényegeseket, és nem tudták belőlük kirakosgatni az egészet. Azok jutottak át a hídon, akik nemcsak az áttételes utalásokat, de azok fontossági sorrendjét is érzékelték. Sokuknak sikerült ez. Figyelembe véve az élményalkotási kísérlet társadalmi-lélektani előzményeit, meglepően sokuknak. A többségnek. Mindkét novellánál elsősorban a budapestieknek sikerült. Annak ellenére, hogy a szerzők nevét és nemzetiségét a magyar olvasók sem ismerték, a novellákban előforduló egy-két tulajdonnév, az itthoninak érezhető táj, de elsősorban a novellákban és olvasóikban egyaránt megtalálható értékek, valamint művek és olvasóik közös égboltja előnyt jelentett a budapesti olvasóknak. Az is természetes, hogy az iskolázottabb tizenévesek közül többen jutottak át, mint nyolc osztályt végzett „apáik” és „anyáik” közül.

A szakértők szintjének nevezhetjük azt a szintet, amikor az olvasók az ellentétek közötti nagyfeszültséget magukba vezetve, az összes szílat átfogva értelmezik a művet. Még a hivatásos olvasók, az irodalmárok között sem mindig jön létre ez a magas feszültségű értelmezés. A szakemberek – szakmai ártalom! – végezhetik ezt hideg fejjel, de az ilyen szintre jutó laikus olvasók nagy részénél ez érzelmi-értelmi megrendülés, vagyis katarzis következménye. Kilencvenketten jutottak el erre a szintre a *Meddig él egy fa?*, és negyvenöten a *Nácik* olvasásakor, elsősorban a budapestiek. A „női világú” *Örkény*-novellánál többen az „anyák”, mint az „apák” közül, a *Sánta*-novellánál legkevésbé a moszkvaiak és a szövönők közül.

* * *

Sem a Tolsztoj Műveit Olvasók Világszövetsége, sem az *Örkény Műveit Kedvelők Nemzetközi Szervezete* nem rendez nemzetközi versenyeket. Az irodalmi műveket nem lehet kitalálni, eltalálni, megnyerni, legfeljebb a kimit és a lektúrt. A hídon többféleképpen lehet átmenni, többféleképpen lehet helyesen, eredetien, társszerzőhöz méltóan értelmezni a művet. Harmincöt magyar hivatásos olvasóval is elolvastattuk a művet. Először azzal a szándékkal, hogy olvasataik közös nevezőjét mércéként használjuk, később inkább az olvasók egyik sajátos csoportjának tekintettük őket. A hídon átmenni hivatásos értelmezők és a laikusok értelmezéseiben egyaránt túlélés, az elmúlás-fennmaradás drámai helyzete, az élet határain túlmutató emberi vágy volt a leggyakoribb, a központi elem. Természetesen bőven akadtak olvasók, akiknél ez a lényeges elem hiányzott, és helyette (elsősorban a moszkvai munkásoknál) az üzletkötés, a jótékonyság, az emlékkiállítás, vagy az öregasszony őrülsége (a varsói olvasóknál), vagy pedig a szereplők társadalmi helyzete (elsősorban a szófiai és a moszkvai olvasóknál) került előtérbe, még hozzá a „fékező sztereotípiák” hatására. Egy szófiai munkásasszony (aki még csak hét éve volt munkásasszony, előtte kertész) így értelmezte *Örkény István* novelláját: „Egy gyanús öreg nő, fondorlatos módon el akarja pusztítani a gyümölcsfákat az esernyőjébe rejtett bacilusokkal.” Bizarr? Érthető! Belátható egy olyan életmód felől nézve, amelynek életforma-előzménye a megélhetést biztosító javak védelmét létfontosságúnak tartotta. (Gondoljunk még az imperialista bérencnek titulált amerikai szövöplekére, és *Rákosi Gergely* szatirikus regényére is!) Több moszkvai, szófiai és budapesti olvasó vélte a halál ellen heroikus-groteszk küzdelmet vívó öregasszonyt a haldokló úri osztály, sőt a rothadó kapitalizmus képviselőjének. Elgondolkodtató, hogy elsősorban a tizenévesek közül. Nálunk is „automatikusan” bekapcsolódtak a fékező sztereotípiák. Az iskolában tanultak is. A

varsói olvasóknál az „aki különc, valószínű nem normális” előítélet fékezte a műértő átélését. A *Nácik* moszkvai, szófiai olvasói – köztük nyilván egykori partizánok is – vagy hőökké nagyították a legfeljebb passzív ellenállókat, vagy gyávnak bélyegezték őket, mondván: „bezzeg a mi partizánjaink másképpen viselkedtek volna!”

* * *

Akik átjöttek a hídon, kincseket hoztak magukkal. Közkincseket. Értelmezéseikkel növekedett a nemzeti vagyon . . . A két novella híd szerepének, és az országok nagyságától függően százezernyi vagy milliónyi lehetséges olvasójának felfedezése mellett a Könyvtartudományi és Módszertani Központ kutatásának legfőbb tanulsága az, hogy az „egyszerű” olvasók között is akadnak tízezrek, akik ha csak egy alkalommal is – új értékeket is felvillantó értelmezéseket alkotnának. Az össz-tönösség-tudatosság és a heroikus-groteszk ellentét nagyon ritkán szerepel a laikus olvasók *Meddig él egy fa?* értelmezéseiben, de laikus körökben gyakrabban fordul elő a háború mint súlyosbító tényező, a birtoklás és az alkotás tárgyaiból ötvöződő szándék, valamint a továbbélést jelképező fa erotikus szépségének említése. Eredeti gondolat a 43 éves moszkvai szövőnő értelmezése, mely szerint a fiatalasszony a „társadalom életfája”, ugyancsak egy varsói diáklányé, aki szerint az idős nő „többszörösen veszélyeztetett; a háború, a rák és az értelmetlen élete miatt”, és hasonlóképpen eredeti annak a szófiai asszonynak az értelmezése is, aki így magyarázza társszerzője írását: „A fiatalasszony annyira belemerült anyaságába, hogy nemcsak az emberrel eljegyzett halál, de a konkrét halál, a háború iránt is érzéketlen marad.”

Félezer budapesti, moszkvai, szófiai és varsói olvasó számára már meg lehetne rendezni a *Meddig él egy fa?* és a *Nácik* olvasóinak nemzetközi találkozóját. Talán többnek is. Olvassa el a kedves olvasó és csatlakozzon!

(1979)

Egyre gyakrabban fordul elő, hogy több kritikus vagy más szakemberek közé ültetett kritikus vitatkozik egy műről, de még a mű „titokzatos” üzenetének megfejtéséért élesedő igazi vitákból is hiányzik valami, azaz valaki. Az olvasó. Ugyanő hiányzik olykor az egyugyanazon műről vitázó, egy folyóiratszámban megjelenő kritikákból. Az olvasó nélkül nem lehet teljes az irodalmi élet demokratizmusa, ezzel szemben ma még az olvasó alig vesz részt az irodalmi életben. Sokszor már az is elég lenne, ha képzeletben megidéznék az olvasót, szempontjait, megközelítési módjait, élmény-telitalálatait vagy tanulságos félreértéseit. Néha szükség lenne arra is, hogy a kritikus olvasótársaival együtt jelenjen meg a kerek asztal mellett, és a nyílt színen tanuljon tőlük. Tanulhat tőlük azért is, mert egyes művek bizonyos részleteit az egyes olvasók sok esetben jobban tudják életre kelteni, mint a kritikusok. Az „egyszerű” olvasó nem rendelkezik ugyan a mű megfejtését elősegítő szakmai fegyvertárral, viszont mentes a kritikusok foglalkozási ártalmaitól, meri élvezni, abbahagyni, megsiratni és megérteni is a művet. A kritikusok operációjánál és párbajainál sokszor áldozatul esik az élmény, nemegyszer maga a mű is. Az olvasók hétköznapi beszélgetéseiben viszont sokszor feltámad az élményváltozatokban továbbélő mű. Ha ezeket a beszélgetéseket kihallgatnák a kritikusok, és ha élményeiket rendszeresen leírnák az „egyszerű” olvasók, akkor nem az derülne ki, hogy „maradjon a varga a kaptafánál”, hanem az, hogy a kritikusnak és az olvasónak a közös nevezője az olvasás, vagyis az értelmezés.

Ferge Zsuzsa a társadalmilag fontos tudásnak a szaktudáson kívül még két típusát különbözteti meg: a hétköznapi tudást, mely az ember-természet és az ember-ember viszonylatokban működik, és az ünnepi tudást, vagyis a művészi alkotások ismeretét, illetve megértésük, befogadásuk, élvezetük képességét. Nyilvánvaló, hogy a kritikus és az olvasó nem abban különbözik, hogy a kritikus ünnepi tudással is rendelkezik, hanem a szaktudásban van a többlet. Igaz, hogy a kritikus szaktudása alakítja ünnepi tudását is, de az is igaz, hogy az olvasók másféle, összességében többféle hétköznapi tudása olyan áramokat indukálhat az ünnepi tudásban, melyek segítségével az egyszerű olvasó is megvilágíthat olyan részleteket, melyek megfejtéséért a kritikus alaposan próbára teszi a szaktudását.

* * *

Egy irodalomszociológiai kutatás keretében különböző nemű és korú munkásrétegek mellett két hivatásos olvasmányközvetítő réteg képviselői, kritikusok és könyvtárosok is olvasták és értelmezték a mai magyar irodalom két kiválóságának, Örkény Istvánnak és Sánta Ferencnek egy-egy olyan novelláját, amely ma még nem tartozik a könnyű tömegolvasmányok közé. Nem okozott meglepetést, hogy mind a *Nácik* című Sánta-novella, mind a valamivel közérthetőbb *Meddig él egy fa?* című Örkény-novella elsősorban a kritikusoknak, másodsorban a könyvtárosoknak tetszett legjobban. Ugyanez volt a sorrend a művészi érték megítélésénél is. A tetszés és az esztétikai érték fokát jelző átlagosztályzatok azonban sok fontos részinformációt rejtene el, például azt, hogy a nehezebb feladatot jelentő Sánta-novella, mely a kritikusok 32%-ától a legmagasabb „nagyon tetszett” minősítést, a 8 általánost végzett 40–50 éves esztergályos szakmunkások 18, a hasonló korú és végzettségű textilipari munkásnőknek pedig 10%-ától kapta a legmaga-

sabb elismerést. Mindez még nem elég bizonyíték, még akkor sem, ha több kutatás viszonylag erős összefüggést mutatott ki a tetszés és a megértés között. Azért nem, mert a kritikusok mércéje a tetszés megítélésénél más, rangosabb írók műveivel modellezhető, mint az „egyszerű” olvasóké. A kérdést az értelmezés, az olvasás leglényegesebb mozzanata alapján dönthetjük el. Az sem okozhatott meglepetést, hogy a kritikusok vevőkészüléke alkalmasabb volt az írói üzenet tisztább vételére, mint a munkásolvasóké vagy akár a könyvtárosoké. Az viszont némi meglepetést okozott, hogy a „Miről szólt ez a novella?” kérdésre adott olvasói válaszok között kritikusai teljesítményeket, vagyis az írói szándékot megfejtő, eredeti értelmezési kísérleteket is találhattunk.

Miről szól a *Meddig él egy fa?* című Örkény-novella?

„Egy középkorú és egy fiatal, gyermeket váró asszonyról szól. Egyik a halál küszöbén, a másik az anyaság és az élet előtt áll. A középkorú asszony magányos, és azért vásárolja meg a hársfát, mert az túléli őt. A háború végén játszódó novellában ez a fa szimbólum. A túlélni akarást fejezi ki.”

„Túlélni valamiben a saját megsemmisülésünket. A fiatalasszony számára az életadás nem tudatos, az öregasszony makacsul küzd a benne készülő halál ellen, megvásárolja a jövőben való fennmaradását.”

„Minden ember szeretne vagy akar emléket vagy utódot hagyni maga után. A daganatos és a szülésre készülő nő találkozása ezért mesteri.”

Minden lényegeset megtudtunk erről a novelláról, ebből a képzeletbeli beszélgetésből. Az első hozzászóló egy 43 éves, 8 általánost végzett budapesti esztergályos, a második jól ismert kritikus, a Kritikusok fóruma gyakori szereplője, a harmadik pedig nem a második, hanem az első hozzászóló kollégája.

* * *

A nehezebben megfejthető novella, *Sánta Nácik* című műve esetében is kialakítható hasonló társadalmi összetételű képzeletbeli párbeszéd. Az elképzelt beszélgetések résztvevőit kutatásunk kritikus és „egyszerű” olvasó kísérleti személyei közül válogattuk ki. Igaz, a kritikusok rétegük átlagát, az „egyszerű” olvasók rétegük vékony élmezőnyét képviselik, de ne feledkezzünk meg arról, hogy ezek a vékony élmezőnyök ezres vagy tízezres nagyságrendűek. Mindkét novella esetében tíz hivatásos kritikus és tíz olvasó (7 munkás, egy középiskolás és két könyvtáros) értelmezéseit egy 15 tagú hivatásos kritikus zsűrivel minősítettük. A zsűri tagjai a vélemények szerzőinek társadalmi státusát természetesen nem ismerték. A kritikus-zsűri tagjai „megértette”, „részben megértette”, a „félreértette” minősítésekkel látták el a húsz-húsz értelmezést, amelyekről csak annyit tudtak, hogy „olvasói vélemények”. A tizenhárom tagú zsűri egy novella esetében 20×13, vagyis 260 alkalommal élhetett volna a „megértette” minősítéssel, ezzel szemben a *Meddig él egy fa?* esetében 81, a *Nácik* esetében 79 esetben használták ezt a minősítést. A „félreértette” minősítést a könnyebben érthető novella esetében 61, a nehezebben fogható üzenet, a *Nácik* esetében pedig 93 esetben ítélték meg. A „megértette” minősítéseknek 40%-át mindkét novellánál az olvasók szerezték meg. A „félreértette” minősítések eloszlása még érdekesebb: a nehezebb *Nácik* esetében az olvasók, a könnyebb *Meddig él egy fa?* esetében a kritikusok kapták a „rossz pontok” 60%-át.

A Nácik húsz értelmezése közül a zsüri egy könyvtárost állíttatott a dobogó legfelső fokára, aki a zsüri tíz tagjától kapott „megértette” és csak egytől „félreértette” minősítést. Öt kritikus követi a sorban: kettő 8 : 2, három 6 : 1 arányokkal. A következő négy hely közül viszont hármat olvasók – egy középiskolás, egy másik könyvtáros és egy 46 éves, 8 általánost végzett traktoros – foglalták el. A másik novella esetében „szorosabb volt a verseny”. Az első helyen az a kritikus végzett, akinek értelmezését a képzelt beszélgetésben idéztem, a második helyre is egy kritikus került, de a harmadik helyet az ugyancsak idézett, 8 osztályt végzett 43 éves esztergályos nyerte, a negyedikre pedig egy munkásszármazású középiskolás diák került, az 5–6. helyen az idézett munkás osztozott egy kritikussal. A mezőny első felébe rajtuk kívül még két idősebb munkás került, így ennél a novellánál a legjobbak közé ugyanannyi olvasó jutott, mint kritikus.

* * *

Következtetésem semmiképpen sem a kritikusok elmarasztalása, szerepük bizonyos fokú átértelmezését azonban szükségesnek tartom. Arra persze nincsen mód, hogy a kritikusok elé kerülő művekről rendszeresen értelmezéseket írassunk az olvasókkal, arra viszont alkalom kínálkozik, hogy párbeszéd alakuljon ki kritikus és olvasó között. A nagyszámú író-olvasó találkozókról azonban rendre hiányoznak a kritikusok, ennek tudható be, hogy a piacra dolgozó írók nem az olvasást, hanem önmagukat reklámozzák, az olvasóknak üzenő írók viszont nem értik jól az olvasó nyelvét, és monologizálni kezdenek. Ha jelen van a kritikus, akkor is sokszor csak arra vállalkozik, hogy bemutassa vagy magyarázza az egyszerű olvasóknak céhbeli társát. A művelődésszociológiai, irodalomszociológiai, olvasáslélektani kutatások sok olvasói értelmezést gyűjtöttek össze, nem ártana ezeket tanulmányozni, de el lehet és el is kell menni az olvasókhoz szaktanácsot kérni tőlük.

Szóba állnak-e velük? Egyre inkább. Még inkább, ha a kritikus nem rója meg az olvasót félreértéseiért, hanem maga hívja fel a figyelmet a többféle jó megoldásra. „A tanítványoktól tanulni nem szégyen” mondás feltételezi a jó tanárt, kísérletünk figyelmeztető eredménye is feltételezi a jó kritikust, már azért is, mert a jó helyezést elérő egyszerű olvasók teljesítményéhez a kritikusok eddigi teljesítménye is nagyban hozzájárult. Apelles csizmadiái közül sokan felnőttek a hivatásos műbírálokhoz.

(1975)

ÉRTÉKES-E A DEVIÁNS?

A normális és a deviáns fogalmát meglehetősen önkényesen ideologikus jellegű értékjelenségek körére szűkítem le, megközelítésünk tehát nem szociálpszichológiai jellegű. Több tekintetben is korlátozom bizonyító apparátusom körét:

- a) csak a 15–40 éves korosztállyal foglalkozom;
- b) csak az esztétikai szempontból értékelhető területekkel, a művészettel és határterületeivel foglalkozom;
- c) egy sor fontos dimenziót és szempontot csak jelzek, bizonyos önkényességgel emelem ki a három fő kategóriát;

A) A hivatalos értékrend viszonya a vizsgált jelenségekhez. (A hivatalos értékrendet képviselik a határozatok, az irányelvek, a kitüntetések, a példányszámok, a pártsajtó kritikái és értékelései, a tananyagba emelés, a közművelődésben kijelölt fontos szerep stb.)

A három alkategória:

A1 támogatott

A2 tűrt

A3 tiltott

(Természetesen célszerű lenne a „mértékletesen támogatott”, a „fogcsikorgatva tűrt” és egyéb alkategóriákat is használni.)

B) Az esztétikai érték.

(Tekintve, hogy a határterületekkel is foglalkozunk, a tudományos érték is szóba jöhet, például a szociográfia és sci-fi esetében.) Ki értékeli? Egy képzeletbeli zsüri, melyben az értéket létrehozók, kijelölők és az értékeket közvetítők foglalnak helyet, akik sokszor különbözőképpen értékelik az adott műveket, jelenségeket. Nekünk ott csupán egy-egy szavazatunk lenne, amihez képest most véleményünk – érthetően – nagyobb súlyt kap a szövegben.

A három alkategória:

B1 értékes

B2 érték megítélése bizonytalan

B3 értéktelen

(Számolok azzal, hogy a „zsüri” egyes tagjai azt az elvet vallják, hogy „ha eszmeileg nem felel meg, akkor esztétikailag sem lehet értékes”, de azzal is, hogy olyan tagjai is vannak, akik azt vallják, hogy ami esztétikailag fogyatékos, hiába pozitív a tartalma, „kompromittálja az eszmét fogyatékos megjelölésével”. Megvallom, ezt a hangot hallom ki erősebben.)

C) Elterjedtség, vagyis hogy a mű ismertségének, kedveltségének mekkora a gyakorisága.

A három alkategória:

C1 tömeges (amennyiben a réteghez tartozóknak legalább harmadára vonatkozik)

C2 már nem, vagy még nem tömeges (amely már, vagy még csak a réteg 10⁰/₀-ára vonatkozik)

C3 csak egy kis csoportra terjed hatóköre

Fontos, ehhez kapcsolódó dimenzió lenne:

- a hatókörbe tartozók összetétele, heterogenitása;
- a hatás, a működés intenzitása (ugyanis vannak olyan művek, melyeket sokan olvasnak, de olvasóik közül viszonylag kevesen értékelik magasra, vannak ritka, de hatásos, és vannak folyamatos, de kisebb hatású kulturális események stb.);
- a csatorna, mely bizonyos mértékig a tartalmat is alakítja és az értéket is módosítja (más a tv és a rádió, más az odafigyelve rádiózás és háttérrádiózás, más a tv-disco, és egy csoport jellegzetes találkozóhelyét jelentő disco stb.);
- fontos dimenzió az autonómia, több vonatkozásban is; mennyire tudja magát a személy függetleníteni a hivatalos értékrendtől, a szakértők véleményétől, a leggyakoribb értékelésektől.

* * *

A három dimenziót egymásra vetítve „térképet” készíthetünk. Ezen kereshetjük meg majd a deviánsnak nevezhető jelenségeket, illetve az értékeket, amelyek a szubkultúra vagy az ellenkultúra (esetleg az antikultúra) jegyeivel is jellemezhető rétegeknél és csoportokban az átlagosnál gyakoribbak.

A tömeges és támogatott értékek közül „zsűrünk” véleménye alapján:

Értékes: *Petőfi* művei, *Tolsztoj* egyes művei, *Jókai* regényei, *József Attila* versei *Koncz Zsuzsa* előadásában, *Hemingway* egyes művei.

Bizonytalan értékű: *Moldova* néhány műve, a *Makra*, a rádió politikai kabaréi, *Hofi Géza* működése, a *Gyökerek* című tv-film.

Értéktelen: (Felvetődhet a kérdés, lehet-e valami a hivatalos értékrend által támogatott, ugyanakkor értéktelen. A gyakorlat azt mutatja, lehet. Természetesen a támogatás különböző mértékével is számolni kell.) *Szilvási* regényei, egyes dokumentumszerű tv-játékok, tv-sorozatok.

A tömeges és tűrt értékek közül:

Értékes: a *Latinovits*-jelenség (kivétel: olyan támogatott filmek és más produkciók, amelyekben ő is részt vett), a *Száll a kakukk fészkére* című film.

Bizonytalan értékű: *Rejtő Jenő* regényei és krimik, tv-filmek (végül is *Rejtő* művei érték el Magyarországon a legnagyobb példányszámot!).

Értéktelen: a giccs, krimik, tv-filmek a disco-zene alacsonyabb színvonalú változata rádióban, tv-ben.

Tömeges és tiltott: úgy tűnik, kizárja egymást, mégis mintha a politikai viccek egy része ebbe a kategóriába tartozna. Még akkor is, ha a hivatalos értékrend türelmes velük szemben, ha figyel rájuk, mert „valamit jeleznek”.

A már nem, vagy még nem tömeges és támogatott értékek szektorában jó néhány „moziban levő”, a „művelődéspolitikai időjárás-változást” jelző mű tartozik.

Értékes: a *Mester és Margarita*, *József Attila* műveinek jelentős része, *Az ötödik pecsét* című regény és film, *Lázár Ervin* meséi.

Bizonytalan értékű: *Fejes* regényei, az *Angi Vera* című film, a *Húsz óra* című regény.

Értéktelen: *Berkesi* regényei, *Illés Béla* művei.

A már nem, vagy még nem tömeges és tűrt értékekre még fokozottabb mértékben vonatkozik az, amit az előző kategóriáról mondtunk.

Értékes: Kesey, Ottlik, Salinger, Updike Magyarországon legnépszerűbb regényei, Weöres költészetének egy része, a táncházak tevékenysége (már inkább a túrt és támogatott határán), de a Biblia is ebbe a kategóriába tartozik!

Bizonytalan értékű: a sci-fi nagyobb része (természetesen a rendkívül heterogén értékű és eszmeiségű sci-fi köre átnyúlik a szomszédos mezőkre).

Értéktelen: a nóta, a sláger, a musicalhez közelebb álló operettek egy része.

A viszonylagos tömeges és tiltott kategória szintén eléggé üres, akárcsak a tömeges és tiltott. A politikai viccek egy része, a pornográf képek, az *Elfújta a szél*hez hasonló lektűrök tartoznak ide. (A Mitchel-regény azért, mert 1945 után nem adták ki Magyarországon. Az ennél nem jobb, de kiadott Zsigray- és Zilahy-regényeket a túrt kategóriába kellene sorolni? Hová tehetnénk Cronin – ebben a korosztályban is sikerre számítható – regényeit, amelyeket a Szovjetunióban mint „haladó nyugati”, tehát legalábbis túrt irodalmat kiadnak?)

Támogatott, de még csak (nagyon ritkán: már csak, gyakrabban: még mindig csak) kis körbe eljutó:

Értékes: Suksin, Raszputyin regényei, a *Harcmodor* című film, hangjátékok a harmadik csatornán, a szimfonikus zene jelentős része.

Bizonytalan értékű: Cseres művei, Jancsó Miklós Magyar rapszodiája, Hernádi Gyula színművei.

Értéktelen: az úgynevezett munkásírók művei.

Túrt és csak kis körbe eljutó értékek:

Értékes: Esterházy, Kafka, Tandori, Pilinszky, Konrád művei és a jazz.

Bizonytalan értékű: amatőr színjátszók produkciói, alkotókörök, diáklapok, egy bizonyos disco működése.

Értéktelen: provinciális álművészet, az ócska disc-jockey szöveg egy adott klubban, szórakozóhelyen.

Tiltott és csak kis csoportra terjedő:

Értékes: Szolzsenyicin művei, Petri György néhány verse.

Bizonytalan értékű: punk-rock zene, happening, Haraszi Miklós *Darabbére*.

Értéktelen: az előbbi értéktelen változatai, pornográfia.

A térkép egészen más helyére kerülhet bármelyik érték sajátos értelmezése.

Az értelmezés lehet: olvasat, előadásmód, műsor, adaptáció, paródia. (Elég csak az ironikus célzattal énekelt mozgalmi dalokra, a baptista imaházban elhangzó József Attila-versre, egy gyengébb József Attila-vers kitűnő megzenésítésére, és ennek ellenkezőjére gondolni.)

* * *

„Térképünket” tanulmányozva egyértelművé válik, hogy mennyire helytelen lenne a tömegközlelési eszközök által közvetített és szétsugárzott kultúra jelenségeit csupán a tömeges és értéktelen vagy akár csak a tömeges kategóriába beleygőmőszölni. Hemingway tömegesen olvasott és nagyszámú „lektűrszintű olvasata” ellenére is – értékes. A különböző „iparok” (szórakoztatóipar, lektűr ipar, lakásipar) termékeinek többsége a túrt, tömeges és értéktelen kategóriába sorolható, de nem tartozik ide például a házilag barkácsolt giccs.

A legolvasottabb lektűrök hatóköre sem terjed túl az olvasók felén, harmadán még kisebb az olvasmányokat magasra értékelők száma. Így került *Berkesi* a hetvenes évek végén ennél a korosztálynál a már nem tömeges kategóriába. Hatókör alapján a sajtó, a rádió és a lektűr nem sorolható ugyanabba a kategóriába, mint a divatos öltözet, a divatos tárgyak, a mindenki fülébe eljutó dallamok és a televízió. Egyedüli kivétel talán a *Nők Lapja* (a korosztályhoz tartozó nők körében). Ezt a lapot még a férfiak közül is sokkal többen olvassák végig, mint a napilapokat, azokba csak belelapoznak. Az országos napilapok kulturális közleményeit csak tízezrek olvassák el. Feltűnő az, hogy a fiatal értelmiség mennyire mellőzi a napilapokat, és másképpen, máshonnan próbál tájékozódni (a művészeti és a kulturális élet területén is).

A rádió által közvetített értékek kérdése már csak a háttérrádiózás miatt is roppant bonyolult. (Mellesleg a háttértévézésről sem szabad megfeledkezni. Egyre inkább terjed, következésképpen egyre nő a felületesen észlelt, feldolgozásra, értelmezésre még inkább alkalmatlanná váló tv-élmény.) A rádió közvetítette értékek jelentős része csak kis csoportokhoz eljutó ritka érték: szimfonikus zene, hangjátékok, jazz, igényes művészeti viták, költemények, műelemzés. A tömegközeli eszközöknek az értéket apróprézre váltó mechanizmusa jóval kevésbé érvényesül a rádióban, mint a televízióban; a bizonyításhoz elég, ha az irodalmi művek rádiós és televíziós adaptációit összevetjük. (Az *Elveszett illúziók* sok-sok részes tv-változata mindvégig hasonlított az eredetire, „csupán” az eredetileg „szomorú” befejezést változtatták a tv-iparosok vidámra, megjutalmazva a hűséges nézőt.)

A televízióval való kapcsolatot vizsgálva három olyan csoportot kell észrevenni, amelyeknél a szubkultúra jegyei is megtalálhatók: a) a tv-ellenesek meglehetősen vegyes összetételű „szektája”, amelyben az „újmodit” mellőző idős parasztember, az egyetemi tanár vagy a fiatal értelmiségi egyaránt megtalálható. (Megjegyzendő: a fiatal értelmiség egyre nagyobb részénél érezhető bizonyos mértékű tv-ellenesség, ha ezt gyakorlatuk még nem is igazolja meggyőzően. A tv-t bosszankodva nézők rétegéről van szó.) b) maguk a tv-műsort „termelők”, c) a tv előtt heti 10–20 órát töltő gyerekek csaknem félmilliós tábor, akik nem alusszák ki magukat, akiknek nincs türelmük egy könyvet végigolvasni (jeles rendű, értelmesnek tűnő hetedikes-nyolcadikos gyerekek között is akad mindegyik osztályban egy-két olyan, aki 10 könyvnél nem olvasott többet életében), akik meglehetősen rossz hatásfokkal értelmezik az olvasottakat, ügyetlenkednek a „képzeld el...” típusú játékokban. Roppant sok mindenről szereznek „képet”, és egyre károsabban halmozódik fel a feldolgozatlan, értelmezetlen tv-élmény. A „kis tv-rágcsálók” szubkultúrája ez, akiket szüleik nem engednek visszabeszélni a tv-nek. Nem véletlenül, hiszen a szkeptikus, a szemtelen, a visszabeszélő, a látottaknak utána néző, azokat megkérdőjelező, utánaolvasó, a műsort nézés közben minősítő felnőtt tv-néző is olyan ritka, mint a fehér holló.

Egyre gyakrabban találkozni olyanokkal, akik felfedezik a rádiót, „ellenkultúra” szerepet kap, s meglepődve veszik tudomásul, hogy jó néhány rádióműsor mennyivel nyitottabb, értékeesebb. Érzékelik, hogy mennyivel gyakoribb a rádióműsorban integrálódó „ellenkultúra”, vagyis a túrt kategóriába tartozó értékek közvetítése. Őket különösképpen bosszantják a még eléggé régi vágású műsorok: az illusztratív, a didaktikus, a propagandisztikus irányzatú művek, érdektelen és egyszersmind értéktelen művészi alkotások.

Hol keressünk térképünkön úgynevezett deviáns értékeket és jelenségeket?

Három kitüntetett dimenziónk közül – a nálunk is érvényesülő kultúrszerkezetet figyelembe véve – a hivatalos értékrend kínálja magát vonatkozási pontként a deviáns itt használt fogalmának alkalmazásához. Eszerint az a deviáns, ami a hivatalos értékrendtől eltér. (Deviánsnak lehet tekinteni az értéktelen és a csupán kis körre szorítkozót is, valamint térképünk azon pontjait, ahol nagy a feszültség, ahol a különböző dimenziók ellentétes pólusai találkoznak: így a támogatott és értéktelen mezőket. Ám lehet-e nem normálisnak tekinteni, ha tömegek vagy egyes csoportok nem szeretik a támogatott, értéktelen műveket? Deviánsnak tekinthető-e, ha a támogatott és túrt értékes műveket csak kevesek választják és értékelik, mert nem rendelkeznek megfelelő „nyelvtudással”? Jószerivel csupán a túrt és tiltott művek „használatát”, igenlése tekinthető – ha nem is a normálístól, hanem – a normától eltérőnek.

A deviáns góccokat a még nem és már nem tömeges túrt, a kis csoportra szorítkozó túrt, valamint a kis csoportra szorítkozó tiltott értékek mezőiben találhatjuk meg. E három mező kilenc szektorának értékei nem egy esetben eléggé jól körülhatárolható rétegeket és csoportokat idéznek fel. (Szó sincs persze arról, hogy egy-egy szektornak egy-egy társadalmi csoport vagy réteg lenne a gazdója!) Mindhárom mezőben olyan – meglehetősen különböző értékű! – művek találhatók, amelyek sokkal inkább jellemzők ennek a 15–40 éves korosztálynak az értékrendjére, mint az idősebbekére, és jobban jellemzik a hetvenes évek 15–40 éves korosztályát, mint a hatvanas évek hasonló korosztályát.

* * *

Ez még mindig csak statikus használata térképünknek. Ha egymás mellé tenénk ugyanennek a térképnek a hatvanas évek elején, közepén, végén, a hetvenes évek elején, közepén, végén, valamint egyes kitüntetett években elkészült változatait, észrevehetnénk, hogy egyes értékek és jelenségek bizonyos pályákat befutva változtatták helyüket, pontosabban fogalmazva: irányukat. Változhatott értékük megítélése is: ennek látványos formája a hangsúlyos helyen megjelenő hirtelen-pozitív kritika, amikor egy-egy vezető „magánemberként” egy-egy élményéről „elszólja magát”). Feladatunk szempontjából a hivatalos értékrend és az elterjedtség dimenzióiban felfedezhető változtatások érdekesek igazán. (Más szempontból természetesen roppant érdekes lenne annak a vizsgálata is, hogyan hatott a hivatalos értékelés megváltozása az értékkielölők tevékenységére és fordítva: az utóbbiak hogyan befolyásolták a hivatalos értékrend változását. Ilyen típusú ütközet zajlik éppen az új gimnáziumi I. osztályos irodalomtankönyv ügyében. Az ütközet kimenetele természetesen egy sor érték elterjedését és értékelését befolyásolja majd.)

A mozgások egyik fajtája a hivatalos integrálás, amelynek kezdőpontja lehet a tiltott vagy a túrt, az állomásai a „fogcsikorgatva túrt” és a „mértékletesen támogatott”. Ennek a – nemegyszer göröngyös és kanyargós – útnak egy-egy szakaszt járta és járja be például a *Rozsdatemető*, *Hofi*, *Weöres* művei, *Pilinszky* költeményei, a *tánc*, a *beat*-zene, *Kafka* regényei, *A Mester és Margarita*, a *Micimackó*, *A kis herceg*, a nagyobb vagy országos nyilvánossághoz jutó amatőr együttesek. Szinte valamennyi más-más utat járt be, másféle előítéletekkel szemben, másféle zászlót lobogtatva, másféle közönségtől és értékkielölőktől támogatva.

A beat-zene hivatalos elismerése egyúttal „lejáratása” is volt: az állásfoglalást jelentő harsány nyersség pusztá hangerővé szelődött. Sem a formális keret, sem az „ez mindenkié”, „ez mindenkinek tetszik” minősítés nem segített a beat-zene fiatalságának magatartásában. Így „másodlagos frissességű” áruvá vált ez a zene az esetek jelentős részében, sőt nemegyszer azt a funkciót vette át, amelyekkel szemben is fellépett: a slágerét és a mozgalmi dalét. A pol-beat csak látszólagos megújulása lett. A támogatott magyar beat-zene a nyugati beat-zenét kiszorító szigetelőréteg szerepét is betöltötte.

A disco elfogadása már „simán” történt. Teljesen eszköz jellegűvé vált (annak ellenére, hogy kisvárosokban a punk funkcióját is betölti), eltörölt és elhaló szertartások – meglehetősen hitvány – pótlékává vált. (Középiskolai szalagavatóbál megnyitója: palotás, utána disco. A „Ha én zászló volnék, sohasem lobognék” indulatú pop-zene ma már inkább csak a harmincasok emlékei közé tartozik.)

Más volt a táncház útja, mely ha tetszik, elágazott: a tv nyilvánossága, a lemezek nyilvánossága felé, a mozgáskultúra elemi iskolája felé (lásd gyermektáncház), a közösségi érzést, a nemzedéki és nemzeti tudatot, a társakat kereső fiatal értelmiség csoportosulási formája felé, s végül majd a falusi fiatalokat is ők tanítják meg ezekre a táncokra (mint népművelő, olvasótáborok munkatársai stb.).

Sajátos az útja a gyermekirodalom olyan alkotásainak, mint a *Micimackó*, *A kis herceg*, a „felnőtt mesévé” váló Lázár Ervin-művek, a svéd gyermekversek, amelyek itt-ott az „ellenmű” funkcióját is betöltik, általánosabb azonban híd szerepük a gyerekek és a felnőttek között. Eszközei lehetnek a nyolcvanas években talán erőteljesebbé váló, új típusú gyerek-felnőtt kapcsolatnak.

Más utat járt be *A Mester és Margarita*, amely az akkor szükséges kb. 40 000 példány helyett csak 6500 példányban jelent meg először. Jellemző, hogy ezt a regényt akkor még elsősorban mint humoros művet ajánlotta a hivatalos értékrendet és szakértőket egyaránt képviselő *Új könyvek* című könyvtári állománygyarapítási tanácsadó periodika. Ma már több mint 200 000 példány forog közkezen, és az alig magyarázható nagy sikerben bizonyára annak is szerepe van, hogy magyarországi pályája kezdeti szakaszában a személyi kultusz titkaiba is bevilágító műként „tiltott gyümölcsnek” tűnve az „ellen-mű” szerepét is betöltötte.

Érdekes a *Biblia* pozíciója is. Azon értékek körébe tartozott, amelyről már viszonylag sokat lehetett olvasni, hallani, de nem kapott igazi nyilvánosságot. Most, a rádiósorozatok, a Kossuth Kiadónál megjelent *Bibliai Kislexikon* és az új gimnáziumi irodalmi tankönyv megjelenése után kezd a közművelődési könyvtárak szabadpolcán is megjelenni.

A mozgások másik fajtája a kisajátítás: amikor egy kisebb vagy nagyobb csoport úgy érzi, hogy „rőla szól a mese”, hogy hozzájuk szól egy író, költő, egy színész, egy együttes, egy folyóirat. Így váltak a hetvenes években kisajátított „ellenművé” *Ajar*, *Vian*, *Esterházy*, *Konrád*, *Suksin*, *Rasziputyin*, *Bulgakov*, *Moldova* regényei, *Pilinszky*, részben Nagy László költeményei, *Beckett*, *Császár István*, *Örkény*, *Nádas Péter*, *Nemeskürty* művei, *Latinovits* könyve, az „alulnézet-szociográfák”, a perifériát bemutató szépirodalmi művek, a kaposvári színház, a sci-fi, *Tarkovszkij* filmjei, a személyi kultusz témakörével foglalkozó művek, a pantomim, a NÉKOSZ-témakör, a dokumentumirodalom egyes alkotásai, *Károlyi Mihály* önéletrajza, *Széchenyi* naplója, a *Mozgó Világ* egyes számai, *József Attila* egyes művei.

Leolvasható térképünkről az is, hogy egyes értékek választása, fogyasztása hogyan válik tömegessé. A vizsgált korosztályban a hetvenes években egyre ritkábban fordult elő, hogy értékek tömegessé váljanak agitáció, toborzás, propaganda eredményeként. Ám ezek áttételes megnyilvánulásai, a mozgalmak, vetélkedők, pályázatok éppen ebben a korosztályban hatottak leginkább. A tömegessé válás egyik leggyakoribb esete a televízióban megjelenés. Maga a televízió talán a legfontosabb „háttértényező”, ha tetszik, alaptényező. 1960-ban még csak 10 000, 1975-ben már 2 220 000 tv-előfizető volt. Alig van olyan művelődési tevékenység, amelyre nem toboroztak, agitáltak volna az utóbbi harminc évben. A tv ezen kevesek egyike. Művelődési kampány nélkül néznek tv-t csaknem egymillióan olyanok, akik nem olvastak és nem olvasnak, akik nem kapcsolódtak és nem kapcsolódnak be művelődési tevékenységekbe. Hogy valóban egymillió nagyságrendű új közönségről van-e szó, amelynek negyede-harmada éppen a vizsgált korosztályhoz tartozik, vagy üres idejét kitöltő egymillió emberről, erre a kérdésre nem könnyű válaszolni. A tömegessé válást – amennyiben az egy-egy mű olvasóinak, nézőinek, hallgatóinak növekedését jelenti – a legtöbb esetben egy másik jelenség is kíséri: az adott művek értékelemzéseinek sokasodása, a kisajátítások esélyének növekedése.

Az értékdeviáció érzékelését a vizsgált korosztály már a hatvanas évek örökségeként kapta. Az *Oszlopos Simeon* még egzotikus szélsőségnek tűnt, a *Rozsdatemető* is meglepett, nem is annyira az olvasókat, mint inkább a hivatalos értékrendet képviselőket: az tűnt benne deviánsnak, ami meglehetősen általános volt a valóságban, igaz, akkor még nemigen igazolhatták ezt a szociológiai felmérések. *Konrád Látogatója* ellen az volt a vád, hogy általánosnak mutatja azt, ami létezik ugyan, de deviáns. Valójában csak a tömeges méretű deviánst írta le. (Ma már a televízióban is elhangzik olyan műsorban, mint a *Fiatalkor órája*, hogy a veszélyeztetett fiatalok százezres tömeg. Kérdés, mi lenne a hivatalos válasz arra a művészi alkotásra, mely ugyanezzel rendítené meg az olvasót, és tenné próbára a normák őreit.)

A *Makra* már csak rövid ideig okozott zavart „életképtelen” munkás hőisével és anarchista hősnőjével (aki óriási sikert aratott éppen a főhőshöz „hasznos” amatőr képzőművész munkásfiatalok között: íme a kisajátítás egyik meggyőző példája), mivel úgy látszik, az idők változtak, és a *Rozsdatemető* is „kitaposta az utat”.

A „hobó-író” *Császár István* szinte elvégezte helyettünk a feltérképezést, legalábbis abban a témakörben, hogy van-e Magyarországon antikultúra és ellenkultúra, azaz csak normát tagadó és alternatívát kínáló szubkultúra. A *Feljegyzések az utolsó padból* című elbeszélés „értelmiség-térképén” az egyik égtáj az örökölt értékek értelmisége, Jablonszky tanár úr, a másik a botcsinálta új értelmiségi, a hivatalos értékrend képviselője, ám a főégtáj az utolsó padban ülő, hobónak nézett író, aki mindkét értékrendet elutasítja, aki értékeket választ magának, s ezért alkalmas valódi értelmiségi tevékenység ellátására: az alkotásra. Kortársai az üzemekben, iskolákban és szellemi műhelyekben, pontosabban, ezek egy részében már vezető szerepet kapnak. (Magukra veszik a munka dandárját, s vele egy darabkát a hatalomból is megszereznek.) Más alternatíva is leolvasható Császár térképén: a buddhista szerzetessé váló Károlyé, az öngyilkosságot elkövető Dávidé, a provinciális uram-bátyámmá váló Rejtőé, a technokrata életművészé stb. Ha Császár egy nyolcadik osztály utolsó padjában ülve írta volna novelláját, feltétlenül írt volna azokról is, akik kettes, vagy gyenge hármassal, folyékony olvasásra képtelenül szakmunkástanuló-intézetben folytatják életüket, eset-

leg Szabolcsból Pestre, vákuumhelyzetbe kerülve, discóba, *Piramis* együttesbe kapaszkodva. Írt volna azokról is, akik szakmunkások lettek, de nem érték be ezzel, és nyüzsögni kezdtek (esetleg csak cigarettaszünetben olvasni, festegetni, szavalni szakkörökben, zenélni, a Vészkijáratbejárat hősről dalokat írni, esetleg vetélkedőkön részt venni), megkapva érte a fejmosást, a ledorongolást a „pedálembe-rektől”, akikre mindig mindenben számítani lehet, akik a munkaidő alatt csak a munkára gondolnak, akik nem keverednek bele soha semmiféle „hülyeségbe”.

* * *

Léteznek-e Magyarországon szubkultúrák? Akár a szakmunkástanulóké, akár amatőr szakmunkásoké, akár középiskolásoké, akár egyetemi hallgatóké, akár fiatal művészeké, akár vallásos fiataloké, akár Dávidoké, akár Károlyoké, akár az utolsó padból „karriert” befutóké? Léteznek-e viszonylagos önállósággal, önmozgással rendelkező, a kihívást, integrálható értéket jelentő szubkultúrák?

Úgy tetszik, nincsenek. Csak kis csoportok vannak. És vannak „közös nevezőt jelentő” jellemző jegyek, még olyan rétegnél is, mint a 15–40 éves korosztály (például az, hogy sokkal jobban tetszenek a 40 éven aluliaknak Camus, Bradbury, Bulgakov, Hemingway, Keyes, Sagan, Semprun, Abe Kobo, Updike, Rejtő, Charriere regényei, mint az idősebbeknek). Képezhetők – formális – csoportok, ahová olyan emberek tartoznak, akik befogadóként hasonló módon viselkednek különféle művészeti alkotásokkal szemben, de ebből még nem következtethetünk önálló szubkultúrára.

Jó néhány rétegnek és csoportnak – a középiskolások, az egyetemisták, a szakmunkástanulók, az amatőr művészek, a vallásos fiatalok, a punkok, a *Fiatál Művészek Klubjának* tagjai – jellemző jegyei között az ellenkultúra (a punkoknál az antikultúra) egyes jegyei is fellelhetők. A felsorolt rétegek többsége – különösen a diákok – társadalmi összetételét, értékrendjét, szokásait, kulturális fogyasztását és viselkedését tekintve egyaránt rendkívül heterogén. Feltűnő, hogy a középiskolás diákok életéből mennyire hiányzik a „cement”, a diákélet, hogyan szürkül el a diákéletmód, hogyan csökken az április elsejei tréfák száma, nem is beszélve a diákszervezetek többségének áporodott hangulatáról. És mi sem jellemzőbb, mint az, hogy a legaktívabb diákok nem a diáklapot, hanem a hivatalos diáklap paródiáját szerkesztik néhány középiskolában. Az egyetemi hallgatók körében találkozhatunk leggyakrabban térképünk türt és csak kis csoportokra jellemző értékeivel. Az egyetemistákat, fizikai munkásokat, középiskolás diákokat és fiatal értelmiségieket közel hozó amatőr együttesek legfeljebb csomósodási pontokat jelentenek, akárcsak a kevés számú legitim fórum: a *Mozgó Világ*, a *Fiatál Művészek Klubja* vagy az olvasótábor. Valamennyi felsorolt csoport az átlagosnál nagyobb mértékű nyitottsággal jellemezhető, ám valamennyi az átlagosnál nagyobb mértékű bizonytalansággal is. Talán elég, ha most csak egyetlen bizonyítékot hozunk fel: az amatőr képzőművész munkásfiatalok igencsak rokonszenveztek a Makra lázadó hősnőjével, Valival, ám korántsem ellenszenveztek olyan mértékben a konzervatív, „falvédós-értékrendet” képviselő Magdussal, mint azt művészi beállítottságuk és Vali-imádatuk alapján várhattuk volna. Még a közösségeknek látszó csoportokra is jellemző, hogy tagjaik közösségérzete, -tudata meglehetősen alacsony fokú.

Sokkal több az összeverődő, a toborzott, a sztárokat tömjénező, mint a programmal, célokkal rendelkező csoport, elsősorban azért, mert korlátozottak a lehetőségek a kezdeményezésre, a választásra. Az ELTE klubjában marxista filozófus

és keresztény hittudós válaszol a KISZ-fiatalok kérdéseire, a kisvárosokban ellenben nem mernek templomba járni a vallásos középiskolások, és amikor egy iskola fele mégis elmegy – kíváncsiságból – egy beat-misére, ennek súlyos következményei lesznek. Megcsonkítva jelenik meg ugyanennek az iskolának a diáklapja egy-két „malac” kifejezés miatt, amelyek „disznó” változatai rendre hallhatók a hétfő esti kabarében.

Egyben talán nem kell követnünk Császár István hőjét. Ő individualista és magányos: „Jó néhány embert kedvelek, de egyetlen egy sincs, akit igazán barátomnak nevezhetnék” – mondja az elbeszélés végén. De az utolsó padban ülő „szabadon választók” között már szép számmal vannak olyanok, akik keresik egymást. Egymás véleményét, egymás írását, egymás igazságát. Sokan csak örömforrásnak tekintik ezt a kis csoportot, amelyet Egyorruák társaságának (vagy hasonlónak) neveznek el, és egyelőre még nem csinálnak mást, csak beszélgetnek.

* * *

Úgy vélem, vizsgálódásunk tárgya nem választható el attól az alapvető bölcsességtől, hogy a hivatalok ellen akkor is védekezni kell, ha nem ellenünk vannak. A különböző csoportok, még a nem kifejezetten kreatív tevékenységet választók is értékeket, a jövő csíráit hordozzák magukban. Az igazi alternatívákban nem bővelkedő, tehát tökéletlen szocializáció áldozatai egyre gyakrabban keresik a választ a „Ki vagyok én?” kérdésre úgy, hogy egyszersmind a másokkal közös bizonytalanság érzését és helyzetét is tudatosítják. Ki tudja: nem az-e a legkisebb árusítás, ha a tökéletlen szocializáció szelleméhez leszünk hűtlenek?

(1981)

KÖNYVTÁRÜGY

OSZK

NEVELHET-E, NEVELJEN-E A KÖNYVTÁR?

A könyvtár ködképei

„Adjon legyen szíves, egy jó könyvet: de ne legyen rossz vége, olyat adjon, mint a *Légszomj* volt” – kéri a könyvtárost egy fáradt szemű munkás.

„Adjon akkor valami *Passuthot*” – jelölik ki *Dallos Sándor* helyettesét lakatosok, bérelszámolók és kémiantanárok.

„Kérek egy *Berkesit*, nem baj, ha nem *Berkesi* írta” – szólítják meg a könyvtárost különböző korú, nemű, rangú, képzettségű és képességű olvasók.

„Azért szeretem ezt a *Hemingwayt*, mert úgy ír, mint a *Berkesi*” – jelenti ki egy *Berkesi*-kedvelő.

„Számomra iránytű az ilyenfajta regény, de nem olyan iránytű, amelyik állandóan bökdös, hogy előre menjek, még eltévedni is enged, de segítségével bármelyik pillanatban visszatálolok” – magyarázza a *Panaszfal* és a *Vizválasztó* olvasója. Jönnek sorban az olvasók, és kérnek valami meghatót, de nem megrázót, valami megrázót, de nem tragikusát, valami tragikusát, de nem befejezetlent. A könyvtárosok pedig sok esetben ingerülten, apatikusan, néha cinikusan fogadják az effajta kéréseket.

A jelenséget sokan „személyiséghiba”, „a múlt rendszer bűne”, „elemi szükséglet”, „tisztelőtben tartandó igény”, „rossz szokás”, „felnőtt gyermekbetegség”, „bocsánatos bűn”, „jobb, mint az alkoholizmus”, „kábitószer”, „tömegizlés”, „kortűnet” szavakkal magyarázzák.

A könyvtáros szerepét a jelenséggel kapcsolatban így látják:

„Kinövik maguktól – ti. az olvasók –, ha rájönnek, hogy mit nyújtanak e könyvek”, „Az igények ellen nem használ a prédikáció”, „Ha nem lenne a polcon, nem olvasnák”, „Meg kellene magyarázni nekik, milyen szörnyűséget olvasnak”, „Ha jó ez nekik, a jó szolgáltatásnak nyújtani kell ezt is”, „Minden lektűrnek van hasonló párja a magas művészetben, ezekkel kell kicserélni őket”, „A lektűr teljesíti az olvasmány eredeti funkcióját, amit a mai irodalomnak derogál vállalni, az olvasók pedig olvasni akarnak.”

Ilyen és hasonló alakzatokban jelentkeznek ködképeink. Nem merem olyan biztosan állítani, mint *Francis Bacon*, hogy elménk tévedéseinek a hamis eszmék az okai, de a ködképek leküzdésére javasolt módszerét elfogadom: a tapasztalathoz kell fordulni.

A könyvtár ködképei a „mindenható könyvtár” és a „robotkönyvtár” formáiban jelentkeznek. A „mindenható könyvtár” ködképe azt a látszatot kelti, hogy a könyvtár döntő tényezőként alakíthatja az olvasó tudatát (érdeklődését, ízlését, világnézetét). Míg a család által átadott kultúra rétegenként különbözik, a könyvtár, akár az iskola, egységes anyagot nyújt, hiszen A-tól Z-ig a szabadpolcon az anyag mindenkinek egyformán rendelkezésére áll, és ha ez csupa értékes szellemi termék – amennyiben az olvasó betéved ide –, már csak a könyvtáros jó ízlésén és ügybuzgóságán múlik, hogy rövidebb vagy hosszabb idő alatt következik be a csoda: az olvasó kamatmentesen és sírig tartó garanciával meríthet a könyvtár szellemi tőkéjéből.

A „robotkönyvtár” ködképe azt a látszatot kelti, hogy a jövő könyvtárához nem kell könyvtáros, csak egy igényeket pontosan kielégítő önműködő szolgáltató mechanizmus, amely nem akar a különböző ízlésektől különböző pofonokat, hanem

az igényeket a legmesszemenőbben tiszteletben tartva arra törekszik, hogy a gomb lenyomása után minél hamarabb kézben legyen a dokumentum, és nem szísszen fel az automata, ha gombját minduntalan *Berkesiért* vagy *Mitchelért* remegő kéz nyomja le.

(Tájékoztató – nevelés) A „mindenható könyvtár” ködképe ritkább, a „robot-könyvtár” ködképe gyakoribb, de manapság a „mindenható robotkönyvtár” fordul elő legtöbbször, méghozzá sokszor a nevelést lenéző tájékoztatás formájában. A divatos tájékoztatás és az avított nevelés előnytelen és értelmetlen szembeállítását Zircz Péter elsősorban avval magyarázta, hogy „a könyvtári nevelőmunka az ötvenes években erőltetett, vulgarizált módszerek következtében sokak szemében kompromittálódott”. Elgondolkodtató, hogy ezt a megállapítást olyan idézetekkel lehet illusztrálni, amelyek ilyen címeket viseltek: „*Olvasói igények egy Szabó Ervin Könyvtárban*”, „*Az olvasók ízléséről*”, „*Az olvasók egyéni ízlésének alakításáról*”. Manapság hajlamosak vagyunk azt hinni, hogy az „igény” és az „ízlés” kifejezések a hatvanas évek találmányai, pedig ezek a könyvtári szakirodalomban semmivel sem fordultak elő ritkábban az ötvenes években, mint ma. Természetesen más összefüggésben, más fölérendelt fogalmak „égisze alatt”. Arról sem szabad elfeledkezni, hogy az ötvenes években is voltak felmérések. Ezek azonban elsősorban nem a valóság feltárására, hanem a normák, a jelszavak illusztrálására, igazolására törekedtek. Hogyan is születhettek volna másképpen ilyen megállapítások, hogy „A kisiparosok, a kiskereskedők és a kishivatalkok inkább a könnyű, élénk cselekményű regényeket, a munkások az új és klasszikus magyar irodalmat, az értelmiségiek talán legjobban a külföldi klasszikusokat keresik”, vagy ilyenek: „Munkás, értelmiségi és egyetemi hallgató az irodalomból elsősorban új magyar és egyéb idegen könyveket olvas, a háztartásbeli új magyar és klasszikus idegen, a középiskolás klasszikus magyar és klasszikus idegen könyveket olvas.”

Jó néhány könyvtáros – mivel a művelődéspolitikai csodákat követelt tőlük – hinni kezdett a könyv és a könyvtár csodatevő erejében. Az *olvasók egyéni ízlésének kialakításáról* című cikk szerzője így számolt be egy ilyen „csodáról” 1953-ban: „Elmondta egy fiatal olvasó, hogy mit jelentett számára *Gorelik Sztálin-díjas* című könyvének elolvasása. Másképpen nézte a gépet, amelyen dolgozott, ráeszmélt arra, hogy a gépnek lelke van. Olyan ösztönzést kapott munkájához, hogy ma már, egy évvel a könyv elolvasása után, komoly eredményeket tud felmutatni.” Egy ilyen cikk nem is fejeződhetett be másképpen, mint így: „Van olyan olvasó, aki »csak háborúst ne« jelszóval utasítja vissza kitűnő könyveinket. Itt a könyvtárosnak az a feladata, hogy megmagyarázza, hogy éppen a békeharc érdekében jó, ha elolvassa ezeket a könyveket. Még szorosabban fog felzárkózni a békeharc milliós csapatához.” Az *olvasók ízléséről* című tanulmány a kezdő olvasótól a szocialista olvasóig az igények növekedésében a következő lépcsőfokokról beszélt: 1. pusztá érdekesség, 2. az előbbi és a társadalom ábrázolása, 3. az előbbiek és a népek életmódja, 4. az előbbiek és az osztályviszonyok ábrázolása, 5. az előbbiek és a nyelvi szépség.

Nem kell nagyon csodálkozni, hogy az ilyenfajta cikkekre, módszertani útmutatókra és előadásokra visszaemlékező könyvtárosok szemében nemcsak a nevelés, hanem az olvasóvá nevelő tevékenységet elősegítő kutatások is kompromittálódhattak.

A rossz emlékek mellett azonban az újratermelődő és más formában jelentkező ködképekkel is szembe kell néznünk.

A nevelés értelmező szótárunk szerint a szellemi és erkölcsi fejlődés tudatos irányítása, a számomra legelfogadhatóbb tudományos meghatározása szerint pedig a társadalmi beilleszkedés, a társadalmi lényeg, a társadalmi értékek elsajátításának (vagyis a szocializációnak) célszerű folyamata. Az ilyen értelemben vett nevelés csak megfelelő kódrendszerben történő tudásátadás mellett valósulhat meg. Csak nagy nehézségek között történhet meg a társadalomba való beilleszkedés, ha az új tudás nem a létező monopóliumok gyengítőjévé, hanem magántulajdonná válik. Iskolarendszerünk ma még nem alapozza következetesen ismeretátadó tevékenységét arra az elvre, hogy a tudás és a nem tudás, a zártság és a nyitottság dialektikus egysége, ahol nincsen merev válaszfal a hivatalos iskolai és a mindennapi tudás között. Ebben a tekintetben a tantervi és egyéb megkötöttségektől mentes könyvtárak tájékoztató-nevelő munkája jobban megközelítheti ezt az eszményt. Az iskolában még nagyon sok esetben nem ismerik el a könyvön, elsősorban a tankönyvön kívüli tudást. A könyvtár mint az emberiség kérdéseire adott válaszkísérletek gazdag gyűjteménye, éppen a könyvbálványok, a tankönyvvé merevedett tudás versenyképes vetélytársa lehet, de csak akkor, ha tudatosan vállalja az értékelő, kritikai és nevelő tevékenységet, mert csak így jöhet mozgásba roppant nagy helyzeti energiája.

Ha ilyen koordinátarendszerben szemléljük a nevelést, egyszerűen lehetetlen szembeállítani a tájékoztatással azon egyszerű oknál fogva, mivel az is ugyanabban a rendszerben foglal helyet. Igaza van *Halász Bélának*: a tájékoztatás nem fedi el a nevelőmunkát. A fordítottjától sem kell tartani, mert ez a két fogalom egy dimenzióban foglal helyet. Úgy érzem, igazán szükségtelen tovább érvelni, amikor a meggyőző példák sorát lehetne idézni. Először is nézzük meg, kiket tájékoztatunk a közművelődési könyvtárakban elsősorban! A tanulókat. Nem azért neveljük őket „egy kicsit” tájékoztatás közben, mert ez munkatervi feladatunk, hanem mert ez a dolog természetéből adódik. Mindennél meggyőzőbb *Tóth Gyula* példája: a tájékoztatás tulajdonképpen kollektív munka, nem azért mert az olvasó és könyvtáros dialógusáról van szó, hanem azért is, mert fontos mozzanata az együtt keresés.

(*Elidegenedés a könyvtárban?*) „Jó úton járunk”, írta nemrég *Bényei Miklós*. A címmel is, cikke tartalmával is nagyjából egyetértek, rokonszenves az is számomra, ahogy a tájékoztatás és nevelés dialektikus, egymást erősítő vagy gyengítő hatásáról beszél. Egy vonatkozásban azonban úgy érzem, cikkének címe csak korlátozottan érvényes. *Bényei* nem egészen érti azoknak az aggodalmát, akik a nagy könyvtárak dehumanizálódásától, az olvasókat fenyegető elidegenedés veszélyétől félnek, és úgy érzi, hogy a könyvtárosok egy része misztifikálja a könyvtáros és olvasó közötti személyes kapcsolat jelentőségét. Csak a mindenható könyvtár ködképétől megzavart könyvtáros gondolhatja komolyan, hogy a harmonikus olvasót a könyvtárak falansztere ripsz-ropsz elidegenítheti. A külső elidegenítő tényezők hatását azonban még a korszerű könyvtár is felerősítheti, ezt a könyvtárosok egy része igen helyesen ismeri fel. „A korszerű nagy könyvtár – az általános tudományos könyvtár – épülete, berendezése, gépi felszereltsége, katalógushálózata, színvonalas tájékoztató szolgálata olyan lehetőségeket kínál a könyvtárhasználó számára, amelyek az állandó és közvetlen személyes kapcsolat esetleges előnyeit nemcsak ellensúlyozzák, hanem jócskán felülmúlják.” A megállapítással részben egyetértek, de az „esetleges előny” és a „jócskán felülmúlják” kifejezések bántanak, mint 137 lektúrolvasó közeli ismerősét, titkaik tudóját. Ezek az olvasók több százezer társukkal együtt a szó klasszikus vagy inkább akadémikus értelmében

nem „könyvtárhasználók”. Szeretnek olvasni, könyvtárba járni olvasmányokért, de még nem tudják és nem merik „használni” a könyvtárt. A világért se gondolja valaki, hogy a nevelés és a tájékoztatás „összebékítése” után most a korszerű könyvtárat és az egyszerű olvasót állítanám szembe. Éppen ezekben a könyvtárakban szeretném őket „meghonosítani”.

Ez pedig nem lesz könnyű, mert éppen a legkorszerűbb közművelődési könyvtáraink vezetői panaszkodnak arról, hogy stagnál, vagy csökken az ilyen egyszerű olvasók aránya. A legmodernebb közművelődési könyvtáraink olvasószolgálatosai közül többen elismerik, hogy szinte megoldhatatlan feladat elé állítja őket a „valami jó könyvet”, az „izgalmas könyvet”, a „jó szerelmes regényt” kereső olvasó, hogy nemigen tudnak velük mit kezdeni sem az egyes tudományköröket kiválóan ismerő szaktájékoztatók, sem az ilyen olvasókkal nálunk gyakrabban érintkező, középfokú végzettségű könyvtárosok. Azért is nyugtalanít Bényei idézett megállapításának befejező része, mert a következő mondatában éppen könyvtári ellátási rendszerünk demokratikus alapelvét hangsúlyozza. Úgy érzem, akarva-akaratlanul éppen a demokratizmus szenved csorbát a „szabad falanszter” útvesztőjében elbizonytalanodó munkásolvasó esetében, akinek a szabadpolc még nem jelenti a szabadság birodalmát, hiszen ott a könyvek „elidegenített” ábécé, vagy ETO rendszerben helyezkednek el, a világ dolgai pedig, amelyeket ezek a könyvek tükrözni hivatottak, egészen másféle rendszerben. A katalógusokat és a bibliográfiákat ismerő könyvtárhasználók képesek arra, hogy egyik rendszerből a másikba kapcsoljanak, a könyvtárba járó olvasók nagyobb része viszont nem. Nem lehet avval kezdeni, hogy megtaníttuk őket a szakkatalógus használatára, vagy a polcok közötti közlekedés KRESZ-szabályaira.

(Az olvasó ködképe) Maradjunk a továbbiakban a „valami jó regényt” kérő olvasónál, aki nagy bizalommal nyúl a (még „ki nem hűlt”) mások által visszahozott könyvekhez. Ezt a mozdulatot kellene tanulmányozni és elemeire bontani. Fel kell fedoznünk benne a visszahozott könyv olvasójával való beszélgetés igényét. A könyvtárosnak úgy kell eljátszania kultúrközvetítő és nevelő szerepét, hogy a könyvet visszahozó olvasótárs szerepét is vállalja. Ilyenfajta párbeszédre, együttműködésre ma még elég kevesen vállalkoznak, mert okulva a mindenható könyvtár csődjén sokan meglehetősen szkeptikusan vélekednek arról, hogy segítségükkel bárkinek az ízlése is megváltozhat. Az „alapjában véve jó olvasó” ködképe ma már ritkább, mint tíz-tizenöt évvel ezelőtt, de még azért akad olyan könyvtáros, aki magabiztosan jelenti ki azt, hogy mindegy, mit olvasnak az emberek, mindegy, hogy melyik úton indulnak el az igazi olvasóvá válás útján, mert még a rossz könyvből is lehet tanulni, és a végén a jó könyvtáros segítségével minden jóra fordul. Így találkozik a „jóra hajló olvasó” és a „mindenható könyvtár” ködképe. A másik olvasói ködkép az eleve elrendeltetett lektürolvasóé. Ez a ködkép azt sugallja, hogy a tömegkultúra konkolyához nem keverhető a magaskultúra tiszta búzája. Ezeket a ködképeket azok a rövidlátó hamis próféták vetítik a könyvtárosok elé, akik a magaskultúra szintjéről körbenézve körös-körül csak kétségbeesetten alacsony szintű tömegkultúrát látnak. Kárörvendve nézik, hogyan bukácsolnak vissza Dosztojevszkij, Semprun vagy Bulgakov szikláiról azok, akik a magaskultúra meghódítására vállalkoznak. Amíg a hamis próféták a magas és mély közös nevezőre hozásának lehetetlenségéről prófétálnak, igazi próféták vezetésével elszánt csapatok kapaszkodnak felfelé a hegy kevésbé meredek oldalán. Az igazi próféták között könyvtárosok is vannak szép számmal, akik nemcsak hisznek olvasóikban, hanem ismerik is őket. Tudják, hogy „vegytisztá” lektürolvasók nincsenek,

tudják, hogy a lektürolvasás okai között első helyen nem személyiséghibák, elátkozott sorsok szerepelnek, hanem egy olyan ellentmondásokkal teli hosszú átmeneti korszak, amikor az új körülményeket még a hagyományos értékek – de sokszor a mai divat szerint kiöltözött régi értékek – szerint mérlegelik. Tudják, hogy a bizonytalan helyzetben levők – annak ellenére, hogy a bizonytalan újból kinövőt akarják – a bevált értékekbe kapaszkodva mennek előre. Mindezt megértik, de azt is látják, hogy a történelem futószalagjára nagy zökkenéssel rálépők nem kapaszkodhatnak álló korlátba.

Mit tehetnek? Megfelelő könyveket nyújtanak fogódzkodónak. Kérdés: kiknek milyeneket? Kísérletünk eredményei ehhez is adnak némi segítséget.

(Például B. Zsuzsa) B. Zsuzsa például nagyon szeret olvasni, mégsem tekinthető „profi” könyvtárhasználónak. Húsz éves, egy dunántúli kisváros szélén lakik, túl a temetőn és a benzinkútnak, egy fatelepen álló rozszart épületben található szoba-konyhás szükséglakásban él anyjával és három testvérével. A kopottas bútorokkal zsúfolt, nedves falú szoba berendezését új rádió és televízió készülék, de minde nélkülött egy kis olvasólámpa emeli az átlag fölé. B. Zsuzsa apja hentes volt, majd 1957-ben disszidált. „Én meg itt maradtam négy gyerekkel – meséli B. Zsuzsa édesanyja –, egyik kicsi, a másik pici. Minden gond a nyakamba szakadt. Akkor elmentem dolgozni ide a közelbe, segédmunkásnak. Jó volt, hogy haza tudtam szaladni a gyerekekhez. Nem volt bölcsőde, óvoda, úgyhogy egyedül voltak mind a négyen, összecsukva. Amikor hazajöttem, becsuktam a szememet ijedtemben, jaj, most mivel fogadnak a gyerekek. Helyesek voltak, komolyak, de sok huncutságot csináltak.” Az édesanya maga nagyon ritkán vehetett kezébe könyvet, de gondja volt rá, hogy lánya – bár nem szeretett különösképpen tanulni – a nyolc év alatt egyetlen napot se hiányozzon az iskolából. B. Zsuzsa varrónő szeretett volna lenni, de nem sikerült, így aztán 14 éves kora óta segédmunkásként dolgozik a fatelepen. Testvérei szerencsésebbek voltak: bátyja szakmát tanult, egyik húga szakmunkástanuló, a másik pedig technikumba jár. B. Zsuzsa szabad idejében legszívesebben televíziót néz vagy szórakozni jár, de olvasni is szeret. Szívesen jár a Volán Klubba, ahol az ő nyelvén tartanak előadásokat. B. Zsuzsát, akibe az átlagosnál több közösségi szellem szorult, KISZ-titkárnak is meg akarták választani, de anyja még korainak találta. Derűs, szórólencse-természete, hatalmas aktivitás-energiái, körülményeihez képest nagyszabású tervei (segédápolónői, majd ápolónői tanfolyam) elősegítették kulturális igényeinek „áttelelését” és szárbá szökkenését. Nem őstehetség, nem világcsofia, csak egy tisztelőre méltó munkáslány, akiben gyorsan bontakozik ki közösségének és saját életmódjának forradalmára, bár nem vargabetűk nélkül. Életében fontos szerep jut az olvasásnak is. Nem véletlen, hogy első olvasmánya a „szép és borzalmas” Árvácska volt, de az sem, hogy ezután „szebb és kellemesebb” könyvekkel folytatta olvasói pályafutását, és így ma *Berkesi, Szilvási, Dallos, Rejtő, Passuth* és *Cusack* regényei a kedvenc olvasmányai, és az sem véletlen, hogy olvasói stratégiája ma még elsősorban a kapcsolódó-menekülő jelzővel jellemezhető. Ma még, mert B. Zsuzsa olvasói beállítódása is, életvitele is változóban van. Most még „szép szerelmes”, vagy „valami izgalmas” könyvet kér a könyvtárastól. Szeret olvasni, könyvtárba járni, de még nem tud szabatos referenz kérdéseket feltenni, még nem igazodik el a számára labirintusnak tűnő könyvrendszemben, nem tudja, hogy mire szolgálnak azok a cédulák a szekrényekben. B. Zsuzsa mint könyvtárhasználó nemcsak gépesített kölcsönzést, tudós szaktájékoztatókat, korszerűen feltárt állományt igényel, hanem olyan könyvtárosra is szüksége lenne, aki tisztában van társadalmi helyzeté-

vel, „lelkivilágával”, olvasói státusával, és aki fel tudja becsülni nála a különféle típusú olvasmányok esélyét. Kísérletünkkel több mint száz B. Zsuzsához hasonló „lektúrolvasónál” bizonyíthattuk, hogy az ilyenfajta személyes kapcsolat alakíthatja az olvasó ízlését. B. Zsuzsa például „csodák csodájára” olyan „kísérleti olvasmányokat” fogadott tetszéssel a lektúrelőzmények után, mint *Maupassant*, *Brontë*, *Zola*, *Fejes*, *Szakonyi*, *Kertész Ákos* regényei, és a másodszorra is elolvasott *Árvácska*.

(1053 kísérleti olvasmány) 1972–1973-ban a Könyvtártudományi és Módszertani Központ olvasáskutatási osztályának és húsz közművelődési könyvtárnak munkatársai a lektúrtól átvezető olvasmányok „előállításán” fáradoztak oly módon, hogy a lektúrolvasót az – értékes irodalommal igyekeztek összehozni. Olyan olvasók érdekében végeztük kísérletünket, akik közül még kevesen mernek belépni legmodernebb könyvtárainkba, akik még feszélyezetten állnak az ismeretlen könyvek előtt, és nem tudják, hogyan is köszönjenek az idegen szerzőknek, akik még nem tudnak élni a szabadpolc szabadságával, mert megszédíti őket a sokféleség. A kísérlet fő célja a lektúrolvasók és az értékes irodalmi művek közötti találkozások eseményeinek és eredményeinek elemzése volt.

Nincsen szándékomban most a kísérlet eredményeit ismertetni, csupán azt említeném meg, hogy az 1053 kísérleti olvasmány háromnegyed részét kedvezően fogadta B. Zsuzsa és sok társa. Az Hugo-típusú romantikus művek 87, a Hemingway-típusú XX. századi realista műveknek 75, a Tolsztoj-típusú klasszikus realista műveknek 68, a Bulgakov-típusú modern műveknek 62%-a aratott tetszést a lektúrolvasók körében. Nagyon fontos ez a tény is, hogy a tetszéssel fogadott kísérleti olvasmányok csaknem 300 szerző közel félezerféle műve közül kerültek ki, s közöttük olyan szerzők művei is szerepeltek, amelyeknek csak kevés könyvtáros jósolt volna esélyt, mint például *Németh László*, *Kosztolányi*, *Móricz*, *Tamási*, *Lengyel József*, *L. Frank*, *Saint-Exupéry*, *Salinger*, *Golding*, *P. Marshall*.

Kísérletünk eredményei elég bizonyítékot szolgáltatnak ahhoz, hogy mind a lektúrolvasók gyors „átnevesítését”, mind az „igazi olvasótól” élesen különböző perspektíva nélküli lektúrolvasót ködképnek minősítsük. Eredményeink érvek a mellett, hogy nevelhet a könyvtár, de amellett arra is, hogy ehhez bizonyos feltételek kellenek. A nem elégszer hangoztatott objektív (anyagi) feltételek mellett olyan könyvtárosokra van szükség ehhez a nevelő tevékenységhez, akiknek olvasó- és olvasmányismerete sokkal mélyebb, akiknek szemlélete ködképektől mentes.

(Például a kérdés-könyvtár) Többféle szerkezet képzelhető el a nevelő funkció megvalósítására. Egyik lehetne a kérdés-könyvtár. Építészeti megoldásában, állományában a kérdés-könyvtár sokban hasonlít a szombathelyi vagy a mickolci megyei könyvtárakhoz. A szabad szemmel is látható legfeltűnőbb eltérés közöttük az, hogy a kérdés-könyvtárban a könyvek nemcsak betű- és szakrendben állnak, hanem kérdések mögött is. Olyan kérdések mögött, amelyeknek többsége a legkülönbélebb társadalmi réteghez tartozó olvasókat izgatja, amelyeket azonban az olvasók tekintélyes része még nem tud megfogalmazni. A kérdésekre adott válaszok, szépirodalmi és ismeretközlő könyvek, folyóiratcikkek együtt olyan válaszgyűjtemest alkotnak, amely figyelembe veszi a különféle szintű tájékozottságot, valóságismeretet és kódismeretet.

B. Zsuzsa ezekhez a polcokhoz siet először, mert itt „csodálatos módon” mindig talál olyan kérdéseket, amelyeket tulajdonképpen ő talált ki, amelyek szinte a „nyelvén voltak”. A könyv-válaszok mellett B. Zsuzsa különböző szakok és szer-

zők felé irányító jelzéseket is láthat, ezeket is követi már néha. Természetesen továbbra is beszélget a könyvtárossal, de valamivel kevesebbet, hiszen ezek a kérdések és válaszok tulajdonképpen egy dialógus részei. B. Zsuzsa mindezt természetesnek veszi, nem is sejtí, hogy mekkora munka, milyen komoly olvasó- és olvasmányismeretet feltételező szaktevékenység fekszik ennek a kérdés-részlegnek a „működtetésében”. B. Zsuzsát életvitelének forradalmi változása „löki” a könyvekhez, az újabb kérdéseket gerjesztő könyv-válaszokhoz. Ezek a kérdező és többféle válaszlehetőséget kínáló, élő és szimbolikus párbeszédet folytató könyvtárosok nem hivatalnokok, nem üdvhadseregbeli „átnevelők”, nem is afféle olvasók kedvencei, akik mindig mindenkinek „jó” könyvet adnak, hanem könyvtáros hivatású forradalmárok, akik számára merőben álkérdés az, hogy nevelhet-e, és ha igen, neveljen-e a könyvtár.

(1974)

Írásom címe egyben válaszem is *Kerékgyártó Istvánnak*. Hogy világos legyen: a cethal az a bizonyos közintézmény, amely *Kerékgyártó* írásának címében szerepel. Nem tudom, olvasónk mire jutott, én bizony nem sokat tudtam meg a jövő közintézményéről, pedig ez a jövő zenéje és az a cső, amelybe be akarnak húzni minket könyvtárosokat és a hozzánk hasonlókat, akik abba a hibába estünk, hogy: a) számos olyan funkciót magunkra vállaltunk, amelyet az adott település művelődési intézményeinek kellett volna végezniük, b) hogy belterjesek vagyunk, c) hogy indokolatlanul különállunk, d) hogy nem hidaljuk át az emberek közötti különbségeket, e) hogy „könyvstafétával” próbáljuk meg áthidalni, f) hogy csupán rész vagyunk az egészhez képest. A legnagyobb hibát természetesen nem mi követtük el (mondom én), hanem azok az állami és társadalmi fórumok, amelyek a felsoroltakért még meg is dicsérték a könyvtárakat és a könyvtárosokat.

Kafka-regény hősének érzem magam, K. István fölmérőnek, aki sehogy sem tud bejutni a jövő közintézményébe, mert az, aki odarendelte (könyvtárostul, mindenestül), nem adott nekem térképet, csak azt mondogatja, hogy „erre csörög a komplex, arra meg a nevelési központ”. Van persze mentsége *Kerékgyártónak*, hiszen azzal kezdi, hogy „egyre többször és több szempontból merül fel, ha gyakran egymásnak ellentmondóan is, a nevelési központ”. Felmerülni felmerül, mint ügyeletes lózung, mint a jövő zenéje, mint egyik lehetősége jelenünk meghaladásának, de azok, akik komolyan veszik (a nevelési központot is, és azokat is, akiknek írnak, szólnak róla) érzékeltek is, mire gondolnak, ugyanis egyesek iskola-központú komplexre, mások térközpontú házra, megint mások iskola-könyvtár együttesre, újból mások köz-központú agorára gondolnak. Mindegyik érdekes, mindegyikkel lehetne és kellene kísérletezni, természetesen egyéb, „szimplex” kísérletek társaságában.

Jóval többet tudtunk meg a könyvtárról. Mit is mondjak? Inkább visszakérdezek! Tényleg ennyire mihasznák, ennyire gomböntőkanálba valók? Jó, jó, tudjuk, nincsen nagyobb baj, mi is benne leszünk a buliban, vagyis a komplexben, feltéve, ha rendesen viselkedünk. Egy bizonyos: tradicionális szerepünk majdnem teljes egészében meg fog szűnni, erről – úgy érzem – kár is vitatkozni. Már csak egy érdekelne: mit ért *Kerékgyártó* tradicionális szerepünkön? A nyilvánosságot? A tájékoztatást? A szórakoztatást? A nevelő-irányító tevékenységet? A kutató műhelyt? A szabadpolcot és a szabad választást? Akármí is legyen, megszűnik, és ami marad (talán könyvek, talán a katalógus, talán a könyvtáros), az az óvodától elkezdődő egységes nevelési-művelődési folyamatba ágyazódik. Ezzel bűnhődünk, mert nem voltunk eléggé tradicionálisak, és olyan funkciókat vállaltunk magunkra, amelyeket az adott település művelődési intézményeinek kellett volna végezniük. Hát ez a köszönet? Mi talán nem vagyunk művelődési intézmény? De ne érzékenykedjünk, a könyvtáros maradjon a kapta . . ., akarom mondani, a katalógusnál, ne avatkozzon bele a művelődési intézmények dolgába. Még akkor se, ha nincs egy árva művelődési intézmény sem a „tors közt kelőben”? Akkor is, ha vannak, de nem csinálják, amit kell? Akkor is, ha a könyvtár valamit jobban csinál abból, amit nekik kellene? Akkor is! Punktum! Mert a könyvtár, ha megfeszül is csak belterjeskedni tud ebben a szerepében. Ne sóhajtozzunk, ne bizonytágassunk, hanem figyeljünk oda, mert most kezdődik a könyvtár integrálódási lehetőségének elemzése.

Mielőtt Kerékgyártó István belekezdene, egyet le szeretnék szögezni: sok mindenbe belemennék mi, még a komplexbe is, csak azt szeretnénk tudni, mire megy ki a játék? Mi is ismerjük a külföldi példákat és a hazai kísérleteket, előnyeiket és hátrányaikat is, mi is álmodozunk. Kár, hogy utópiáinkat Kerékgyártó nem olvasta. Azt szeretnénk, ha Kerékgyártó előbb bevilágítana abba a „fekete lyukba”, ahová majd mennünk kell. És halkan megjegyeznék valamit: érdemes-e mindenáron integrálni azt, ami még ki sem fejlődött egészen? A kapitalizmust talán érdemes kihagyni a szocializmus kedvéért startolóknak, de igazán kár lenne a szocializmust is kihagyni a kommunizmus előtt. Most már jöhet az elemzés!

K. István fölmérőként, olvasom a kastély bennfentesének első mondatait. Kerékgyártó szerint elképzelhetetlen lenne az egész életen át tartó folyamatos művelődés kialakítása „egy térbelileg és eszmeileg ... integrált intézményegyüttes létrehozása nélkül. Ennek alapján mármost nemcsak a könyvtár eddigi közművelődési funkciót lehet kétségbe vonni, de a közművelődési könyvtárak sokszor indokolatlan különállását és önállóságát mintegy feloldhatónak is lehet tartani a nevelési központok komplex és sokirányú tevékenységrendszerében.” Micsoda? Hogy is van ez? Részben arabusul, részben nem jól. Már hogy a csudába ne lehetne egész életen át folyamatosan művelődni térbelileg és eszmeileg integrált intézményegyüttes nélkül! Példa rá egyrészt Lenin és Szentgyörgyi Albert, másrészt Talabér Károly az Egyesült Homorúcsiszoló Művek géplakatos a és Nagy Istvánné, aki növénytermesztő brigádvezető az „Új Hitek” Tsz-ben. Félek, nagyon félek, hogy Kerékgyártó megfélemez a NAGY KOMPLEX árnyékában meghúzódo „egyéb” értékekről: az igazi kocsmákról, a klubokról, a kis közösségekről, általában az emberekről, akik szívesen járnának a nevelési központ mellé.

Kerékgyártó megkísérli, hogy a hagyományos könyvtári funkciók egynémelyikének megszűnését szemügyre vegye a jövő közintézményei számára adódó lehetőségek szempontjából. Azzal kezdi, hogy lenyeli a békát: „Bár a közművelődési könyvtár jelenlegi fejlettsége, tevékenységének minden szinten történő elismerése tagadhatatlanul összefügg az általános és a szakműveltség fejlesztésében elért eredményeivel...” Abba is hagyhatnánk írásának olvasását, ennyi idő bőven elég a dicséretből, ha nem kezdődne ezzel a „bár”-ral. Hogy is van? Nem lehet tudni, mert ami ezután következik, azt már megint nem értheti szegény K. István fölmérő. Ugyanis, ki mondta, hogy a kivett könyvek száma, vagy az olvasók számának növekedése az egyének művelődési tevékenységének színvonalát jelzi? Ki mondta, hogy az olvasók számának gyarapodása, a kivett könyvek megsokszorozódása feloldhatja azokat a különbségeket, melyek az egyes rétegek és emberek között – még oly sok „könyvstaféta” ellenére is – áthidalhatatlanul megtalálhatók? Mi nem! Akkor talán nem is velünk vitatkozik Kerékgyártó? Kezdem hinni, hogy nem, hanem azokkal a negyedművelt szimplexszekkel, akikkel szemben még a félművelt is komplexnek tűnhet. Ami pedig a „könyvstafétát” illeti, gyanítom, hogy a szerző szintén jászberényi, és Arató Antal könyvtárigazgatóra és munkatársaira céloz. Azt javaslom, ne ítélkezzünk elhamarkodottan erről a könyvstafétáról, hanem inkább próbáljuk ki! Küldök néhány könyvet, cikket, amelyeket feltétlenül el kellene olvasnia. A jövő közművelődési intézményeivel kapcsolatos szakirodalom egy-két, vitapartnerünk figyelmét elkerülő gyöngyszemére gondolok. Különbön mégsem küldöm el őket, szolgáltatásuk legyen a hagyományos könyvtár hatyúdala. Kérje őket tőlük, elég, ha a témát említi, a kollégák tudni fogják, milyen szakirodalomra gondoltam.

Van a következő bekezdésben egy nagyon (tényleg!) jó kérdés: „ha joggal beszélhetünk eredményekről, akkor indokolt-e integrálódásának szükségességét állítani? Nem megnyugtatóbb-e sokkal, ha a könyvtári munka lehetőségeinek továbbfejlesztésével törődünk és minden más kísérletet elvetünk?” Ez már világos beszéd. Válaszomon – most csak magam nevében szólok – bizonyára meg fog lepődni *Kerékyártó István*, tudniillik azt mondom: miért ne integrálódnánk? Csak tudjuk meg végre mire megy ki a játék! Addig viszont ne fásszanak, ne riogassanak minket ilyenekkel! Hagyják szépen, hogy a könyvtári munka lehetőségeit továbbfejlesszük, talán éppen egy nevelési központ irányában, amely azonban olyan lesz, amilyennek mi szeretnénk. (Nyugalom, leírtuk, tessék elolvasni!) Mi már válaszoltunk a „rázós” kérdésre, következze *Kerékyártó!* Ismerős szavakat görgöt: „a közművelődés egésze nem minősíthető az egy vagy két területen elért eredményekkel” (ki mondta, hogy minősíthető), „a közművelődést a nevelési és művelődési gyakorlat egységeként fogjuk fel”. (Persze, persze, de azért ne hagyjuk ki belőle a szórakozást, a politizálást sem.) És most jön a feketeleves: „a könyvtári tevékenység eredményei szükségképpen részjellegűek”. Csakhogy ezt mi is tudtuk! Ijesztgettek minket már feketébb levesekkel is, és fentebbről is! Például azzal, hogy meg lehetne spórolni a közművelődési könyvtárakból a szépirodalmat, azt úgyis megveszik az emberek, meg hogy meg lehetne spórolni magukat a közművelődési könyvtárakat is, hiszen elég olcsó a könyv.

Ami ezután következik *Kerékyártó István* írásában, az már inkább elszomorító: „adott történelmi helyzetben”, „az emberiség nembeli értékei”, „szocialista nevelés”, „mindenoldalúan harmonikusan fejlődő ember”. Íme: fontos értékeink lözonggá és díszítő jelzővé lefokozva kerülnek fel a jövő közintézményének homlokzatára.

Az „elméleti alap lerakása” után következik, ezt ígéri *Kerékyártó*, a könyvtári tevékenységek kör kapcsolatainak komplex elemzése. (Vigyázat! Most már benne vagyunk a nevelési központban, illetve az egységes nevelési-művelődési gyakorlatban, édesmindegy, hogy egyikről sem tudjuk, micsoda.) Korszerűsített autonómiáról szó sem lehet, ebben ne is reménykedjünk! De mire is volna jó ez, ha végrehaláhára adekvát lehet a könyvtár? Hogyan? Ha segítjük a komplex nevelési-művelődési tervben rögzített célkitűzéseket. Hogy már csináltunk ilyesmit kapcsolatot tartva az iskolával, művelődési házzal, múzeummal, óvodával, stb.-vel? Nono, de hogyan? Rátarti módon, korszerű autonómiával tettük ezt, nem a komplex szolgálóleányként. Ezért bűnhődnünk kell: hangsúlyváltással kell számolnunk. Mi maradhat belőlünk hangszílyos? A „dokumentum- és információs tár”, amely „távolról sem fejezi ki hívebben azt a tevékenységek kört, melyet a közművelődési könyvtárak eddig is több-kevesebb sikerrel kifejtettek”. Ez egyúttal azt is jelentené, hogy továbbra is tájékoztathatunk? Igen, csakhogy „a tájékoztatás csak meghatározott szelekció révén valósulhat meg, hiszen a nevelési központok egyetlen dokumentumtára sem vállalkozhat teljességre”. Már csak az a kérdés, hogy mit ért *Kerékyártó* „nem teljesség” alatt. Jó, jó, ne heveskedjünk, szelektált tájékoztatás azért lesz, de figyeljünk tovább! „Ha a tájékoztatáson kívül minden más munka pusztán a könyvtártechnika körébe tartozik, nyilvánvalóan leginkább alkotó tevékenységnek a tájékoztatás minősül.” Félek, értem. Ez marad: „pontos információszolgáltatás”, ez lesz a mi munkánk, és nem is kevés. Nesze naked nyilvánosság, arra felelhetünk csak, amit Komplex bácsi kérdez. Kenyerünk azért lesz, mert „mint látható, a könyvtári tevékenység teljes megszűnéséről azért sem beszélhetünk, mert ez végső soron az eddigi eredmények megkérdőjelezéséig vezetne”. Más is marad: némi „bipoláris tevékenység”, vagyis a könyvtáros-olvasó kapcsolat, amelyben a

könyvtáros nem csupán informátor, hanem „animátor” is, éppen ezért nem lehet a tájékoztatást statikusan szemlélni. Ki szemléli statikusan? Ami az „animátort” illeti, mi annak képzeljük magunkat, persze nem komplexen, hanem „csak” korszerűen és autonóm módon.

„Végső soron”, mondja Kerékgyártó, és levonja a végkövetkeztetést, ítélve élőkön holtakon: „a könyvtári tevékenység hatékonyságát abban lehet meghatározni, hogy mennyire képes a komplex nevelési-művelődési célkitűzések megvalósításához hozzájárulni”. Hát nem, mi, amíg élünk és remélünk, azzal mérjük hatékonyságunkat, hogy mennyire vagyunk képesek a személyiség fejlődését szolgálni! (Természetesen a közösség érdekében stb. stb.; mi is jártunk szemináriumra.) Végső soron én így értelmezem, a „Kastély” felől érkező „elgondolásokat”: zárjuk be a könyvtárat, azaz zárjuk be a komplexbe, ahol a gügyöce könyvtárosok autonóm részekből hasznos csavarrá válhatnak.

A Mozgó Világban megjelent utópiámat, a tár-központú házat joggal mosolyogták meg, mert sajnos megfeledeztem a kocsmákról, az igaziakról, ahol beszélgetni, együtt lenni lehet. Félttem ezt a komplex kastélyt, feneketlen gyomrában a megszüntetve-megőrzött könyvtárral. Mi lesz, ha nem tudja megemészteni? Akkor bizony a jövő közintézménye köznevetség tárgyává válik. Ismétlem, sok mindenben benne lennénk. Még a bőrünkben is. Még a nevelési központban is, csak ne nézzenek minket „beintegrálható részkomplexumnak”. Beszéljenek velünk világosan, csábítsanak valódi értékekkel. Hogy mivel? Ó, erről már sokat írtak, és mi is írtunk. A hagyományos könyvtár még nyilvános, tessék eljönni, olvasni, tájékozódni, aztán beszélgethünk.

(1980)

Eljut-e oda a kultúra, ahová elvárják, elegendő van-e abból, amire már határozot-
tan van igény; vagyis: lemondhatunk-e a szélesítésről az elmélyítés szakaszában?
Elegendő-e, ha csak több van abból, amiből már jobb kellene? Lehet-e hatéko-
nyabb közvetítő személyek és nyilvánosság erőtere nélkül? Lehet-e hatékony
a minőség az intézményi keretek és a társadalmiasultság megváltozása nélkül? Ezek
a kérdések foglalkoztatnak. A számomra irányt szabó művelődéspolitikai elveken
kívül nehezen vitatható szociológiai tényekre és vitatható, de megérthető indula-
tokra támaszkodva próbálkozom a válaszadással.

Fehér foltok az intenzív szakaszban?

Mottó: „Nincsen Csömödérben annyi írás, betű
Mint a kend üngében szépszál bolha, tetű.”
(népköltés, majd az olvasáskutatók indulója)

„Intenzív szakaszban vagyunk, amikor a meglévő keretek között kell gyorsab-
ban, magasabbra, messzebbre”, hangzik a közművelődés berkeiből és fellegvárai-
ból. És az intenzitást, az intenzitást mérők egyszer csak fehér foltokra akadnak
Csömödéren és Budapesten. A mennyiségi szemlélet túlélt az úgynevezett exten-
zív szakaszt, de az „elegendő-e?”, „hozzáférhető-e?”, „elterjedt-e?” kérdések a
kelleténél kevesebbszer hangzanak el. Gyakorta a minőséget teszik a mennyiség
mérlegére, és azt kérdezik, hogy „hányan vettek részt az író-olvasó találkozón?”,
„mennyit termelt a művelődési ház?”, „hány munkásolvasót szervezett be a könyv-
tár?”, „hány színházjegyet ragasztottak a brigádnaplóba?”.

Meghúzták a vészharangot Csömödéren is. No, nem az írást, betűt összeszám-
láló olvasáskutatók, hanem bizonyos „felettes szervek”, azt tapasztalva, hogy csök-
kent az olvasók száma. Hány könyvtáros kapott intőt ezért! Aztán kiderült, hogy
1. csökkent a lakosság száma is, 2. növekedett a „már nem is olvasók”, és csökkent
a „még nem olvasók” (a potenciális olvasók) aránya, 3. nőtt az ingázó „máshonnan
olvasók” aránya. Természetesen a „dákaság” növekedésével – a saját, kis szocia-
lizmus építésével a kultúra és a közösség rovására – is számolni kell. (Erről egy
másik művelődéspolitikai jegyzetben írtam a *Társadalmi Szemle* 1979. 10. számá-
ban.) Ugyanez a vészharang – megfelelőképpen áthangolva – a bibliobusz érke-
zését is jelezhetné, a mozgókönyvtárét, amely a fehér foltok könyvtári ellátásának
leghatékonyabb megoldása lehetne. Persze a meglévő keretek között nem lehet
bibliobuszokat beindítani, még mini bibliobuszokat sem!

Még az úgynevezett intenzív szakaszban is erőltetjük a toborzást. „Nem vit-
tenek engemet kötéllel, zászló alá magam csaptam én fel”, énekelné százezer ház-
hoz kötött, beteg vagy idős ember, ha megjelenne náluk a könyvtáros (tehát a
szakember, nem lelkes kis úttörők, bár nekik is akadna e területen is segítenivaló!).
De még nemigen jelenik meg, pedig csupán „ezzel az eljárással” 3–5 (vagy még
több) százalékkal növekedne a könyvtárat használóknak ma még csak 21 száza-
lékos aránya. Lehetne persze még máshol is találni „potenciális olvasót”, például
a kórházakban. Egy viszonylag rövid kórházi kezelés is annyi időt jelent, amennyit
két-három-öt év alatt fordítunk olvasásra. Nem „beteg-könyvtárakra” gondolok,

hanem „rendes” könyvtárakra, mint a skandináv országokban, ahol a városi könyvtárak fiókjai működnek a nagyobb kórházakban, öregek otthonaiban.

Még mindig a mennyiségnél maradva: valamit már javult a helyzet az utóbbi években, de még mindig nem megfelelő a közművelődési könyvtárakban az értékes és keresett könyvek aránya nemcsak az értékes és kevésbé keresett, vagy a kevésbé értékes és keresett, de még az értéktelen könyvek arányához képest is. A legújabb mérések alapján több könyvtáros felveti, hogy érdemes lenne a könyvek átlagpéldányszámát csökkenteni, mert nagyon sok esetben eléggé gyorsan „kihűl” az érdeklődés, ugyanakkor megfontolandó lenne a folyóirat-kölcsönzés kiterjesztése. Félreértés ne essék, nincs arról szó, hogy minden városi könyvtárban már legalább egy példányban megvannak a legfontosabb folyóiratok, és további példányokra lenne szükség a kölcsönre! Na nem, ilyen jól még nem állunk. Nagyon kínos lenne most felsorolni azokat a városi könyvtárakat, ahol nem található meg, mondjuk az *Új Forrás*, a *Mozgó Világ* vagy a *Kultúra és Közösség*. És hány könyvtár kínál Freudról, de nem tud kínálni Freudtól könyvet? (Más világszerte ismert neveket is említhetnék!) Ebben persze más is ludas, nem csak a könyvtárak. (Egy biztos: Freud és társai nem!)

És még mindig a mennyiség: hiába van Magyarországon bizonyos statisztikák szerint több könyvtár mint az Egyesült Államokban (sic!), ha nem kellene nyitva tartás helyett sok esetben zárva tartásról beszélni. Miért nincsenek például a budapesti közművelődési könyvtárak legalább annyi ideig nyitva, mint a kiskunhalasi városi könyvtár (reggel nyolctól este nyolcig)? Azt a választ kaptam erre egy illetékestől, hogy nincsen rá igény, mert ugyebár este nyolckor kezdődik a krimi a tévében. Mit mondjak erre? Azért sem fogom azt tanácsolni a tévének, hogy kilenckor kezdje a krimet és az Onedint, hanem a nyilvános könyvtárakat kérem, próbálkozzanak bátran a nyilvánossággal az idő dimenziójában is.

Elegendő van-e mindig a közvetítendő kulturális értékekből? Széchenyi és Moldova egyaránt bizonyítják, nem. Milyen hátrányos megkülönböztetések tapasztalhatók elérhetőségükben? Elég-e az egyre több? Napirenden kell hogy maradjanak ezek a kérdések az intenzív szakaszban is, ha nem, akkor az „intenzív” is a díszítő jelzők díszdobozába kerül.

Átcsap-e a mennyiség a minőségbe?

Mottó: „Az atyaiistennek nem akár átcsapni a mennyiség a minőségbe!”

(egy neves hegelianus mérgelődése, majd szólásmondás közművelődési berkekben)

Nézzük a tévésorozatot, ezúttal nem az Onedint, hanem egy klasszikus regény adaptációját, tizenhárom folytatásban. Gondoljuk, időt takarítunk meg ebben a rohanó világban. Tévedünk, az olvasás sebessége háromszorosa-négyszerese a tévénezésnek, ám ez a kisebbik baj. A nagyobb az, hogy a mennyiség nem csap át a minőségbe, mert nemcsak fontos epizódok maradnak el, nemcsak a szereplők arcának (alkalomadtán ringó csípőjének stb.) szuverén elképzelésének lehetőségétől fosztódtunk meg, hanem az eredeti kellemetlen helyett kellemes befejezéssel kamatozik hűségünk az adaptációhoz.

„Nem fogtanak engemet kötéllel...” dalolja a költő, majd megátkozza azt a percet, amikor felcsapott olvasóval találkozó írónak, mert ugyan megvolt a létszám (a diákokkal és a katonákkal, a szocbrigádtagok ilyenkor nehezen mozdít-

hatók), ám nem akadt olvasója. Felolvasta hát néhány versét, persze a szép számú – és mélységesen unatkozó – mélyen tisztelt mennyiség az atyaistennek nem akart átcsapni minőségbe.

Nő ám szépen a minőségek mennyisége az otthonokban, nő a könyvre költött forintok mennyisége, ám nem nő, sőt csökken a könyvek belsejére fordított idő, tehát: nőttön-nő könyvespolcainkon az elolvasatlan könyvek aránya, ami persze nem tragédia, mert utódaink „könyves környezetbe” szülehetnek bele, de a mennyiség minőségbe való átcsapása így bizonyítatlan időre elhalasztódik.

„A városi könyvtár és jól ellátott fiókjai mellett – vagy éppen ellenére – az üzemekben ma már több mint ötven letéti könyvtár működik. Ezek a kis letétek tulajdonképpen ma már semmire sem alkalmasak azon túl, hogy megosztják az erőket, az anyagi eszközöket elaprózzák, és többszörösen megjelenítenek egy alacsony színvonalú szolgáltatási rendszert”, olvasom egy közművelődési tárgyú esettanulmányban. A sok kicsi, gyakran bizony nem megy sokra, talán csak pocskékba. (És mindez, sajnos az úgynevezett munkásművelődés jegyében.)

Egy vidéki tizenkétféle klubot és szakkört „jelent”, ám a „vallatásnál” kiderül, ebből csak kettő létezik igazából, a többi „papírkлуб” ilyenformán: „az Ifjúsági Klub a Városi Ifjúsági Klubot látogatja”, a „Díszítő szakkör tagjai a szakmaközi Képzőművész Kör”. Akadna azért egyetlen igazi művelődési közösségre való „potenciális tag” és egy animálásra alkalmas személyiség is, de hát a büszkén jelenthető nagy mennyiség sehogy sem akar átcsapni a minőségbe.

Átcsap-e a „hatékonyság” a minőségbe?

Mottó: „Tudják mit, a közművelődést is oda kellene adni gebinbe!” (egy utópista közművelő kiszólása, meg nem vált szólásmondássá)

Tíz évvel ezelőtt még megbotránkozást keltett, amikor egy szociológiai kutatásokat végző könyvtáros egy közgazdással társulva cikket írt a könyvtári könyvek kihasználtságáról. Ma már szabad úgy számolgatni, mint „járási jogú” népművelő barátom teszi: „Ha egy népi együttes átlagosan 80 000 forintba kerül évente, és elviszi a művelődési ház csaknem egész költségvetését, akkor én már a pávakörök mellett teszem le a garast, vagy a tízezrest, mert ezek csaknem ingyen vannak, a minőséget tekintve pedig, ha van, akkor inkább a javukra írandó a különbség.” Hogy akkor melyik „hatékonyabb”? A sokat emlegetett „meglévő kereketen belül” kétségkívül a pávakör. Sajnos, a hatékonyság igen gyakran nem a minőség hatókörének és hatása erősségének kérdése, hanem – kifizetődőség értelemben – akkor kerül szóba, amikor az a kérdés, hogy megtermeli-e a művelődési ház a különböző pop-együttesek és hahnibrigádok felléptetésével azt a pénzt, amiből minőséget lehet venni, majd kínálni. „A Hobó bevételéből kijött egy Szophoklész, egy kamarazene és a Czeizel meg a Lőrincze”, igazolja „hatékonyságát” egy szerző-mozgó (vagy inkább ilyen szerepre kényszerülő) népművelő. „Ebbe a faluba a háború előtt Angliából is jött különvonat a Gyöngyösbokrétára, miért nem tudjuk ma tisztességesen eladni a népművészetet? A kereskedelem a bővít kínálja, a népművészetre pedig a széplelkek gyűlnek össze.” Igaza van ennek a népművelőnek még akkor is, ha a Gyöngyösbokrétá nem a legmeggyőzőbb bizonyítéka annak, hogyan lehet „ízléses harsánysággal” kultúrát közvetíteni. Nem igen megy még a kultúra menedzselése, de azért már vannak reménykeltő példák: sikerül Galgamácsán igazi „kultúrbúcsút” rendezni, és még Szókratész védő-

beszéde sem mindig ráfizetéses, legalábbis nem volt az Gödöllőn, ebben az évben.

Ki a megmondhatója annak, hogy miért nem lehet egy-egy gazdag gyűjteménnyel rendelkező múzeumban több tucat fajta képeslapot, plakátot, tárgymásolatot kapni, természetesen ugyanannak a múzeumnak a gyűjteményéből? Ilyenfajta emlékek alapos jegyzeteket helyettesíthetnének, helyettük sokszor csak egy bélyegzőt vihet magával a látogató. A Borsod Megyei Múzeumi Igazgatóság jóvoltából a széphalmi Kazinczy-emléksarnok hatékonysága – számomra – megkétszereződött, mivel belépőjegyül egy háromforintos „szélesvásznú” színes képeslap szolgált.

Lehetne persze a „meglévő keretek között” is hatékonyabb közművelődésünk, de ehhez másféle kereteknek kellene megváltozni. Enélkül hogyan is várhatnánk másképpen azt, hogy tömegesen elkezdjük magunkat önművelni, önmagunkat szórakoztatni? Hogyan remélhetnénk enélkül hogy új, talán minden eddiginél erősebb közművelődési hálózatok lépnek be: a családoké, ahol együtt játszik felnőtt és gyerek (saját maguk kitalálta játékokat), és a beszélgető-vitatkozó-töprengő-alkotó baráti közösségeké. Lehet-e hatékonyabb művelődési formát elképzelni egy olyan kirándulásnál, ahol többféle esztétikai élmény (táj, műemlékek, dalok, furulyaszó) testi-lelki felüdüléssel és a közösség élményével ötvöződik?

Sokat írtunk már a legjobb olvasótáborok hatékonyságáról, de még többet a velünk azóta is levelező gyerekek és fiatalok, akik „olvasótáborosítani” szeretnék a kollégiumot, az iskolát, a KISZ-t. Most ilyenfajta leveleket kapok a fiatal könyvtárosoknak szervezett telkibányai olvasótábor résztvevőitől is. Sok szó esett Telkibányán is a hatékonyságról és a „hatékonyságról”. Abban maradtunk, hogy a minőség csak a nyilvánosság erőterében, személyiség által közvetítve, felerősítve, „megszemélyesítve” lehet igazán hatékony. Abban is egyetértettünk, hogy a nagy választékból szabadon választva, mérlegelés után kiszemelt érték pusztán rátalálásának körülményei miatt is hatékonyabb lehet. Sajnálkozva állapítottuk meg, hogy a személyiség- és közösség- és jövő hiány országos méretű, és ezért közművelődésünk aligha lehet országos méretű, és ezért közművelődésünk aligha lehet országos mértékben hatékony. Sok szó esett Telkibányán is a „meglévő keretekről”. Egyhangúlag a mellett szavaztunk, hogy a „meglévő keretek között” nem csaphat át a mennyiség a minőségbe, a „hatékonyság” a minőségbe, mert a meglévő keretek prokrasztész ágyában inkább kellemesen gyengélkedhet, mintsem intenzívebbé, hatékonyabbá válhat közművelődésünk. Nézzük csak ezeket a szám párokat: 0,0–0,9 négyzetméter könyvtári alapterület száz lakosra és 15,4⁰/₀ könyvtárhasználó, 1,5–1,9 négyzetméter és 18,2⁰/₀, 3,0–3,9 négyzetméter 19,2⁰/₀, 4,0 négyzetméter fellett 22,2⁰/₀. Ha tehát a meglévő keretek tágulnak, akkor – persze korántsem korlátlanul, de számottevően – nő a könyvtárhasználók száma is. Ám amíg a népesség egyötödét magában foglaló Budapestre csak 5,4 százaléka jut a közművelődési könyvtári alapterületnek, 8,2⁰/₀-a az állományra, 11,2 százaléka a főfoglalkozású könyvtárosoknak, akkor ne várjuk, hogy több jusson a fővárosba a könyvtárhasználók 10,3 százalékánál.

Gazos telken állodagolok egy fiatal könyvtárossal, akiből hirtelen elemi erővel tör ki a keserűség. „Letettük ünnepélyesen az alapkövet. Talán azt az illetőt kellett volna befelezni, aki letette, akkor talán nem nőtt volna be a gaz. Most, négy év múlva, hogy talán mégis megkezdzenék az építkezést, egyszerűen nem találjuk.” Egy új városi könyvtár története kezdődik így, amely felváltaná a csupán a legelső gőzgépek hatásfokával működni képes mostanit, ahol ki kell menni a könyvtárosoknak, hogy beférjenek az olvasók. Nem érdekes, hogy igen

erős összefüggést (a Pearson-féle korrelációs együtthatókat most mellőzöm, hivatalomban megtekinthetők, igazán meggyőzőek) találtunk az ellátottság, a személyi tényező és a működés (másképpen: hatékonyság) között ötven Somogy megyei közművelődési könyvtár hatékonyságának vizsgálatakor? Csodák lehetnek, de a kiváló személyiség is csak a meglévő kereteknél tágasabb keretek között képes csodákat tenni. Aprópó, mikor érik el klubjaink, klubkönyvtáraink, komplexeink az igazi kocsmák hatékonyságát? (Vigyázat! Nem az italboltokét, közművelődési intézményekről van szó!) A művelődési házzal összeszorzott könyvtár (a „komplex” egyik, hazánkban eléggé szerencsétlenül összehozott válfaja) sem bizonyult különösen hatékonynak. Az idézett esettanulmányban így nyilatkozik a vizsgált „szorzat” egyik munkatársa: „Komplexitás? Nem! Jóformán munkatársi kapcsolat sincsen közöttünk. Még az önként felajánlott segítséget sem igénylik. Az életre nevelést kellene komplexen csinálni, de ezt egy ilyen komplexum vagy komplexus nem tudja, és talán nem is akarja csinálni.”

(1981)

„A könyvtárosok értelmiségünk egyik legszorgalmasabb és legmegbízhatóbb rétegét alkotják, de mintha kissé szürkék, maflák, maradiak, elzárkózók, fantáziátlanok, földhözragadtak volnának.” „A könyvtáros főnévnek csak múlt és jelen ideje van.” „Tíz könyvtáros kollégámat kérdeztem meg, csak egy tudta közülük, hogy mit jelent a jövősokk. *Alain Toffler* világhírű *Future Shock* című művének kulcsfogalma. „Nem javaslok a Könyvtáraink 2000-ben pályázat kiírását, mert abból még az sem jönne ki, ami most van. Az az igazság, hogy sem adminisztrálni, sem elképzelni nem tudjuk magunkat.”

Ezeket a kijelentéseket és replikákat könyvtárosoktól hallottam, amikor a Magyar Könyvtárosok Egyesületének vándorgyűlésére utaztam. Egyelőre nem akarok velük semmit sem bizonyítani, legfeljebb azt, hogy a könyvtárosok között szép számmal akadnak önostorozók, önkritikára hajlamosak. Könyvtáros berkekben a „jelenhez ragadtság” bizonyos tényei jól érzékelhetők. Feltevésem szerint ezt nem lehet csupán „beállt” társadalmunkkal magyarázni. Hogy mennyit magyaráz ebből öngúny rajzolta címerünk (a szürke mezőben fekete könyvkévdőből előhúzott katalógusfiók), vagyis a könyvtárosság alacsony társadalmi tekintélye és még ennél is alacsonyabb önbizalma, ezt még kutatni és vitatni szeretném. Vizsgálódásomat ködképoszlató jövőképek levetítésével kezdem.

(Ködképoszlató jövőképek) Azoknak a bolgár, lengyel és magyar könyvtárosoknak a jövőképeit idézem fel, akik készségesen vállalkoztak erre a komoly játékra. (1974-ben történt ez, amikor a Könyvtártudományi és Módszertani Központ két mai magyar író, Sánta Ferenc és Örkény István novelláinak – Nácik, Meddig él egy fa? – befogadását vizsgálta, s a nemzetközi összehasonlító elemzés során megkérdezettek között 50–50 bolgár, lengyel és magyar könyvtáros is szerepelt.) Ez a „társasjáték” az ellenőrző kérdések egyike volt. Így szólt a kérdés: „Képzeld el, hogy 2000-ben valamelyik repülőtérén találkozik egy jó barátjával, akivel 1973-ban találkozott utoljára, azóta levelet sem váltottak. Barátja már elmondta, hogy mi történt övele, most Ön következik, de mindössze tíz perce van barátja repülőgépének indulásáig. Írja le – tíz perc alatt –, hogy mit mondana el életének 1973 és 2000 közötti szakaszáról.”

Mivel – mint említettük – ötven lengyel és ötven bolgár könyvtárost is bevontunk ebbe a játékba, mód nyílik arra, hogy a „könyvtáros jövő” és az ezt meghatározó „nemzeti jövő” szálait különválasszuk. Mindhárom ország megkérdezettjei felsőfokú végzettségű könyvtárosok, többségük közművelődési könyvtárban dolgozik, és irodalmi szakképzettséggel is rendelkezik.

Az ilyen típusú kérdés esetében értékes információ a nem válaszolók, vagyis a feladatra nem vállalkozók aránya. A tartózkodás fő okát a vizsgálattal és az adott kérdéssel kapcsolatos közömbös vagy elutasító magatartásban látom. A többi, részben hasonló természetű kérdésre adott válaszok alapján nincs okunk arra, hogy az első lehetőséggel, vagyis a kutatás iránti ellenszenvvel számoljunk. A kérdés ellenszenvesnek ítélese inkább a jövővel kapcsolatos magatartást jellemzi.

A kérdés megválaszolására 32 vállalkozó akadt a lengyel, 37 bolgár és 43 a magyar könyvtárosok között. A nem vállalkozók indokai mindhárom országban hasonlóak voltak: „nem tudom elképzelni”, „nem látom előre”, „nem szeretem

a sci-fit". (A „nem tudom, mit hoz a jövő, ezért izgalmas” már érdemi válasznak tekinthető.) A kutatás megindítása előtt többen figyelmeztettek arra, hogy ez a módszer nem fog beválni, mert a válaszolók megtréfálnak bennünket: meghök-
kítő fantazmagóriákat, sci-fi utáztatokat írnak, különleges szerepeket játszanak el. Aggályuk feleslegesnek bizonyult. Hozzáteszem, sajnós. Ezer közül nem akadt egy tucatnál több igazán rendhagyó válasz, és ezek szerzői sem könyvtárosok voltak. Ez bizony nemcsak azt jelenti, hogy a kérdezettek komolyan vették a feladatot, arról sincs szó, hogy nincs humoruk, inkább azt, hogy jövőképeik, terveik „alant repülnek”, túllontúl is jelenhez ragadtak.

(*Létminőségek a jövőképekben*) A kutatásban a könyvtárosok csak kontrollcsoport szerepet tölthettek be a könyvtárat látogató szakmunkások és a középiskolások mellett. Az „olvasók” jövőképeinek általános jellemzője jelen idejűségük, és a lét-
kiteljesítő értékek alacsony aránya volt.

A társadalmi-politikai változások a magyar szakmunkások és a középiskolások életrajzainak legfeljebb 30, az aktív művelődés 40, a személyiség változása 10, az érdekes, alkotó jellegű munka 50 százalékában szerepelt. Ezek az arányok a magyar könyvtárosoknál rendre kétszerte-háromszorta magasabbak.

Az életerveknek négy típusát lehetett elkülöníteni: a létleépítő („Öreg vagyok, beteg, fáradt”; „Rádióaktív hamu nem mond életrajzot”), létfenntartó („Nem kívánok sokat, ami most van, jó: biztos otthon, összetartó család, kiegyensúlyozott élet”), létkiegészítő („Egy repülőgépgyárban dolgozom, hajtóműveket javítok. Budapesten lakom, korszerűen berendezett háromszobás lakásban. Képmagnótól a mikrofilmkönyvtárig mindenem megvan. Hobbim a filmezés, térhatású filmet használok”), létkiteljesítő („Többé-kevésbé sikerült azokat a célokat megvalósítanom, amelyeket a leglényegesebbeknek tartottam. Most azt csinálom, amit szeretek, megengedhetem magamnak azt az életformát, amelyet ideálisnak tartok: az emberi értékek kibontakoztatását. Volt minden: lemondás, áldozat, öröm, remény. Éltem.”)

A négyféle életervnek a magyar mintában kialakult arányait táblázatunk mutatja. Ebben, és a következőkben is „N” az adott kérdésre válaszolók számát jelzi.

	Létle- építő	Létfenntartó	Létkiegészítő	Létkiteljesítő
40–50 éves szakmunkások (N = 152)	3%	31%	50%	16%
20–30 éves szakmunkások (N = 60)	4%	26%	48%	22%
Középiskolások (N = 88)	4%	10%	56%	30%
Könyvtárosok (N = 43)	5%	5%	35%	55%

A jelenhez ragadtság leginkább a létfenntartó életerv sajátja. Ez a típus a könyvtárosok között a legritkább. A munkásoknál és a középiskolásoknál a létkiegészítő életerv az uralkodó típus. Ez elsősorban csak mennyiségi változásokat sejtet, és erre is jellemző a jelenhez tapadtság. Az a tény, hogy a könyvtárosok körében a létkiteljesítő életerv a leggyakoribb, arra kötelez, hogy a bevezetőben tett megállapításomat módosítsam. Meg is teszem, de óvatosan, mert a dolog megítélése attól is függ, hogy a lét melyik szférájában nyilvánul meg elsősorban a létkiegészítő stratégia.

(A jövőképekben előforduló életszférák) A magyar könyvtárosok életrajzában leggyakrabban a család és a munka szerepel. Ezek az életrajzok háromnegyed részében fordulnak elő. Az életrajzok kétharmadában szerepel a szabad idő, egyharmadában a társadalom, egynegyedében pedig a személyiség. A lengyelek élettervében a szabad idő a leggyakoribb motívum. (Az életrajzok kétharmadában fordul elő.) A társadalomról, a munkáról és a családról minden második élettervben olvashatunk, a személyiségről (akár a magyar könyvtárosoknál) csak minden negyedikben. A bolgároknál minden harmadik élettervben szerepel a család, a társadalom és a személyiség, és csak minden negyedikben a munka és a szabad idő. A bolgár könyvtárosok élettervei szegényesebbek, kevesebb motívumot tartalmaznak, mint a magyar és lengyel könyvtárosoké.

Az öt motívum aránya és sorrendje eléggé eltérő a három csoportban. Ezt érzékelteti a következő ábra, amelyen egy-egy „o” jel az élettervet készítőket egytizedét jelöli.

	magyarok (N = 43)	lengyelek (N = 37)	bolgárok (N = 32)
Munka	oooooooo	ooooo	ooo
Család	oooooooo	ooooo	oooo
Szabad idő	oooooo	oooooooo	ooo
Társadalom	ooo	ooooo	ooo
Személyiség	oo	ooo	oooo

A bolgár és a lengyel könyvtárosok életrajzai között négyszer, illetve ötször akkora a pesszimista, létlépítő élettervek aránya, mint a magyaroknál. Ezzel szemben a magyar könyvtárosok élettervei között kétszerte nagyobb az optimistának nevezhető élettervek aránya, mint a többiek élettervei között. Kérdés, mennyire megalapozott és „megszenvedett” a magyar könyvtárosok optimizmusa, és az is kérdés, hogy családi életükben, vagy társadalmi helyzetükben keresendő-e ennek az optimizmusnak az alapja.

A család a magyar könyvtárosok életrajzaiban szerepel a leggyakrabban. A család lehet az önközpontú belterjes kisvilág központja, de lehet a társadalmiasulás tanműhelye és laboratóriuma is. Lehet a menekülő vagy az elfáradó ember boldogság-szigete, és lehet a „jövőteremtés” meghitt és mozgalmas intézménye.

„Sikerült igazi élettársat találnom, és három gyermekünk van. Újabb barátokat találtam.”

„Hozzá tartozóim meghaltak, elég későn, 50 éves koromban megházasodtam, gyermekem nincs, de jó élettársat találtam magamnak.”

„Mindkét lányomnak sikerült megfelelő pályát találnom, sőt már boldog nagymama is vagyok.”

„Nagyon sok örömet leltem a családban is, fiam mellé még egy kislányom született. Most már mindketten felnőtt emberek, kedvük szerinti hivatást választottak.”

„Három gyermekem felnőtt, nagyon nehéz velük lépést tartani, elképesztően okosak.”

Mint olvasható, a családról író magyar könyvtárosok fő témája gyermekeik jövője, felnövő gyermekeik, unokáik segítése.

A lengyeleknél és a bolgároknál is ritka a barátok, a családon kívüli közösségek előfordulása, de „az én házam az én váram” szemlélet a magyar könyvtá-

sok körében érződik a leginkább, hiszen náluk a családhoz képest a társadalom alárendelt szerepet játszik. A társadalom az esetek felében tudományos és technikai haladás értelemben szerepel. A szűkebb értelemben vett társadalmi-politikai kérdésekről a magyar könyvtárosoknál mindössze hét élettervben esik szó, igaz, ezek éppen a legérdekesebbek közül valók:

„Tudod, most jövök Genfből, ahol a Nyugdíjasok Nemzetközi Jóléti Szövetségének küldöttközgyűlésén vettem részt. Vásárhelyen a következő területi tanácsülésen fogják tárgyalni a legújabb Magányos Nyugdíjasok Házának megépítését. Ebben már nemcsak étkező, szórakoztató és szolgáltató egységek lesznek, hanem kórház is, és a földszinten óvoda. Tudsz erről a szülőföldmozgalomról? Holnap megyünk fát ültetni. Mindenki hazatér a szülőföldjére, hogy ott emlékül egy fát ültessen.”

„A nyáron Afrikában jártam. A négerek életszínvonala majdnem azonos a mienkével. Európa és Amerika az eltelt 20 évben okos politikával sok segítséget nyújtott a feketéknek. A mi megyénkben eltűntek a putrik. A cigánylakosság zárt csoportja megszűnt. Összeházasodtak a nem cigányokkal. Kultúraltan élnek.”

„Svájcban ért a III. világháború, amely a föld valamennyi országát elpusztította. Én néhány turistával éppen egy barlangban tartózkodtam. Fialat svájci kísérőm – fiammá fogadtam – segít fellelni megmaradt honfitársaimat, akikkel megpróbálnék új, honfoglaló közösséget alakítani. Én már csak meghalni térek haza, de tőlük azt várom, hogy kitartó szorgalommal, céltudatossággal teremtsék meg az élet feltételeit. Úgy látom, tervező munkám gyümölcse beért, s egy-két év múlva sor kerülhet hazatérésünkre.”

A lengyel könyvtárosok társadalmi érdeklődése bizonyult a legerősebbnek, jövőképeikben ők lépnek ki leginkább az önkörből. Igaz, a magyarokéinál jóval színesebb társadalomképeik között elég sok a pesszimista.

„Az ABC fegyverek megsemmisítése azt vonta maga után, hogy a fehér ember civilizációja elvesztette legnagyobb ütőkártyáját, és a harmadik világ feletti kulturális fölénye évről évre csökkent, míg végül eljött az a nap, amikor Európa és kultúrája elismerte vereségét. Neked, akit 1974-ben megfagyasztottak, alapvető átértékeléseket kell végezned gondolkodásmódodban. Az „európai vagyok” már nem hangzik büszkén. A néger agytrösztök szállítóinak szerepét töltjük be. Elvették tőlünk a kommunikációs csatornákat, és egy olyan vezérlőközpontból irányított impulzusok végrehajtói vagyunk, amelynek eszméit, elveit, céljait nem ismerjük. A távlatok hiányának, a holnap nemlétének ez a tudata a legesúlyosabb.”

„További haladás, különösen a technika terén, a világűr meghódítása. A gazdasági válság további elmélyülése. Túlságosan nagy különbségek a magas életszínvonalall rendelkező és a szegény országok között. Az ember magányossá válása és elidegenedése különösen azon a nemzedéken belül, amely még emlékezni fog a II. világháborúra.”

A magyar könyvtárosok borúlátása nem ennyire sötét, nem ennyire apokaliptikus, inkább a csendes rezignáltság jellemzi. Jellemző formája ennek a társadalomból a természetbe való kivonulás:

„Most kint élek a Bakonyban, a felszámolt vasútvonal mentén, egy emlékül hagyott bakterházban.”

„A városból teljesen kiköltöztünk a víkendházba, itt nagyobb a nyugalom, és jobb levegő van.”

„A restaurált pórteleki kastélyban lakom.”

„A lakásom előre épített alap, s felfújom rá a műanyag sátrammat. Egész lakótelep van ebből egy fenyesligetben.”

A magyar könyvtárosok jövőképeiben tehát inkább csak az okozat szerepel, a társadalomból kivonulás okairól, társadalmi előzményeiről nem sokat tudunk meg. A társadalmi változásokról alig esik szó.

A lengyel könyvtárosok optimista kicsengésű társadalomképei szintén jellegzetesebbek és érzékletesebbek, mint a magyar pályatársaiké. Erősebb hangsúlyt kap bennük a filozófiai-morális nézőpont:

„Bár világunk most sem tökéletes, mégis mennyire megváltozott. Egyre inkább az emberek bolygó-jává válik. Az emberek meleg érzéseket táplálnak egymás iránt, a világ összetartóbb lett. Ami a legfontosabb: az egyéni cselekvésben kevesebb a konjunkturalizmus és a vak engedelmesség, kevesebb a félelem és rettegés, az emberi cselekvés motivációja egyre kevésbé a meggyőződés fel-színessége, felváltja a belső emberi választás, mely a saját értékrendből és az ebben való meggyőződésből fakad.”

A bolgár könyvtárosok társadalomképei nem kevésbé borúlátóak, mint a lengyelekéi, hiányzik azonban belőlük az árnyalt társadalomrajz és az elemzés.

A magyar társadalom értéktudatában végbemenő változások vizsgálatakor *Hankiss Elemér* megállapítja, hogy a „hiánycikklistán” szereplő értékek közül leginkább a közösség és a személyiség távolléte aggasztó. (*Változások a társadalom értéktudatában*. = *Kultúra és Közösség*, 1974/4.) Annak ellenére, hogy ezek az értékek jóval gyakoribbak a könyvtárosok jövőképeiben, mint a munkásokéiban, az ő példájuk is igazolja Hankiss Elemért, hiszen a könyvtáros életterveknek csupán 10–15 százalékában szerepelnek ezek az értékek. Ezek az élettervek ritkán mélyülnek énképpé (személyiségképpé), az önközpontú, sem önmaga személyiségeivel, sem a társadalommal nem törődő életterveket nem ellensúlyozza elegendő énközpontú, és elegendő önközből kilépő életterv. Az énközpontú jövőképek természetesen nem értékesebbek a családközpontúnál vagy a munkaközpontú életterveknél. „Értéktöbbletük” elsősorban az az önkritikus magatartás, mely a magyar könyvtárosok elég ritkán előforduló énképeiben is fellelhető:

„Problémák mégis vannak, mert a magammal szemben támasztott követelményeknek gyakran nem tudok megfelelni, sem munkámban, sem családi életben.”

„Igazi társat nem találtam, mert indokolatlanul és szinte nevetségesen igényes vagyok.”

„Megtanultam okosan dolgozni, és szétválasztani a dolgokat egymástól.”

„Az embernek néha nagyon nagy kerülőt kell tennie, hogy aztán a helyes úton, a lehető legrövidebben jusson el a célhoz.”

„Tanulok gondolkodni.”

A bolgár könyvtárosoknál kétszerte gyakoribb a személyiség előtérbe kerülése, mint a magyaroknál, de kevesebb bennük a kritikus elem:

„Életem legmegfeszítettebb időszaka, amely csúnya, öreg és tehetetlen aszszonyt csinált belőlem, mások számára is kellemetlen embert.”

„Betegeskedem, elfáradtam, de élni akarok, és látni még sok dolgot.”

„Örülök, hogy találkoztunk. Férjhez mentem, két gyermekem van, de mindig emlékezni fogok barátságunkra. Sajnálom, hogy elváltunk anélkül, hogy lett volna, miért. Szeretlek, és nem szégyellem ezt megmondani neked.”

„Vágyaimról mesélnék, és arról, mit sikerült megtanulnom az élettől és az emberektől.”

„El fogom mondani azokat a keserűségeket, amelyeket aljas, képmutató és becstelen emberek okoztak nekem.”

„A legkolosszálisabbról beszélnék: az ember belső békéjéről, amely mindennek középpontjában áll.”

A lengyel kollégák énképeiben is több a csalódottság, szemrehányás, panasz, mint a szembesítés és az önkritika, de énképeik mélyenszántóbbak, mint a bolgár könyvtárosokéi.

„Vajon megszabadultam-e minden gondtól? Éppen ellenkezőleg. Felnőtt gyermekeim apró ügyeit alig értem, bár mélyen rezonálnak szívemben. A tanácsok összetörnek a nemzedéki különbség bástyáin.”

„2000-ben megállapíthattam, hogy életemet tudatosabban is alakíthattam volna, de kérdés, hogy jobban-e?”

„Nyugalmat és elégedettséget értem el a mindennapi életben, és azt a meggyőződést, hogy választásaim helyesek voltak.”

„Elpazaroltam az életem, mivel túl nagy súlyt fektettem a szakmai munkára, és túl keveset az élet szépségeire: a magyar borokra, olvasásra, hosszú vitákra, barátokra.”

Úgy tűnik, a magyar könyvtárosok jövőképe a legharmonikusabb, ugyanakkor az övék igazodik legjobban a jelenhez, ők vállalnak legkevésbé kockázatot, ők maradnak leginkább az önkörön belül. A bolgár és a lengyel könyvtárosok élettervei között kétszer-háromszorosa nagyobb a létleépítő, de semmivel sem kisebb a létkiteljesítő jövőképek aránya. A létkiteljesítés fő területe a három csoportnál más és más. A magyar könyvtárosoknál a család, a gyermekekben való folytatásért tett erőfeszítés a létkiteljesítés központi szférája.

A személyiség, a családi élet és a társadalmi helyzet a munka és a szabad idő tartalmát és stílusát meghatározó tényezők közé tartozik. Még egy sereg meghatározó tényezővel kell számolni, köztük elsősorban az illető ország, megye, város kulturális légkörével. A három vizsgált tényező és a könyvtárosszerep megvalósítása között természetesen nem tételezhetünk fel közvetlen meghatározottságot. Korántsem bizonyos, hogy a harmonikus magánéletet képzelők könyvtáros jövőjük egét is felhőtlennek látják. Az sem bizonyos, hogy a befelé vagy kifelé kritikus magatartásúak kevésbé azonosulnak munkájukkal, mint a többiek. Elképzelhető, hogy a világ sorsára és lelki életükre jobban összpontosító bolgár és lengyel könyvtárosok számára munkájuk valamelyest elhanyagoltabb létszféra, viszont az is, hogy az önmagukkal és a világgal különbékét kötő magyar könyvtárosok sem „alakítják” teljes átéléssel, elegendő erővel, eredetiséggel könyvtárosszerepüket. A kérdés így tehető fel: csendes öbölbe hajóznak be, vagy viharos tengerre futnak ki – és ha igen, milyen felkészültséggel és hittel – azok, akik a Könyvtár, a Biblioteka és a Библиотека feliratú épületek küszöbét lépik át reggelente?

(Könyvtáros jövendőők) A következő ábra azt mutatja, hogy a munkájukról is nyilatkozók hány százaléka tekinti a jövőben a könyvtárat munkahelyének. (A „o” jel itt az életervek 5 százalékát jelenti.)

	magyarok (N = 43)	lengyelek (N = 32)	bolgárok (N = 37)
könyvtárosként dolgozik	oooooooooooooooo	oooo	ooooo
más foglalkozást űz	o	oooooo	o

Eltekintve a mennyiségi különbségektől, a magyar és a bolgár könyvtárosok jövőképe ebben a tekintetben hasonló, a lengyeleké viszont határozottan eltérő. Kérdés, hogy hűtlen pályaelhagyók vagy pályájuk elhagyására kényszerülők alkotják-e a lengyel „más foglalkozásúak” többségét. Az is kérdés, hogyha kényszer-ről van szó, külső vagy belső kényszer indítja-e őket arra, hogy jövőjüket ne a könyvtáros pályán képzeljék el. Csatlakozó kérdés: hűség vagy tehetetlenség tartja-e a könyvtáros pályán a bolgár és magyar könyvtárosokat? Mivel a lengyel könyvtárosok érzékenyebbeknek mutatkoztak a társadalmi kérdések, nyitottabbnak a külvilág felé, gondolhatunk arra, hogy szakmájuk nem felelt meg beállítódásuknak, esetleg éppen a saját szakmájukkal szembeni „elvárásuknak”. Elképzelhető, hogy társadalmiságuk és személyiségük nem kapott megfelelő teret és lehetőséget szakmájuk keretei között. A feltevést megerősíthetik a pályájukat elhagyók új foglalkozásai.

Az életervükben pályát változtató lengyel könyvtárosok elsősorban tudományos kutatóként szerepelnek: történész, irodalomtudós, régész, költő, műfordító és zenész fordul elő köztük. Úgy tűnik, a lengyel könyvtárosoknál a pálya elhagyásának fő oka, hogy könyvtárosként nem tudják megvalósítani tudományos ambícióikat. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy csak hárman képesek a könyvtárosi munkával összehangolni a tudományos vagy a művészi tevékenységet. Más a helyzet ebben a tekintetben a magyar és a bolgár könyvtárosoknál: mint ezt a következő ábra is mutatja (ahol egy-egy „o” jel az életervet készítő 5 százalékát képviseli).

	magyarok (N = 43)	lengyelek (N = 32)	bolgárok (N = 37)
tudományos vagy művészi tevékenységet folytatnak			
foglalkozásként szabad idejükben	o ooooo	oooooo o	o oo

Eszerint a magyar könyvtárosok jobban megtalálták a lehetőséget arra, hogy könyvtáros hivatásuk gyakorlása mellett tudományos vagy művészi tevékenységgel is foglalkozzanak, ám az sincs kizárva, hogy ez a tevékenység szolgálja emberi kiteljesedésüket, ez kárpótolja őket főhivatásuk korlátozott lehetőségeiért. Az is elképzelhető, hogy a lengyel könyvtárosok szolgálják következetesebben emberi kiteljesedésüket és talán a társadalom javát is, amikor elhagyva a könyvtárost, alkotó tevékenységet jelentő pályára lépnek. A kérdés: menekülésről vagy önma-gukra találásról van-e szó a lengyel, pótkielégülésről vagy harmonikus egységről a magyar könyvtárosoknál?

Azoknak a lengyel könyvtárosoknak, akik nem cserélik fel másra könyvtáros hivatásukat, a könyvtárban végzett tudományos tevékenység teszi vonzóvá ezt a

munkát. Egyikük szándéka szerint a közművelődési könyvtárból a nemzeti könyvtár kéziratárába kerül, a másik gigantikus címszókatalóguson dolgozik, a harmadik új egyetemes tizedes osztályozási rendszert alkot, a negyedik könyvtártudomány-nal, az ötödik a sziléziai munkások olvasási kultúrájával foglalkozik, a hatodik történeti jellegű kutatásokkal. (És többen nincsenek is, hiszen a munkáról író másik kilenc más pályákon folytatja tevékenységét.)

A bolgár könyvtárosok jövőbeli munkájáról még kevesebbet tudhatunk meg: négyen csak azt jelzik, hogy munkahelyükön maradtak, hárman új épületről, korszerű berendezésekről számolnak be, ketten érdekes munkáról, sikerekről, de ők is csupán általánosságban.

Bár a jövőképek nem tényeket, hanem elsősorban értékrendeket, érzéseket, beállítódásokat tükröznek, mégis érzékeltetnek valamit a három ország könyvtárosainak közérzetéről, még harminc-negyven életterv alapján is. „A máshol is vannak problémák, sőt még nagyobbak” érvelés azért sem nyugtathat meg bennünket, mert a hasonlóan tűnő problémák eltérő történeti előzményeik miatt más-más fejlődési stádium tünetei lehetnek. Úgy tűnik, ma nálunk jóval kedvezőbb a helyzet, hiszen a magyar könyvtárosok közül kétszer-háromszor annyian írtak munkájukról, mint lengyel és bolgár kollégáik, és jövőképükben jóval kevesebben hagyták el pályájukat, mint lengyel kollégáik. Azt is hozzátehetjük, hogy akik munkájukról írtak, részletesebben tették, mint lengyel kollégáik. (Aiknek életrajzai pedig hosszabbak, mint a magyarokéi.)

31 életterv (a 43 közül), amelyben könyvtárosi munkáról esik szó, hivatásról és realitásról tanúskodik. Vagy ez csak a szürkeség, a tehetetlenség, a jelenhez ragadtság és a belenyugvó alkalmazkodás jele volna? Bár csak egyetlen eredeti utópiával találkozhattunk, mégis érezni lehet a magyar könyvtárosok életterveiből, hogy nem a hivatásnak álcázott tehetetlen beletörődés, nem a realitás kosztümébe öltöztetett belenyugvó alkalmazkodás dokumentumait olvassuk. A 31 életterv közül 16-ban szerepelnek a „nagyon szeretem”, „hivatásom”, „hobbim”, „imádom” minősítések. Keserű szavakkal csak hárman nyilatkoznak pályájukról: „lassan kapaszkodom fel a számárlétrán”, „beosztottként nyögök egy fiatal, akarnok vezető alatt”, „még mindig sok az adminisztratív munkám”.

A „hűségnyilatkozatok” mellett az anyagi-technikai feltételekről esik a legtöbb szó. Öten írnak az épületről, ketten új épületről számolnak be, ketten arról panaszkodnak, hogy még mindig a régi szűk épületben dolgoznak.

Az új épülettel kapcsolatban gyakrabban jelenik meg a gépesített könyvtár képe:

„Nagy forgalmat bonyolítunk le, mióta robotok végzik a mikrofilmek kölcsönzését.”

„Emlékszel, 1973-ban még csak könyvtárnak hívták. Ma mikrofilmkönyvtárnak. Ma már az állomány fele mikrofilmen van.”

„A raktárhiány változatlan. De az a kis gép, amelyik a mikrofilmet nagyítja, és egyben másolatot is készít róla! . . . És az a kölcsönző és feldolgozó gép!”

„A nyilvántartást és az adminisztrációt gépesítettük.”

„Legtöbb könyvünk mikrofilmen hozzáférhető, és olyan szemüveg van hozzá, amelynek használata esetén nincs helyben olvasási kényszer.”

„A kölcsönzést már gépesítettük, és katalógusainkat most idomítjuk a számítógépes feltáráshoz.”

Ami azt illeti, korántsem vérmes utópiák ezek. A bevezetett, a kipróbálás alatt álló és a kísérleti stádiumban levő gépesítési lehetőségek jóval gazdagabbak. Közművelődési könyvtárosokról és bölcsészdiplomával rendelkezőkről lévén szó, nem léphetünk fel e téren magas igényekkel.

Joggal lehetünk viszont kíváncsiak a könyvtáros-olvasó kapcsolat jövőbeni alakulására. Két metszetben esik erről szó: tágabban a könyvtár és a társadalmi környezet kapcsolatáról, szűkebben a személyes kapcsolatról. Hat esetben a társadalmi és intézményi, három esetben a személyes kapcsolatról.

„Hatalmas könyvtárunk van. Nálunk egy lakosra 22 könyv jut. Nem elég. Sokat és gyorsan olvasnak az emberek.”

„A könyvtár és az iskola között teljes az összhang.”

„Nincs már hátrányos helyzetű gyerek. Szépek, nyugodtak, kiegyensúlyozottak, tudják használni a magukba gyűjtött ismeretanyagot. Nincs olyan fiatal, aki jelentős művészi élmény nélkül nőtt fel.”

„A város 66 százaléka könyvtári olvasó.”

„Ma már mindenki a könyvtárat bújja, naponta 1000-en is megfordulnak itt.”

„Kollégáimmal sikerült helyi folyóiratot kiadnunk.”

„Nem sokat változtak a tájékoztató munka iránti elvárások.”

„Nagyon sok jó könyvet sikerült kézbe adni, biztosítani, hogy olvasóink mint emberek és mint szakemberek egyaránt fejlődjenek.”

„A kölcsönző bejárata felett tábla: ÜDVOZLET AZ OLVASÓNAK! A belépő olvasót udvariasan fogadják, elébe mennek. A könyvtár létszáma (az egykorinak) ötszöröse (20 fő), ebből 8 egyetemi végzettségű. Kétévenként vizsgázni kell mindenkinek a legújabb szakirodalmi anyagból. Telefonon történt kérésre a beteg lakására visszük a könyveket. Teljes a bizalom, a kölcsönzők maguk rakják a kartonokat a tasakokba. A könyvtár 10–22 óráig tart nyitva. A tájékoztató könyvtárosok tudatosan felhívják az egyes könyvek lényegére a figyelmet. Elolvasás után az olvasó kérésére összefoglalják és megbeszélik a könyv mondanivalóját. A gyermekkönyvtárban minden könyvben kérdőív van, amire válaszolni kell a gyerekeknek, ennek alapján mérik fel, hogy a kölcsönző megértette-e a művet, és hogyan kell vele tovább foglalkoznia.”

A munkamódszerekről hatan írnak: a dolgozó anyák részére bevezetett 30 órás munkahétről, a 31 forintos kiküldetési napidíjról, az idegőrlő statisztikáról, a még mindig sok adminisztratív munkáról, a továbbképzések keretében lebonyolított külföldi tapasztalatcseréről, és egy sokat sejtető, de, sajnos, ki nem fejtett megállapítást is olvashatunk: „megtanultam okosan dolgozni”.

A hetvenes években már 5–10 éve könyvtárban dolgozók jövőképei nem propagandacélokat, hanem elsősorban önmagunk megerősítését szolgálják, még akkor is, ha a „maguk mentsége”, a panasz vagy az önkritika formáját öltik. A pályára lépők számára valószínűleg nem jelentenének különösebb vonzerőt. Van még egy terület, amelynek jövőképe lényegesen módosíthatná az eddig kirajzolódott képet: a szabad idő. Mivel ennek arculatát nagymértékben a munkatevékenység jellege és minősége formálja, nehezen képzelhető el, hogy éppen ez a létszféra alakulna egészen másképpen.

A három csoportban a szabadidő-tevékenységek összetétele jellemző eltéréseket mutat (egy-egy „o” jel az élettervet készítő 5 százalékát jelzi):

	magyarok (N = 43)	lengyelek (N = 32)	bolgárok (N = 37)
utazás	oooooooo	oooooooo	oo
olvasás	oooo	oo	oo
természetjárás, sport	oo	oo	oo
színház	oo	ooo	
társadalmi tevékenység	o	o	
mozi	o	oo	
zene	ooo	oo	
művészi tevékenység	o		oo
tudományos tevékenység	oooo	o	o
nyelvtanulás	oo		
hobby	o	o	o
társaság	o	o	

A jelenlegi szabadidő-szerkezettől való eltérést egyedül csak az utazás vezető helye, és a maiaknál távolabbi úticélok jelzik. Az olvasás ritkasága még akkor is elgondolkodtató, ha „hivatalból olvasó” könyvtárosokról van szó. A tudományos tevékenységtől eltekintve ritkán szerepelnek alkotó, aktív, közösségi tevékenységek. A jelen lenyomata a jövő szabadidőképeben is jól kivehető. Ez pedig azért nem mellékes tény, mert a könyvtáros szabad ideje nem csak magánügy. Nem mindegy, milyen személyiséget visz magával a munkahelyére.

Miután a 112 életrajzot négy szempont szerint négyszer végigolvastam, a magyar könyvtárosok életerveit még egyszer elővettem, és megpróbáltam csak a „zenéjükre” figyelni. Íme az eredmény:

„bár ez így túl szépen hangzik”, „ebbe már beletörődtem, és igyekszem magam kárpótolni az olvasással”, „az élet élvezőjének szerepében nem vihettem semmire”, „akkor már, a halál perspektívájában minden mindegy”, „három fiam van, akik közül egy sem akar könyvtáros lenni, hál' istennek”, „azért nem árt, ha ezt az öreg földet is egy kicsit szebbé, vidámbbá tesszük”, „remélem, a következő száz év még élménydúsabb lesz”, „napjaim szervezeten telnek”, „sohasem féltém a nehézségektől”, „és végre nem vagyok vezető”, „csak elfelejtettem közben élni”, „olvasni is több időm van, de a sok fikciót, kitalációt már kevésbé szeretem, a valóság jobban vonz”, „vannak új ötleteim”, „Tibullust és Vercors-t fordítok”, „a kultúra filozófiai megalapozását igyekszem feltárni”, „gondolkodási rendszerem alakulásáról beszélek”, „legalább oroszul és angolul megtanultam Jevtusenko és a sci-fi miatt”, „hiába szedtem a fiatalító pirulákat”, „sok mindenben megfáradt, de elégedett ember vagyok”, „egyedül lenni is jó”, „a sok technikai giccs, áltudományos módszer, értelmetlen kampány megkeserítette korábbi évtizedeimet”, „doktori disszertációm is megírtam”, „minden szeretnék lenni, csak átlagember nem”, „mindig a fejlődés társadalmi rugói érdekelték”

A kérdőívben rendelkezésre álló 15 sorban 100 szó fér el. Száz szó egy szokványos életrajzhoz nem elég, két szonett se telik ki belőle, ezért egyformán fontosak főmondatai, érvelései és hangsúlyai. Az a tény, hogy talán éppen a nehezen kategorizálható hangsúlyok és mellékmondatok adják a leggazdagabb információt, arra ösztönzött, hogy összefoglalás helyett kezdeményezzek. Arra gondolok,

mi lett volna, ha a „mi lesz?” kérdés helyett vagy mellett a „mi kellene, hogy legyen?” kérdést tesszük fel.

Arra is gondolok, hogy ezek az életrajzok folytathatók, kifejthetők, továbbgondolhatók, eltehetőek és időnként elővehetők. Azt is el tudom képzelni, hogy munkatervek, ötéves tervek mellékletei, továbbképzések keretében tartandó viták indítói, könyvtári híradók közleményei is lehetnének. Amikor egy közművelődési vita elindítójaként leírtam elképzeléseimet a Házról (Látogatás a házban. = *Mozgó Világ*, 1976/1. sz; lásd még a *Könyvtáros* 1976/9. számát is), amelynek tengelyében a Tár áll, szorongás fogott el. Nem attól félttem, hogy valaki bebizonyítja, terem értelmetlen vagy irreális. Attól félttem, nem találnék negyven könyvtárost, akivel – ha lehetőségem adódna bizonyítani – megvalósíthatnám. Úgy vélem, félelmem nem volt indokolatlan, de úgy érzem, mostani optimizmusom sem alaptalan.

(1977)

LEGYEN-E A KÖNYVTÁROS IRGALMAS SZAMARITÁNUS?

(Töprengés a hátrányos helyzetről)

(Egyenlőség, egyenlőtlenség) Az egyenlőség egyfelől fontos, az embereket cselekvésre mozgósító társadalmi-politikai célkitűzés; másfelől egyenlőkből, egyenlőb-bekből és legegyenlőbbekből álló falanszter, vagy pedig a személyiséget eltüntető uniformizálás elve. Az egyenlőség igénye jogos szempont, hiszen „minden ember fenség”, de megkérdőjelezhető, mert nem mindegyik fenségnek van országa, némelyiknek csak alattvalója. Aztán hogyan is lehetne egyenlőségről beszélni, amikor manapság (nálunk is) mindenki egy személyben „alkutya” és „főkutya”? A leugatott alkutya is leugathatja a beosztottját, a feleségét, az ügyfelet. A könyvtáros pedig az olvasót. Történik mindez egy lényegét tekintve végtelenre nyitott, kérdező lénnel, az emberrel, akinek szükségletei mellett igényei és kérdései is lehetnek, méghozzá végtelenül sokfélék. Kár volna ezt a végtelen sokféleséget összekeverni, erőnek erejével egyenlősíteni kezdőt és haladót, a fizikai és a szellemi foglalkozását, a nőt és a férfit. Milyen szerencse, hogy a nők és férfiak mint olvasók ennyire másképpen választanak és értékelnek! A férfi és nő olvasóként is feleség: párbeszédük, élményeik (köztük olvasmányélményeik) cseréje gazdagabbá teheti őket, a sohasem teljes egészeket. Az egyenlőtlenség fogalma – egyetérték Ferge Zsuzsával – jóval inkább használható, mint az egyenlőség, mind a szociológus, mind a szociálpolitikus számára. Ma már csak némely magabiztos kis füzetek merik az embereket csupán a munkával meghatározni, és őket pusztán a munkamegosztásban elfoglalt helyük alapján megkülönböztetni. (Megkülönböztetett figyelmet érdemelnek ezek a füzetek a könyvtárostól: kényszernyugdíjaztatást!) A munkán és a tulajdonon kívül a hatalomhoz való viszony és a tájékozottság is fontos az egyenlőtlenséget meghatározó tényezők között. Csupán ezeket a tényezőket figyelembe véve is képtelenség olyasmit állítani, hogy egyedül vagy döntő mértékben a munkatevékenység határozza meg a szabad idő eltöltését. Pedig vannak itt még egyéb, a felsoroltakkal azonos súlyú tényezők is! A túlzottan magabiztos füzetek szerint egyedül az anyagi lét határozza meg a tudatot. Ne is törődünk most azzal, hogy már fél évtizede törik az agyukat a legkülönbözőbb tudományterületeket képviselő magyar szakemberek (egy erre a célra létrehozott akadémiai munkabizottság tagjai), hogy mi is az a tudat! Figyeljünk csupán arra, amit az értékrendünket kutató szakemberek bizonyítanak, hogy az anyagi lét az értékrend transzformátorán keresztül (vagy éppen maga az értékrend az anyagi viszonyok erőterében) határozza meg viselkedésünket. Ne feledjük, a szociológusok is hajlamosak arra, hogy vagy azt tegyék meg magyarázó tényezőnek, amit éppen vizsgálunk, vagy azt, amit mérni tudnak. Márpedig az értékrend, az életminőség, a kultúra, a világkép és az autonómia jóval nehezebben ragadható meg és mérhető, mint mondjuk az iskolai végzettség, a szakképzettség, a tulajdon és a tájékozottság mértéke. Azt se feledjük el, hogy a munkamegosztásban elfoglalt hely is magában foglalja azt, hogy mennyire vagyok szabad a munkavégzés közben. A magam részéről a célrendszer és a munka közé két egyenlő rangú „ide-oda” nyilat húznék, és az embert elsősorban szabadságában tekinteném egyenlőtlennek. Be kell végre látnunk, hogy a mi társadalmunk is épp hogy csak elkezdte emberi dimenziójának kidolgozását. Ebben a könyvtár komoly mértékben segítségére lehet

fenntartójának: értékek és információk formájában támogathatja „ügyfeleit” (ő is fél, aki ezúttal a könyvtár segítségével lehet egészsébb) a dolgotól való függetlenedésükhöz szükséges készségek kialakításában.

(Demokrácia, nyilvánosság) Hadd fejeződjék ki a sokféleség: az érdekeké, az értékrendeké, a programoké, az ízléseké, az értelmezéseké, hadd kapjanak kellő nyilvánosságot! A demokrácia tehát szerintem sem egyenlődsdi, nem népuralom, nem a többség döntése, nem egyöntetűség, de nem jelenti azt sem, hogy mindenki azt csinálja, amit akar. Nem lehet cél, hiszen csak megközelíthető, csak eszköz lehet ahhoz, hogy csökkenjenek az egyenlőtlenségek, hogy az ember kiteljesedhessen. Fontos eleme a demokráciának, vagyis a hatalmat ellenőrző akaratok képviselőiténél a döntés, a választás lehetősége, ami magában foglalja azt is, hogy az ember ismerje a lehetőségeket, még azokon kívül is, amelyek közül adott esetben választhat. A könyvtárnak egy végtelenre nyitott, kérdező és választó lény igényeit kellene kielégítenie. Annál is inkább, mert nyilvános könyvtár, a nyilvánosság intézménye, gyakorlóterepe vagy szigete. Ha valóban az, akkor megtörheti a merev alá-fölérendelést, felpesztheti az információkeringést, hullámtörőként feltartóztathatja az „agymosó” információhullámokat. Az állásfoglaláshoz tények és érvek, viták és párbeszédek szükségesek és egy olyan könyvtár segítsége, amely problémátár és véleményvár egyszerre. Nyilvános könyvtáraink nagy része ma még csak korlátozottan (egy része erősen korlátozottan) nyilvános, így, sajnos, nem is segíthet megfelelőképpen az információhoz jutásban megjelenő egyenlőtlenség felszámolásában.

(Hátrányos helyzetűek) Az emberi kiteljesedésünkben akadályozottak, akik kiszorulnak a társadalmilag fontos áramkörökből: ők a hátrányos helyzetűek. Nevezhetnénk őket akár szegényeknek is, ha nem diszkriminálna és konzerválna ez a kifejezés, ha nem szűkítené le a kérdést az anyagi javakban szűkölkedésre, márpedig olyan világban élünk, ahol a birtoklás és a létezés igen sokaknál helyet cserél az értékskálán. És még egy: a szegénység és a fenség valahogy nem jön össze, hiába volt kedvenc olvasmányunk a Koldus és királyfi. A „szegény” elnevezéssel együtt nem lenne szabad az úgynevezett szegényeknek nyújtott szolgáltatásokat és a karitatív tevékenységeket is anakronizmusnak ítélni. Ha ezek „szegényszagúak”, akkor jogos az ellenézés, de miért ne lehetnének ezek a szolgáltatások a segítő és a rászoruló közötti párbeszéd következményei? Ha a hátrányos helyzet nem más, mint a kiteljesedésünkben való akadályozottság, akkor – mert cinikus – tarthatatlan az „egy mínusz egy plusz egyenlő nulla” elv. Attól, hogy a hátrányos helyzetű ember is fenség, és hogy a hátrányos helyzet értékeket (vagyis előnyöket) is indukálhat, attól, hogy a valamtól megfosztott valamilyen többlettel is rendelkezhet, a hiány még hiány, a hátrány még hátrány marad.

A hátrányos-nem hátrányos megkülönböztetés semmiképpen sem elegendő. Nem mindegy, hogy a hátrányos helyzetű észreveszi-e vagy sem, hogy az. Nem mindegy, hogy ez hogyan hat rá, beletörődik vagy lázad-e ellene, áldozatként fogja-e fel, vagy tervet dolgoz ki felszámolására. Nem mindegy, hogy boldognak vagy boldogtalannak érzi magát, hogy derűlátó vagy reménytelennek látja-e helyzetét. Az sem mindegy, hogy pillanatnyilag, átmenetileg, tartósan vagy egész életére hátrányos helyzetű, hogy önhibájából-e vagy ártatlanul, hogy kilábolhat-e belőle önerőből vagy csak segítséggel, és hogy elfogadja ezt a segítséget vagy sem.

A segítség tudomány is, művészet is. A nem megfelelő segítség megakadályozhatja az erre képes „önmagukra rászorulókat”, hogy maguk másszanak ki a bajból. Ha a segítség nem *dialogus*, ha a segített nem tanul meg *kapni*, a segítők meg *adni*, akkor a segített könnyen kerülhet függő, megalázó helyzetbe. Ezen a téren szinte mindenkinek képeznie kell magát, hiszen még ajándékozni és örülni sem tudunk igazából. Ha a kiindulópontunk a másik ember, ha az ő helyzetéből vizsgálom meg magam, a segítséget nyújtót, akkor a segítség nem válik a hátrányosság tudatát növelő beavatkozássá, sem pedig olyan akcióvá, amely őt kényelmessé, sodródóvá, passzívvá teszi. A segítség is társszerzős mű.

Észre kell vennünk hátrányos helyzetű társainkban a különleges értékek és készségek tulajdonosait, akiktől kaphatunk és kérhetünk is. Manapság sajnos nemigen tekintjük értéknek a *szenvedést*, még olvasmányélményként is kerüljük, pedig a szenvedők érzékenyebbek lehetnek nemcsak a szenvedés, hanem általában az emberek, de még – erre is sok bizonyíték van, például az ideg- és elmebetegek művészi alkotásai és műértelmezései – az esztétikum iránt is. A szenvedés tapasztalatot és önismeretet is jelenthet, a szenvedő számára több dimenzióban, nagyobb mélységekben, értékekben és célokban gazdagabban jelenhet meg az élet.

Roppant nehéz eldönteni, mikor van rajtunk a sor, hogy a felháborító egyenlőtlenségre éppen nekünk kell-e válaszolnunk. Vigyázni kell, hogy ne fosszuk meg – mérő számalomból – a cél előtt összeesőt a győzelem esélyétől oly módon, ahogy a „szegény” maratoni futóval tették az egyik újkori olimpián. Önerőből talán még bemászhatott volna a célba elsőként, de ebben éppen az irgalmas szurkolók akadályozták meg, megfosztva őt az aranyéremtől azzal, hogy a hátralévő néhány méteren – szabálytalanul – betámogatták a célba.

(Hátrányok) Ideje levennünk a szemellenzőt! A túl szélesen értelmezett „kiemelt rétegek” (ifjúság, nők) helyett a *szembetűnő* egyenlőtlenségekre kellene figyelni. Nemcsak a *vakok*, a *mozgásukban* korlátozottak, a *rabok*, a *betegek* és a *cigányok* tartoznak a hátrányos helyzetűek közé, hanem olykor a *magas jövedelműek*, a *diplomások* és a *makkegészségesek* is. Olykor maguk a *hátrányos helyzetűeken* segítők is.

Hátrányos helyzetben vannak könyvtárainkban az *öreg*ek, nemcsak azért, mert (a jobbára felesleges) „ifjúsági felelősök” mellől hiányoznak az *öreg*ek nyelvén értő, a gerontológiában is jártas „*öregfelelősök*”. Az *öreg*ek nyelvén értő könyvtáros nem mint bácsizó, néniző „*kultúrfruskát*” képzelem el, hanem a korosztály érdeklődését, ízlését és problémáit jól ismerő szakembert. Ne feledjük, erre a korosztályra nemigen figyel a könyvkiadás, manapság inkább a negyvenesek-ötvenesek nosztalgia igényét elégítik ki, nem is beszélve az *öregbetűs* könyvek hiányáról. Nagyobb baj, hogy az állományt alakító könyvtárosok is meg-megfeledeznek róluk.

Hátrányos helyzetben vannak a *fiatalok* közül is sokan. Nemcsak a szakmunkástanulók és a tanyán élők, hanem például azok is, akik a könyvekből akarják megismerni azokat az ötvenes éveket, amelyekről az *öreg*ek annyi hihetetlen dolgot mesélnek. Éppen a könyvtárosok tapasztalhatják, hogy mekkora előnyt vagy hátrányt jelenthet egy irodalomtanár. A diákolvasók néha olyasmire kérnek segítséget, amit legszívesebben tiltott műtétnek neveznek. Olyan esetekre (műelemzésekre, kiselőadásokra, házi dolgozatokra) gondolok, amikor a jobb érzésű és jobb felkészültségű könyvtáros joggal borzad el attól, hogy milyen megközelítést és végeredményt várnak a tanárok diákjaiktól. Az igazi segítség nyilván az lenne, ha a könyvtáros kijelentené: így nem lehet irodalmi művet, társadalmi tény, történelmi

jelenséget megközelíteni. Csakhogy az ő általa javasolt módszert alkalmazó hátrányos helyzetű diák így még hátrányosabb helyzetbe kerülne. (Erről is beszélni kellene, amikor a könyvtáros etikáról papolunk!)

Hátrányos helyzetben vannak a kezdő értelmiségiek, akiknek félre kell tenniük a garast – például lakásra –, a könyvekre szántat is, de rendre nem találják meg a számukra szükséges könyveket a kerület vagy a városka könyvtárában. Hátrányos helyzetbe kerülnek az új (nevezzük nevén: idegen) környezettől „kultúrsokkban” szenvedők, akik otthonra találhatnak akár a könyvtárban is, ha találtnának ilyent (mondjuk az új lakótelepen), és ha otthon érezhetnék magukat benne.

Hátrányos helyzetűek azok, akik képtelenek „rendesen” megfogalmazni igényeiket, panaszait és ötleteiket a munkahelyükön, a hivatalban, a diákpárlamentben, a lakógyűlésen vagy a könyvtárban, akik magyarról magyarra fordító tolmácsokra szorulnak, s nem tudják, hogy ez utóbbit akár a könyvtáros személyében is megtalálhatják.

Hátrányos helyzetűek a tájékozatlanok és azok, akik csak pletykákból értesülnek arról, amiről joguk lenne tudni, akiknek nincs pártfogójuk, jötevőjük és telefonjuk, akik nem tudják, miről esett szó az előző napi (heti, havi) tanácsülésen (már csak azért sem, mert a városi könyvtárban nem kínálják nekik a tanácsülés jegyzőkönyvét).

Hátrányos helyzetűek a nem törzsolvasók, a kritizáló olvasók, a hülyének nézett különcök, a „rendhagyó” ízlésűek, a más világnézetűek, továbbá azok, akik nem csak Rola, hanem Tőle is akarnak olvasni. (Mondjuk Ortegától, Frommtól, Tofflertől. A többi négyszáz felsorolásától eltekintek. Egy fiatal könyvtárosokból álló, és kifejezetten hátrányos helyzetű munkabizottság e sorok megjelenésekor már átadta a Kiadói Főigazgatóságnak a listát.)

Hátrányos helyzetűek olykor azok az olvasók, akik a „lényegét”, a „valódi verziót”, a „dolog másik oldalát” is, a „másik fél véleményét” is, az „eredeti szöveget” is tudni, ismerni szeretnék.

Hátrányos helyzetbe kerülhet az az olvasó, aki agytorna helyett agymosásban részesül, akire rátukmálják az „igazit”, akinek „fejlesztik az ízlését”, „formálják a tudatát”, akit „meg akarnak győzni”, „be akarnak szervezni” (csak olvasómozgalomba, persze ez is elég méreg). Szóval hátrányos helyzetűek a mindenféle kulturális agresszió áldozatai, még akkor is, ha majd olvasómozgalmi kitüntetésekkel megrakottan vonulhatnak el a dísztribün előtt.

Egy-egy mű beszerzésekor, könyvtári pozíciójának (példányszámának, népszerűsítésének) meghatározásakor, egy-egy író meghívásakor, egy-egy ajánló bibliográfia összeállításakor a saját, szuverén (olykor bizony „szuterén”) ízlésén és véleményén kívül a könyvtárosnak figyelembe kell vennie a mű értékét, politikai értékelését és az olvasó szempontjait. Attól függően, hogy a három közül melyik kerül előtérbe a másik rovására, kerülhet más és másféle hátrányos helyzetbe az olvasó. Ezeket a károkat nem lehet „olvasómozgalmi segélycsomagokkal” enyhíteni. Döntést hozó, választó, önmagukat irányító és nem irányított olvasókat kell nevelnünk. Természetesen a választó olvasó is lehet magára hagyatott, támogatott, ösztönzött. Csupán jobb választékkal is nevelhető a még neveletlen, de már választgató olvasó.

Lehetséges, hogy nem ilyenfajta hátrányok felsorolását várta tőlem a nyájas olvasó. Beismerem, „elferdülésem” egyik oka az, hogy magam is „többszörösen hátrányos helyzetűnek” – ezt csak leíró fogalomként használok – érzem magam a legtöbb magyarországi közművelődési könyvtárban.

(Hogyan és kiknek segítünk?) Bizonyos sebek természetesen nem gyógyíthatók könyvvel. Ebből azonban nem következik az, hogy a könyvtáros váljon irgalmas szamaritánussá, és síppal, dobbal nádi hegedővel gyógyítson. De fontos, hogy tudjon arról is, amin ő közvetlenül nem segíthet, sem mint könyvtáros, sem mint irgalmas szamaritánus. Legyen tisztában azzal a munkásszálláson tevékenykedő könyvtárossal, hogy a szállás lakóinak nagy része számkivetettnék éri magát, hogy elemi jogaiban is korlátozzák, hogy az ott lakók életét jórészt hiányok határozzák meg, s ezek között korántsem a könyvek állnak első helyen. Az itt dolgozó könyvtárosnak azt is tudnia kell, hogy mi helyett van ő, hogy mit nem pótolhat semmiképpen sem.

Menjünk vissza a „normális” könyvtárba. Jó dolog, ha bármelyik olvasóban észre vesszük a valamiben egyenlőtlent, de nem szerencsés, ha azonnal átváltunk irgalmas szamaritánusra. Azt hiszem, akkor segít a könyvtáros leghatékonyabban, ha a segítőtket segíti, méghozzá minél szakszerűbben. Nagyon tetszett Kiss Jenő *Széljegyzetek olvasásügyben* című nyilatkozata az 1981. február 29-i *Élet és Irodalomban*, mely szerint bizonyos előjogokat kell adni a tanároknak: jóval hosszabb időre, jóval több könyvet kölcsönözni nekik, hiszen ők az olvasás ügynökei. Javasolom, legyenek is ilyen kivételezett helyzetben a hátrányos helyzetűeken segítők is: a tanárok, a szociálpolitikai területen dolgozók, a gyógypedagógusok, a papok, de legfőképpen azok az önkéntesek, akik nem kapnak kellő intézményes segítséget. Az egyenlőtlenségek felszámolásáért tevékenykedőknek legyen bázisuk, és ha szükséges, főhadiszállásuk a könyvtár. Vegyük a malmói Kirseberg kerületi könyvtárának példáját. E svéd könyvtár igazgatója is támogatta a kerület szanálása elleni mozgalmat, a kerületben lakó kisemberek és vendégmunkások védelmében. Könyvtárában (mint a régi görög piactéren, agorán) gyűltek össze a különböző pártok és akaratok képviselői, onnan irányították a végül is eredményes hadműveletet: És később, a békeidőben? A könyvtár lapot szerkeszt az életben maradt kerület lakóinak, életereis fiókkönyvtárakat működtet, például az öregek otthonaiban, készséggel kiadja olvasói műveit.

Legyen alap- és arany szabály: *megengedhetetlen a szegényszagú segítség.* Ugyanúgy elfogadhatatlan „a koszos könyv is jó lesz a cigányiskolába” döntés, mint a „butuska, de gyerek könyvtárba elmegy” érvelés. Az utóbbi azért is, mert az úgynevezett gyermekrészlegek nagyobbik hányada kifejezetten hátrányos helyzetű, másodlagos fontosságúnak ítélt, pedig a gyerekek között tevékenykedő könyvtárosok körében jóval több a lelkesedés, az ötlet, a hivatástudat és az eredmény, mint „odafent”, a felnőttek között. A szegényszagú segítség hosszú időre konzerválhatja a nem kívánt állapotokat. Svéd kollégáink elképzelhetetlennek tartják, hogy lakáshoz kötött olvasóikat úttörők keressék fel. Igazuk van, a könyvtárat csak könyvtáros képviselheti, fejében a katalógussal, a tájékoztató szolgálattal és a szabadpólccal. (Marad feladat bőven az úttörőknek is.) Házhoz szállítók helyett házhoz érkezők kellenek.

Egy másik alapszabály: ne feledjük, hogy *aki valamiben le van maradva, másban ott vagy előbb tarthat, mint mi.* Attól, hogy valaki nyugdíjas, még nem Kovács bácsi, hanem továbbra is mérnök úr, esetleg éppen a mi megbecsült szaktanácsadónk, ha idejében felfedezzük. A peremhelyzetű közelebb járhat az igazsághoz, mint az igazságot osztó. Korántsem biztos, hogy a halálos beteg humoresszel vagy optimista kicsengésű művekkel kell gyógyítani, inkább lehetőséget kell teremteni számára, hogy élete lezárásában ő maga is tevőlegesen részt vehessen. Honnan vegyünk mindehhez energiát? – kérdezik joggal a könyvtárosok. Visszakérdezek: mennyi energiát fordítunk még mindig arra, hogy semmiből olvasót te-

remtsünk, hogy a meglévőket ebbe-abba beszervezzük? Nem akarok új mozgalmat indítani „Legyünk irgalmas szamaritánusok!” jelszóval. Ha semmi mást nem csinálunk, mint tesszük a dolgunk szakszerűen, ha komolyan vesszük azt, hogy a nyilvánosság intézményében dolgozunk, ha a könyvtáros és az olvasó közötti párbeszédet a szabad eszmecsere, a kölcsönös tájékoztatás, a nyitottság, az empátia és az emberség (ne féljünk ezt se kimondani: a szeretet) jellemzi, máris segítünk hátrányos helyzetű olvasóinkon.

(1984)

Képzeljünk el egy új várost könyvtár nélkül. Egy „olvasástudatlan” vidéken vagy Magyarországon – vághatna közbe akárki. Joggal. Egy 40–50 000 lakosú közép-európai várost 1976-ban egyszerűen nem lehet elképzelni valamilyen könyvtár nélkül. Az már más kérdés, ha megfosztanánk egy ilyen várost meglevő könyvtáraitól, meddig tűrné, bírná el lakossága a könyvtár nélküli létezést. Ebben már jelentősebb különbségeket tapasztalnánk aszerint, hogy kik és hogyan élnek ott, illetve, ha új városról van szó, hogy honnan jöttek és milyen könyvtárképet hoztak magukkal. Ha nem lenne, kitalálnák. Igen ám, de kik? És milyen könyvtárat találnának ki? Ezt jó lenne tudni azokban a városokban is, ahol már van ilyen-olyan könyvtár. Elsősorban a könyvtárosoknak és felügyeleti szerveiknek kellene jól tudni, de őket nem túlságosan érdekli, mert ők is vannak, és könyvtárba járók is vannak.

Nemrég került fel a könyvtárosok harci lobogójára ez a szó: *közönségkapcsolatok*. Néha egyes számban, de legtöbbször angol nyelven. Mi történt ezután? Először is ki-ki lázas buzgalommal végigpásztázott beszámolóin és munkatervén, hogy mit is nevezhetne – ingyen és bérmentve – public relations tevékenységnek. Kiderült, hogy nem is áll olyan rosszul a szénánk, hiszen készülnek az ajánló bibliográfiák, szerveződnek rendezvények, köttetnek a szerződések a szocialista brigádokkal. Néhány könyvtár azonban nem elégedett meg ezzel, és kezdte kidolgozni a könyvtár imágóját, hogy majd díszes menetben körülhordoztassák a potenciális könyvtártagok ámulása, és a könyvtárat ártalmatlan sóhivatalnak néző intézmények és szervek katartikus meghökkentése közepette. Akik a közönségkapcsolatok szaktanfolyamon arról értesültek, hogy ez a bizonyos imágó már készen van, meghozza a közönség tulajdonában, elkezdtek töprengeni, mit is lehetne tenni. A töprengők közül néhányan rájöttek arra, hogy nem lehet ezeket az imágókat beszédni és kijavítva visszaküldeni. Arra is rájöttek, hogy ez a *public* – ami már régóta gyanús volt nekik, hiszen a *Sallai* hirdette public libraryben is szerepel –, szóval hogy ez a *public* nem más, mint a mélyen tisztelt nagydíszű publikum, „akit” tulajdonképpen nem is ismernek. Néhányan még odáig is eljutottak a termékeny kételkedésben, hogy azt a kérdést is feltették, hogy tulajdonképpen ki is az ő közönségük: az, aki használja az intézményt, vagy az is, aki használhatná. És ezek az őszintén tisztelt kollégák elkezdtek felfedezni közönségüket, mert makacsul hittek abban, hogy *közönségismeret* nélkül nemigen létezhet közönségkapcsolat, legfeljebb csak kirakatrendezés, renomé szidolozás, cégtáblaátfestés, imágóbuldolás.

Voltak, akik utánajártak, hogy a város lakói a honfoglalástól, vagy a városi cím elnyerésétől meddig bírták ki könyvtár nélkül. Voltak, akik megszólítottak az utcán embereket, hogy tudják-e hol van a könyvtár. Voltak, akik kigyűjtötték, hogy hány nő, férfi, hány munkás, hány egyéb szellemi, hány KISZ korosztályú és hány nyugdíjas van beiratkozva, és ezekből az adatokból bonyolult táblázatokat készítettek, amelyről később megtudták, hogy több dimenziós mátrixok, és hallatlan mértékben csökkent kisebbségi érzésük. Voltak, akik megvizsgálták a könyvtárukba járók származását, azaz hogyan alakul a toborzott, a betévedt, a könyvtárat felfedező tagok százalékos megoszlása, továbbá – *Polónyi Péter* őszinte öröme – azt is, hogy melyik fajtából mennyi morzsolódott le az idők folyamán. És voltak olyanok is, akik – mint valamennyi fontosabb határozat után – most is felmérést készítettek. Természetesen arról, hogy milyen a közönség közönségkapcsolata a

könyvtárral. Egyikük sem végzett felesleges munkát, mégsem nevezhető tájékozódásuk a legszakszerűbbnek. Egyikük sem vett kezébe például egy helyi statisztikai kiadványt, ahonnan még azt is megtudhatta volna, hogy honnan jöttek azok, akik nem születtek ott. Nem kezdték el tanulmányozni, hogy mit is csinálnak konkrétan a városban élő fizikai munkások, és mit csináltak a nyugdíjasok. Nem tudták meg, hogy kik milyen lapokat járatnak, hogy milyen könyvek fogynak a könyvesboltban, a pályaudvaron. Az utcákat dicséretes buzgalommal rövid könyvtárosnak nem jutott eszébe, hogy egy-két napos munkával fel lehetne rajzolni a város térképére a könyvtárba járókat, és esetleg egy másik színnel azokat, akiknek folyószámlája van a könyvesboltban, és megint másik színnel a folyóiratokat járatókat.

A város, a község, a kerület, az üzem vagy az iskola társadalma finomabb rétegződésének megismerése persze nem megy máról holnapra és nem oldható meg minden esetben meglévő adatok tanulmányozásával. Akkor? Hajrá, jöhet a felmérés? – Várjunk még vele. Az első átfogó jellegű, felületi (de nem felületes tájékozódás után egy kicsit szabad spekulálni. Akár mindjárt a könyvtárképen. Igen, azon a bizonyos imágón, amelyet nem lehet ripsz-ropsz begyűjteni, átjavítani, lebélyegezni. Ne higgyük, hogy ezt a könyvtárképet kedveseik képe mellett őrzik a szívük felett a tényleges és lehetséges könyvtárhasználók. Feltehetően sokuknál, legyenek akár könyvtári törzstagok is, az Imádott és az Ennivaló képe mellett, a farkaskutya, a nyaraló és a Zalotnay Cini képe található. Azt se higgyük, hogy az a könyvtárkép a mi könyvtárunkra (vagyis az ő könyvtárára) vagy akármilyen igazi könyvtárra hasonlít is. Hasonlíttani fog viszont az ő könyvtárképe munkája, szabad ideje, jövője és – ha van – olvasása képére. Mi következik ebből? Hogy meg kell ismernünk a mélyen tisztelt publikum munkáját, szabad idejét, jövőjét – és ha van neki –, olvasását, de legalább arról kell tudni valamit, hogy itt és most nagyjából milyenfajta szabad idők, munkák és jövők vannak, és hogy a társadalom különböző rétegeiben hogyan néz ez ki. Ha már valamennyire ismerjük szűkebb hazánk, könyvtárunk vonzáskörének társadalmát, becsléseket tehetünk arra vonatkozóan, hogy a közelünkben milyen munkák, szabad idők és jövők találhatók. Becsléseinket nem árt ellenőrizni, de azért ne kapjunk bele egy komplex életmód, életminőség és értékrend vizsgálatba.

Mindezzel nem akarom azt mondani, hogy a könyvtár objektív képe nem tükröződik valamelyest ezekben a szubjektív képekben, hogy az előbbi nem alakítja az utóbbit. A könyvtár sokat javíthat vagy ronthat publikuma könyvtárképén. Tapasztalhattuk, hogy a könyvtár és a könyvtáros társadalmi lenyomata meglehetősen gyenge, hogy a könyvtáros munkájának társadalmi fontosságát általában nem értékeli magasra. A kétmillió munkást képviselő háromezer munkás 11 foglalkozás közül 10-et sorolt a könyvtáros elé, szóval elől ment a körzeti orvos, aztán az egyetemi tanár, majd a tanító, az üzemmérnök, a tanácsstíká, az újságíró, a regényíró, a Közért boltvezető, a kulturális igazgató, a bérelszámoló – és ha lett volna bizonyosan a cukrász, a fodrász, a búr a búrkalappal – és csak a szegény rokont, a raktárost sikerült nagy ügyel-bajjal megelőznie. Talán nem is olyan meglepő, hogy az érettségizett munkások és a könyvtárhasználók is így állították össze a társadalmi presztízsmenetet. Mindez nem zárja ki azt, hogy a könyvtárhasználók általában szeretik a könyvtárosokat, olyannyira, hogy amikor megkérdezik tőlük, hogy tetszett-e nekik ez vagy az a könyv, a kedvükért rávágják, hogyne, hadd örüljön szegény, hátha ezért kapja a prémiumot. Azt persze nem szeretik a séta közben az élet értelméről töprengő és egy útjába akadó könyvtárba belépő potenciális könyvtártag, ha a nagy kérdésére a válaszkérdés az, hogy abban a

kerületben lakik-e, és van-e jótállója. Szentképből nagyon könnyen lehet torzkép. Még akkor is, ha megvan a legnagyobb jóakarát. Például akkor, ha úgy mutatjuk be a könyvtárat, hogy elmagyarázzuk az ETO-t, és ki-behuzigáljuk a katalógusfiókokat ahelyett, hogy fogadnánk a látogatóval egy húszasba, hogy a könyvtár arra is képes választ adni, amire még a különleges tudakozó sem tud. Természetesen vannak ennél olcsóbb és szellemesebb módszerek is, tessék csak megkérdezni... Hű, de kevés név jut most eszembe. Erre is ki lehet írni egyszer egy pályázatot! Addig is ajánlom Katsányiék módszerét (I. Katsányi Sándor – Könyves-Tóth Lilla: *Felfedezem a könyvtárat*. Bp. 1976.), akik a könyvtár felfedezését a „Van-e élet a Marson?” kérdéssel kezdték.

Míg roppant rokonszenves könyvtárigazgatónk városa utcáit rója és szóban puhatolózik a könyvtár imágója után, kollégái az olvasószolgálat szélcsendes öbleiben szemtől szembe állnak a megismételhetetlenül egyéni olvasókkal, megannyi külön bejáratú személyiséggel, akiket ugyan jó lenne megismerni – akár le a mélytudatig –, de hát ez valóban reménytelen utópia. Igaz, sorsuk, mélylelkük, pszichéjük titkát hazaviszik magukkal az olvasók, de társadalmiságuk másféle titkaiból egyet-kettőt azért elárulnak. Akár úgy, hogy elszólják magukat, akár úgy, hogy megkérdezzük tőlük és ők minden további nélkül elmondják, akár úgy, hogy sokatmondóan titkolják.

Legalább azt kellene tudnunk, hogy lelkén és mélylelkén kívül még mit nem tudunk olvasóinkról, akit – lemondva a lehetetlenről – beleteszünk a „kedves olvasó” címkéjű skatulyába. Jó néhány könyvtáros kapott már megőrzésre olvasói örömeiket, bánatokat, saját készítésű verseket és akvarelleket, de még talán nekik sem jutott eszükbe, hogy az olvasó a könyvtárban nemcsak olvasó szerepében viselkedik. A kedves olvasót a könyvtárakban ritkán tekintik betolakodónak, fontoskodó hülyének, kultúrjampecnek vagy permanens strébernek, de az is elég nagy sértés, hogy csak kedves olvasónak nézik. A kedves beteg – aki már első alkalommal kitűnően játszhatja a beteg szerepét, akármi is polgári foglalkozása – első sorban mégiscsak kedves beteg az orvos számára, és így van ez jól, annak ellenére, hogy más a helyzet egy vakbeles és más egy hisztériás betegnél. Az utóbbinál lényeges információ lehet, hogy az illető édességbolti eladó vagy az édesipari tröszt személyzetis. Nos, az olvasó fontosabb szerepeihez rendeli az olvasó szerepet, és a könyvtárba sem mindig olvasó jelmezben, hanem az olvasmányt, információt, tájékozási forrást igénylő szerepének jelmezében jelenik meg. Miért baj, ha a tisztelt nagyérdemű olvasónak nézzük, és e szerint bánunk vele? Miért baj, ha nem sumér–magyar kutatónak, vitorláshajó barkácsolónak, különvéleményt hangoztató politikusnak, aktívának vagy passzívának, felfedezendő költőnek vagy leleplezendő szexuális tévelygőnek tekintjük? Ez első sorban azért baj, mert nem „külön bejáratú” olvasónak tekintjük őket, hanem az isten tudja mikor kialakult olvasóképünknek megfelelően. „A nők mind azt akarják”, mondja a férfiak jelentős része. „A férfiak mind azt akarják”, mondja a nők jelentős része. „Az olvasók mind azt akarják”, gondolja a könyvtárosok még mindig jelentős része. Akik ezt gondolják, vagy megmutatják az olvasónak, hogy mi a jó könyv, vagy azt adják nekik, amit megérdemelnek. Miről is van szó? Kissé leegyszerűsítve arról, hogy a közönségkapcsolat nem alapozódhat előítéletekre rimelő jelszavakra.

Nehéz eldönteni, hogy kisebb vagy nagyobb hiba, amikor az általános „olvasó” helyébe lép a „nőolvasó”, a „munkásolvasó”, a „parasztolvasó”. Ez az olvasókép remekül megfelel olyan kétes szándékú és eredményű könyvtárosi tevékeny-

ség vezérfonalának, mint az olvasótoborzás. Ha egyszer meghívnának egy olvasótoborzó toborzóra, a következőket mondanám el az olvasótoborzásra jelentkező kollégáimnak, előre közlöm, elrettentésül: Mi szükséges ahhoz, hogy az illető úgy érezze, hogy róla szól a könyv, amiért esetleg a könyvtárba kényszeríti magát? Az, hogy olyan legyen a mindennapi élete, hogy ezeknek a műveknek a közléseit ehhez közelállónak érezze, hogy felismerje, hogy köze van ezeknek a műveknek elétehez, és hogy értse a művek nyelvét. A mindennapi életet a közművelődés – beleértve a könyvtárat – természetesen nem határozza meg, a második és a harmadik feltétel megvalósulásáért már sokat tehet a műveket közvetítő közművelődési intézmény, ha a társadalom más intézményei elküldik az illetőt a könyvtárba.

Jó, ne toborozzon, de legalább menjen elébe az igényeknek, válaszolják sokan, mert megkívánják tőlük felettes szerveik. Ez szépen hangzik, de jelentése nem sokkal tér el a toborzástól. „Elébe lehet menni” az igényeknek egy olyan állomány kialakításával, amely a közeljövő új olvasóinak igényeit is kielégíti, és jelen lehet a könyvtár azok körében is, akik közül egyesek szerint toborozni kellene. A jelenlétéhez láttatnia kell magát. Ahhoz, hogy legyen erkölcsi alapja láttatni magát, újra és újra meg kell határozni magát, egyre magasabb követelményeket állítva. Rossz rágondolni, hogy mi történne akkor, ha a toborzáskor megcélzott réteg tréfás kedvében fogná magát, és bevonulna a könyvtárba. Mi várná ott őket? Ki tudnánk-e elégíteni igényeiket? Az olvasótoborzásnak van egy másik, egy hatásosabb módja is, ez pedig az olvasók megtartása, vagyis a meglévő olvasók jól tartása. A „Hozzon egy új olvasót!” ötletért sem lelkesedem, az említettek miatt, de javasolnék egy hasonló című mozgalmat: Bánjunk úgy olvasóinkkal, hogy ne riasszanak el tíz lehetséges olvasót! Ne feledjük – és ez is a közönségismeret fontos része –, hogy olvasóink nem egyéni olvasók, hanem csapattagok. Intézményeket, szervezeteket, csoportokat, üzemeket, brigádokat, barátokat, osztálytársakat, ivócimborákat, sorstársakat és hitsorsokat képviselnek. Azt nem gondolom, hogy reggelenként a kupamérkőzések és a folytatásos krimi helyett a könyvtári élményekről szoktak mesélni, de egy-egy éles benyomás, főleg ha negatív, szóba kerülhet. Szokás a „pihenő” olvasónak – aki persze nem olvasó szerepében pihen, hanem abban, amihez hozzáolvasott – ilyen levelet küldeni: „Kedves olvasónk! Sajnálattal látjuk, hogy könyvtári szolgáltatásainkat már régóta nem vette igénybe. Azóta könyvállományunk sok új könyvvel gyarapodott...” És így tovább, úgy értem, ilyen általánosságok, sajnálkozások, sóhajtozások, ígéretések és reménykedések. Hát először is szólítsuk az illetőt így: „Kedves Kovács úr!”, aztán így folytassuk: „Nagyon sajnáljuk, hogy múltkor nem sikerült megfelelő segítséget adnunk családja kutatásához (a freudizmus tanulmányozásához, ahhoz a keresztretjévenyhez, hogy nem találtunk hasonló könyvet a Via Malához stb.), most szeretnénk hibánkat helyrehozni avval, hogy...” és itt konkrétumokkal folytatódik. Zalapis-mányban sem dobszóval toborozták az olvasókat, legalábbis a múlt évben nem. Garabuly Józsi bácsi újságolta el mindenkinek a nagy hírt, hogy miket ki nem tud járni ez az istenadta könyvtáros. (Aki mellelleg nem is könyvtáros, hanem „csak” tanító, alapfokú könyvtáros tanfolyammal, szerény tiszteletdíjjal elcsábítva áll az intézmény élén.) Úgy történt, hogy Garabuly Józsi bácsi már több mint negyedszázada foglalkozott méhészettel. Egyszer még az egyik agrárfőiskola kísérletében is részt vett. Akkor hallott a kísérletet irányító adjunktustól valami vilinderes kasról. Egy pesti ember ilyenkor felhívja hobbytársát, a különleges tudakozót, vagy magát az adjunktust, Garabuly Józsi bácsi – talán természetes paraszt eszével, talán kifinomult könyvtárimágójával, ki tudja ezt már megállapítani – elbattyogott a könyvtárba. Ott éppen nem volt egyetlen méhészeti szakkönyv sem, de volt egy

könyvtáros, aki az egyik továbbképzésen magától Sallai Pista bácsitól hallotta, hogy akármelyik kis könyvtár küszöbét átlépve beléphetünk a világ összes könyvtárába. Ezt azért a zalapismányi kolléga nem vette készpénznek, de annyi kurázsiz volt benne, hogy felhívta a megyei könyvtárat. Nem részletezem, nemzetközi könyvtárközi kölcsönzés lett belőle, és az egyik novemberi estén nagyon sokan megismergették az Ausztráliából megérkező, stílszerűen szólva „emulátta” könyvet. Az ilyen dolgoknak híre megy, még Budapesten is. Véleményem szerint nem kell a könyvtár mellett agítálnunk, még a propagandát is csak módjával ajánlom, a meggyőző jelenléte, a párbeszédet annál melegebben.

A párbeszédhez szerepcsere, a másik szerepének megismerése, a másik szerepébe való beleélés szükséges. Vizsgáljunk meg ebből a szempontból is két jellegzetes közönségkapcsolatot. A partnerek az iskola és a szocialista brigád. Az iskolai osztályokat végigkolompoló, és a tanulókat a könyvtárba agitáló könyvtáros ma már a művelődéstörténeti panoptikum figurája. Most már az osztályok mennek a könyvtárba, ahol a könyvtárosok elmagyarázzák nekik az intézmény működését, használati módját. Bármennyire is érdekes a magyarázat – persze sokszor egyáltalán nem érdekes – ebben a kapcsolatfelvételen nemigen van szerepcsere, és ha igen, fonák módon. (Tudniillik a könyvtárat magyarázó könyvtáros néha kísértetiesen hasonlít a gyerekeket elkísérő és őket állandóan csendre intő tanárra.) Mi lenne, ha a gyerekek először egy izgalmas feladat keretében találkoznának a könyvtárral? A környezetismeret tantárgy keretében a gyerekek be-cserkészik és felfedezik az érdekes helyeket: a piacot, a pályaudvart és a könyvtárat. Ezután olyan házi feladatok következnek, amelyek könyvtári bújárkodást igényelnek. A konkrét feladat kapcsán érdemi, szerepcserét igénylő párbeszéd jöhet létre könyvtáros és olvasó között. Természetesen még hátravan a csoportos látogatás, de az „előőrök” már felkelthették az érdeklődést, várakozással, azaz bizonyos könyvtárképpel mennek a könyvtárba, amelyet színesebbé és pontosabbá lehet tenni a könyvtárbemutatáson. Csakhogy ennek legalább olyan izgalmasnak kell lenni, akár a felfedezőútnak, akár a könyvtáros segítségével megoldott házi feladatnak. Nem elég, ha a könyvtáros kedves és tárgyszerű? Nem! Az ilyen látogatások nyugodtan hasonlíthatnának a happeninghez, de legalábbis egy valóban rendhagyó órára kellene emlékeztetniük. Még ennél is bonyolultabb, de talán még hálásabb feladat a szocialista brigádokkal való kapcsolatfelvétel. Még mindig divat a szerződéskötés. Ezt többen a közönségkapcsolat egyik kifinomult formájának tekintik. Ebben a szerződésben a brigád vállalja, hogy beiratkozik a könyvtárba, havonként s fejenként egy könyvet kölcsönöz, a könyvtár pedig vállalja... Nos, nem érdemes részletezni. Azt vállalja, ami a feladata, pontosabban: kutya kötelessége. Mindez ékes szavakkal, ékes külsőségek (pecsétek, rajzolt betűk, iniciálé, mappa, áldomás) keretében. Értem, hogy sok szakszervezeti könyvtár életében fordulópontot jelenthet ez a konkordátum. Lehet, hogy a fejesek akkor figyelnek fel először a könyvtárra. Mégsem használnám erre az esetre a közönségkapcsolat terminust, hanem inkább a manipulációt, természetesen nem rosszalló értelemben. Mi a baj ezekkel a szerződésekkel? Hiszen emelkedik a könyvtártagok száma, a forgalom is emelkedik, hiszen a brigád olvasófelelőse rendszeresen viszi a könyveket a tagoknak... Álljunk csak meg egy pillanatra! Itt a baj. Ez az olvasófelelős, bármily aktív is, bármily talpraesett segédnépművelő, anakronizmus. Úgy vélem, az olvasás azon intim dolgaink közé tartozik, amely elidegenedhet tőlünk bizonyos fajta közvetítők beavatkozásával. Természetesen az olvasás nem csupán intim elemekből tevődik össze. Az adott könyv melletti döntést megelőző

heti tájékoztatás, ajánlás, az olvasás csendjét harsány viták válthatják fel. Az élmény már kétféle halmazállapotban jelenik meg: mint belső élmény, és mint közösségi tevékenység. Sokan vehetnek részt egy olvasmányélmény megalkotásában, de az olvasófelelős helyét nem találom. Nem akarom megismételni azokat a kritikai észrevételeket és építő javaslatokat, amelyeket már megírtam az *Olvasó munkásért* című „kalauzban”, csupán egy dolgot emelnék ki: a közvéleményt irányító kulcsberek megnyerésének fontosságát. Ez vérbeli közönségkapcsolat jellegű feladat. (Mármint az *opinion leader*-ek számba vévése és megnyerése.) A public relations és az *opinion leader* egy műfajt képviselnek, olvasófelelős a közönségkapcsolatban stílustörés. És ha az *opinion leader* és az olvasófelelős személye egybeesik, kérdezheti valaki ördögi ravaszsággal. Ha ezt az olvasófelelőst a brigád választotta meg, isten neki, ha a könyvtáros akasztotta ezt a táblát a vélemény irányítására, befolyásolására kiválóan alkalmas személy nyakába, feleslegesen tette, hiszen az illető „jó fej” szerepe sokkal markánsabb az olvasófelelősnél, és még az is előfordulhat, hogy ez utóbbi miatt a népszerűsége csökken.

Mit jelent még a szerepcsere? Először is az olvasói viselkedés alapos ismeretét. Ez pedig azt is jelenti, hogy a könyvtáros ne higgye magát közönsége egyetlen vagy akár fő olvasmányellátó intézményének. Az a könyvtáros, aki nem győzi bizonyos olvasóit „jó vastag” regényekkel ellátni, nem is sejti, hogy ugyanezek az olvasók hogyan viselkednek mint *Nők Lapja*, *Rakéta* vagy *Képes Újság* olvasók. Márpedig ez kulcsot adhat az olvasói visszajelzések rejtjeleinek a megfejtéséhez. A válogatás nélküli tévénezést egyszer tévérágcsálásnak neveztem el, aztán meglepődve tapasztaltam hogy a „magazínragcsálás” jelenségével is számolni kell, méghozzá nem kevesebb, mint milliós nagyságrendben: a képeslapokat elejétől végéig elolvasó, de napok múlva már szerzőkre, címekre, problémákra alig emlékező „olvasók” jellegzetes viselkedéséről van szó. Negyedük-harmaduk könyvtárba is jár. A könyvtárosok panaszkodnak, hogy nem mennek a novellás kötetek. Ez igaz, de sokuknak fogalma sincs arról, hogy a képes magazinok novelláit a könyvet nem olvasóknak is százezrei olvassák. Hozzá kell tenni, hogy közülük nagyon sokan nem is gondolják, hogy most novellát olvasnak, ők a lapot olvassák. Még tucatnyi hasonló jelenség vár feltárára, és tucatnyi a feltárt összefüggések alkalmazására.

A szerepcserében nagyon fontos a csaknem minden esetben ott lappangó *konfliktus helyzet* tudatosítása. Nem lehet nem tudomást venni például arról, hogy az iskola és a könyvtár olvasóvá nevelő tevékenysége bizonyos mértékig szükségszerűen, bizonyos mértékig pedig a helytelen szemlélet miatt eltér. A könyvtárosnak mindig szem előtt kell tartani, hogy diák olvasója nemigen nyilváníthat véleményt az iskolában a tanult művekről, hogy az iskolában nemigen van módja arra, hogy élmény alkotásait bemutassa. A diákok iskolai olvasmányai és „magánolvasmányai” közel sincsenek szinkronban. Amikor a könyvtáros tágitani próbálja a tanuló irodalmi értéktárát, kiegészíti, de provokálja is az iskolát. Néha ez a konfliktus egészen éles lehet. Előfordulhat, hogy a tanár az irodalmat képviseli (rosszabb esetben az irodalom tantárgyat), a könyvtáros viszont az olvasót. Természetesen a könyvtáros és az olvasó között is ott feszül mindig – a legharmonikusabb párbeszédnél is – a konfliktus lehetősége, hiszen értékrendjük, ízlésük, olvasói stratégiájuk erősen különbözhet. Eltérés lehet, és összeütközésre kerülhet sor az olvasmánykiadók kínálata és a könyvtáros kereslete között is. Összespomoghat-e a könyvtáros az olvasóval, szidva a könyvkiadást, leinthei-e a fontos könyveket hiányoló, és ezért a könyvtárat okoló olvasót a könyvtáros, aki egyszerre képviseli művelődéspolitikánkat, a könyvtárügyet és munkahelyét? Az igazi, a szerepcserén (ódivatúbban: a másik megértésén) alapuló párbeszéd megengedi, sőt megköve-

teli a konfliktusok felszínre hozását és megbeszélését. Megbeszélését inkább, mint a megmagyarázását, hiszen a legtöbb konfliktusnak több magyarázata lehet, és elképzelhető, hogy az egyiket a könyvtáros, a másikat a közönség képviselője mondja el.

Az olvasókkal való közönségkapcsolat fő vonása a nyitottság és a dinamizmus, a kapcsolat állandó keresése. A létrejött kapcsolatoknál is ez a legfontosabb tenni-való. Ezek – akármennyire is masszívnak látszanak – bizonyos mértékig mindig esetlegesek, és az a helyzet, az a szerep, az a feladat, amely létrejöttét indukálta, gyökeresen megváltozhat. Tanulmányozni kell a kapcsolat történetét. Vigyázzunk, a visszajelzések csalókák. Említettem már, hogy az olvasó elhitetheti a könyvtárossal, hogy jó könyveket ad neki, miközben csupán tökéletes módon kiszolgálta ízlését. Ha a könyvtáros észreveszi, hogy az olvasó kiénekelte szájából a lektürt, és volt bátorsága „kissé másfajta” könyvekkel próbálkozni, előfordulhat, hogy másodszor is megtéved: elhiszi, hogy az olvasónak ezek a másfajta könyvek is tetszenek. Az történik ugyanis nagyon sokszor, hogy a harmonikus könyvtáros-olvasó kapcsolat jegyében az olvasó hajlandó kedvünkbe járni, kedvünkért elolvasni és megdicsérni egy-egy olyan könyvet, amelyet a háta közepére sem kíván, de megteszi, mert bízik abban, hogy hamar elmúlik tőle ez a keserű pohár, és megint azokat a jó könyveket adja a könyvtáros. Ez a jelenség megismétlődhet könyvtáros és olvasócsoporthoz, könyvtár és intézmény viszonylatban is, például a rendezvények esetében.

A *Jesus Christ Superstar* című musical utolsó jelenetében Júdás ezt kérdezi Krisztustól: „Could Mahomet move a mountain or was that just PR?” A PR rövidítés feloldása az Országsh-szótárban nem public relation, hanem prizé-ring, illetve proportional representation. Mégis ezt a sort két kiváló műfordító is így fordítja: Mozdított-e hegyet Mohamed, vagy az egész csak propagandafogás? A public relations egyik jelentése ugyanis – ezt már tartalmazza az Országsh-szótár – propaganda. Ennek a szónak több konnotációja rosszalló értelmű. A mélyen tisztelt publikum tisztelete és alapos ismerete nélküli közönségkapcsolat tisztességtelen manipuláció, átejtés, erkölcsi és szakmai fedezet nélküli propagandafogás. Csak a mélyen tisztelt nagyjéreművel együtt tudunk hegyeket megmozgatni.

(1979)

LÉGVÁRAK VAGY VÉGVÁRAK?

(Mitől függ a közművelődési könyvtárak igénybevétele?)

„Holt lelkek” és „álruhás könyvtárhasználók”. Több külföldi szakíró a beiratkozott könyvtári tagokat megkülönbözteti a könyvtárhasználóktól, akiknek egy része nem kerül be a könyvtári „főkönyvekbe”, és az évi statisztikai jelentésekben sem szerepel, legfeljebb becsült arányuk. Ma még Magyarországon ez a két kategória az esetek túlnyomó részében egybeesik, de a ma már 1–2 százalékot kitevő „alkalmi használók” (egy-egy kérdéssel a könyvtárhoz fordulók, a „könyvtári előszobában” olvasgatók, a könyvtári rendezvényekre „betévedők”) aránya dinamikusan növekvő tendenciát mutat, nem utolsósorban azért, mert könyvtárosaink egyre nagyobb része mond le arról, hogy mindenáron beírassa az alkalmi látogatókat. Az „álruhás könyvtárhasználók” másik, az előbbinél lényegesen nagyobb csoportja alkalmanként vagy rendszeresen a könyvtárból származó könyveket olvas: a családtagokról, szomszédokról, barátokról, és ismerősökről van szó, akik hivatalosan nem tagjai, de hasznélvezői a könyvtárnak. (A Könyvtártudományi és Módszertani Központ egyik most folyó kutatása alapján úgy tűnik, hogy minden második közművelődési könyvtári tag mögött áll egy „álruhás könyvtárhasználó”!) A nem beiratkozott rendszeres hasznélvezők aránya a lakosság 5–8 százaléka lehet. Így a hivatalosan megállapított 21 százalékhoz további 6–10 százalékot lehetne hozzáírni. Csakhogy még nem ez a végeredmény, mert ebből le kell vonnunk a „holt lelkek” különböző csoportjait. Először is azokat, akik beiratkozásukkal be is fejezik könyvtári pályafutásukat. A „holt lelkek” másik csoportjába azok tartoznak, akik több könyvtárat is használva kétszer-háromszor is bekerülnek a statisztikába. Most folyó kutatásunk adatai alapján a könyvtári tagok 15–20 százalékát sorolhatjuk ebbe a kategóriába, ez pedig annyit jelent, hogy 3–5 százalék vonandó le „miattuk” a hivatalos 21-ből. Hogy mit kezdünk azzal a brigáddal, amelyik ugyan teljes létszámban beiratkozott és ez alkalommal meg is jelent a könyvtárban, de a továbbiakban az „olvasásfelelőssel” képviselteti magát, erre a kérdésre nem is olyan könnyű válaszolni. (Egy bizonyos: az utóbbi 4–5 évben az ilyen esetek száma jelentősen csökkent, ez pedig a szakszervezeti könyvtári olvasók táborának 1–2 százalékos látszólagos csökkenését eredményezte.) Úgy tűnik, hogy a hozzáadás és levonás után körülbelül 20–25 százalék volna a közművelődési könyvtárak szolgálatát igénybe vevők aránya, ám nem sokáig késik a pontosabb számítás és az elemzés. Maradjunk tehát a hivatalos 21 százaléknál, ami nemzetközi összehasonlításban a középszintet jelenti. Csakhogy ez a 21 százalék immár egy évtizede ismétli magát, sőt bizonyos mérések és adatok szerint nagyon lassan csökkenő tendenciát mutat, míg a könyvvásárlás két-háromszorosára nőtt 1964 és 1978 között, és a közművelődés egyes területein is impozánsan nőnek a mutatószámok. Hogyan ítéljük meg a könyvtárak hatékonyságát? Stagnálnak? Elérték lehetőségük felső határát? Szilárdan tartják magukat a számukra kedvezőtlen körülmények között? Mivel a mai Magyarországon az olvasás és a könyvtár nagyon szorosan összefügg, a magyarországi könyvtárak helyzetének megítélését az olvasás és olvasmányhasználat vizsgálatával kell kezdeni.

(Az olvasás esélyét befolyásoló tényezők) Az „objektív és szubjektív tényezők” felosztás nem szerencsés, hiszen az úgynevezett szubjektív tényezők legtöbbször a

szocializáció folyamán bensővé vált objektív tényező. „Vegyitiszta állapotban” nem létezik olyasmi, hogy valakinek megvan „objektíve” a lehetősége arra, hogy olvasson, de „szubjektíve” azért sem olvas, mert nincs kedve olvasni, ugyanis ez a „szubjektíve nincs kedve” nem csupán lélektani tényezőkkel, nem csupán a személyiséggel, hanem értékrendbeli, életmódbeli tényezőkkel: szokásokkal, csoportnormákkal, a „körülményekkel” is magyarázható. Az „objektív–szubjektív” felosztás helyett két nézőpontot javasolok: az egyénét és a társadalomét. (Természetesen kiegészíthetők volnának harmadikkal, negyeddikkel, ötödikkel is: különböző társadalmi csoportok, különböző időszakok és különböző társadalmi rendszerek nézőpontjaival is.) Az „országos átlag” és Átlag Lajos műveltsége a műveltségnek mint az olvasást befolyásoló tényezőnek kétféle nézete. Átlag Lajos olvasói státusának esélyét és színvonalát meg lehet becsülni az „országos átlag” ismeretében is, de nyilvánvalóan sokkal jobban saját műveltsége alapján. Ha már a műveltség szerepelt ebben a példában, nem árt valamit tisztázni: az iskolai végzettség helyett az olvasás esélyét befolyásoló tényezők sorában. A magyar szakirodalom legelsőként vagy a legelsőik között szokta említeni a munkamegosztásban elfoglalt hely (a foglalkozás) mellett. Az iskolai végzettség nem igazán „független változó”, hanem jól használható mutatója (mert „nagysága” az elvégzett osztályok számában „mérhető”) a műveltségnek, a munkamegosztásban elfoglalt helynek, a társadalmi helyzetnek, de valamennyinek csak egyik mutatója. A munkavégzés jellege és a végzett munka fajtája a legfontosabb tényezők egyike, ha azt vesszük figyelembe, hogy az ember a legtöbb esetben nem csak úgy általában, hanem valamihez olvas. Természetesen sok ember nemigen tudna mihez olvasni, ha csupán a napi munkájához lehetne, volna szabad hozzáolvasnia. A munkatevékenységeket már csak ezért is ki kell egészíteni a többi tevékenységgel, a közeleti és a szabadidő-tevékenységekkel. Úgy is lehetne fogalmazni, hogy az olvasást és az olvasmányhasználatot az össztársadalmi és az egyéni tevékenységek rendszere határozza meg. Igen ám, de bizonyos tekintetben a munka: az alkotás, a tevékenység, nemcsak mozgató, hanem okozat is, amelynek mozgatója az életmód, az értékrend, mely szintén mozgatója és mozgatóttja is az életmódnak, amelyben központi vagy mellékes helyet foglalhat el a munka, az alkotás, a szórakozás. Egyre inkább érzékelhető, hogy egyes tényezők helyett inkább bonyolult képlettel leírható tényező ötvözetéről lehet beszélni. Ebben a tényező ötvözetben fontos szerepe van a térnek és az időnek: ugyanis az olvasáshoz – mint minden tevékenységhez – megfelelő hely (külön szoba, íróasztal, karosszék, csend) és idő (az olvasás számára felszabadított idő) szükséges. Fontos és még alig tanulmányozott összetevője az olvasás terének és idejének a tevékenységek sorrendje és a tevékenységek átfedése. Elég csak arra gondolni, hogy milyen tevékenységek mögé kerül, milyen tevékenységek közé szorul az olvasás, hogy ki milyen tevékenységeket halaszt el az olvasás és milyeneket egy tévézés miatt. Ma már az általánosan elterjedt háttér rádiózás mellett a háttértévézés is egyre gyakoribb. Ilyen típusú „háttér olvasásról” már csak azért sem lehet beszélni, mert jóval nagyobb erőfeszítést kívánna, mint a másik kettő, de a villamosan utazó és a csendes zugba visszavonuló olvasó tevékenysége külön kategóriába sorolandó tevékenység. A nem és az életkor is fontos szerepet játszik, és döntő szerepe lehet a személyiségnek, az olvasó „személyes érdekelttségének”, fiziológiai állapotának, készségeinek, vagyis a biológiai és a lélektani tényezőknek is. A tevékenységek rendszere nagy részben átfedi, de nem foglalja magában egészen az emberi kapcsolatok rendszerét. (Amelyet természetesen a társadalmi pozíció, az értékrendszer és az életmód, valamint a személyiség is meghatároz a gazdasági tényezőkön kívül.) Az olvasási kultúrának is meg-

vannak a véleményirányítói, a legtöbb olvasónak ebben a tevékenységében is akad tanácsadója. Az emberi kapcsolatok rendszerében kitüntetett helye van az olvasás esetében is a családnak, mint a szocializáció alapvető intézményének. A család ebben az összefüggésben olvasást előidéző vagy akadályozó tevékenységek mozgatója, az olvasás tere, az olvasó irányítója, családi könyvtár alapítója és gyarapítója. Felfogható az olvasás a társadalmi folyamatok egyik szerényebb jelentőségű, de mással nem pótolható és olykor főszerepekhez jutó alrendszerként is. Így az olvasást és olvasmányhasználatot befolyásoló tényezők sorában szerepeltethető az olvasmánykínálat (az olvasmány formájában megjelenő értékek jelenléte), az olvasmányközvetítés (az „olvasmánycsatornák”, köztük a könyvtár is), az olvasás társadalmi tekintélye (presztízse). Mint másodlagos, de az olvasást és olvasmányhasználatot közvetlenül befolyásoló tényezőt kell kiemelni az előbbi tényezők hatására kialakuló olvasási készséget (technikákat) és az olvasási szokásokat (olvasói ízlést, olvasói érdeklődést, olvasói viselkedést).

(Akinek van, annak adatik) A könyvtár társadalmi szerepét és a könyvtárhasználat módját (elterjedtségét, intenzitását, tartalmát és módszerét), az olvasást és olvasmányhasználatot befolyásoló tényezőkön kívül a tevékenységhez és az intézményhez kapcsolódó sajátos (önmagát „belülről” meghatározó) tényezők szerepével is számolni kell. Ezek két csoportra oszthatók: az egyik tényezőcsoport az ellátottság, a másik a szokások nevet kaphatná. A könyvtárhasználat elterjedtségét, módját és színvonalát természetesen az is alapvetően meghatározza, hogy hol vannak és honnan hiányoznak a könyvtárak, hogy mi van és mi nincs a meglévő könyvtárakban, hogy mikor vehetők igénybe szolgáltatásaik, hogy milyen a könyvtárosok képzettsége és embersége, hogy milyen a könyvtár külső és belső képe, hogy milyen tevékenységet fogad be és kezdeményez a könyvtár, hogy milyen az „olvasáspolitikája”. Az ellátottsággal egyenrangú tényezőegyüttes a könyvtárhasználati szokások összessége, amelyben egyszerre mint ok és okozat szerepel a könyvtárról alkotott kép. (Természetesen ez is két nézetben: a társadalom és az egyén könyvtárképe.) „Mégfeszülhet a jó könyvtáros, ha környezetében nincsen becsülete a könyvtárnak, ha nem kap elég anyagi támogatást, ha passzív az olvasók” – hallani gyakran könyvtárosoktól. Ötven Somogy megyei község példája a kivételek közé utalja azokat az eseteket, amikor a három tényező, a könyvtáros személye, a könyvtár ellátottsága és a működés között nincs hármas pozitív vagy hármas negatív kapcsolat. Azt tapasztalhattuk ugyanis, hogy „érdekes módon” ugyanabban a faluban található a jó könyvtáros, a jól ellátott könyvtár és a jó eredmény, és a legtöbb esetben egy helyre került a gyengén „eleresztett” könyvtár, a gyatra könyvtáros és a gyenge eredmény. A jó működési feltétel és a jó működés együtt járása jóval könnyebben magyarázható, mint a gazdag könyvtár és az emberségben és szaktudásban gazdag könyvtáros „egymásra találása”, ám ötven eset tanulmányozása alapján úgy tűnik, hogy az „akinek van, annak adatik” elv ezen a területen is érvényesül, természetesen nem kizárólagos érvénnyel, de mint meggyőző tendencia.

(Olvasás az időmérlegen) Mit ér hát a 21 százalék? Mit ér akkor ha már tíz éve ugyanennyi, kérdezhetnénk vissza, ám ne feledjük, hogy a könyvtár hatóköre nagyobb részben az olvasást meghatározó tényezőktől függ, vagyis az olvasás helyzetétől. Az olvasás helyzete, úgy tűnik, rózsásabb, mint a könyvtáraké, ha az egy évben legalább egy könyvet elolvasók 65 százalékára gondolunk (a 14 éven felüli lakosság körében). Ez az arány ugyanis háromszor akkora, mint a könyvtárhaszná-

lóké, de az ilyen összehasonlítás számmisztika, hiszen ez a két arány így szembe-síthető: az olvasók egyik harmada könyvtárhasználó, második harmada lehetne, a harmadik nemigen lehetne, mert évente legfeljebb 4–5 könyvet olvas. Tegyük most az idő mérlegére ezt a 65 százalékot! Ez is legalább tízéves arány. Most folyó kutatásunk adatai alapján 38 százalékra becsüljük a könyvet nem olvasók, és 17-re a rendszeresen olvasók arányát. Tizennégy évvel ezelőttről a 38 százalékkal 41, ám a 17 százalékkal 23 néz farkasszemet, tehát többen kevesebbet olvasunk. Ugyanezen idő alatt 32-ről 13 százalékra csökkent a könyvek nélküli otthonok aránya, és 5-ről 15-re nőtt azoknak a családoknak az aránya, ahol 300-nál több könyv van. Létezik olyasmi, hogy az egyre több könyvvel rendelkező olvasó egyre kevesebbet olvas? Létezik: az olvasásra és tanulásra fordított idő 1963 és 1972 között napi 0,7 óráról 0,4 órára, tehát 40 százalékkal csökkent. Még egy adalék: míg országosan 23-ről 17 százalékra, Budapesten 39-ről 29-re, tehát jóval nagyobb mértékben csökkent a rendszeresen olvasók aránya 1964 és 1978 között.

A „valamivel többen a jóval többitől lényegesen kevesebbet olvasnak” rejtély megoldásához éppen a budapesti nagyobb arányú csökkenés adhat kulcsot. Ne csak a rendkívül időigényes (és más tevékenységek rovására időt rabló) televízió-nézést hozzuk fel magyarázatul, hanem a tevékenység lehetőségek választékának számottevő bővülését is. Talán elég most csak a barkácsolásra, a kiskertre, a televízióra és a diszkóra utalni. Az utóbbi másfél évtized alatt nagymértékben megnőtt az olvasás „vetélytársainak” száma. Innen, a tevékenységrendszer bővülése felől nézve így fogalmazhatunk: az olvasás fontosságát, szükségességét, vonzerejét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a növekvő (és csábító) lehetőségek között megtartotta helyét, hiszen nem olvasnak kevesebben, és a kevesebbet olvasók is elkötelezik magukat az olvasás mellett, még a növekvő számú el nem olvasott könyvek szavazataival is. Innen nézve a könyvtárat használók és a könyvtárból kölcsönzött könyvek nem csökkenő aránya is kedvezően értékelhető. A könyvet olvasók 62 százalékos aránya (a 14 éven felüli lakosság körében) világviszonylatban is számottevő eredmény. Természetes az ezt az arányt növelni óhajtó elégedetlenség, ám az olvasást befolyásoló tényezőegyüttes működését vizsgálva türelmet kell parancsolni magunknak. A közeljövőben nemigen várható, hogy több idővel gazdálkodhat az olvasó. Láttuk, hogy sem az iskolázottság emelkedése, sem a szellemi munka végzése, sem a városiasodás, sem az életszínvonal emelkedése nem eredményez közvetlenül és rövid távon több olvasást akkor, ha lényegesen nem változik meg életmódunk és értékrendünk (és ha nő a végezhető tevékenység választéka).

(„Szent könyv” és a „mihaszna könyvtár”) Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy a 62 százalékot kitevő könyvolvasók rendszeresen olvasó „törzsgárdája” továbbra is csökkenni fog. Ezt bizonyos mértékig ellensúlyozza két másik típusú olvasás: a sajtóolvasás és az olvasmányhasználat lassú, de töretlen növekedése. Az olvasmányhasználat további, szélesebb körű elterjedése az iskolától kapott ösztönzésektől várható. Jelentősebb változások észlelhetők a könyvolvasmányok szerkezetében is. Még mindig a regény a fő olvasmány, de egyre nagyobb teret kapnak az ismeretközlő olvasmányok is. Az utóbbi időben elsősorban a történelmi témájú olvasmányok látványos térhódítására figyelhettünk fel. Ezek a változások az olvasmánycatornák megválasztásában és használati módjában is változásokat eredményezhetnek, hiszen az ismerethez jutás következménye további ismeretek szerzése, az ismeretek elmélyítése, kutatás, búvárkodás, amelynek színtere áttevődhet az otthoni könyvtárból a közkönyvtárba.

Bonyolultan, ellentmondásosan alakul a könyv és az olvasás társadalmi rangja. Az ötvenes években érvényes „művelődés = olvasás + tanulás” meghatározást jóval gazdagabb művelődésfogalom váltotta fel. Természetesen nem a valóságot hívebben tükröző művelődés- és műveltségfogalmak ártottak az olvasás ügyének, hanem vulgarizáló és önkényes értelmezéseik. Nyilvános támadás természetesen nemigen éri az olvasást az Olvasó népert-mozgalom korában, ám társadalmi tekintélye mégsem megfelelő, és nap mint nap érik kisebb-nagyobb sérelmek. Ma már az olvasás fontosságát általában kevesen tagadják, de adott esetekben, amikor dönteni kell, amikor választani kell olvasás és valami más között, akkor a könyv rendre a rövidebbet húzza. (Az Onedin család tévéfilmsorozat kedvéért a legrigorózusabb háziasszony is hajlandó másnapra hagyni a mosogatást, de esze ágában sem volna megtenni ezt a könyv kedvéért.) Nemcsak nem elegendő, de nem is a legjobb minőségű a könyv tekintélye: az olvasóról és az olvasásról alkotott kép eléggé konzervatív, tehertétele a „szent könyv” bigott tisztelete, mennyiségi elemek uralják a minőségi olvasás rovására, a passzív olvasás kerül előtérbe az aktív olvasmányhasználattal szemben. Az olvasás tekintélyének a neves közéleti személyiségek, politikusok, államigazgatási és kulturális vezetők tájékozatlanságát eláruló, erősen szubjektív kijelentései is sokat ártnak, amikor például a közművelődési könyvtárak bezárását javasolják, vagy amikor az irodalmi művek könyvtári beszerzését tartják feleslegesnek. Ezek a „könyvtárellenes” kijelentések mélysegesen olvasásellenesek is, mert éppen az olvasmányválasztékot szűkítenék, és így az olvasó szabadságát korlátoznák. Mi lehet az oka annak, hogy ilyen kijelentések eléggé gyakran hallhatók „fenn” és „lenn” egyaránt? Az a tény, hogy a viszonylag még mindig olcsó könyv vásárlásának üteme már évtizede töretlenül emelkedik, és így az olvasmányok háromnegyed része vásárolt könyv, sokakat megterheszt. Nem veszik figyelembe, hogy egyre növekszik az elolvasatlan saját könyvek hányada is (ami természetesen nem tragédia, még csak pazarlásnak sem nevezhető), s hogy az olvasásra egyre kevesebb időt fordítók már lelkiismeret-furdalásból is vásárolnak könyvet. (Az idő a legdrágább, a könyvesbolti könyv olcsóbb mint a könyvtár, mert a bolti könyvért csak pénzt kell fizetni.) A felszabadulást követő másfél-két évtized a magyarországi olvasás történetének egyedülálló korszaka: a lenyűgöző méretű mennyiségi felfutás. Ez a korszak a magyarországi könyvtárügy történetének is fényes korszaka. A fejlődés azonban több szempontból is ellentmondásos volt. Az új olvasók jelentékeny hányada egyebek között éppen saját könyveivel tette otthonosabbá lakását, és azok nagy része, akik ily módon meghonosították otthonukban a kultúrát, akár évtizedekig úgy érezhetik, hogy lényegében megtettek mindent: immár karnyújtásnyira van tőlük, ami számukra évtizedekkel azelőtt elérhetetlen volt. Így alakul ki számukra a teljesség látszata. Igaz, hogy eléggé pozitív kapcsolat van a könyvtárhasználat és a könyvvásárlás között, de korántsem olyan erős, mint sokáig gondoltuk, hisz több százazres azok köre, akikre ez nem érvényes.

(Mi van az átlagok mögött?) Míg a közművelődési könyvtárak állománya tíz év alatt (1968 és 1978 között) majdnem 80 százalékkal nőtt, a beiratkozott olvasók, a látogatások és a kölcsönzött kötetek száma alig-alig változott. A stagnálás, a telítődés vagy a hanyatlás látszatát is kelthető tények értelmezése és értékelése nem könnyű. Megállapítható, hogy a könyvtár tartja hídfőállásait a változó világban, változó társadalmunkban és közművelődésünkben, amikor jó néhány intézmény és tevékenység jelentős teret veszít. Mégsem menthető fel a könyvtár olvasótáborának bővítésének kötelezettsége alól. Ennek azonban az elszánáson kívül egyéb felté-

telei is vannak, és a kellő feltételek esetében is maradnak akadályai. Az ellátottság fejlettebb szintjét feltételezve a könyvtárak olvasótábora az ország lakosságának 30–40 százalékát érheti el, de többet aligha, mert a legjobb kapcsolatszerzés, a leghatékonyabb propaganda és a legerőszakosabb rábeszélés sem bírhatja rá a jelenlegi olvasótábornak azt a harmadrészét a könyvtárhasználatra, amely csak ritkán vesz kezébe könyvet. Ezzel a 30–40 százalékkal természetesen még mindig elmaradnánk olyan országok mögött, mint Dánia vagy a Szovjetunió, ám ne feledjük, hogy a könyvtárhasználók aránya csak az egyik mutató egy ország könyvtárainak hatékonyságát illetően. Ma a Szovjetunióban csaknem háromszor akkora a könyvtárba járók aránya, mint Magyarországon, de a szovjet könyvtártagokra jutó kölcsönzött kötetek száma kisebb, mint a magyar könyvtárhasználóké, és jóval kisebb a szovjetunióbeli otthonokban található könyvek száma, mint a magyar házikönyvtáraké. (A szovjet kisvárosokban élő családoknak mindössze 34 százaléka rendelkezik 50 kötetesnél nagyobb könyvtárral. Magyarországon 51 százalékuk.)

Hogyan ölthetnének testet az olvasó lakosságnak ma még nagyobb részénél egyelőre rejtőző (mert fel nem ismert) könyvtári szükségletek? Megkönnyíti a választást, ha az átlag mögé nézünk, mert azt Sárdy Péter tette, amikor a *Településeink könyvtári ellátottsága* című kiadvány adatait elemezte. Sárdy észrevette, hogy eléggé nagy az átlagok mögötti szóródás, egyes településeken nőtt, máshol csökkent a könyvtárhasználók száma, és ez nem magyarázható csupán a település lakosságának növekedésével vagy csökkenésével. Észrevette azt is, hogy a lakosság 20 százalékát képviselő főváros a könyvtári alapterületnek csak 5,4, az állománynak csak 8,2, az olvasóknak csak 10,3 százalékát mondhatja magáénak; hogy Budapesten csak egy kötet jut egy lakosra, míg vidéken 2,8. Azt is megállapította, hogy ahol jelentősen nőtt a könyvtári alapterület, nőtt az olvasók aránya is, és ott kirívóan alacsony az olvasók aránya, ahol az ellátottság mértéke is alacsony.

(*Komámasszony hol a könyvtár?*) Hol csökkent az utóbbi évtizedben a könyvtárhasználók aránya? Elsősorban azokban a falvakban, ahol előregszik, kihal a lakosság, és azokban a városokban, ahol már az új lakótelepek felépülése előtt sem volt megfelelő könyvtári ellátás (mint például Pécsen). Akár a faluból, akár a szanált belvárosból költözik az egykori vagy a lehetséges könyvtárhasználó a lakótelepre, rendre hiába keresi a könyvtárat, és tapasztalatok szerint messzebb már nem is nagyon keresi, ha közelében nem találja. Hogy hány lakótelepi lakos szünetelteti könyvtári tagságát, nem tudjuk, de számuk százazres nagyságrendű. És hány lakótelepi lakos kapna kedvet a könyvtárhoz, ha beleütközne a könyvtárba bevásárláskor? (Van a falusi könyvtárakba járók számbeli megfogyatkozásának egy másik oka is: az a gyarapító-haszonelvű szemlélet, amely a háztájiban végzett munka eredményeit tekintve a népgazdaság számára rendkívül hasznos, a falusi művelődésnek azonban fékje. Másképpen megfogalmazva: a jól jövedelmező háztájiban végzett második műszaknak magas ára van, a pihenés, a szórakozás és a művelődés részarányának lényeges csökkenése.)

(*Mitől morzsolódik le az olvasó?*) Nem eléggé átgondolt a könyvtárak „olvasáspolitikája”, sok helyen feleslegesen erőltetik az olvasótoborzást, ugyanakkor elhanyagolják az olvasók megtartását. Sajnos, könyvtárosaink többsége, „fekete-fehér” gondolkodásmóddal csak könyvtártagokat és könyvtárat mellőzőket lát, mintha elfelejtené, hogy a 21 százaléknyi könyvtárhasználó mellett 32 százalék

azoknak az aránya, akik valamikor könyvtári tagok voltak! A lemorzsolódás oka természetesen elsősorban az, hogy a könyvtárból kimaradók életéből elmaradtak azok a késztetések, amelyek könyvtárhasználatra ösztönözték őket, ám az okok között a nem kellő színvonalú szolgáltatással is számolni kell. Most érdemes visszaidézi a Somogy megyei ötven könyvtár példáját, a könyvtárosellátottság eredmény meglepő „összhangzatait”, és azzal a ténnyel szembesíteni, hogy a tanácsai hálózatban 50 százalék a képzetlen könyvtárosok aránya. Naiv leegyszerűsítésnek tűnik, mégis bizonyítható, hogy sokan a könyvtáros „kedvéért”, azaz személyéért (egyéniiségéért, szaktudásáért, emberségéért) járnak szívesen könyvtárba. Csupán a képzés színvonalának javítása 2–3 százalékkal növelheti a könyvtárlátogatók arányát. A könyvtár külső és belső képe is sok olvasót tart távol, mert az olvasó elegánsabb közintézményekhez szokott hozzá. Érdemes elgondolkodni azon is, hogy hány olyan könyvtártag feszeng a szellemi ínségkonyha külsejű könyvtárban, akinek a lakása esztétikusabb külsőt mutat, mint a kívül düledező, belül penészedő könyvtár.

(Szellemi találkahely) A könyvtár természetesen nem csilloghat-villoghat úgy, mint a diszkó vagy a táncház, a neves popzenészekkel szemben „csak” országos híreű írókat vonultathat fel. Nem is volna tisztességes dolog látványos rendezvényekkel csalogatni be az utcáról az új könyvtártagokat. Ha azonban a könyvtár, érezvén határait és lehetőségeit, a város dolgozószobája, „irodalmi szalonja”, „szellemi találkahelye” lesz – azaz kiválót nyújt a közművelődés „kamaraműfajaiban” –, szélesítheti törzsgárdáját, növelheti szövetségesei táborát, megnyerheti a még távol maradó értelmiséget és diákságot. Nem a „jól jelenthető” rendezvények számát kellene növelni – ezeknek sehol sem lett tartós olvasóközönség az eredménye, sőt sok helyen éppen az olvasók, a fő tevékenység elhanyagolása –, hanem a könyvtár lényegi tevékenységéből kinövő, abba szervesen bekapcsolódó formákat. Van tehát több lehetőség arra, hogy a közművelődési könyvtárak több olvasót érjenek el, csodát azonban nem tehet a könyvtár, lényeges előrelépés nem tehető csupán a „megadott keretek között hatékonyabb munkával” jelszó kiadásával. Ha a közművelődés irányítói is megbizonyosodnak afelől, hogy a könyvtárak körében magasabb a jól és alacsonyabb a gyengén működő intézmények aránya, mint a művelődési házak körében, akkor a következő ötéves tervben bizonyára nem kapnak majd ötször kevesebbet a jobban működő intézmények, és az sem ismétlődik meg, hogy egyes években 20–30 százalékkal emelkedik, más években 30–50 százalékkal csökken az állománygyarapítási keret nagysága (mint történt 1969 és 1978 között), mert ezek az ingadozások legalább 1–2 százalékos olvasói lemorzsolódást eredményezhetnek. A közép- és a felsőfokú településeken optimális feltételekkel működő „kisugárzó” könyvtárak, a falusi iskolával egy fedél alatt, egy korszerű összetett (komplex) intézmény keretében működő „végvári könyvtárak”, az iskolára épülő lakótelepi könyvtárak, a kisebb településeket ellátó bibliobuszok olyan rendszert alkothatnának, amelyek az emberségük és szaktudásuk révén népszerűvé váló könyvtárosaikkal nagymértékben serkentik a könyvtárra szoruló, de eddig még a könyvtártól kerülő olvasókat, hogy az olvasmányhasználat egyik legkorszerűbb módja mellett döntsenek. Ne feledjük: nem a könyvtár szerzi, hanem a társadalom küldi az olvasókat a könyvtárba. Csak legyen ezeknek hova (kihez, miért) menniük!

(1980)

PILÓTAHALAK PEDIGLEN KELLENEK!

(Gondolatok a véleménytárban)

Hogyan lehet a könyvtár egyszerre az értékközvetítés, a nevelés és a nyilvánosság intézménye, és könyvtár? Csak úgy, ha a könyvtáros megfelelőképpen ismeri magukat az értékeket, az értékeket igénylők értékrendjét és az értékközvetítés folyamatát. Ha nem, akkor a könyvtár legfeljebb kultúrbüfé, olvasási elsősegélyhely vagy agitációs központ lehet. „Másodrendű frissesség, ilyen nincs! Frissesség csak egyféle létezik, elsőrendű és egyben ez az utolsó is. Ha a hal másodrendű frissességű, az azt jelenti, hogy bűdös, romlott.” Woland mondja ezt Ivan Fokicsnak A Mester és Margaritában, aki adott esetben bűfés, de akár könyvtáros is lehetne. Bizony, nevelési, orientáló, tudatformáló módszereink többsége másodlagos frissességű, és ebben mi is felelősek vagyunk, akik az olvasót és az olvasmányközvetítést vizsgáljuk. Hogy ne kerüljünk mi, olvasáskutatók és könyvtárosok Ivan Fokics szomorú sorsára, át kell gondolnunk alaposan feladatainkat.

Talán Tóth Béla „bibliofabulája” tette számomra leginkább emlékezetessé a IV. Országos Könyvtárügyi Konferenciát. A „szögedi Ezópus” a városatyák és a könyvtárosok egymásrautaltságáról beszélt, ígygen példálózva: a nagy bálnák-hal pilótahalak vannak. Eddig a fabula. Ha szót kaptam volna a konferencián, így folytattam volna a mesét: És ha nincsenek pilótahalak, mert elfogynak, mert félnek a hatalmasoktól, mert nem tanultak meg jól navigálni? Akkor baj van. Ezért esnek a derék cetek a bálnavadászok és az olajfoltok áldozatául, és ezért romlik egyre a cet, cápa arány. A fenéklakó remeterák nem segíthet, hiába imád olvasni, ha nem akar feljebb jutni. Az ilyen-olyan halacskák sem segíthetnek, mert ők élnek, mint hal a vízben, és kész. A bálna csak óvatosan megszűrve fogyasztja az információt: plankton le, pilótahal ki, jelezhet, tájékoztathat tovább békével. Rájuk van szorulva, pedig ő az emlős. A cápa meg habzsolja a krimit, a vadászkalandot és a tájékozatlan pilótahalat. Valamit ki kell találni, mert már a delfinek sem mosolyognak úgy és annyit, mint ezelőtt.

(*Olvasás, olvasmányhasználat, értelmezés*) Ha a forradalom sem cél, hanem eszköz – engem legalábbis meggyőzött erről *Lunacsarszkij*, akit Rózsa György idézett a konferencián –, akkor az olvasás még kevésbé az. Önmagában nem érték, csak eszköze az érték közvetítésének, befogadásának és létrehozásának. Valamihhez, valamiért, nem ritkán valami helyett vagy valami ellen olvasunk, és éppen ez a valami – valamilyen tevékenység, feladat, érték –, amihez az olvasmányt (mint értéket) közvetítő intézmény szolgáltató, tájékoztató és ajánló tevékenységével kapcsolódhat. Következésképpen az olvasóvá nevelés háromféle tevékenységet jelölhet: először az olvasás technikájának elsajátíttatását, másodszor az olvasmányok és információk helyes és hatékony használatának megtanítását, harmadszor az olvasmányok (a szövegek) alkotó módon történő, értelmező olvasásának elősegítését. Ezek mindegyikét (természetesen főképpen a legelső) joggal sorolhatja legfontosabb feladatai közé az iskola is, a könyvtár pedig elsősorban az olvasmányhasználatra nevelést tarthatja leginkább saját feladatának.

(*Katalizátor és kihívás*) Ha a nevelést nem felülről lefelé irányuló, felvilágosító és „kikupáló” tevékenységnek érezzük, hanem a társadalmi beilleszkedés, az ér-

tekek elsajátítása (a szocializáció) célszerű folyamatának valljuk, akkor nem nehéz belátni, hogy az olvasmányközvetítés és a nevelés, a tájékoztatás és a nevelés ugyanazon dimenzióba tartozó fogalmak. Ebből viszont az is következik, hogy a könyvtár egyike köznevelési funkciójú közművelődési intézményeinknek is. Az ilyen feladatú intézmények közötti munkamegosztás keretében a könyvtárak elsősorban a hozzájuk képest külső tényezők és intézmények által elindított *folyamatok felerősítői*. Ez a látszólag szerény kiszolgáló, katalizáló, kisegítő feladat korántsem mellékes szerep, kedvező esetben ugyanis ez a „kiegészítő tevékenység” optimális erősségű kihívás, indítás, pályamódosítás, kibontakozás felgyorsítás lehet. Olyan szolgálat lehet a könyvtáré, amely magába foglalhatja a kezdeményezés, a kritika és a megváltoztatás elemeit is. Egy ilyen könyvtárat már joggal tekinthetjük – mind az „egyszerű olvasók”, mind művelődésügyünk irányítói – az iskola után a közművelődés egyik legfontosabb alapintézményének.

(*Véleménytárak és végvárok*) A társadalom szükségletei és igényei eredményei is a szükségleteket kielégítő tevékenységeknek. A könyvtár, amikor válaszol – azzal, ahogy és amit válaszol – igényesebbé teheti a hozzá forduló társadalmat, újabb szükségleteket fejleszthet ki, például a *kérdés szükségletét*, a többféle válasz igénylésének szükségletét. A könyvtárat nem szellemi ínségkonyhaként, nem könyvkocsmaként, nem kultúrcikkkelcsönzőként, hanem rendeltetése szerint használó már tudja, hogy a könyvtár az emberiség kérdéseire adott *válaszkísérletek* gazdag gyűjteménye, hogy nem csak adattár, hanem *véleménytár* is. Mint az értékek, vélemények és kérdések egyéni szükségletekhez is igazodó mozgékony közvetítője, a könyvtár jelentős mértékig kibővítheti hatókörét, megnövelheti hatékonyságát, megújíthatja ars poeticáját, de csak akkor, ha biztosítja működésének objektív és szubjektív feltételeit, és csak akkor, ha még sokkal tudatosabban vállalja a nyilvánosságra hozó, az értékelő, a kritikai és az orientáló tevékenységet. Igen ám, de van-e realitása egy könyvtár jövőjének manapság, amikor az „olvasásügy” esélyei nem a legkedvezőbbek? A könyvtár helyzete ebben a vonatkozásban szerintem egészen sajátos: még akkor is növekszik szerepe, ha netán az olvasás ügye rosszabbra fordul (sajnos erre is van némi esély). Ez esetben a könyvtárak az olvasás végváraivá válnak, és az olvasás jövője majd sokban függ ennek a végvári rendszernek az erősségétől.

Egy filozófiai rendszert cáfolni nem azt jelenti, hogy elvetjük, hanem hogy továbbfejlesztjük. Nem azt jelenti, hogy helyettesítjük egy másik, egy ellentétes rendszerrel, hanem azt, hogy belefoglaljuk valami magasabbba. *Lenin* gondolkodott így, az az értelmiségi, akinek világos elképzelései voltak az igazi könyvtárról is. Ma még többnyire nem ilyenek a könyvtárak. A szocialista országokban sem. Hiányoznak polcaikról igen gyakran azok az értékek, amelyeket csak megőrizve, a *magasabbba belefoglalva* lehet túlhaladni, amelyeket ma még gyakran az ellenes ideológia címkével látunk el, elfeledve, hogy értékközvetítők vagyunk, és nem érték kiszűrők.

(*Több könyvű iskola, sok könyvű könyvtár*) A helyzetüket és feladatukat reálisan érzékelő könyvtárosok (mint hivatásos pilótahalak) nem szeretik, ha a könyvtár jelzői „leg”-gel kezdődnek. Nem osztják például az *Olvasó Nép* folyóirat szerkesztőinek véleményét, mely szerint (mint ezt állandó rovatcíme hirdeti) „A legfontosabb: a könyvtár”. Ők ezzel szemben azt vallják, hogy a legfontosabb az iskola, amelynek a könyvtárak fontos szövetségesei. Ebben a „szent szövetségben” fontos, néha kényes, néha lehetetlenül nehéz szerep jut a könyvtárnak. Iskolarend-

szerünk ismeretátadó és ismerethasználatra nevelő tevékenységét ma még nem alapozza eléggé következetesen arra, hogy a tudás dialektikus egysége a tudásnak és a nem tudásnak. Nem az egy könyvű iskolával akar versengeni a sok könyvű könyvtár, hanem a több könyvű oktatást támogatni még több könyvével. Az iskolai oktató-nevelő tevékenységet ma még ugyancsak fékező kötöttségek egy részétől már (vagy mindig is) mentes könyvtárak tájékoztató-nevelő tevékenysége jobban megközelítheti eszményeinket, ám ez nem érinye és behozhatatlan előnye a könyvtárnak, hanem az együttműködés eredményekkel kecsegtető lehetősége. Különösképpen a „konvertibilis készségek”, a munkakultúra és a rendszerben gondolkodás fejlesztését, valamint a „termelési készségeket” is fejlesztő hasznos kedvtelések olvasmánnyal és információval való segítségét várhatja joggal a társadalom a könyvtáraktól ebben a tekintetben.

(*Problématár és agora*) Jó lenne időnként a közművelődési jelzőt, a közművelődési könyvtár lényegét jobban érzékeltető „nyilvános” jelzővel felcserélni, és bevonni a könyvtárat mint értékközvetítő intézményt a nyilvánosság és a demokrácia problémakörébe. „A nyilvános könyvtár a frontvonalon áll a szellem szabadságáért folytatott harcban”, jelenti ki kissé patetikusan Robert Usherwood, angol könyvtáros, ám következő mondata a múlt századokból a mába kapcsol át: „Ameddig mindenfelé vannak könyvtárak, a nemzeti és nemzetközi méretű agyamosás komoly nehézségekbe fog ütközni.” Sem világnézet, sem politikai állásfoglalás nem képzelhető el különböző választási lehetőségeket megjelenítő tények és érvek nélkül. Így a társadalomnak úgyszólván minden rétegét érintő világnézeti és politikai nevelés korszerűbbé, hatékonyabbá tételében továbbra is felelős szerep kínálkozik a könyvtárak számára. Mivel egyre kevésbé állják meg helyüket a fekete-fehér magyarázatok és az ezekből kiinduló tudatformáló stratégiák, ezért olyan könyvtárra van (és lesz) szükség, amely érzékenyen reagál a vitákra, a különböző nézetek közötti párbeszédre. Fokozottan figyelembe kell venni a könyvtáraknak is, hogy az elkövetkező évek kulcskérdése a demokrácia, a közélet és a nyilvánosság szocialista változatának kidolgozása. A társadalom mint megrendelő e téren sem kíván keveset: a cselekvőbb és tudatosabb közéleti szerepre vállalkozó állampolgárok számára elemzőbb, realistább és kritikusabb társadalomképre és problématárakra van szükség. A demokratizálódási folyamatnak tükre és serkentője, közvetítő csatornája és döntéselőkészítő műhelye, ha lehetséges, még agorája is kell legyen a könyvtár, mint ahogy néhány – sajnos még nagyon kevés – helyen már az is. Az olvasott és tájékozott ember, vagyis az igazi *homo politicus*, aki alkalmassá válik a szabatos véleménynyilvánításra, nagyobb aktivitással és eredményességgel lehet ügyek szószólója, döntések előkészítője és kritikus. Ezt a folyamatot felgyorsíthatja a nyilvános könyvtár, mint a nyilvánosság iskolája és egyik gyakorlótere. Számolni kell ugyanis azzal, hogy egyre több állampolgár igényli az adott kérdés több oldalú megvilágítását, eddig elhallgatott vagy megmásított tények és vélemények hozzáférhetővé tételét, a gyakran idézett, bírált vagy cáfolt szerzők eredeti műveit, általában azt, hogy utánanézhessen a dolgoknak.

(*Permanens önművelés*) A közösségi ember személyiségként vesz kézbe egy könyvet, hogy kinyitva és olvasva azt belépjen azoknak a láthatatlan és mégis létező közösségébe, akik már olvasták ugyanazt a könyvet. Mint a közösség (mely továbbra is vezető értékünk) komplementer fogalma, egyre inkább előtérbe kerül a személyiség, ebből következik az empátia és a tolerancia elsajátításának fokozódó igénye. Az emberismeret és az önismeret igényének növekedésével a permanens

művelődés olvasmányközvetítő intézménye a *permanens önművelés* szolgálatával kell bővítsé szerepkészletét. Az ehhez kapcsolódó, talán legfontosabb társadalmi megrendelést így lehetne megfogalmazni: a *szocializmus emberi dimenziójának* kimunkálása. A jövőképfarmálás, az életmódváltás, az értékrend és célrendszer kialakítása, a rutinból való kiugrás, a konfliktusok és a kudarcok feldolgozása megfelelő készségek nélkül megoldhatatlan. Ezeknek a készségeknek a meggyőző keresztesítéséhez – mivel elsajátításukhoz ma még intézményes segítséget alig kaphatunk – ugyancsak komoly segítséget nyújthat az erkölcsi és világnézeti nevelést is jelentő *esztétikai nevelésben* is résztvevő könyvtár. Ez a feladat ugyanúgy magában foglalja a mindennapi élet esztétikumával (az öltözködés, az étkezés, a lakás, a testkultúra, a viselkedés, az ünneplés, a szórakozás) foglalkozó könyvek, mint a „*változtasd meg életed!*” programját érzékletesen megjelenítő művészi alkotások közvetítését. A tetemes anyagi és szellemi energiákat felemészítő, ám elsősorban mennyiségelvű olvasómozgalmacsák (a *Darvas József* indította, ma a *Hazafias Népfront* által irányított *Olvasó Népért-mozgalom* vadhajtsái) csak igen szerény eredményeket könyvelhetnek el. Jóval komolyabb sikerre számíthat az érzelmi, az erkölcsi, és az esztétikai nevelés területein a könyvtár, ha hagyják belemélyedni ebbe a rendkívül bonyolult, nagy türelmet és szakértelmet kívánó munkába, ha – mint *Arató Attila* fejtette ki egy konferencián – nem szoktatják ezek a mozgalmacsák a könyvtárosokat felületes látszatomunkákra.

(*Alapkő a gazban*) Az új könyvtári ars poeticákhoz azonban pénz, paripa, fegyver is szükségeltetik, ebből pedig nem ígérkezik sok. „Márpedig nagyobb összegek nélkül nem lesz változás”, figyelmeztetett *Arató Attila*. „Letettük ünnepélyesen az alapkövet. Talán azt az illetőt kellett volna befalazni, aki letette, akkor talán nem nőtte volna be a gaz. Most, négy év múlva, amikor talán mégis elkezdenénk egyszerűen nem találjuk. Az alapkövet, nem az illetőt.” Egy új városi könyvtár története kezdődik így, mely felváltan a csupán a legelső gőzgépek hatásfokával működni képes mostanít, ahol ki kell mennie a könyvtárosoknak az épületből (bocsánat, a „*kultúrviskóból*”), hogy beférjenek az olvasók. Ebben a városban legalább „*van valami*” (ha messze nem is az igazi), ám város nagyságú lakótelepek, kisváros nagyságú főváros környéki agglomeráció *fehér foltok* „*olvasástérképünkön*”. Hátrányos helyzetűek azok is, akiket a könyvtári ellátás jelenlegi helyzete tett hátrányos helyzetűvé”, állapította meg *Pozsgai Imre* a könyvtáros konferencián. Sok esetben, ha fogcsikorgatva is, el kell ismerni, hogy a „*Könyvtárat, vagy . . . ?*” típusú kérdések legtöbbször a könyvtárosoknak is azt kell válaszolni, hogy „*Inkább azt*”, ám még mindig elég sok esetben „*gazba került az alapkö*”. Bajok vannak egy másik, a könyvtárügyön belül a legolcsóbb beruházással: a *könyvtárosképzéssel*. Számomra teljességgel érthetetlen, hogy miért tartja realitásnak a legtöbb könyvtáros, és miért utópiának az irányítás azt az elképzelést, hogy a *Könyvtártudományi és Módszertani Központ* mint a könyvtáros továbbképzés feladatát is ellátó „*könyvtárügyi agytröszt*” egy könyvtáros főiskola funkciójával bővíljön. Persze, számos más (talán drágább) és hosszabb távú megoldás is elképzelhető. Valamit tenni kellene, méghozzá sürgősen, mert egyre kevesebb *válaszolni* képes *könyvtárossal* találhatja szembe magát a kérdéseket feltevő társadalom, főleg a közművelődési és iskolai könyvtárakban. „*Mi csak afféle félértelmiségi*ek vagyunk”, panaszkodott egy friss főiskolai diplomával rendelkező könyvtáros, aki szintén ott ült azon a konferencián, ahol *Rátki András* értelmes feladatokat követelt a könyvtárosoknak, mert értelmiségi, akiknek nevelő szerepe politikai értelemben is az. Egyetértek azokkal a kollégáimmal

és azokkal az olvasókkal (mint pilótahalakkal is), akik a település dolgozószobájának, szellemi találkahelynek, közéleti agorának szeretnék tudni a könyvtárat, akik a könyvtárost olyan szakembernek képzelik el, aki őszintén érdeklődik a másik ember iránt, akik olyan párbeszédet folytatnak egy másik személlyel, amelynek legfontosabb vonásai a szabad eszmecsere, a kölcsönös tájékoztatás, a nyitottság és az emberség.

A fenéklakó remeterák hiába olvas látástól vakulásig, csak a statisztikát javítja, felfelé nem mozdul, az irányt nem mutatja, akkor sem, ha kérdezik tőle. Még róluk sem mondva le végképp, azok között kell keresgelnünk, akik még vagy már mozognak. Akad elég sok ilyen-olyan halacska, aki talán – nagy türelemmel, megfelelő módszerekkel és intézményekben – pilótahalakká nevelhetők. És akkor, ha sokkal többen lesznek az irányítva szolgálók és szolgálva irányítók, akkor majd megint szépen, sőt még szebben mosolyognak a delfinek, és még vidámabban tutulnak a cetek. Így legyen, ámen.

TARTALOM

Néhány sor az olvasóhoz	3
--------------------------------	---

OLVASÁSTERKÉP

Közelképek olvasási kultúránkról	7
Kemény adatok a vidékiségről és a „dákaságról”	10
Átlag Lajos és a „munkásolvasók”	15
Szellemidézés Angyalföldön	21
Portrévázlat a vidéki értelmiségi olvasóról	24
Diák olvasók az olvasáskutatók szemével	32
Mennyit adhat vissza a kultúra az egészsből?	38

OLVASÁSÜGY

Hagyjuk békén az olvasót!	49
Falra hányt könyv?	52
Sok a szöveg? Kevés az olvasó?	56
Olvasóportrék 2000-ben	64
Meditáció az író-olvasó párbeszédéről	74
Ezt a könyvet a tévében láttam	79
Dinamikus olvasóportrék	85
Hogy lépünk, de lépre ne menjünk	89

ÍZLÉSTERKÉP

Elővizsgálat az irodalmi ízlés kutatásához	97
Olvasmánykínálat és ízlésformálás	107
Térkép-vázlat az állirodalomról	115
Állirodalmat olvasó népert?	127
A Kenguru és a kenguruság	130
Kipihenni a katarzist?	141
Hemingway-ék esélye a lektúrolvasóknál	151
Kik jönnek át a hídon?	156
Olvasó kritikusok és kritikus olvasók	161
Értékes-e a deviáns?	164

KÖNYVTÁRÜGY

Nevelhet-e, neveljen-e a könyvtár?	175
Könyvtár a cethal gyomrában	182
A minőség esélyei	186
Könyvtárosok jövőképe	191
Legyen-e a könyvtáros irgalmas szamaritánus?	202
Kapcsolat a mélyen tisztelt publikummal	208
Légvárak vagy végvárak?	215
Pilótahalak pediglen kellene!	222

1. Kötet	20
2. Kötet	20
3. Kötet	20
4. Kötet	20
5. Kötet	20
6. Kötet	20
7. Kötet	20
8. Kötet	20
9. Kötet	20
10. Kötet	20

KÖNYVISMERŐ

1. Kötet	20
2. Kötet	20
3. Kötet	20
4. Kötet	20
5. Kötet	20
6. Kötet	20
7. Kötet	20
8. Kötet	20
9. Kötet	20
10. Kötet	20

ISMERTEK

1. Kötet	20
2. Kötet	20
3. Kötet	20
4. Kötet	20
5. Kötet	20
6. Kötet	20
7. Kötet	20
8. Kötet	20
9. Kötet	20
10. Kötet	20

OLASZNYELV

1. Kötet	20
2. Kötet	20
3. Kötet	20
4. Kötet	20
5. Kötet	20
6. Kötet	20
7. Kötet	20
8. Kötet	20
9. Kötet	20
10. Kötet	20

1. Kötet	20
2. Kötet	20
3. Kötet	20
4. Kötet	20
5. Kötet	20
6. Kötet	20
7. Kötet	20
8. Kötet	20
9. Kötet	20
10. Kötet	20

MŰZSAK
KOZMŰVELŐDESI
KIADO